

श्रीमद् आचार्यवर अमृतयंद्रसूरि विरचित

श्री

समयसार-कलश

ॐ

अध्यात्मरसिक पं. श्री राजमल्ल 'पांडे' कृत
'अंशान्वय सहित अर्थ'रूप हुंठारी टीकानो
गुजराती अनुवाद

ॐ

प्रकाशक :

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट,
सोनगढ (सौराष्ट्र)

ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા, પુષ્પ-૧૦૬

નમઃ સમયસારાય ।

શ્રીમદ્ આચાર્યવર અમૃતચંદ્રસૂરિ વિરચિત

શ્રી

સમયસાર-કલશ

ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત સમયસારની શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત
'આત્મખ્યાતિ' ટીકાના કલશ-શ્લોક તથા તેના પર ઢૂંઢારી
ભાષામાં અધ્યાત્મરસિક પં. શ્રી રાજમલજી 'પાંડે'એ
રચેલી 'ખંડાન્વય સહિત અર્થ'રૂપ ટીકાના
પં. કૂલચંદ્રજી સિદ્ધાન્તશાસ્ત્રીના આધુનિક
હિંદી અનુવાદના ગુજરાતી
ભાષાંતર સહિત

: ગુજરાતી ભાષાંતર :

બ્ર. ચંદુલાલ ખીમચંદ ઝોબાળિયા

સોનગઢ

: પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ

સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રત ૪૫૦૦	વીર નિ. સં. ૨૪૯૩	*	વિ. સં. ૨૦૨૩
દ્વિતીય આવૃત્તિ : પ્રત ૧૫૦૦	વીર નિ. સં. ૨૫૦૩	*	વિ. સં. ૨૦૩૩
તૃતીય આવૃત્તિ : પ્રત ૧૦૦૦	વીર નિ. સં. ૨૫૨૭	*	વિ. સં. ૨૦૫૭
ચતુર્થ આવૃત્તિ : પ્રત ૨૦૦૦	વીર નિ. સં. ૨૫૩૧	*	વિ. સં. ૨૦૬૧

શ્રી સમયસાર-કલશ(ગુજરાતી)ના

સ્થાયી પ્રકાશન-પુસ્કર્તા

શ્રી ભીખાલાલ મગનલાલ શાહ-પરિવાર (દહેગામવાળા)

સમરતબેન (ધર્મપત્ની) હીરાલાલ (પુત્ર) અ.સૌ. શાન્તાબેન (પુત્રવધૂ)

આ શાસ્ત્રની પડતર કિંમત રૂ. ૫૯=૦૦ થાય છે. અનેક મુમુક્ષુઓની આર્થિક સહાયથી આ આવૃત્તિની કિંમત રૂ. ૪૦=૦૦ થાય છે. તેમાંથી ૫૦% શ્રી કુંદકુંદ-કહાન પારમાર્થિક ટ્રસ્ટ હસ્તે સ્વ. શ્રી શાંતિલાલ રતિલાલ શાહ પરિવાર તરફથી કિંમત ઘટાડવામાં આવતાં આ ગ્રંથની વેચાણ કિંમત રૂ. ૨૦=૦૦ રાખવામાં આવી છે.

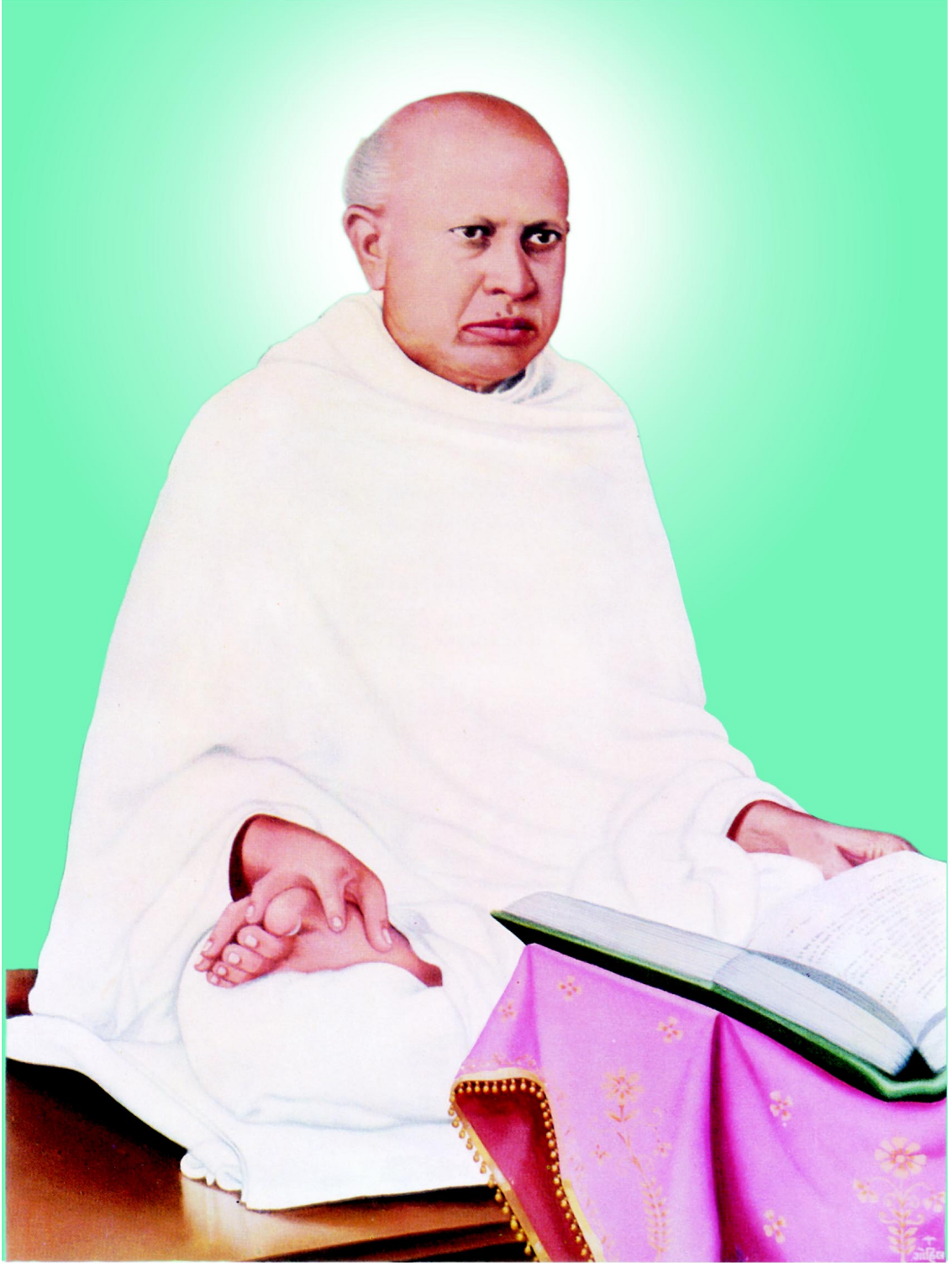
કિંમત રૂ. ૨૦=૦૦

: મુદ્રક :

કહાન મુદ્રણાલય

જૈન વિદ્યાર્થી ગૃહ કંપાઉન્ડ, સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦

Phone : (02846) 244081

परम पूज्य अध्यात्ममूर्ति सद्गुरुदेव श्री कानजुस्वामी

અર્પણ

જેમનો આ પામર પર અકથ્ય અનંત અનંત ઉપકાર વર્તે છે, જેમની પાવન છત્રછાયામાં રહીને સમયસાર-કલશનું આ ગુજરાતી ભાષાંતર તૈયાર થયું છે, જેઓ સમયસાર કલશમાં ભરેલા પરમ કલ્યાણકારી આધ્યાત્મિક ભાવોને ખોલીને સદ્ગુણ દ્વારા વીતરાગ જૈનધર્મની મહાન પ્રભાવના કરી રહ્યા છે અને સમયસાર-કલશમાં ઠેકઠેકાણે ગાયેલી આત્માનુભૂતિથી વિભૂષિત સહજ જેમનું જીવન છે, તે પરમ પૂજ્ય પરમ કૃપાળુ સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીનાં પવિત્ર કરકમળમાં આ અનુવાદ-પુષ્પ અત્યંત ભક્તિભાવે સમર્પણ કરું છું.

—ભાષાંતરકાર

શ્રી સદ્ગુરુદેવ-સ્તુતિ

(હરિગીત)

સંસારસાગર તારવા જિનવાણી છે નૌકા ભલી,
જ્ઞાની સુકાની મળ્યા વિના એ નાવ પણ તારે નહીં;
આ કાળમાં શુદ્ધાત્મજ્ઞાની સુકાની બહુ બહુ દોહ્યલો,
મુજ પુણ્યરાશિ ફળ્યો અહો ! ગુરુ ક્ષાન તું નાવિક મળ્યો.

(અનુષ્ટુપ)

અહો: ! ભક્ત ચિદાત્માના, સીમંધર-વીર-કુંદના: !
બાહ્યાંતર વિભવો તારા, તારે નાવ મુમુક્ષુનાં.

(શિખરિણી)

સદા દૃષ્ટિ તારી વિમળ નિજ ચૈતન્ય નીરખે,
અને જ્ઞપ્તિમાંહી દરવ-ગુણ-પર્યાય વિલસે;
નિજાલંબીભાવે પરિણતિ સ્વરૂપે જઈ ભળે,
નિમિત્તો વહેવારો ચિદધન વિષે કાંઈ ન મળે.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

હેયું 'સત સત, જ્ઞાન જ્ઞાન' ધબકે ને વજ્રવાણી ધૂટે,
જે વજ્રે સુમુમુક્ષુ સત્ત્વ ઝળકે, પરદ્રવ્ય નાતો તૂટે;
—રાગદ્વેષ રુચે ન, જંપ ન વળે ભાવેદ્રિમાં—અંશમાં,
ટંકોત્કીર્ણ અકંપ જ્ઞાન મહિમા હૃદયે રહે સર્વદા.

(વસંતતિલકા)

નિત્યે સુધાઝરણ ચંદ્ર: ! તને નમું હું,
કરુણા અકારણ સમુદ્ર: ! તને નમું હું;
હે જ્ઞાનપોષક સુમેઘ: ! તને નમું હું,
આ દાસના જીવનશિલ્પી: ! તને નમું હું.

(સ્રગ્ધરા)

ઊંડી ઊંડી, ઊંડેથી સુખનિધિ સતના વાયુ નિત્યે વહંતી,
વાણી ચિન્મૂર્તિ: ! તારી ઉર-અનુભવના સૂક્ષ્મ ભાવે ભરેલી;
ભાવો ઊંડા વિચારી, અભિનવ મહિમા ચિત્તમાં લાવી લાવી,
ખોયેલું રત્ન પામું, —મનરથ મનનો; પૂરજો શક્તિશાળી: !

—હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

નમઃ સમયસારાય ।

પ્રકાશકીય નિવેદન

‘સમયસાર’ તો જગત્પ્રકાશ છે. તેની શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત ‘આત્મખ્યાતિ’ ટીકા આત્માની વિશિષ્ટ પ્રકારે પ્રસિદ્ધિ કરે છે. તેમાં આવેલ કળશો શુદ્ધામૃતથી ભરેલા છે. તે કળશો ઉપર જૈનધર્મના મર્મી પંડિતપ્રવર શ્રી રાજમલજીએ મૂળ ઢૂંઢારી ભાષમાં ટીકા કરી છે. તેનો આધુનિક હિંદીમાં અનુવાદ પં. શ્રી કૂલચંદ્રજી સિદ્ધાંતશાસ્ત્રીએ કરેલ છે. તેની ૩૩૦૦ પ્રત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. તે બહુ અલ્પ સમયમાં બપો જતાં, તેની બીજી આવૃત્તિરૂપે ૩૩૦૦ પ્રત છપાવવામાં આવી છે. તે ગ્રંથ કેટલો મહત્વનો છે અને જિજ્ઞાસુઓને તે કેટલો પ્રિય છે તેનું માપ આ ઉપરથી નીકળી શકે છે.

મૂળ ઢૂંઢારી તથા તેના હિન્દી અનુવાદ ઉપરથી આ ગુજરાતી અનુવાદ પ્રથમ વાર જ પ્રકાશિત કરતાં હૃદય અત્યાનંદ અનુભવે છે.

સમયસારરૂપ ચૈતન્યરત્નાકરનું ઊંડું અવગાહન કરીને, આત્માનુભવી સંત પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીએ જે અધ્યાત્મનિધાન વર્તમાનકાળે જગત સમક્ષ પ્રગટ કરેલ છે તે અનેક ભવ્ય જીવોને આત્મકલ્યાણની અનોખી પ્રેરણા આપે છે; તે તેમનો મહા ઉપકાર છે. તેથી તેમનાં પાવન ચરણારવિંદમાં અત્યંત ભક્તિભાવે નમસ્કાર કરીએ છીએ.

લગભગ છવ્વીશ વર્ષથી પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના સાન્નિધ્યમાં નિરંતર વસી તેમની મહામૂલી સેવાનો અનુપમ લહાવો લેવાનું મહાન સદ્ભાગ્ય જેમને સાંપડ્યું છે તે બ્ર. શ્રી ચંદુભાઈએ આ ગુજરાતી અનુવાદ તૈયાર કરી આપ્યો છે.

શ્રી ચંદુભાઈ કુમારબ્રહ્મચારી છે. તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીનાં પાવન ચરણોમાં સમર્પણ કર્યું છે. તેમની એ અર્પણતા અનુકરણીય છે. તેઓ જૈન શાસ્ત્રોના ચારે અનુયોગના સારા અભ્યાસી છે. તેમની સ્મરણશક્તિ તીવ્ર છે અને તેથી પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીની આજ્ઞા થતાં તેઓ કોઈ પણ શાસ્ત્રનો આધાર તુરત જ કાઢી આપે છે. તેઓ નમ્ર, વિનયી, ભક્તિવંત, સાધર્મી પ્રત્યે વાત્સલ્ય ધરાવનાર, નિરભિમાની, મૃદુભાષી, વૈરાગ્યવંત, અધ્યાત્મરસિક સજ્જન છે. તેમણે આ શાસ્ત્રનો ગુજરાતી અનુવાદ જિનવાણી પ્રત્યેની ભક્તિ અર્થે અત્યંત ચીવટપૂર્વક, ઉલ્લસિત પરિણામે, તદ્દન નિઃસ્પૃહભાવે કરી આપ્યો છે. તે માટે આ સંસ્થા તેમની ઋણી છે અને તેમને ધન્યવાદ આપવા સાથ આભાર પ્રદર્શિત કરે છે.

આ આખાં અનુવાદને સૂક્ષ્મતાથી તપાસી આપવામાં, યોગ્ય સલાહ-સૂચનપૂર્વક તેનું યથોચિત સંશોધન કરી આપવામાં સર્વતોમુખી સહાય સદ્ધર્મવત્સલ પં. ભાઈશ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહે આપી છે; તેથી તેમનો અંતરથી આભાર માનવામાં આવે છે.

(૬)

અજિત મુદ્રણાલયના માલિક શ્રી મગનલાલજી જૈને કુશળતાપૂર્વક આ ગ્રંથની સુંદર છપાઈ આદિ કાર્ય કરી આપ્યું છે તે બદલ તેમનો આભાર માનીએ છીએ.

આ સમયસાર-કળશોમાં ભરેલ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરીને ભવ્ય જીવો અમૃતસંજીવનીની પ્રાપ્તિ કરો એવી ભાવના.

સોનગઢ
ફાગણ વદ દશમ,
વિ. સં. ૨૦૨૩

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ,
શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ

પ્રકાશકીય નિવેદન

(ચોથી આવૃત્તિ પ્રસંગે)

‘સમયસાર-કલશ’ની આ ગુજરાતી ચોથી આવૃત્તિ અગાઉની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રમાણે જ છપાવી છે. મુદ્રણકાર્ય ‘કલ્પાન મુદ્રણાલય’ના માલિક શ્રી જ્ઞાનચંદ્રજી જૈને અલ્પ સમયમાં કાળજીપૂર્વક સારું કરી આપ્યું છે, તે બદલ ટ્રસ્ટ તેમનો આભાર માને છે.

આ ગ્રંથના અધ્યયન વડે મુમુક્ષુઓ આત્મલક્ષી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આત્માર્થને વિશેષ પુષ્ટ કરે એ જ ભાવના.

વિ. સં. ૨૦૬૧, ફાગણ વદ-૧૦,
પૂ. બેનશ્રી ચંપાબેન ૭૩મી સમ્યક્ત્વજયંતી,
તા. ૪-૪-૨૦૦૫

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ,
શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

ॐ

નમઃ શ્રીસદ્ગુરુદેવાય ।

ઉપોદ્ધાત

મંગલં ભગવાન્ વીરો મંગલં ગૌતમો ગણી ।

મંગલં કુન્દકુન્દાર્યો જૈનધર્મોઽસ્તુ મંગલમ્ ॥

શાસનનાયક સર્વજીવીતરાગદેવ પરમ ભટ્ટારક પરમ પૂજ્ય ૧૦૦૮ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીની ભવ્યજનકલ્યાણકારી દિવ્ય દેશનાનો જે અધ્યાત્મપ્રવાહ વિક્રમ સંવતના પ્રથમ સૈકામાં આ ભારતવર્ષને પાવન કરનાર આચાર્ય ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ મહામુનિવરને ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલો, તે તેમણે યુક્તિ, આગમ અને પોતાના નિર્વિકલ્પ રસાસ્વાદરૂપ સ્વાનુભવના બળ વડે શ્રી સમયસાર, પ્રવચનસાર, નિયમસાર અને પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ વગેરે અનેક પ્રાભુતરૂપ પ્રાકૃતગાથાબદ્ધ પરમાગમોમાં ભરીને મુમુક્ષુ ભવ્ય જીવોના કલ્યાણ-અર્થે તેમને ભેટરૂપે અર્પણ કર્યો છે. ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત, ઉપરોક્ત પરમાગમોમાં શ્રી સમયસાર પરમાગમ આ કાળે નિરબ્ર નભમંડળમાં તેજસ્વી સૂર્ય સમાન અધ્યાત્મતત્ત્વનો સર્વાંગ પ્રકાશનાર મહાન અદ્ભુત સર્વોત્કૃષ્ટ ગ્રંથ છે. તેના પ્રણેતા, જેવા ઉચ્ચ કોટિના આત્મા છે તેવો જ ઉત્તમ આ ગ્રંથ છે.

સમયસાર ગ્રંથ ઉપર, શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ પછી લગભગ એક હજાર વર્ષે પોતાનાં દિવ્ય જ્ઞાન-સંયમથી તથા અનુપમ વિદ્વતાથી ભારતની ભવ્ય ધરાને વિભૂષિત કરનાર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે ‘આત્મખ્યાતિ’ નામની વિશદ, અર્થગંભીર, મૂળ ગાથાઓના હાર્દને ખોલનારી તથા અધ્યાત્મરસથી ઓતપ્રોત સુંદર ટીકા સંસ્કૃત ભાષામાં રચેલી છે. જેમ સમયસાર પરમાગમના મૂળ કર્તા ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ સાતિશય અધ્યાત્મપ્રતિભાસંપન્ન, લોકોત્તર, મહાન આચાર્યપરમેષ્ઠી છે, તેમ ‘આત્મખ્યાતિ’ ટીકાના પ્રણેતા પણ અધ્યાત્મમસ્તીમાં મસ્ત મહા સમર્થ આચાર્ય છે. તેમણે પ્રવચનસાર તથા પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ ઉપર પણ ટીકા લખી છે, અને તત્ત્વાર્થસાર, પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય આદિ સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ લખ્યા છે. તે સર્વમાં ‘આત્મખ્યાતિ’ ટીકા આચાર્યદેવની સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિ છે.

આ ટીકામાં આચાર્યદેવે, મૂળ ગાથાઓમાં ભરેલા અધ્યાત્મતત્ત્વના ગૂઢતમ આશયોને ખોલીને, જીવાદિ નવ તત્ત્વોનું શુદ્ધનયની પ્રધાનતાથી નિરૂપણ કરી મોક્ષમાર્ગનું યથાર્થ સ્વરૂપ જેમ છે તેમ બતાવ્યું છે, અને અનાદિ કાળથી ભવભ્રમણને લીધે દુઃખી થતા જીવોને દુઃખથી મુક્ત થવા માટે એક માત્ર સમજવું બાકી રહી ગયું છે એવા એકત્વ-વિભક્ત આત્માના

સ્વરૂપને યુક્તિ, આગમ અને સ્વાનુભવમૂલક નિજ આત્મવૈભવ વડે પોતાની મૌલિક શૈલીથી અત્યંત સ્પષ્ટપણે સમજાવ્યું છે. આ ટીકા વાંચતાં પરમાર્થતત્ત્વના મધુર રસાસ્વાદી ધર્મજિજ્ઞાસુઓના હૃદયમાં નિઃસંદેહ આત્માનો અપાર મહિમા આવે છે, કેમ કે આચાર્યદેવે તેમાં પરમ હિતોપદેશક, સર્વજીવિતરાગ તીર્થંકર ભગવંતોનાં હાર્દ ખોલીને અધ્યાત્મતત્ત્વનાં નિધાનો ઠાંસીઠાંસીને ભરી દીધાં છે. અધ્યાત્મતત્ત્વના હાર્દને સર્વાંગ પ્રકાશનારી આ ‘આત્મખ્યાતિ’ જેવી સુંદર ટીકા હજુ સુધી બીજા કોઈ જૈન અધ્યાત્મગ્રન્થની લખાયેલી નથી. આ કળિકાળમાં જેમ શાસનમાન્ય ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે જગદ્ગુરુ તીર્થંકરદેવ જેવું કામ કર્યું છે તેમ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે, જાણે કે તેઓ કુંદકુંદભગવાનના હૃદયમાં પેસી ગયા હોય તે રીતે તેમના ગંભીર આશયોને યથાર્થપણે વ્યક્ત કરીને, તેમના ગણધર જેવું કામ કર્યું છે.

‘આત્મખ્યાતિ’ ટીકાનો બહુ ભાગ તો ગદ્યાત્મક છે અને થોડો ભાગ પદ્યાત્મક છે. મૂળ ગાથા કે ગાથાજૂથની ગદ્યાત્મક ટીકાના અંતમાં આવતાં અધ્યાત્મરસથી અને આત્માનુભવની મસ્તીથી ભરપૂર આ મધુર પદ્યો જિનમંદિરના ઉન્નત ધવલ શિખર ઉપર શોભતા સુવર્ણકલશ સમાન ટીકાની શોભામાં અત્યંત અભિવૃદ્ધિ કરે છે. આ કલશ-કાવ્યો ગ્રંથમાં નિર્દિષ્ટ વિવિધ વિષયોના આત્મસ્પર્શી વિવેચનાત્મક ગદ્યાંશની ચૂલિકાસ્વરૂપ હોવા છતાં તેમને પૃથક્પણે લઈએ તોપણ તેઓ સંધિબદ્ધ, અર્થગંભીર અને પરમાર્થતત્ત્વપ્રતિપાદક એક સુંદર અધ્યાત્મગ્રંથ બને છે. તેનું નામ ‘સમયસાર-કલશ’ છે અને તેના પર અધ્યાત્મરસિક પંડિત શ્રી રાજમલજી ‘પાંડે’એ ટીકા લખી છે, જેને આ શાસ્ત્રમાં ‘ખંડાન્વય સહિત અર્થ’ એ નામે આપવામાં આવી છે.

કલશ-ટીકાના રચયિતા પાંડે રાજમલજી વિક્રમ સંવતની સત્તરમી શતાબ્દિમાં થઈ ગયેલા કવિવર શ્રી બનારસીદાસજીથી થોડાંક વર્ષો પહેલાં જ થઈ ગયા હોય એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. તેમણે આ કલશટીકા રાજસ્થાનના ઢૂંઢાર પ્રદેશમાં બોલાતી જૂની ઢૂંઢારી ભાષામાં લખેલી છે. શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવનાં કલશકાવ્યોમાં અધ્યાત્મતત્ત્વનાં જે ગૂઢ રહસ્યો અતિ સંક્ષેપથી ભરેલાં છે તેને ટીકાકાર પંડિતજીએ આ ટીકામાં સામાન્ય બુદ્ધિના જિજ્ઞાસુ જીવો પણ સરળતાથી સમજી શકે એ રીતે વિસ્તારથી, સ્પષ્ટતાપૂર્વક અને જોરદાર શૈલીથી ખુલ્લાં કર્યાં છે. આ ટીકામાં સ્થાને સ્થાને નિર્વિકલ્પ સહજ સ્વાત્માનુભવનું અતિશય માહાત્મ્ય બતાવ્યું છે અને તેની પ્રાપ્તિ કરવા પ્રેરણા આપી છે. વિજ્ઞાનઘન નિજ આત્માના નિર્વિકલ્પ રસાસ્વાદરૂપ અનુભવ સિવાય જીવ જે કોઈ વ્રત-નિયમ-દયા-દાન-પૂજા-ભક્તિ વગેરે બાહ્ય ક્રિયાકાંડના આચરણસ્વરૂપ વ્યવહારચારિત્રના વિકલ્પોમાં ગૂંચાઈ રહે તે તેનો વૃથા કલેશ છે, તેનાથી તેને જરા પણ સ્વાત્મકલ્યાણની પ્રાપ્તિ નથી તથા તે ભવાન્તનું લેશમાત્ર પણ કારણ

નથી; સ્વાત્મકલ્યાણની પ્રાપ્તિ પરદ્રવ્ય, પરદ્રવ્યના ભાવો અને પરના સંબંધે થતા પોતાના વિકારી ભાવોથી પણ ભિન્ન, પોતાના ત્રિકાળી શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી અભેદ આત્માના સહજ આસ્વાદથી થાય છે;—એવા સમયસાર-કલશમાં સંક્ષિપ્તરૂપે ભરેલા ભાવ આ ટીકામાં અનેક સ્થળે વિસ્તારપૂર્વક અત્યંત સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે. સમયસાર-કલશમાં ગૂઢપણે ભરેલા આધ્યાત્મિક ભાવોને સુગ્રાહ્ય થાય એ રીતે વિસ્તારીને ખુલ્લા કરે છે તે આ ટીકાની એક વિશિષ્ટતા છે. સમયસાર-કલશનો જે પ્રધાન સૂર પરથી, વિકારથી અને અપૂર્ણતાથી તથા ભેદભાવોથી રહિત પોતાના ત્રિકાળી, શુદ્ધ, ચિદાનંદમય, ભિન્ન, નિર્વિકાર, આપૂર્ણ અને અભેદ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ હૃદયગત કરાવીને તેનો સાક્ષાત્ અતીન્દ્રિય અનુભવ કરાવવાનો છે, તે પ્રયોજનને પાર પાડવામાં સહાયક થવા માટે આ ટીકામાં ટીકાકાર વિદ્વાને મૂળ ગ્રંથ સાથે સુસંગત અનેક વિષયોનું પોતાની સરળ, રોચક અને જોરદાર શૈલીથી સુંદર પ્રતિપાદન કર્યું છે.

ટીકાકાર પંડિતજીએ પ્રત્યેક શ્લોકની ટીકામાં પ્રાયઃ દરેક ખંડાન્વયનો મર્મભર્યો અર્થ ખોલ્યા પછી ટૂંકા ટૂંકા ભાવાર્થમાં તેનો અનુભવપ્રધાન સંક્ષિપ્ત સાર ભરીને વિવક્ષિત વિષયને આત્મસાત્ કરાવી આપ્યો છે. તેમાં પણ વ્યવહારને માટે અભૂતાર્થ, અસત્યાર્થ અને ગૌણ એવા શબ્દો વાપરવાને બદલે ‘જૂઠો’ એવા જોરદાર શબ્દનો અનેક સ્થળે ઉપયોગ કરીને તેમણે વ્યવહારની હેયતા સચોટપણે વ્યક્ત કરી છે.

વળી ટીકામાં, જીવને આત્મકલ્યાણના વાસ્તવિક ઉપાયભૂત સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રનું તથા તેના વિષયભૂત જીવાદિ નવ તત્ત્વ વગેરેનું ભૂતાર્થનયથી સરળ ભાષામાં એવું સુંદર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે કે જેથી કોઈ તેનો ઢીલો-પોચો અથવા બીજો વિપરીત અર્થ કરી જ ન શકે.

સમ્યગ્દર્શન ધર્મનું મૂળ હોવા છતાં, તેના અભાવે બીજું બધું વ્યર્થ હોવા છતાં, સમ્યગ્દર્શનના અર્થ વિષે જીવોને ઘણી ભ્રાન્તિ પ્રવર્તે છે અને તેના ઘણા ઢીલા વિપરીત અર્થો કરવામાં આવે છે. કોઈ જૈનધર્મની કુળપરંપરાગત શ્રદ્ધાને, કોઈ દેવ-ગુરુ-ધર્મનાં બાહ્ય લક્ષણોની શ્રદ્ધાને અને કોઈ જીવાદિ નવતત્ત્વની અભૂતાર્થનયાનુસારી શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન માને છે. ખરેખર તો સમયસાર-કલશમાં આચાર્યદેવે વર્ણવ્યા પ્રમાણે નવ તત્ત્વની ભૂતાર્થનયાનુસારી શ્રદ્ધા, કે જે શ્રદ્ધા શુદ્ધાત્માનુભૂતિપૂર્વક હોય છે તે જ, સમ્યગ્દર્શન છે. ટીકાની આ મૂળભૂત વાતને સ્પષ્ટ કરવા પંડિતજીએ ઠેકઠેકાણે સમ્યગ્દર્શનને “શુદ્ધ ચેતનામાત્ર વસ્તુસ્વરૂપનો આસ્વાદ”, “શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ”, “સમસ્ત સંકલ્પવિકલ્પથી રહિત વસ્તુસ્વરૂપનો અનુભવ” અને “શુદ્ધ જીવવસ્તુનો પ્રત્યક્ષપણે અનુભવ”—એમ ગાયું છે. તે જ વાતને પંડિતજીએ આ ટીકામાં અન્યત્ર અનેક સ્થળે સ્ફુટ કરી છે. જેમ કે—છઠા

કલશમાં “इमाम् नवतत्त्वसन्ततिम् मुक्त्वा” એ ખંડનો ભાવાર્થ ભરતાં તેઓશ્રી કહે છે કે, “સંસાર-અવસ્થામાં જીવદ્રવ્ય નવ તત્ત્વરૂપ પરિણમ્યું છે તે તો વિભાવપરિણતિ છે, તેથી નવ તત્ત્વરૂપ વસ્તુનો અનુભવ મિથ્યાત્વ છે” અને તે જ કલશમાં “यदस्यात्मनः इह द्रव्यान्तरेभ्यः पृथक् दर्शनम् नियमात् एतदेव सम्यग्दर्शनम्” એ ખંડનો અર્થ કરતાં તેમણે કહ્યું છે કે, “કારણ કે આ જ જીવદ્રવ્ય સકળ કર્મોપાધિથી રહિત જેવું છે તેવો જ પ્રત્યક્ષપણે તેનો અનુભવ, તે જ નિશ્ચયથી સમ્યગ્દર્શન છે.”

સમ્યગ્દર્શનની માફક સમ્યગ્જ્ઞાન વિષેની વિપરીત માન્યતાઓ પણ તેમણે જોરદાર શૈલીથી દેહતાપૂર્વક દૂર કરી છે. કોઈ જિજ્ઞાસુ જીવ છ દ્રવ્ય, નવ પદાર્થ આદિના કે જૈન શાસ્ત્રોના કેવળ વિકલ્પપૂર્વક જાણપણાને સમ્યગ્જ્ઞાન માની લે એવો અવકાશ તેમણે રહેવા દીધો નથી. સમ્યગ્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ બતાવતાં પંડિતજીએ અનેક સ્થળે સ્વાનુભવપ્રધાન જ્ઞાનને જ સમ્યગ્જ્ઞાન કહ્યું છે. જેમ કે—૧૩મા કલશના “क्लि इयम् एव ज्ञानानुभूतिः इति बुद्ध्वा” એ ખંડના અર્થમાં તથા ભાવાર્થમાં તેમણે તેના હાર્દનું ઉદ્ઘાટન કરતાં લખ્યું છે કે, “નિશ્ચયથી આ જે અનુભૂતિ કહી તે જ જ્ઞાનાનુભૂતિ છે એટલીમાત્ર જાણીને. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવવસ્તુનો જે પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ, તેને નામથી આત્માનુભવ એમ કહેવાય અથવા જ્ઞાનાનુભવ એમ કહેવાય; નામભેદ છે, વસ્તુભેદ નથી. એમ જાણવું કે આત્માનુભવ મોક્ષમાર્ગ છે. આ પ્રસંગે બીજો પણ સંશય થાય છે કે, કોઈ જાણશે કે દ્વાદશાંગજ્ઞાન કોઈ અપૂર્વ લબ્ધિ છે. તેનું સમાધાન આમ છે કે દ્વાદશાંગજ્ઞાન પણ વિકલ્પ છે. તેમાં પણ એમ કહ્યું છે કે શુદ્ધાત્માનુભૂતિ મોક્ષમાર્ગ છે. તેથી શુદ્ધાત્માનુભૂતિ થતાં શાસ્ત્ર ભણવાની કાંઈ અટક (—બંધન) નથી.” વળી, ૧૧૦ મા કળશના “ज्ञान” પદનો અર્થ “આત્મદ્રવ્યનું શુદ્ધત્વરૂપ પરિણમન” એમ કર્યો છે. એ રીતે તેમણે ભારપૂર્વક દેહ કર્યું છે કે જેને નિરાકુળતાલક્ષણ સ્વાત્માનંદરૂપે પરિણત સ્વાનુભૂતિ થઈ હોય તેને જ સત્યાર્થ સમ્યગ્જ્ઞાન હોઈ શકે; તે સિવાયનું બીજું કેવળ પરલક્ષી વિકલ્પવાળું શાસ્ત્રજ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન નથી.

વળી, સામાન્યપણે જીવો શુભોપયોગને જ ચારિત્ર માને છે અને શુદ્ધ પરિણતિરૂપ ચારિત્રનો તેમને કાંઈ જ ખ્યાલ હોતો નથી. એવા જીવોનું અજ્ઞાન દૂર કરવા માટે મિથ્યા ચારિત્ર અને સમ્યક્ ચારિત્ર વિષેનું સ્પષ્ટ વિવરણ આ ટીકામાં અનેક સ્થળે મળી રહે છે. જેમ કે—૧૪૨મા કલશના “कर्मभिः क्लिश्यन्तां” એ ખંડનો અર્થ કરતાં પંડિતજી લખે છે કે, “વિશુદ્ધ શુભોપયોગરૂપ પરિણામ, જૈનોક્ત સૂત્રોનું અધ્યયન, જીવાદિ દ્રવ્યોના સ્વરૂપનું વારંવાર સ્મરણ, પંચપરમેષ્ઠીની ભક્તિ ઈત્યાદિ છે જે અનેક ક્રિયાભેદ તે વડે બહુ આક્ષેપ (આડંબર) કરે છે તો કરો, તથાપિ શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થશે તે તો શુદ્ધ જ્ઞાન વડે થશે.” તથા તે જ કલશના “महाव्रततपोभारेण चिरं भग्नाः क्लिश्यन्तां” એ ખંડના અર્થમાં કહે છે

કે, “હિંસા, અનૃત, સ્તેય, અબ્રહ્મ, પરિગ્રહથી રહિતપણું, મહા પરિષહોનું સહવું, તેના ઘણા બોજા વડે ઘણા કાળ પર્યંત મરીને ચૂરો થતા થકા ઘણું કષ્ટ કરે છે તો કરો, તથાપિ એવું કરતાં કર્મક્ષય તો થતો નથી.” પંડિતજી સ્વરૂપાયરણલક્ષણ ચારિત્રનું સ્પષ્ટ વિવરણ ૧૦૬ મા કલશની ટીકામાં વિસ્તારથી આ પ્રમાણે કરે છે—“શુદ્ધ વસ્તુમાત્ર, તેની સ્વરૂપનિષ્પત્તિ તેનાથી જે સ્વરૂપાયરણચારિત્ર તે જ, તે જ મોક્ષમાર્ગ છે; આ વાતમાં સંદેહ નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે, કોઈ જાણશે કે સ્વરૂપાયરણચારિત્ર એવું કહેવાય છે કે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને વિચારે અથવા ચિંતવે અથવા એકાગ્રપણે મગ્ન થઈને અનુભવે. પણ એવું તો નથી, એમ કરતાં બંધ થાય છે, કેમ કે એવું તો સ્વરૂપાયરણચારિત્ર નથી. તો સ્વરૂપાયરણચારિત્ર કેવું છે? જેમ પાનું (સુવર્ણપત્ર) તપાવવાથી સુવર્ણમાંની કાલિમા જાય છે, સુવર્ણ શુદ્ધ થાય છે, તેમ જીવદ્રવ્યને અનાદિથી અશુદ્ધચેતનારૂપ રાગાદિ પરિણમન હતું તે જાય છે, શુદ્ધસ્વરૂપમાત્ર શુદ્ધચેતનારૂપે જીવદ્રવ્ય પરિણમે છે, તેનું નામ સ્વરૂપાયરણચારિત્ર કહેવાય છે; આવો મોક્ષમાર્ગ છે.આવું છે જે શુદ્ધચેતનાપરિણમનરૂપ સ્વરૂપાયરણચારિત્ર તે આત્મદ્રવ્યનું નિજસ્વરૂપ છે, શુભાશુભ ક્રિયાની માફક ઉપાધિરૂપ નથી, તેથી એક જીવદ્રવ્યસ્વરૂપ છે.આવું શુદ્ધપણું મોક્ષનું કારણ છે, એના વિના જે કાંઈ ક્રિયારૂપ છે તે બધું બંધનું કારણ છે.” તથા ૧૬મા કલશની ટીકામાં ચારિત્રની ટૂંકી વ્યાખ્યા કરતાં “શુદ્ધત્વશક્તિનું નામ ચારિત્ર છે” અને ૧૮મા કલશની ટીકામાં ચારિત્રને “શુદ્ધસ્વરૂપનું આચરણ”—એમ કહ્યું છે.

વળી, ચોથા ગુણસ્થાને માત્ર શ્રદ્ધા જ હોય છે, આત્માનુભવ જેવું કાંઈ હોતું નથી— એમ ઘણા જીવો માને છે, તેમનો આ ભ્રમ પંડિતજી અનેક સ્થળે અનુભવનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે વર્ણવીને દૂર કરે છે. જેમ કે—૯મા કલશના “અસ્મિન્ ધામ્નિ અનુભવમુપયાતે દ્વૈતમેવ ન ભાતિ” એ ખંડના ભાવાર્થમાં તેઓશ્રી કહે છે કે, “અનુભવ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે એટલે વેદવેદકભાવપણે આસ્વાદરૂપ છે; તે અનુભવ પરસહાયથી નિરપેક્ષપણે છે. આવો અનુભવ જોકે જ્ઞાનવિશેષ છે તોપણ સમ્યક્ત્વની સાથે અવિનાભૂત છે, કેમ કે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિને નથી હોતો એવો નિશ્ચય છે. આવો અનુભવ થતાં જીવવસ્તુ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદે છે. તેથી જેટલા કાળ સુધી અનુભવ છે તેટલા કાળ સુધી વચનવ્યવહાર સહજ જ અટકી જાય છે, કેમ કે વચનવ્યવહાર તો પરોક્ષપણે કથક છે. આ જીવ તો પ્રત્યક્ષપણે અનુભવશીલ છે, તેથી (અનુભવકાળમાં) વચનવ્યવહાર પર્યંત કાંઈ રહ્યું નહિ.” તથા ૧૮મા કલશના “મેચકામેચકત્વયોઃ આત્મનઃ ચિન્તયા એવ અલં” એ ખંડના ભાવાર્થમાં પંડિતજી અનુભવનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે કે, “અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે વિચારતાં થકાં તો અનુભવ નથી,

તો અનુભવ ક્યાં છે? ઉત્તર આમ છે કે પ્રત્યક્ષપણે વસ્તુને આસ્વાદતાં થકાં અનુભવ છે.”

વળી, સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ અને મિથ્યાદષ્ટિ જીવની ક્રિયા એકસરખી હોવા છતાં બંનેના દ્રવ્યનો જે પરિણનભેદ હોય છે તે પંડિતજીએ સુંદર રીતે સમજાવેલ છે. જેમ કે—૬૭મા કલશના “તુ તે सर्वे अपि अज्ञानिनः अज्ञाननिर्वृत्ताः भवन्ति એ ખંડના ભાવાર્થમાં તેમણે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે, “સમ્યગ્દષ્ટિ જીવની અને મિથ્યાદષ્ટિ જીવની ક્રિયા તો એકસરખી છે, ક્રિયા સંબંધી વિષય-કષાય પણ એકસરખા છે, પરંતુ દ્રવ્યનો પરિણમનભેદ છે. વિવરણ—સમ્યગ્દષ્ટિનું દ્રવ્ય શુદ્ધત્વરૂપ પરિણમ્યું છે તેથી જે કોઈ પરિણામ બુદ્ધિપૂર્વક અનુભવરૂપ છે અથવા વિચારરૂપ છે અથવા વ્રત-ક્રિયારૂપ છે અથવા ભોગાભિલાષરૂપ છે અથવા ચારિત્રમોહના ઉદયે ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ છે તે સઘળા પરિણામ જ્ઞાનજાતિમાં ઘટે છે, કેમ કે જે કોઈ પરિણામ છે તે સંવર-નિર્જરાનું કારણ છે;—એવો જ કોઈ દ્રવ્યપરિણમનનો વિશેષ છે. મિથ્યાદષ્ટિનું દ્રવ્ય અશુદ્ધરૂપ પરિણમ્યું છે, તેથી જે કોઈ મિથ્યાદષ્ટિના પરિણામ તે અનુભવરૂપ તો હોતા જ નથી; તેથી સૂત્રસિદ્ધાન્તના પાઠરૂપ છે અથવા વ્રત-તપશ્ચરણરૂપ છે અથવા ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ છે,—આવા સઘળા પરિણામ અજ્ઞાનજાતિના છે, કેમ કે બંધનું કારણ છે, સંવર-નિર્જરાનું કારણ નથી;—દ્રવ્યનો એવો જ પરિણમનવિશેષ છે.”

આ પ્રમાણે ટીકાકાર પં. રાજમલજીએ સમયસાર-કલશમાં અંતર્ગમિત અધ્યાત્મતત્ત્વના પરમ કલ્યાણકારી વિવિધ ભાવોને અને તેના મર્મને સચોટપણે, સરળ ભાષામાં, વિશદતાપૂર્વક અને જોરદાર શૈલીથી આ ટીકામાં ખુલ્લા કર્યા છે.

ટીકાકારની આ કૃતિ એટલી મનોહર છે કે અધ્યાત્મરસિક કવિવર પંડિત બનારસીદાસજી ઉપર તેની સુંદર છાપ પડી હતી. તેના આધારે પં. બનારસીદાસજીએ ‘નાટક સમયસાર’ નામની હિંદી પદબદ્ધ રચના કરી છે. નાટક સમયસારમાં પાંડે રાજમલજી તથા તેમના દ્વારા રચાયેલી આ ટીકાના સંબંધમાં પં. બનારસીદાસજી લખે કે—

पांडे राजमल जिनधर्मी, समयसार नाटकके मर्मी।
तिन्हें ग्रन्थकी टीका कीन्ही, बालबोध सुगम करि दीन्ही॥
इह विधि बोध वचनिका फैली, समै पाइ अध्यात्म सैली।
प्रगटी जगत मांही जिनवाणी, घर घर नाटक कथा बखानी॥

ઉપરોક્ત આ પદમાં પં. બનારસીદાસજીએ પાંડે રાજમલજી અને તેમની આ બાલાવબોધ ટીકાના સંબંધમાં જે કાંઈ કહેવું હતું તે સંક્ષેપમાં બધું કહી દીધું છે. તેમણે ‘નાટક સમયસાર’ની હિન્દી ભાષામાં છંદબદ્ધ રચના આ ટીકાના આધારે કરી છે એવો ભાવ વ્યક્ત કરતાં તેઓશ્રી લખે છે કે—

નાટક સમૈસાર હિત જીકા, સુગમરૂપ રાજમલી ટીકા ।
 કવિતબદ્ધ રચના જો હોઈ, ભાષા ગ્રંથ પઢૈ સવ કોઈ ॥
 તવ બનારસી મનમેં આની, કીજૈ તો પ્રગટૈ જિનવાની ।
 પંચ પુરુષકી આજ્ઞા લીની, કવિતબદ્ધકી રચના કીની ॥

વળી, નાટક સમયસારના અંતમાં પં. બનારસીદાસજી લખે છે કે—

અનુભૌ-રસકે રસિયાને, તીન પ્રકાર એકત્ર બખાનૈ ।
 સમયસાર કલસા અતિ નીકા, રાજમલી સુગમ યહ ટીકા ॥
 તાકે અનુક્રમ ભાષા કીની, બનારસી જ્ઞાતા રસ લીની ।
 એસા ગ્રંથ અપૂરવ પાયા, તાસૈં સવકા મનહિં લુભાયા ॥

પોતાની મંડળીના એક સદસ્ય શ્રી માનસિંહજીના આ ગ્રંથ સંબંધી ભાવો વ્યક્ત કરતાં પં. બનારસીદાસજી નાટક સમયસારમાં છેલ્લે લખે છે કે—

માનસિંઘ ચિન્તન કિયો, ક્યૌં પાવૈ યહ ગ્રંથ ।
 ગોવિંદસૌંં ઇતની કહી, સરસ સરસ યહ ગ્રંથ ॥

આ પ્રમાણે પાંડે રાજમલજી અને તેમના આ અધ્યાત્મરસભરપૂર ટીકાગ્રંથ વિષે પં. બનારસીદાસજીના ઉદ્ગાર છે. જેમ પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીની પ્રવચનબંસરીનો મુખ્ય સૂર સમ્યગ્દર્શન તથા સ્વાત્માનુભવનો અર્થિત્ય અદ્ભૂત મહિમા છે તેમ આ ટીકાનું પણ પ્રધાન કાર્ય સમયસાર-કલશમાં અંતર્ગમિત સમ્યગ્દર્શન તથા સ્વાત્માનુભવનું માહાત્મ્ય સ્પષ્ટપણે હૃદયંગમ કરાવવાનું છે. સમયસાર-કલશમાં સમાયેલાં આધ્યાત્મિક ગૂઢ તત્ત્વો સામાન્ય બુદ્ધિના જીવોને પણ સુગમતાથી સમજાય તે રીતે સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરીને પંડિત રાજમલજીએ અધ્યાત્મતત્ત્વના જિજ્ઞાસુઓ પર ખરેખર ઉપકાર કર્યો છે.

સમયસાર-કલશના અધ્યાત્મભાવોનાં રહસ્યને ખોલનારી આ ટીકા જો, ચાલુ દેશભાષામાં તેનો અનુવાદ થઈને, પ્રકાશિત થાય તો ઘણા જીવોને તે આધ્યાત્મિક ભાવો સુગમપણે સમજવાનો સુયોગ બને; —આવો કરુણાશીલ ઉપકારી ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીને ઉદ્ભવવાથી તેનો અનુવાદ ચાલુ હિંદી ભાષામાં થયો અને છેવટે તેનું ગુજરાતીમાં આ ભાષાન્તર થયું.

આ રીતે આ ગ્રંથ મુમુક્ષુ ભવ્ય જીવોના હાથમાં આવવાનો સુઅવસર પરમ કૃપાળુ પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીની અસીમ કૃપાનું સુખદ ફળ છે.

આ ગુજરાતી ભાષાન્તર આધુનિક હિન્દી અનુવાદના આધારે પ્રાયઃ શબ્દશઃ કરવામાં આવ્યું છે; પરંતુ કેટલેક સ્થળે વાચકોને પૂર્વાપર સંબંધ સમજવો સુગમ પડે તે હેતુથી કોઈ એકાદ શબ્દનો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે; જેમ કે —૨૦મા કલશની ટીકામાં (પૃષ્ઠ ૨૧, પંક્તિ ૨) “(આત્મજ્યોતિઃ) ચૈતન્યપ્રકાશકો” એનું ભાષાન્તર “(આત્મજ્યોતિઃ) આત્મજ્યોતિને અર્થાત્ ચૈતન્યપ્રકાશને” —એમ કરવામાં આવ્યું છે. વળી, કોઈક સ્થળે એક સળંગ વાક્યની વચ્ચે પંડિતજીએ વિવરણ કે ભાવાર્થ લખ્યાં હોય છે; ત્યાં વાક્યની સળંગસૂત્રતા જાળવવા માટે આ ગુજરાતી ભાષાન્તરમાં તે વિવરણ કે ભાવાર્થ [] આવા કૌંસમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે (દા. ત. જુઓ પૃષ્ઠ ૫, પંક્તિ ૧૬ અને પૃષ્ઠ ૫૫, પંક્તિ ૯); તે સિવાય ત્યાં ભાષાન્તરમાં કાંઈ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. ભાષાન્તરમાં સર્વત્ર લેશ પણ આશયફેર ન થાય તેની પૂરેપૂરી કાળજી રાખવામાં આવી છે.

અધ્યાત્મદૃષ્ટિ તથા સ્વાનુભવસંપત્તિથી જેઓ સમૃદ્ધ છે, વીતરાગમાર્ગપ્રકાશનનો જેમને અદ્ભુત યોગ છે, જેમનો આ પામર ઉપર અનંત અનંત ઉપકાર છે, જેમનાં પવિત્ર જીવન તથા ચરણોની આનંદદાયી ઉપાસનાથી આ પામરને નિજ કલ્યાણ કરવાની ખટક જાગૃત થઈ તથા જેમના પુનીત પ્રતાપે તેઓશ્રીના શ્રીમુખથી સમયસાર આદિ અધ્યાત્મશાસ્ત્રોના કલ્યાણકારી શ્રવણનું પરમ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું, એવા પરમ કૃપાળુ પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીની મધુરી પવિત્ર છત્રછાયામાં રહીને આ ગુજરાતી અનુવાદનું સંપાદનકાર્ય થયું છે. તેથી આ પ્રસંગે પરમ કૃપાળુ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી પ્રત્યે ઉપકારવશતાની હૃદયગત ભાવનાને વ્યક્ત કરી, તેમનાં પાવન ચરણારવિંદમાં અત્યંત ભક્તિભાવે વંદન કરું છું. આ અનુવાદમાં જે કાંઈ સારું હોય તે પૂજ્ય ગુરુદેવ પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલું છે, અને જે કાંઈ ક્ષતિ રહી ગઈ હોય તે મારી અલ્પતાના કારણે છે, જે માટે મુમુક્ષુઓ મને ક્ષમા આપશે એમ ઈચ્છું છું.

આ ઉપરાંત, પરમ પૂજ્ય પ્રશમમૂર્તિ ભગવતી બહેનશ્રી ચંપાબેન કે જેમનો પૂજ્ય ગુરુદેવનિમિત્તક વીતરાગજિનશાસન-પ્રભાવનામાં અદ્ભુત સહયોગ છે અને જેમનો, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સંબંધી અનેક વિષયો સમજાવવાનો તથા વીતરાગ દેવ-ગુરુ પ્રત્યે ભક્તિપ્રેરણાનો અને અન્ય પણ, મારા ઉપર અનેકવિધ અપાર ઉપકાર છે, તેમનાં પાવનકારી ચરણોમાં પણ આ પ્રસંગે શ્રદ્ધાંજલિપૂર્વક ઉપકારવશતાની અંતરની ઊર્મિઓ વ્યક્ત કરું છું.

અધ્યાત્મતત્ત્વરુચિવાન , ઊંડા આદર્શ આત્માર્થી, વૈરાગ્યશાળી, વિદ્વાનબંધુ, પંડિતરત્ન શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહનો આ ભાષાન્તર-કાર્યમાં પૂરેપૂરો સહયોગ છે;

તેઓશ્રીએ પોતાનો કીમતી સમય આપી અથાક પરિશ્રમ લઈને અતિ પ્રસન્નતાપૂર્વક આ આખું ભાષાન્તર પાસે બેસીને બરાબર ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું છે, અનેક સ્થળોએ આવશ્યક સુધારો-વધારો કરાવ્યો છે, આખરી પ્રૂફસંશોધન કરી આપ્યું છે તથા આ ઉપોદ્ઘાત પણ તપાસીને યોગ્ય સુધારો-વધારો કરાવ્યો છે. ખરેખર તેઓશ્રીના સહૃદય સહયોગથી જ આ ભાષાન્તર મુદ્રણયોગ્ય બન્યું છે; માટે તેઓશ્રીના કીમતી સહયોગને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને તેમનો સાદર અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

આ ભાષાન્તર દિગંબર જૈન સમાજના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રીમાન્ પં. ફૂલચંદ્રજી સિદ્ધાન્તશાસ્ત્રી, વારાણસીવાળાના આધુનિક હિન્દી અનુવાદના આધારે કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તેમના અનુવાદનો ઉપયોગ કરવા બદલ તેમનો પણ સાદર આભાર માનું છું.

અંતમાં, આ અનુવાદ મારફત આ સમયસાર-કલશ ગ્રંથનો આપણે સૌ અધ્યાત્મ-તત્ત્વપ્રેમી મુમુક્ષુ વર્ગ સ્વાનુભવની પ્રાપ્તિ માટે આત્મલક્ષી અભ્યાસ કરીને શ્રી પદ્મનંદી મુનિરાજના નિમ્ન શ્લોક અનુસાર પરમ દશાનાં ભાજન બનીએ એવી મંગળ ભાવના સહિત આ ઉપોદ્ઘાત પૂર્ણ કરું છું :

તત્પ્રતિ પ્રીતિચિત્તેન યેન વાર્તાઽપિ હિ શ્રુતા ।
નિશ્ચિતં સ ભવેદ્ભવ્યો ભાવિનિર્વાણભાજનમ્ ॥૨૩॥

(પદ્મનંદિપંચવિંશતિકા-એકત્વ અધિકાર)

અર્થ:—જે જીવે પ્રસન્ન ચિત્તથી આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની વાત પણ સાંભળી છે તે ભવ્ય પુરુષ ભવિષ્યમાં થનારી મુક્તિનું અવશ્ય ભાજન થાય છે.

શ્રીકુંદકુંદ-આચાર્યપદારોહણ-પર્વ
(માગશર વદ આઠમ), વિ. સં. ૨૦૨૩

—અનુવાદ
બ્ર. ચંદુલાલ ખી. ઝોબાળિયા.

જિનજીની વાણી

[રાગ-આશાભર્યા અમે આવિયા]

સીમંધર મુખથી ફૂલડાં ખરે,
એની કુંદકુંદ ગૂંથે માળ રે,

જિનજીની વાણી ભલી રે.

વાણી ભલી, મન લાગે રળી,
જેમાં સાર-સમય શિરતાજ રે,

જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

ગૂંથ્યાં પાહુડ ને ગૂંથ્યું પંચાસ્તિ,
ગૂંથ્યું પ્રવચનસાર રે,

જિનજીની વાણી ભલી રે.

ગૂંથ્યું નિયમસાર, ગૂંથ્યું રચણસાર,
ગૂંથ્યો સમયનો સાર રે,

જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

સ્યાદ્વાદ કેરી સુવાસે ભરેલો,
જિનજીનો ઝંકારનાદ રે,

જિનજીની વાણી ભલી રે.

વંદું જિનેશ્વર, વંદું હું કુંદકુંદ,
વંદું એ ઝંકારનાદ રે,

જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

હેડે હજો, મારા ભાવે હજો,
મારા ધ્યાને હજો જિનવાણ રે,

જિનજીની વાણી ભલી રે.

જિનેશ્વરદેવની વાણીના વાયરા,
વાજો મને દિનરાત રે,

જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

—હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

શ્રી સમયસાર-સ્તુતિ

(હરિગીત)

સંસારી જીવનાં ભાવમરણો ટાળવા કરુણા કરી,
સરિતા વહાવી સુધા તણી પ્રભુ વીર ! તેં સંજીવની;
શોષાતી દેખી સરિતને કરુણાભીના હૃદયે કરી,
મુનિકુંદ સંજીવની સમયપ્રાભૂત તણે ભાજન ભરી.

(અનુષ્ટુપ)

કુંદકુંદ રચ્યું શાસ્ત્ર, સાથિયા **અમૃતે** પૂર્યા,
ગ્રંથાધિરાજ ! તારામાં ભાવો બ્રહ્માંડના ભર્યા.

(શિખરિણી)

અહો ! વાણી તારી પ્રશમરસ-ભાવે નીતરતી,
મુમુક્ષુને પાતી અમૃતરસ અંજલિ ભરી ભરી;
અનાદિની મૂર્છા વિષ તણી ત્વરાથી ઊતરતી,
વિભાવેથી થંભી સ્વરૂપ ભણી દોડે પરિણતિ.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

તું છે નિશ્ચયગ્રંથ ભંગ સઘળા વ્યવહારના ભેદવા,
તું પ્રજ્ઞાછીણી જ્ઞાન ને ઉદયની સંધિ સહુ છેદવા;
સાથી સાધકનો, તું ભાનુ જગનો, સંદેશ મહાવીરનો,
વિસામો ભવકૂલાંતના હૃદયનો, તું પંથ મુક્તિ તણો.

(વસંતતિલકા)

સુણ્યે તને રસનિબંધ શિથિલ થાય,
જાણ્યે તને હૃદય જ્ઞાની તણાં જણાય;
તું રુચતાં જગતની રુચિ આળસે સૌ,
તું રીઝતાં સકલજ્ઞાયકદેવ રીઝે.

(અનુષ્ટુપ)

બનાવું પત્ર કુંદનનાં, રત્નોના અક્ષરો લખી;
તથાપિ કુંદસૂત્રોનાં અંકાયે મૂલ્ય ના કદી.

—હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

ववहारोऽभूदत्थो भूदत्थो देसिदो दु सुद्धणओ।
भूदत्थमस्सिदो खलु सम्मादिट्ठी हवदि जीवो॥

(—श्री समयसार, गाथा ११)

अर्थ:—व्यवहारनय अभूतार्थ છે અને શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે એમ
ઋષીશ્વરોએ દર્શાવ્યું છે; જે જીવ ભૂતાર્થનો આશ્રય કરે છે તે જીવ નિશ્ચયથી
સમ્યગ્દેષ્ટિ છે.

શ્રી સમયસાર-કલશની વિષયાનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિષય -----	પૃષ્ઠ
૧	જીવ અધિકાર -----	૧-૩૬
૨	અજીવ અધિકાર -----	૩૭-૪૮
૩	કર્તાકર્મ અધિકાર -----	૪૯-૮૪
૪	પુણ્ય-પાપ અધિકાર -----	૮૫-૧૦૦
૫	આસ્રવ અધિકાર -----	૧૦૧-૧૧૪
૬	સંવર અધિકાર -----	૧૧૫-૧૨૧
૭	નિર્જરા અધિકાર -----	૧૨૨-૧૫૨
૮	બંધ અધિકાર -----	૧૫૩-૧૬૮
૯	મોક્ષ અધિકાર -----	૧૬૯-૧૮૨
૧૦	સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર -----	૧૮૩-૨૨૮
૧૧	સ્યાદ્વાદ અધિકાર -----	૨૨૯-૨૫૦
૧૨	સાધ્ય-સાધક અધિકાર -----	૨૫૧-૨૬૪

नमः श्रीसर्वज्ञवीतरागाय ।

शास्त्र-स्वाध्यायनुं प्रारंभिकं भंगलायरश

ओंकारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।

कामदं मोक्षदं चैव ॐकाराय नमो नमः ॥१॥

अविरलशब्दघनौघप्रक्षालितसकलभूतलकलङ्का ।

मुनिभिरुपासिततीर्था सरस्वती हरतु नो दुरितान् ॥२॥

अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥३॥

॥ श्रीपरमगुरवे नमः, परम्पराचार्यगुरवे नमः ॥

सकलकलुषविध्वंसकं, श्रेयसां परिवर्धकं, धर्मसम्बन्धकं, भव्यजीवमनःप्रतिबोधकारकं, पुण्यप्रकाशकं, पापप्रणाशकमिदं शास्त्रं श्री 'समयसार-कलश'नामधेयं, अस्य मूलग्रन्थकर्तारः श्रीसर्वज्ञदेवास्तदुत्तरग्रन्थकर्तारः श्रीगणधरदेवाः प्रतिगणधरदेवास्तेषां वचनानुसारमासाद्य आचार्यश्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवविरचितं, श्रोतारः सावधानतया शृण्वन्तु ॥

मङ्गलं भगवान् वीरो मङ्गलं गौतमो गणी ।

मङ्गलं कुन्दकुन्दार्यो जैनधर्मोऽस्तु मङ्गलम् ॥१॥

सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वकल्याणकारकं ।

प्रधानं सर्वधर्माणां जैनं जयतु शासनम् ॥२॥

પંડિતપ્રવર શ્રી રાજમલજી કૃત ટીકાના
ગુજરાતી અનુવાદ સહિત

શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ વિરચિત

શ્રી

સમયસાર-કલ્પ

-૧-

જીવ અધિકાર

(અનુષ્ટુપ)

નમઃ સમયસારાય સ્વાનુભૂત્યા ચકાસતે ।

ચિત્સ્વભાવાય ભાવાય સર્વભાવાન્તરચ્છિદે ॥૧॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ભાવાય નમઃ” (ભાવાય) પદાર્થ. પદાર્થ સંજ્ઞા છે સત્ત્વસ્વરૂપની. એથી આ અર્થ ઠર્યો—જે કોઈ શાશ્વત વસ્તુરૂપ, તેને મારા (નમઃ) નમસ્કાર. તે વસ્તુરૂપ કેવું છે? “ચિત્સ્વભાવાય” (ચિત્) જ્ઞાન-ચેતના તે જ છે (સ્વભાવાય) સ્વભાવ-સર્વસ્વ જેનું, તેને મારા નમસ્કાર. આ વિશેષણ કહેતાં બે સમાધાન થાય છે :—એક તો ‘ભાવ’ કહેતાં પદાર્થ; તે પદાર્થ કોઈ ચેતન છે, કોઈ અચેતન છે; તેમાં ચેતન પદાર્થ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે એવો અર્થ ઊપજે છે. બીજું સમાધાન આમ છે કે યદ્યપિ વસ્તુનો ગુણ વસ્તુમાં ગર્ભિત છે, વસ્તુ ગુણ એક જ સત્ત્વ છે, તથાપિ ભેદ ઉપજાવીને કહેવા યોગ્ય છે; વિશેષણ કહ્યા વિના વસ્તુનું જ્ઞાન ઊપજતું નથી. વળી કેવો છે ‘ભાવ’? “સમયસારાય” જોકે ‘સમય’ શબ્દના ઘણા અર્થ

છે તોપણ આ અવસરે ‘સમય’ શબ્દથી સામાન્યપણે જીવાદિ સકળ પદાર્થ જાણવા. તેમાં જે કોઈ ‘સાર’ છે, ‘સાર’ કહેતાં ઉપાદેય છે જીવવસ્તુ, તેને મારા નમસ્કાર. આ વિશેષણનો આ ભાવાર્થ છે—સાર પદાર્થ જાણી ચેતન પદાર્થને નમસ્કાર પ્રમાણ રાખ્યા; અસારપણું જાણી અચેતન પદાર્થને નમસ્કાર નિષેધ્યા. હવે કોઈ વિતર્ક કરે કે ‘બધાય પદાર્થ પોતપોતાના ગુણપર્યાયે વિરાજમાન છે, સ્વાધીન છે, કોઈ કોઈને આધીન નથી; તો જીવ પદાર્થને સારપણું કઈ રીતે ઘટે છે?’ તેનું સમાધાન કરવા માટે બે વિશેષણ કહે છે :—વળી કેવો છે ‘ભાવ’? “સ્વાનુભૂત્યા ચકાસતે, સર્વભાવાન્તરચ્છિદે” (સ્વાનુભૂત્યા) આ અવસરે ‘સ્વાનુભૂતિ’ કહેતાં નિરાકુલત્વ-લક્ષણ શુદ્ધાત્મપરિણમનરૂપ અતીન્દ્રિય સુખ જાણવું, તે-રૂપે (ચકાસતે) અવસ્થા છે જેની; (સર્વભાવાન્તરચ્છિદે) ‘સર્વ ભાવ’ અર્થાત્ અતીત-અનાગત-વર્તમાન પર્યાય સહિત અનન્ત ગુણે વિરાજમાન જેટલા જીવાદિ પદાર્થ, તેની ‘અન્તરછેદી’ અર્થાત્ એક સમયમાં યુગપદ્ પ્રત્યક્ષરૂપે જાણનશીલ જે કોઈ શુદ્ધ જીવવસ્તુ, તેને મારા નમસ્કાર. શુદ્ધ જીવને ‘સાર’પણું ઘટે છે. સાર અર્થાત્ હિતકારી, અસાર અર્થાત્ અહિતકારી. ત્યાં હિતકારી સુખ જાણવું, અહિતકારી દુઃખ જાણવું; કારણ કે અજીવ પદાર્થને—પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળને—અને સંસારી જીવને સુખ નથી, જ્ઞાન પણ નથી, અને તેમનું સ્વરૂપ જાણતાં જાણનહાર જીવને પણ સુખ નથી, જ્ઞાન પણ નથી, તેથી તેમને ‘સાર’પણું ઘટતું નથી. શુદ્ધ જીવને સુખ છે, જ્ઞાન પણ છે, તેને જાણતાં—અનુભવતાં જાણનહારને સુખ છે, જ્ઞાન પણ છે, તેથી શુદ્ધ જીવને ‘સાર’પણું ઘટે છે. ૧.

(અનુષ્ટુપ)

અનન્તધર્મણસ્તત્ત્વં પશ્યન્તી પ્રત્યગાત્મનઃ ।

અનેકાન્તમયી મૂર્તિર્નિત્યમેવ પ્રકાશતામ્ ॥૨॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“નિત્યમેવ પ્રકાશતામ્” (નિત્યં) સદા-ત્રિકાળ (પ્રકાશતામ્) પ્રકાશ કરો; એટલું કહી નમસ્કાર કર્યા. તે કોણ? “અનેકાન્તમયી મૂર્તિઃ” (અનેકાન્તમયી) ‘ન એકાન્તઃ અનેકાન્તઃ’ અનેકાન્ત અર્થાત્ સ્યાદ્વાદ, તે-મય અર્થાત્ તે જ છે (મૂર્તિઃ) સ્વરૂપ જેનું, એવી છે સર્વજ્ઞની વાણી અર્થાત્ દિવ્યધ્વનિ. આ અવસરે આશંકા ઊપજે છે—કોઈ જાણશે કે અનેકાન્ત તો સંશય છે, સંશય

મિથ્યા છે. તેનું આમ સમાધાન કરવું—અનેકાન્ત તો સંશયનો દૂરીકરણશીલ છે અને વસ્તુસ્વરૂપનો સાધનશીલ છે. તેનું વિવરણ—જે કોઈ સત્તાસ્વરૂપ વસ્તુ છે તે દ્રવ્ય-ગુણાત્મક છે, તેમાં જે સત્તા અભેદપણે દ્રવ્યરૂપ કહેવાય છે તે જ સત્તા ભેદપણે ગુણરૂપ કહેવાય છે; આનું નામ અનેકાન્ત છે. વસ્તુસ્વરૂપ અનાદિનિધન આવું જ છે, કોઈનો સહારો નથી, તેથી ‘અનેકાન્ત’ પ્રમાણ છે. હવે જે વાણીને નમસ્કાર કર્યા તે વાણી કેવી છે? “પ્રત્યગાત્મનસ્તત્ત્વં પશ્યન્તી” (પ્રત્યગાત્મનઃ) સર્વજ્ઞ વીતરાગ, [તેનું વિવરણ—‘પ્રત્યક્’ અર્થાત્ ભિન્ન; ભિન્ન અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મથી રહિત, એવો છે ‘આત્મા’ આત્મા (-જીવદ્રવ્ય) જેનો તે કહેવાય છે ‘પ્રત્યગાત્મા’,] તેનું (તત્ત્વં) સ્વરૂપ, તેની (પશ્યન્તી) અનુભવનશીલ છે. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ વિતર્ક કરે કે દિવ્યધ્વનિ તો પુદ્ગલાત્મક છે, અચેતન છે, અચેતનને નમસ્કાર નિષિદ્ધ છે. તેનું સમાધાન કરવાને માટે આ અર્થ કહ્યો કે વાણી સર્વજ્ઞસ્વરૂપ-અનુસારિણી છે, એવું માન્યા વિના પણ ચાલે નહિ. તેનું વિવરણ—વાણી તો અચેતન છે. તેને સાંભળતાં જીવાદિ પદાર્થનું સ્વરૂપજ્ઞાન જે પ્રકારે ઊપજે છે તે જ પ્રકારે જાણવું કે વાણીનું પૂજ્યપણું પણ છે. કેવા છે સર્વજ્ઞ વીતરાગ? “અનન્તધર્મણઃ” (અનન્ત) અતિ ઘણા છે (ધર્મણઃ) ગુણો જેમને એવા છે. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ મિથ્યાવાદી કહે છે કે પરમાત્મા નિર્ગુણ છે, ગુણનો વિનાશ થતાં પરમાત્મપણું થાય છે; પરંતુ એવું માનવું જૂઠું છે, કારણ કે ગુણોનો વિનાશ થતાં દ્રવ્યનો પણ વિનાશ છે. ૨.

(માલિની)

પરપરિણતિહેતોર્મોહનામ્નોઽનુભાવા-

દવિરતમનુભાવ્યવ્યાપ્તિકલ્માષિતાયાઃ ।

મમ પરમવિશુદ્ધિઃ શુદ્ધચિન્માત્રમૂર્તે-

ર્ભવતુ સમયસારવ્યાખ્યયૈવાનુભૂતેઃ ॥૩॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“મમ પરમવિશુદ્ધિઃ ભવતુ” શાસ્ત્રકર્તા છે અમૃતચંદ્રસૂરિ. તેઓ કહે છે—(મમ) મને (પરમવિશુદ્ધિઃ) શુદ્ધસ્વરૂપપ્રાપ્તિ (તેનું વિવરણ—પરમ-સર્વોત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ-નિર્મલતા) (ભવતુ) થાઓ. શાથી?

“સમયસારવ્યાખ્યા એવ” (સમયસાર) શુદ્ધ જીવ, તેના (વ્યાખ્યા એવ) ઉપદેશથી જ અમને શુદ્ધસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાઓ. ભાવાર્થ આમ છે—આ શાસ્ત્ર પરમાર્થરૂપ છે, વૈરાગ્ય-ઉત્પાદક છે; ભારત-રામાયણ પેઠે રાગવર્ધક નથી. કેવો છું હું? “અનુભૂતે:” અનુભૂતિ—અતીન્દ્રિય સુખ, તે જ છે સ્વરૂપ જેનું એવો છું. વળી કેવો છું? “શુદ્ધચિન્માત્રમૂર્તે:” (શુદ્ધ) રાગાદિ-ઉપાધિરહિત (ચિન્માત્ર) ચેતનામાત્ર (મૂર્તે:) સ્વભાવ છે જેનો એવો છું. ભાવાર્થ આમ છે કે—દ્રવ્યાર્થિકનયથી દ્રવ્યસ્વરૂપ આવું જ છે. વળી કેવો છું હું? “અવિરતમનુભાવ્યવ્યાપ્તિકલ્માષિતાયા:” (અવિરતં) નિરંતરપણે અનાદિ સન્તાનરૂપે (અનુભાવ્ય) વિષય-કષાયાદિરૂપ અશુદ્ધ ચેતના, તેની સાથે છે (વ્યાપ્તિ) વ્યાપ્તિ અર્થાત્ તે-રૂપ છે વિભાવ-પરિણમન, એવું છે (કલ્માષિતાયા:) કલંકપણું જેને એવો છું. ભાવાર્થ આમ છે—પર્યાયાર્થિકનયથી જીવવસ્તુ અશુદ્ધપણે અનાદિની પરિણમી છે. તે અશુદ્ધતાનો વિનાશ થતાં જીવવસ્તુ જ્ઞાનસ્વરૂપ સુખસ્વરૂપ છે. હવે કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જીવવસ્તુ અનાદિથી અશુદ્ધપણે પરિણમી છે, ત્યાં નિમિત્તમાત્ર કોઈ છે કે નહીં? ઉત્તર આમ છે—નિમિત્તમાત્ર પણ છે. તે કોણ? તે જ કહે છે—“મોહનામ્નોડનુભાવાત્” (મોહનામ્ન:) પુદ્ગલપિંડરૂપ આઠ કર્મોમાં મોહ એક કર્મજાતિ છે, તેનો (અનુભાવાત્) ઉદય અર્થાત્ વિપાક-અવસ્થા. ભાવાર્થ આમ છે—રાગાદિ-અશુદ્ધ-પરિણામરૂપ જીવદ્રવ્ય વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપે પરિણમે છે, પુદ્ગલપિંડરૂપ મોહકર્મનો ઉદય નિમિત્તમાત્ર છે. જેમ કોઈ ધતૂરો પીવાથી ઘૂમે છે, નિમિત્તમાત્ર ધતૂરાનું તેને છે. કેવું છે મોહનામક કર્મ? “પરપરિણતિહેતો:” (પર) અશુદ્ધ (પરિણતિ) જીવના પરિણામ જેનું (હેતો:) કારણ છે. ભાવાર્થ આમ છે—જીવના અશુદ્ધ પરિણામના નિમિત્તે એવા રસ સહિત મોહકર્મ બંધાય છે, પછી ઉદયસમયે નિમિત્તમાત્ર થાય છે. ૩.

(માલિની)

उभयनयविरोधध्वंसिनि स्यात्पदाङ्के
 जिनवचसि रमन्ते ये स्वयं वान्तमोहाः ।
 सपदि समयसारं ते परं ज्योतिरुच्चै-
 रनवमनयपक्षाक्षुण्णमीक्षन्त एव ॥४॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તે સમયસારં ઈક્ષન્તે એવ” (તે) આસન્નભવ્ય જીવો (સમયસારં) શુદ્ધ જીવને (ઈક્ષન્તે એવ) પ્રત્યક્ષપણે પામે છે. “સપદિ” થોડા જ કાળમાં. કેવો છે શુદ્ધ જીવ? “ઉચ્ચૈઃ પરં જ્યોતિઃ” અતિશયમાન જ્ઞાનજયોતિ છે. વળી કેવો છે? “અનવમ્” અનાદિસિદ્ધ છે. વળી કેવો છે? “અનયપક્ષાક્ષુણ્ણમ્” (અનયપક્ષ) મિથ્યાવાદથી (અક્ષુણ્ણમ્) અખંડિત છે. ભાવાર્થ આમ છે—મિથ્યાવાદી બૌદ્ધાદિ જૂઠી કલ્પના ઘણા પ્રકારે કરે છે, તોપણ તેઓ જ જૂઠા છે; આત્મતત્ત્વ જેવું છે તેવું જ છે. હવે તે ભવ્ય જીવો શું કરતા થકા શુદ્ધ સ્વરૂપ પામે છે, તે જ કહે છે—“યે જિનવચસિ સ્મન્તે” (યે) આસન્નભવ્ય જીવો (જિનવચસિ) દિવ્યધ્વનિ દ્વારા કહી છે ઉપાદેયરૂપ શુદ્ધ જીવવસ્તુ તેમાં (સ્મન્તે) સાવધાનપણે રુચિ-શ્રદ્ધા-પ્રતીતિ કરે છે. વિવરણ—શુદ્ધ જીવવસ્તુનો પ્રત્યક્ષપણે અનુભવ કરે છે તેનું નામ રુચિ-શ્રદ્ધા-પ્રતીતિ છે. ભાવાર્થ આમ છે—વચન પુદ્ગલ છે, તેની રુચિ કરતાં સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નથી; તેથી વચન દ્વારા કહેવામાં આવે છે જે કોઈ ઉપાદેય વસ્તુ, તેનો અનુભવ કરતાં ફળપ્રાપ્તિ છે. કેવું છે જિનવચન? “ઉભયનયવિરોધધ્વંસિનિ” (ઉભય) બે (નય) પક્ષપાતને (વિરોધ) પરસ્પર વૈરભાવ, [વિવરણ—એક સત્ત્વને દ્રવ્યાર્થિકનય દ્રવ્યરૂપ, તે જ સત્ત્વને પર્યાયાર્થિકનય પર્યાયરૂપ કહે છે, તેથી પરસ્પર વિરોધ છે;] તેનું (ધ્વંસિનિ) મેટનશીલ છે. ભાવાર્થ આમ છે—બંને નય વિકલ્પ છે, શુદ્ધ જીવસ્વરૂપનો અનુભવ નિર્વિકલ્પ છે, તેથી શુદ્ધ જીવવસ્તુનો અનુભવ થતાં બંને નયવિકલ્પ જૂઠા છે. વળી કેવું છે જિનવચન? “સ્યાત્પદાઙ્કે” (સ્યાત્પદ) સ્યાદ્વાદ અર્થાત્ અનેકાન્ત—જેનું સ્વરૂપ પાછળ કહ્યું છે—તે જ છે (અઙ્કે) ચિહ્ન જેનું, એવું છે. ભાવાર્થ આમ છે—જે કોઈ વસ્તુમાત્ર છે તે તો નિર્ભેદ છે. તે વસ્તુમાત્ર વચન દ્વારા કહેતાં જે કોઈ વચન બોલાય છે તે જ પક્ષરૂપ છે. કેવા છે આસન્નભવ્ય જીવ? “સ્વયં વાન્તમોહાઃ” (સ્વયં) સહજપણે (વાન્ત) વમી નાખ્યું છે. (મોહાઃ) મિથ્યાત્વ-વિપરીતપણું, એવા છે. ભાવાર્થ આમ છે—અનંત સંસાર જીવોને ભમતાં થકાં જાય છે. તે સંસારી જીવ એક ભવ્યરાશિ છે, એક અભવ્યરાશિ છે. તેમાં અભવ્યરાશિ જીવ ત્રણે કાળ મોક્ષ જવાને અધિકારી નથી. ભવ્ય જીવોમાં કેટલાક જીવો મોક્ષ જવાને યોગ્ય છે. તેમને મોક્ષ પહોંચવાનું કાળપરિમાણ છે. વિવરણ—આ જીવ આટલો કાળ વીતતાં મોક્ષ જશે એવી નોંધ કેવળજ્ઞાનમાં છે.

તે જીવ સંસારમાં ભમતાં ભમતાં જ્યારે અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનમાત્ર રહે છે ત્યારે જ સમ્યક્ત્વ ઊપજવાને યોગ્ય છે. આનું નામ કાળલબ્ધિ કહેવાય છે. યદ્યપિ સમ્યક્ત્વરૂપ જીવદ્રવ્ય પરિણમે છે તથાપિ કાળલબ્ધિ વિના કરોડ ઉપાય જો કરવામાં આવે તોપણ જીવ સમ્યક્ત્વરૂપ પરિણમનને યોગ્ય નથી એવો નિયમ છે. આથી જાણવું કે સમ્યક્ત્વ-વસ્તુ યત્નસાધ્ય નથી, સહજરૂપ છે. ૪.

(માલિની)

**વ્યવહરણનયઃ સ્યાદ્યદ્યપિ પ્રાક્ષ્પદવ્યા-
મિહ નિહિતપદાનાં હન્ત હસ્તાવલમ્બઃ ।
તદપિ પરમમર્થં ચિદ્ધમત્કારમાત્રં
પરવિરહિતમન્તઃ પશ્યતાં નૈષ કિઞ્ચિત્ ॥૫॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“વ્યવહરણનયઃ યદ્યપિ હસ્તાવલમ્બઃ સ્યાત્” (વ્યવહરણનયઃ) જેટલું કથન. તેનું વિવરણ—જીવવસ્તુ નિર્વિકલ્પ છે. તે તો જ્ઞાનગોચર છે. તે જ જીવવસ્તુને કહેવા માગે, ત્યારે એમ જ કહેવામાં આવે છે કે જેના ગુણ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જીવ. જો કોઈ બહુ સાધિક (-અધિક બુદ્ધિમાન) હોય તોપણ આમ જ કહેવું પડે. આટલું કહેવાનું નામ વ્યવહાર છે. અહીં કોઈ આશંકા કરશે કે વસ્તુ નિર્વિકલ્પ છે, તેમાં વિકલ્પ ઉપજાવવો અયુક્ત છે. ત્યાં સમાધાન આમ છે કે વ્યવહારનય હસ્તાવલમ્બ છે. (હસ્તાવલમ્બઃ) જેવી રીતે કોઈ નીચે પડ્યો હોય તો હાથ પકડીને (તેને) ઊંચો લે છે તેવી જ રીતે ગુણ-ગુણીરૂપ ભેદકથન જ્ઞાન ઊપજવાનું એક અંગ છે. તેનું વિવરણ—‘જીવનું લક્ષણ ચેતના’ એટલું કહેતાં પુદ્ગલાદિ અચેતન દ્રવ્યથી ભિન્નપણાની પ્રતીતિ ઊપજે છે. તેથી જ્યારે અનુભવ થાય ત્યાં સુધી ગુણ-ગુણીભેદરૂપ કથન જ્ઞાનનું અંગ છે. વ્યવહારનય જેમને હસ્તાવલમ્બ છે તેઓ કેવા છે? “પ્રાક્ષ્પદવ્યામિહ નિહિતપદાનાં” (ફ્રહ) વિદ્યમાન એવી જે (પ્રાક્ષ્પદવ્યામ્) જ્ઞાન ઊપજતાં પ્રારંભિક અવસ્થા, તેમાં (નિહિતપદાનાં) નિહિત-સ્થાપેલ છે પદ-સર્વસ્વ જેમણે, એવા છે. ભાવાર્થ આમ છે—જે કોઈ સહજપણે અજ્ઞાની છે, જીવાદિ પદાર્થોનું દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ જાણવાના અભિલાષી છે, તેમના માટે

ગુણ-ગુણીભેદરૂપ કથન યોગ્ય છે. “હન્ત તદપિ ણ્ણઃ ન કિઞ્ચિત્” જોકે વ્યવહારનય હસ્તાવલમ્બ છે તોપણ કાંઈ નથી, ‘નોંધ’ (જ્ઞાન, સમજ) કરતાં જૂઠો છે. તે જીવો કેવા છે જેમને વ્યવહારનય જૂઠો છે? “ચિઞ્ચમત્કારમાત્રં અર્થ અન્તઃ પશ્યતાં” (ચિત્) ચેતના (ચમત્કાર) પ્રકાશ (માત્રં) એટલી જ છે (અર્થ) શુદ્ધ જીવવસ્તુ, તેને (અન્તઃ પશ્યતાં) પ્રત્યક્ષપણે અનુભવે છે. ભાવાર્થ આમ છે—વસ્તુનો અનુભવ થતાં વચનનો વ્યવહાર સહજ જ ધૂટી જાય છે. કેવી છે વસ્તુ? “પરમં” ઉત્કૃષ્ટ છે, ઉપાદેય છે. વળી કેવી છે વસ્તુ? “પરવિરહિતં” (પર) દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મ-ભાવકર્મથી (વિરહિતં) ભિન્ન છે. પ.

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

एकत्वे नियतस्य शुद्धनयतो व्याप्तुर्यदस्यात्मनः
पूर्णज्ञानघनस्य दर्शनमिह द्रव्यान्तरेभ्यः पृथक् ।
सम्यग्दर्शनमेतदेव नियमादात्मा च तावानयं
तन्मुक्त्वा नवतत्त्वसन्ततिमिमामात्मायमेकोऽस्तु नः ॥६॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તત્ નઃ અયં એકઃ આત્મા અસ્તુ” (તત્) તે કારણથી (નઃ) અમને (અયં) આ વિદ્યમાન (એકઃ) શુદ્ધ (આત્મા) ચેતનપદાર્થ (અસ્તુ) હો. ભાવાર્થ આમ છે—જીવવસ્તુ ચેતનાલક્ષણ તો સહજ જ છે. પરન્તુ જીવ મિથ્યાત્વપરિણામથી ભ્રમિત થયો થકો પોતાના સ્વરૂપને જાણતો નથી, તેથી અજ્ઞાની જ કહેવાય. આથી એમ કહ્યું કે મિથ્યા પરિણામ જવાથી આ જ જીવ પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવનશીલ થાઓ. શું કરીને? “ઇમામ્ નવતત્ત્વસન્તતિમ્ મુક્ત્વા” (ઇમામ્) આગળ કહેવામાં આવનાર (નવતત્ત્વ) જીવ-અજીવ-આસ્રવ-બંધ-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ-પુણ્ય-પાપના (સન્તતિમ્) અનાદિ સંબંધને (મુક્ત્વા) છોડીને. ભાવાર્થ આમ છે—સંસાર-અવસ્થામાં જીવદ્રવ્ય નવ તત્ત્વરૂપ પરિણમ્યું છે તે તો વિભાવપરિણતિ છે, તેથી નવ તત્ત્વરૂપ વસ્તુનો અનુભવ મિથ્યાત્વ છે. “યદસ્યાત્મનઃ ઇહ દ્રવ્યાન્તરેભ્યઃ પૃથક્ દર્શનમ્ નિયમાત્ એતદેવ સમ્યગ્દર્શનમ્” (યત્) કારણ કે (અસ્યાત્મનઃ) આ જ જીવદ્રવ્ય (દ્રવ્યાન્તરેભ્યઃ પૃથક્) સકળ કર્મોપાધિથી રહિત જેવું છે (ઇહ દર્શનમ્) તેવો જ

પ્રત્યક્ષપણે તેનો અનુભવ, (एतदेव) તે જ (नियमात्) નિશ્ચયથી (सम्यग्दर्शनम्) સમ્યગ્દર્શન છે. ભાવાર્થ આમ છે—સમ્યગ્દર્શન જીવનો ગુણ છે. તે ગુણ સંસાર-અવસ્થામાં વિભાવરૂપ પરિણમ્યો છે; તે જ ગુણ જ્યારે સ્વભાવરૂપ પરિણમે ત્યારે મોક્ષમાર્ગ છે. વિવરણ—સમ્યક્ત્વભાવ થતાં નૂતન જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્ય-કર્માસ્રવ મટે છે, પૂર્વબદ્ધ કર્મ નિર્જરે છે; તેથી મોક્ષમાર્ગ છે. અહીં કોઈ આશંકા કરશે કે મોક્ષમાર્ગ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણેના મળવાથી થાય છે. ઉત્તર આમ છે—શુદ્ધ જીવસ્વરૂપ અનુભવતાં ત્રણેય છે. કેવો છે શુદ્ધ જીવ? “शुद्धनयतः एकत्वे नियतस्य” (शुद्धनयतः) નિર્વિકલ્પ વસ્તુમાત્રની દૃષ્ટિથી જોતાં (एकत्वे) શુદ્ધપણું (नियतस्य) તે-રૂપ છે. ભાવાર્થ આમ છે—જીવનું લક્ષણ ચેતના છે. તે ચેતના ત્રણ પ્રકારની છે—એક જ્ઞાનચેતના, એક કર્મચેતના, એક કર્મફળચેતના. તેમાં જ્ઞાનચેતના શુદ્ધ ચેતના છે, બાકીની અશુદ્ધ ચેતના છે. તેમાં અશુદ્ધ ચેતનારૂપ વસ્તુનો સ્વાદ સર્વ જીવોને અનાદિનો પ્રગટ જ છે; તે-રૂપ અનુભવ સમ્યક્ત્વ નથી. શુદ્ધ ચેતનામાત્ર વસ્તુસ્વરૂપનો આસ્વાદ આવે તો સમ્યક્ત્વ છે.* ××× વળી કેવી છે જીવવસ્તુ? “व्याप्तुः” પોતાના ગુણ-પર્યાયો સહિત છે. આટલું કહીને શુદ્ધપણું દેઢ કર્યું છે. કોઈ આશંકા કરશે કે સમ્યક્ત્વગુણ અને જીવવસ્તુનો ભેદ છે કે અભેદ છે? ઉત્તર આમ છે કે અભેદ છે—“आत्मा च तावानयम्” (अयम्) આ (आत्मा) જીવવસ્તુ (तावान्) સમ્યક્ત્વગુણમાત્ર છે. ૬.

(અનુષ્ટુપ)

अतः शुद्धनयायत्तं प्रत्यग्ज्योतिश्चकास्ति तत् ।

नवतत्त्वगतत्वेऽपि यदेकत्वं न मुञ्चति ॥७॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અતઃ તત્ પ્રત્યગ્જ્યોતિશ્ચકાસ્તિ” (અતઃ) અહીંથી હવે (તત્) તે જ (પ્રત્યગ્જ્યોતિઃ) શુદ્ધ ચેતનામાત્ર વસ્તુ (ચકાસ્તિ) શબ્દો દ્વારા યુક્તિથી કહેવામાં આવે છે. કેવી છે વસ્તુ? “શુદ્ધનયાયત્તં” (શુદ્ધનય) વસ્તુમાત્રને (આયત્તં)

★ પંડિત શ્રી રાજમલજી કૃત ટીકામાં અહીં “પૂર્ણજ્ઞાનઘનસ્ય” પદનો અર્થ કરવો રહી ગયો છે, જે અર્થ આ પ્રમાણે કરી શકાય :—વળી કેવો છે શુદ્ધ જીવ? “પૂર્ણજ્ઞાનઘનસ્ય” પૂર્ણ સ્વ-પરબ્રાહ્મકશક્તિનો પુંજ છે.

આધીન છે. ભાવાર્થ આમ છે—જેને અનુભવતાં સમ્યક્ત્વ થાય છે તે શુદ્ધ સ્વરૂપને કહે છે :—“યદેકત્વં ન મુજ્વતિ” (યત્) જે શુદ્ધ વસ્તુ (એકત્વં) શુદ્ધપણાને (ન મુજ્વતિ) નથી છોડતી. અહીં કોઈ આશંકા કરશે કે જીવવસ્તુ જ્યારે સંસારથી છૂટે છે ત્યારે શુદ્ધ થાય છે. ઉત્તર આમ છે—જીવવસ્તુ દ્રવ્યદેષ્ટિએ વિચારતાં ત્રણે કાળ શુદ્ધ છે. તે જ કહે છે—“નવતત્ત્વગતત્વેઽપિ” (નવતત્ત્વ) જીવ-અજીવ-આસ્રવ-બંધ-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ-પુણ્ય-પાપ (ગતત્વે અપિ) તે-રૂપ પરિણામી છે તોપણ શુદ્ધસ્વરૂપ છે. ભાવાર્થ આમ છે—જેમ અગ્નિ દાહકલક્ષણ છે, તે કાષ્ઠ, તૃણ, ઘાણાં આદિ સમસ્ત દાહ્યને દહે છે, દહતો થકો અગ્નિ દાહ્યાકાર થાય છે; પરંતુ તેનો વિચાર છે કે જો તેને કાષ્ઠ, તૃણ અને ઘાણાની આકૃતિમાં જોવામાં આવે તો કાષ્ઠનો અગ્નિ, તૃણનો અગ્નિ અને ઘાણાનો અગ્નિ એમ કહેવું સાચું જ છે, અને જો અગ્નિની ઉષ્ણતામાત્ર વિચારવામાં આવે તો ઉષ્ણમાત્ર છે, કાષ્ઠનો અગ્નિ, તૃણનો અગ્નિ અને ઘાણાનો અગ્નિ એવા સમસ્ત વિકલ્પ જૂઠા છે; તેવી જ રીતે નવ તત્ત્વરૂપ જીવના પરિણામો છે, તે પરિણામો કેટલાક શુદ્ધરૂપ છે, કેટલાક અશુદ્ધરૂપ છે; જો નવ પરિણામોમાં જ જોવામાં આવે તો નવે તત્ત્વ સાચાં છે અને જો ચેતનામાત્ર અનુભવ કરવામાં આવે તો નવે વિકલ્પ જૂઠા છે. ૭.

(માલિની)

ચિરમિતિ નવતત્ત્વચ્છન્નમુન્નીયમાનં
 કનકમિવ નિમગ્નં વર્ણમાલાકલાપે ।
 અથ સતતવિવિક્તં દૃશ્યતામેકરૂપં
 પ્રતિપદમિદમાત્મજ્યોતિરુદ્યોતમાનમ્ ॥૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“આત્મજ્યોતિઃ દૃશ્યતામ્” (આત્મજ્યોતિઃ) આત્મ-જ્યોતિ અર્થાત્ જીવદ્રવ્યનું શુદ્ધ જ્ઞાનમાત્ર (દૃશ્યતામ્) સર્વથા અનુભવરૂપ હો. કેવી છે આત્મજ્યોતિ? “ચિરમિતિ નવતત્ત્વચ્છન્નં, અથ સતતવિવિક્તં” આ અવસરે નાટ્યરસની પેઠે એક જીવવસ્તુ આશ્ચર્યકારી અનેક ભાવરૂપ એક જ સમયે દેખાય છે; એ જ કારણથી આ શાસ્ત્રનું નામ નાટક સમયસાર છે. તે જ કહે છે—(ચિરમ્)

અમર્યાદ કાળથી (ઇતિ) જો વિભાવરૂપ રાગાદિ પરિણામ-પર્યાયમાત્ર વિચારવામાં આવે તો જ્ઞાનવસ્તુ (નવતત્ત્વચ્છન્ન) પૂર્વોક્ત જીવાદિ નવ તત્ત્વરૂપે આચ્છાદિત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવવસ્તુ અનાદિ કાળથી ધાતુ અને પાષાણના સંયોગની પેઠે કર્મ-પર્યાય સાથે મળેલી જ ચાલી આવે છે અને મળી થકી તે રાગાદિ વિભાવપરિણામો સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપે સ્વયં પરિણમે છે. તે પરિણમન જોવામાં આવે, જીવનું સ્વરૂપ ન જોવામાં આવે, તો જીવવસ્તુ નવ તત્ત્વરૂપ છે એમ દૃષ્ટિમાં આવે છે; આવું પણ છે, સર્વથા જૂદું નથી, કેમ કે વિભાવરૂપ રાગાદિ પરિણામશક્તિ જીવમાં જ છે. “અથ” હવે ‘અથ’ પદ દ્વારા બીજો પક્ષ બતાવે છે :—તે જ જીવવસ્તુ દ્રવ્યરૂપ છે, પોતાના ગુણ-પર્યાયે વિરાજમાન છે. જો શુદ્ધ દ્રવ્યસ્વરૂપ જોવામાં આવે, પર્યાયસ્વરૂપ ન જોવામાં આવે તો તે કેવી છે? “સતતવિવિક્તમ્” (સતત) નિરંતર (વિવિક્ત) નવ તત્ત્વના વિકલ્પથી રહિત છે, શુદ્ધ વસ્તુમાત્ર છે. ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે. વળી કેવી છે તે આત્મજ્યોતિ? “વર્ણમાલાકલાપે કનકમિવ નિમગ્ન” ‘વર્ણમાલા’ પદના બે અર્થ છે—એક તો ^૧બનવારી, અને બીજો ભેદપંક્તિ; ભાવાર્થ આમ છે કે ગુણ-ગુણીના ભેદરૂપ ભેદપ્રકાશ; ‘કલાપ’નો અર્થ સમૂહ છે. આથી એમ અર્થ ઊપજ્યો કે જેમ એક જ સોનું ^૨વાનભેદથી અનેકરૂપ કહેવાય છે તેમ એક જ જીવવસ્તુ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપે અથવા ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રૌવ્યરૂપે અનેકરૂપ કહેવાય છે. ‘અથ’ હવે ‘અથ’ પદ દ્વારા ફરીને બીજો પક્ષ બતાવે છે :—“પ્રતિપદમ્ એકરૂપ” (પ્રતિપદમ્) ગુણ-પર્યાયરૂપ અથવા ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રૌવ્યરૂપ અથવા દૃષ્ટાંતની અપેક્ષાએ વાનભેદરૂપ જેટલા ભેદો છે તે બધા ભેદોમાં પણ (એકરૂપ) પોતે (એક) જ છે. વસ્તુનો વિચાર કરતાં ભેદરૂપ પણ વસ્તુ જ છે, વસ્તુથી ભિન્ન ભેદ કોઈ વસ્તુ નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે સુવર્ણમાત્ર ન જોવામાં આવે, વાનભેદમાત્ર જોવામાં આવે તો વાનભેદ છે; સોનાની શક્તિ એવી પણ છે; જો વાનભેદ ન જોવામાં આવે, કેવળ સુવર્ણમાત્ર જોવામાં આવે, તો વાનભેદ જૂઠા છે; તેવી રીતે જો શુદ્ધ જીવવસ્તુમાત્ર ન જોવામાં આવે, ગુણ-પર્યાયમાત્ર કે ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રૌવ્યમાત્ર જોવામાં આવે, તો ગુણ-પર્યાયો છે, ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રૌવ્ય છે; જીવવસ્તુ આવી પણ છે; જો ગુણ-

૧ બનવારી=સોનું તપાવવાની કૂલડી.

૨ દસ વલું, ચૌદ વલું આદિ સોનામાં જે ભેદ છે તેને વાનભેદ કહે છે.

પર્યાયભેદ કે ઉત્પાદ-વ્યય-ઘૌવ્યભેદ ન જોવામાં આવે, વસ્તુમાત્ર જોવામાં આવે, તો સમસ્ત ભેદ જૂઠા છે. આવો અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે. વળી કેવી છે આત્મજ્યોતિ? “ઉન્નીયમાન” ચેતનાલક્ષણથી જણાય છે, તેથી અનુમાનગોચર પણ છે. હવે બીજો પક્ષ—“ઉદ્યોતમાન” પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનગોચર છે. ભાવાર્થ આમ છે કે ભેદબુદ્ધિ કરતાં જીવવસ્તુ ચેતનાલક્ષણથી જીવને જાણે છે, વસ્તુ વિચારતાં એટલો વિકલ્પ પણ જૂઠો છે, શુદ્ધ વસ્તુમાત્ર છે. આવો અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે. ૮.

(માલિની)

ઉદયતિ ન નયશ્રીરસ્તમેતિ પ્રમાણં
 ક્વચિદપિ ચ ન વિદ્મો યાતિ નિક્ષેપચક્રમ્ ।
 કિમપરમભિદધ્મો ધામ્નિ સર્વકષેઽસ્મિન્
 અનુભવમુપયાતે ભાતિ ન દ્વૈતમેવ ॥૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અસ્મિન્ ધામ્નિ અનુભવમુપયાતે દ્વૈતમેવ ન ભાતિ” (અસ્મિન્) આ-સ્વયંસિદ્ધ (ધામ્નિ) ચેતનાત્મક જીવવસ્તુનો (અનુભવમ્) પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ (ઉપયાતે) આવતાં (દ્વૈતમ્ એવ) સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ અન્તર્જલ્પ અને બહિર્જલ્પરૂપ બધા વિકલ્પો (ન ભાતિ) નથી શોભતા. ભાવાર્થ આમ છે—અનુભવ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે એટલે વેદવેદકભાવપણે આસ્વાદરૂપ છે; તે અનુભવ પરસહાયથી નિરપેક્ષપણે છે. આવો અનુભવ જોકે જ્ઞાનવિશેષ છે તોપણ સમ્યક્ત્વની સાથે અવિનાભૂત છે, કેમ કે તે સમ્યગ્દેષ્ટિને હોય છે, મિથ્યાદેષ્ટિને નથી હોતો એવો નિશ્ચય છે. આવો અનુભવ થતાં જીવવસ્તુ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદે છે. તેથી જેટલા કાળ સુધી અનુભવ છે તેટલા કાળ સુધી વચનવ્યવહાર સહજ જ અટકી જાય છે, કેમ કે વચનવ્યવહાર તો પરોક્ષપણે કથક છે. આ જીવ તો પ્રત્યક્ષપણે અનુભવશીલ છે, તેથી (અનુભવકાળમાં) વચન-વ્યવહાર પર્યંત કાંઈ રહ્યું નહિ. કેવી છે જીવવસ્તુ? “સર્વકષે” (સર્વ) બધા પ્રકારના વિકલ્પોની (કષે) ક્ષયકરણશીલ (ક્ષય કરવાના સ્વભાવવાળી) છે. ભાવાર્થ આમ છે—જેમ સૂર્યપ્રકાશ અંધકારથી સહજ જ ભિન્ન છે તેમ અનુભવ પણ

સમસ્ત વિકલ્પોથી રહિત જ છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે અનુભવ થતાં કોઈ વિકલ્પ રહે છે કે જેમનું નામ વિકલ્પ છે તે બધાય મટે છે? ઉત્તર આમ છે કે બધાય વિકલ્પો મટે છે; તે જ કહે છે—“નયશ્રીરપિ ન ઉદયતિ, પ્રમાણમપિ અસ્તમેતિ, ન વિદ્યઃ નિક્ષેપચક્રમપિ ક્વચિત્ યાતિ, અપસ્મ્ કિમ્ અભિદધ્મઃ” જે અનુભવ આવતાં પ્રમાણ-નય-નિક્ષેપ પણ જૂઠાં છે, ત્યાં રાગાદિ વિકલ્પોની શી કથા? ભાવાર્થ આમ છે કે રાગાદિ તો જૂઠા જ છે, જીવસ્વરૂપથી બાહ્ય છે. પ્રમાણ-નય-નિક્ષેપરૂપ બુદ્ધિ દ્વારા એક જ જીવદ્રવ્યના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપ અથવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યરૂપ ભેદ કરવામાં આવે છે તે બધા જૂઠા છે; આ બધા જૂઠા થતાં જે કંઈ વસ્તુનો સ્વાદ છે તે અનુભવ છે. (પ્રમાણ) યુગપદ્ અનેક ધર્મગ્રાહક જ્ઞાન; તે પણ વિકલ્પ છે. (નય) વસ્તુના કોઈ એક ગુણનું ગ્રાહક જ્ઞાન; તે પણ વિકલ્પ છે. (નિક્ષેપ) ઉપચારઘટનારૂપ જ્ઞાન; તે પણ વિકલ્પ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે અનાદિ કાળથી જીવ અજ્ઞાની છે, જીવસ્વરૂપને નથી જાણતો. તે જ્યારે જીવસત્ત્વની પ્રતીતિ આવવી ઈચ્છે ત્યારે જેવી રીતે પ્રતીતિ આવે તેવી જ રીતે વસ્તુસ્વરૂપ સાધવામાં આવે છે. તે સાધના ગુણ-ગુણીજ્ઞાન દ્વારા થાય છે, બીજો ઉપાય તો કોઈ નથી. તેથી વસ્તુસ્વરૂપને ગુણ-ગુણીભેદરૂપ વિચારતાં પ્રમાણ-નય-નિક્ષેપરૂપ વિકલ્પો ઊપજે છે. તે વિકલ્પો પ્રથમ અવસ્થામાં ભલા જ છે તોપણ સ્વરૂપમાત્ર અનુભવતાં જૂઠા છે. ૯.

(ઉપજાતિ)

આત્મસ્વભાવં પરભાવભિન્ન-

માપૂર્ણમાદ્યન્તવિમુક્તમેકમ્ ।

વિલીનસંકલ્પવિકલ્પજાલં

પ્રકાશયન્ શુદ્ધનયોઽભ્યુદેતિ ॥૧૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“શુદ્ધનયઃ અભ્યુદેતિ” (શુદ્ધનયઃ) નિરુપાધિ જીવવસ્તુસ્વરૂપનો ઉપદેશ (અભ્યુદેતિ) પ્રગટ થાય છે. શું કરતો થકો પ્રગટ થાય છે? “એકમ્ પ્રકાશયન્” (એકમ્) શુદ્ધસ્વરૂપ જીવવસ્તુને (પ્રકાશયન્) નિરૂપતો થકો. કેવું છે શુદ્ધ જીવસ્વરૂપ? “આદ્યન્તવિમુક્તમ્” (આદ્યન્ત) સમસ્ત પાછલા અને આગામી

કાળથી (વિમુક્તમ્) રહિત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધ જીવવસ્તુનો આદિ પણ નથી, અંત પણ નથી. જે આવું સ્વરૂપ સૂચવે તેનું નામ શુદ્ધનય છે. વળી કેવી છે જીવવસ્તુ? “વિલીનસંકલ્પવિકલ્પજાલં” (વિલીન) વિલય થઈ ગયા છે (સંકલ્પ) રાગાદિ પરિણામ અને (વિકલ્પ) અનેક નયવિકલ્પરૂપ જ્ઞાનના પર્યાય જેને એવી છે. ભાવાર્થ આમ છે કે સમસ્ત સંકલ્પ-વિકલ્પથી રહિત વસ્તુસ્વરૂપનો અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે. વળી કેવી છે શુદ્ધ જીવવસ્તુ? “પરભાવભિન્નમ્” રાગાદિ ભાવોથી ભિન્ન છે. વળી કેવી છે? “આપૂર્ણમ્” પોતાના ગુણોથી પરિપૂર્ણ છે. વળી કેવી છે? “આત્મસ્વભાવં” આત્માનો નિજ ભાવ છે. ૧૦.

(માલિની.)

ન હિ વિદધતિ બદ્ધસ્પૃષ્ટભાવાદયોઽમી
સ્ફુટમુપરિ તરન્તોઽપ્યેત્ય યત્ર પ્રતિષ્ઠામ્ ।
અનુભવતુ તમેવ ઘોતમાનં સમન્તાત્
જગદપગતમોહીભૂય સમ્યક્સ્વભાવમ્ ॥૧૧॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જગત્ તમેવ સ્વભાવમ્ સમ્યક્ અનુભવતુ” (જગત્) સર્વ જીવરાશિ (તમ્ એવ) નિશ્ચયથી પૂર્વોક્ત (સ્વભાવમ્) શુદ્ધ જીવવસ્તુને (સમ્યક્) જેવી છે તેવી (અનુભવતુ) પ્રત્યક્ષપણે સ્વસંવેદનરૂપ આસ્વાદો. કેવો થઈને આસ્વાદો? “અપગતમોહીભૂય” (અપગત) ટળી ગઈ છે (મોહીભૂય) શરીરાદિ પરદ્રવ્ય સાથે એકત્વબુદ્ધિ જેની એવો થઈને. ભાવાર્થ આમ છે કે સંસારી જીવને સંસારમાં વસતાં અનંત કાળ ગયો. શરીરાદિ પરદ્રવ્ય-સ્વભાવ હતો, પરંતુ આ જીવ પોતાનો જ જાણીને પ્રવર્ત્યો; તો જ્યારે આ વિપરીત બુદ્ધિ ધૂટે ત્યારે જ આ જીવ શુદ્ધસ્વરૂપ અનુભવવાને યોગ્ય થાય છે. કેવું છે શુદ્ધસ્વરૂપ? ‘સમન્તાત્ ઘોતમાનં’ (સમન્તાત્) સર્વ પ્રકારે (ઘોતમાનં) પ્રકાશમાન છે. ભાવાર્થ આમ છે કે અનુભવગોચર થતાં કાંઈ ભ્રાંતિ રહેતી નથી. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જીવ તો શુદ્ધસ્વરૂપ કહ્યો અને તે એવો જ છે, પરંતુ રાગદ્વેષમોહરૂપ પરિણામોને અથવા સુખદુઃખાદિરૂપ પરિણામોને કોણ કરે છે?—કોણ ભોગવે છે? ઉત્તર આમ છે કે આ પરિણામોને કરે તો જીવ કરે છે અને જીવ ભોગવે છે, પરંતુ આ પરિણતિ

વિભાવરૂપ છે, ઉપાધિરૂપ છે; તેથી નિજસ્વરૂપ વિચારતાં તે, જીવનું સ્વરૂપ નથી એમ કહેવાય છે. કેવું છે શુદ્ધસ્વરૂપ? “યત્ર અમી બદ્ધસ્પૃષ્ટભાવાદયઃ પ્રતિષ્ઠાં ન હિ વિદધતિ” (યત્ર) જે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં (અમી) વિદ્યમાન (બદ્ધ) અશુદ્ધ રાગાદિ ભાવ, (સ્પૃષ્ટ) પરસ્પર પિંડરૂપ એકક્ષેત્રાવગાહ અને (ભાવાદયઃ) આદિ શબ્દથી અન્યભાવ, અનિયતભાવ, વિશેષભાવ અને સંયુક્તભાવ ઈત્યાદિ જે વિભાવપરિણામો છે તે સમસ્ત ભાવો શુદ્ધસ્વરૂપમાં (પ્રતિષ્ઠાં) શોભા (ન હિ વિદધતિ) નથી ધારણ કરતા. નર, નારક, તિર્યચ અને દેવપર્યાયરૂપ ભાવનું નામ અન્યભાવ છે; અસંખ્યાત પ્રદેશસંબંધી સંકોચ-વિસ્તારરૂપ પરિણમનનું નામ અનિયતભાવ છે; દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ ભેદકથનનું નામ વિશેષભાવ છે; તથા રાગાદિ ઉપાધિ સહિતનું નામ સંયુક્તભાવ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે બદ્ધ, સ્પૃષ્ટ, અન્ય, અનિયત, વિશેષ અને સંયુક્ત એવા જે છ વિભાવ પરિણામો છે તે સમસ્ત, સંસાર-અવસ્થાયુક્ત જીવના છે, શુદ્ધ જીવસ્વરૂપ અનુભવતાં જીવના નથી. કેવા છે બદ્ધસ્પૃષ્ટ આદિ વિભાવભાવ? “સ્ફુટં” પ્રગટપણે “एत्य अपि” ઊપજ્યા થકા વિદ્યમાન જ છે તોપણ “उपरि तरन्तः” ઉપર ઉપર જ રહે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવનો જ્ઞાનગુણ ત્રિકાળગોચર છે તેવી રીતે રાગાદિ વિભાવભાવ જીવવસ્તુમાં ત્રિકાળગોચર નથી. જોકે સંસાર-અવસ્થામાં વિદ્યમાન જ છે તોપણ મોક્ષ-અવસ્થામાં સર્વથા નથી, તેથી એવો નિશ્ચય છે કે રાગાદિ જીવસ્વરૂપ નથી. ૧૧.

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

भूतं भान्तमभूतमेव रभसा निर्भिद्य बन्धं सुधी-
र्यद्यन्तः किल कोऽप्यहो कलयति व्याहृत्य मोहं हठात् ।
आत्मात्मानुभवैकगम्यमहिमा व्यक्तोऽयमास्ते ध्रुवं
नित्यं कर्मकलङ्कपङ्कविकलो देवः स्वयं शाश्वतः ॥१२॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“अयम् आत्मा व्यक्तः आस्ते” (अयम्) આમ (આત્મા) ચેતનાલક્ષણ જીવ (व्यक्तः) સ્વ-સ્વભાવરૂપ (आस्ते) થાય છે. કેવો થાય છે? “नित्यं कर्मकलङ्कपङ्कविकलः” (नित्यं) ત્રિકાળગોચર (कर्म) અશુદ્ધપણારૂપ (कलङ्कपङ्क) કલુષતા-કાદવથી (विकलः) સર્વથા ભિન્ન થાય છે. વળી કેવો છે?

“દ્યુવં” ચારે ગતિમાં ભ્રમતો અટકી ગયો. વળી કેવો છે? “દેવઃ” ત્રૈલોક્યથી પૂજ્ય છે. વળી કેવો છે? “સ્વયં શાશ્વતઃ” દ્રવ્યરૂપ વિદ્યમાન જ છે. વળી કેવો થાય છે? “આત્માનુભવૈકગમ્યમહિમા” (આત્મ) ચેતનવસ્તુના (અનુભવ) પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ્યથી (એક) અદ્વિતીય (ગમ્ય) ગોચર છે (મહિમા) મોટપ જેની એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવનો જેમ એક જ્ઞાનગુણ છે તેમ એક અતીન્દ્રિય સુખગુણ છે; તે સુખગુણ સંસાર-અવસ્થામાં અશુદ્ધપણાને લીધે પ્રગટ આસ્વાદ્યરૂપ નથી, અશુદ્ધપણું જતાં પ્રગટ થાય છે. તે સુખ અતીન્દ્રિય પરમાત્માને હોય છે. તે સુખને કહેવા માટે કોઈ દૃષ્ટાન્ત ચારે ગતિઓમાં નથી, કેમ કે ચારે ગતિઓ દુઃખરૂપ છે; તેથી એમ કહ્યું કે જેને શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ છે તે જીવ પરમાત્મારૂપ જીવના સુખને જાણવાને યોગ્ય છે, કેમ કે શુદ્ધસ્વરૂપ અનુભવતાં અતીન્દ્રિય સુખ છે—એવો ભાવ સૂચવ્યો છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે કેવું કારણ કરવાથી જીવ શુદ્ધ થાય છે? ઉત્તર આમ છે કે શુદ્ધનો અનુભવ કરવાથી જીવ શુદ્ધ થાય છે. “કિલ યદિ કોઽપિ સુધીઃ અન્તઃ કલયતિ” (કિલ) નિશ્ચયથી (યદિ) જો (કઃ અપિ) કોઈ જીવ (અન્તઃ કલયતિ) શુદ્ધસ્વરૂપને નિરંતરપણે અનુભવે છે. કેવો છે જીવ? (સુધીઃ) શુદ્ધ છે બુદ્ધિ જેની. શું કરીને અનુભવે છે? “રભસા બન્ધં નિર્ભિઘ” (રભસા) તત્કાળ (બન્ધં) દ્રવ્યપિંડરૂપ મિથ્યાત્વકર્મના (નિર્ભિઘ) ઉદયને મિટાવીને અથવા મૂળથી સત્તા મિટાવીને, તથા “હઠાત્ મોહં વ્યાહત્ય” (હઠાત્) બળથી (મોહં) મિથ્યાત્વરૂપ જીવના પરિણામને (વ્યાહત્ય) મૂળથી ઉખાડીને. ભાવાર્થ આમ છે કે અનાદિ કાળનો મિથ્યાદૃષ્ટિ જ જીવ કાળલબ્ધિ પામતાં સમ્યક્ત્વના ગ્રહણકાળ પહેલાં ત્રણ કરણો કરે છે; તે ત્રણ કરણો અન્તર્મુહૂર્તમાં થાય છે; કરણો કરતાં દ્રવ્યપિંડરૂપ મિથ્યાત્વકર્મની શક્તિ મટે છે; તે શક્તિ મટતાં ભાવમિથ્યાત્વરૂપ જીવના પરિણામ મટે છે;—જેમ ધતૂરાના રસનો પાક મટતાં ઘેલછા મટે છે તેમ. કેવો છે બંધ અથવા મોહ? “ભૂતં ભાન્તમ્ અભૂતમ્ એવ” (એવ) નિશ્ચયથી (ભૂતં) અતીત કાળસંબંધી, (ભાન્તમ્) વર્તમાન કાળસંબંધી, (અભૂતમ્) આગામી કાળસંબંધી. ભાવાર્થ આમ છે—ત્રિકાળ સંસ્કારરૂપ છે જે શરીરાદિ સાથે એકત્વબુદ્ધિ, તે મટતાં જે જીવ શુદ્ધ જીવને અનુભવે છે તે જીવ નિશ્ચયથી કર્મોથી મુક્ત થાય છે. ૧૨.

આત્માનુભૂતિરિતિ શુદ્ધનયાત્મિકા યા
જ્ઞાનાનુભૂતિરિયમેવ કિલેતિ બુદ્ધા ।
આત્માનમાત્મનિ નિવેશ્ય સુનિષ્પ્રકમ્પ-
મેકોઽસ્તિ નિત્યમવબોધઘનઃ સમન્તાત્ ॥૧૩॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“આત્મા સુનિષ્પ્રકમ્પમ્ એકઃ અસ્તિ” (આત્મા) આત્મા અર્થાત્ ચેતનદ્રવ્ય (સુનિષ્પ્રકમ્પમ્) અશુદ્ધ પરિણમનથી રહિત (એકઃ) શુદ્ધ (અસ્તિ) થાય છે. કેવો છે આત્મા? “નિત્યં સમન્તાત્ અવબોધઘનઃ” (નિત્યમ્) સદા કાળ (સમન્તાત્) સર્વાંગ (અવબોધઘનઃ) જ્ઞાનગુણનો સમૂહ છે—જ્ઞાનપુંજ છે. શું કરીને આત્મા શુદ્ધ થાય છે? “આત્મના આત્મનિ નિવેશ્ય” (આત્મના) પોતાથી (આત્મનિ) પોતામાં જ (નિવેશ્ય) પ્રવિષ્ટ થઈને. ભાવાર્થ આમ છે કે આત્માનુભવ પરદ્રવ્યની સહાય રહિત છે તેથી પોતામાં જ પોતાથી આત્મા શુદ્ધ થાય છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે આ અવસરે તો એમ કહ્યું કે આત્માનુભવ કરતાં આત્મા શુદ્ધ થાય છે અને ક્યાંક એમ કહ્યું છે કે જ્ઞાનગુણમાત્ર અનુભવ કરતાં આત્મા શુદ્ધ થાય છે, તો આમાં વિશેષતા શું છે? ઉત્તર આમ છે કે વિશેષતા તો કાંઈ પણ નથી. એ જ કહે છે—“યા શુદ્ધનયાત્મિકા આત્માનુભૂતિઃ ઇતિ કિલ ઇયમ્ એવ જ્ઞાનાનુભૂતિઃ ઇતિ બુદ્ધા” (યા) જે (આત્માનુભૂતિઃ) આત્મ-અનુભૂતિ અર્થાત્ આત્મદ્રવ્યનો પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ છે. કેવી છે અનુભૂતિ? (શુદ્ધનયાત્મિકા) શુદ્ધનય અર્થાત્ શુદ્ધ વસ્તુ તે જ છે આત્મા અર્થાત્ સ્વભાવ જેનો એવી છે. ભાવાર્થ આમ છે કે નિરુપાધિપણે જીવદ્રવ્ય જેવું છે તેવો જ પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ આવે એનું નામ શુદ્ધાત્માનુભવ છે. (કિલ) નિશ્ચયથી (ઇયમ્ એવ જ્ઞાનાનુભૂતિઃ) આ જે આત્માનુભૂતિ કહી તે જ જ્ઞાનાનુભૂતિ છે (ઇતિ બુદ્ધા) એટલીમાત્ર જાણીને. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવવસ્તુનો જે પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ, તેને નામથી આત્માનુભવ એમ કહેવાય અથવા જ્ઞાનાનુભવ એમ કહેવાય; નામભેદ છે, વસ્તુભેદ નથી. એમ જાણવું કે આત્માનુભવ મોક્ષમાર્ગ છે. આ પ્રસંગે બીજો પણ સંશય થાય છે કે, કોઈ જાણશે કે દ્વાદશાંગજ્ઞાન કોઈ અપૂર્વ લબ્ધિ છે. તેનું સમાધાન આમ છે કે દ્વાદશાંગજ્ઞાન

પણ વિકલ્પ છે. તેમાં પણ એમ કહ્યું છે કે શુદ્ધાત્માનુભૂતિ મોક્ષમાર્ગ છે. તેથી શુદ્ધાત્માનુભૂતિ થતાં શાસ્ત્ર ભણવાની કાંઈ અટક (બંધન) નથી. ૧૩.

(પૃથ્વી)

અખણ્ડિતમનાકુલં જ્વલદનન્તમન્તર્બહિ-
મ્હઃ પરમમસ્તુ નઃ સહજમુદ્ધિલાસં સદા ।
ચિદુચ્છલનનિર્ભરં સકલકાલમાલમ્બતે
યદેકરસમુલ્લસલ્લવણખિલ્યલીલાયિતમ્ ॥૧૪॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તત્ મહઃ નઃ અસ્તુ” (તત્) તે જ (મહઃ) શુદ્ધ જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ (નઃ) અમને (અસ્તુ) હો. ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ ઉપાદેય છે, બીજું બધું હેય છે. કેવો છે તે ‘મહઃ (જ્ઞાનમાત્ર આત્મા)’? “પરમમ્” ઉત્કૃષ્ટ છે. વળી કેવો છે ‘મહઃ’? “અખણ્ડિતમ્” ખંડિત નથી—પરિપૂર્ણ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે ઈન્દ્રિયજ્ઞાન ખંડિત છે; તે જોકે વર્તમાન કાળે તે-રૂપ પરિણમ્યો છે તોપણ સ્વરૂપ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન છે. વળી કેવો છે? “અનાકુલં” આકુળતા રહિત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે યદ્યપિ સંસાર-અવસ્થામાં કર્મજનિત સુખદુઃખરૂપ પરિણમે છે તથાપિ સ્વાભાવિક સુખસ્વરૂપ છે.* x x x વળી કેવો છે? “અન્તર્બહિર્જ્વલત્” (અન્તઃ) અંદર (બહિઃ) બહાર (જ્વલત્) પ્રકાશરૂપ પરિણમી રહ્યો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવવસ્તુ અસંખ્યાતપ્રદેશી છે, જ્ઞાનગુણ બધા પ્રદેશોમાં એકસરખો પરિણમી રહ્યો છે, કોઈ પ્રદેશમાં ઘટ-વધ નથી. વળી કેવો છે? “સહજં” સ્વયંસિદ્ધ છે. વળી કેવો છે? “ઉદ્ધિલાસં” પોતાના ગુણ-પર્યાયે ધારાપ્રવાહરૂપ પરિણમે છે. વળી કેવો છે? “યત્ (મહઃ) સકલકાલમ્ એકરસમ્ આલમ્બતે” (યત્) જે (મહઃ) જ્ઞાનપુંજ (સકલકાલમ્) ત્રણે કાળ (એકરસમ્) એકરસને અર્થાત્ ચેતનાસ્વરૂપને (આલમ્બતે) આધારભૂત છે. કેવો છે એકરસ? “ચિદુચ્છલનનિર્ભરં” (ચિત્) જ્ઞાન-(ઉચ્છલન) પરિણમનથી (નિર્ભરં) ભરિતાવસ્થા છે. વળી કેવો છે એકરસ? “ઉલ્લસત્ લવણખિલ્યલીલાયિતમ્” (લવણ) ક્ષારરસની (ખિલ્ય) કાંકરીની (“ઉલ્લસત્” લીલાયિતમ્)

★ પં. શ્રી રાજમલજીની ટીકામાં અહીં “અનન્તમ્” પદનો અર્થ કરવો રહી ગયો છે.

પરિણતિ સમાન જેનો સ્વભાવ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેવી રીતે લવણની કાંકરી સર્વાંગેય ક્ષાર છે તેવી રીતે ચેતનદ્રવ્ય સર્વાંગેય ચેતન છે. ૧૪.

(અનુષ્ટુપ)

एष ज्ञानघनो नित्यमात्मा सिद्धिमभीप्सुभिः ।

साध्यसाधकभावेन द्विधैकः समुपास्यताम् ॥१५॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“સિદ્ધિમभीપ્સુભિઃ એષઃ આત્મા નિત્યમ્ સમુપાસ્યતામ્” (સિદ્ધિમ્) સકળકર્મક્ષયલક્ષણ મોક્ષને (અभीપ્સુભિઃ) ઉપાદેયપણે અનુભવનારા જીવોએ (એષઃ આત્મા) આ આત્માને અર્થાત્ ઉપાદેય એવા પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યદ્રવ્યને (નિત્યમ્) સદા કાળ (સમુપાસ્યતામ્) અનુભવવો. કેવો છે આત્મા? “જ્ઞાનઘનઃ” (જ્ઞાન) સ્વ-પરગ્રાહકશક્તિનો (ઘનઃ) પુંજ છે. વળી કેવો છે? “એકઃ” સમસ્ત વિકલ્પ રહિત છે. વળી કેવો છે? “સાધ્યસાધકભાવેન દ્વિધા” (સાધ્ય) સકળકર્મક્ષયલક્ષણ મોક્ષ, (સાધક) મોક્ષનું કારણ શુદ્ધોપયોગલક્ષણ શુદ્ધાત્માનુભવ— (ભાવેન) એવી જે બે અવસ્થા, તેમના ભેદથી, (દ્વિધા) બે પ્રકારનો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે એક જ જીવદ્રવ્ય કારણરૂપ પણ પોતામાં જ પરિણમે છે અને કાર્યરૂપ પણ પોતામાં જ પરિણમે છે, તેથી મોક્ષ જવામાં કોઈ દ્રવ્યાન્તરનો સહારો નથી, માટે શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરવો જોઈએ. ૧૫.

(અનુષ્ટુપ)

दर्शनज्ञानचारित्रैस्त्रित्वादेकत्वतः स्वयम् ।

मेचकोऽमेचकश्चापि सममात्मा प्रमाणतः ॥१६॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“આત્મા મેચકઃ” (આત્મા) ચેતનદ્રવ્ય (મેચકઃ) મલિન છે. કોની અપેક્ષાએ મલિન છે? “દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રૈસ્ત્રિત્વાત્” સામાન્યપણે અર્થગ્રાહક શક્તિનું નામ દર્શન છે, વિશેષપણે અર્થગ્રાહક શક્તિનું નામ જ્ઞાન છે અને શુદ્ધત્વશક્તિનું નામ ચારિત્ર છે—આમ શક્તિભેદ કરતાં એક જીવ ત્રણ પ્રકારે થાય છે, તેથી મલિન કહેવાનો વ્યવહાર છે. “આત્મા અમેચકઃ” (આત્મા) ચેતનદ્રવ્ય (અમેચકઃ) નિર્મળ છે; કોની અપેક્ષાએ નિર્મળ છે? “સ્વયમ્ એકત્વતઃ” (સ્વયમ્) દ્રવ્યનું

સહજ (એકત્વતઃ) નિર્ભેદપણું હોવાથી;—આવો નિશ્ચયનય કહેવાય છે. “આત્મા પ્રમાણતઃ સમમ્ મેચકઃ અમેચકઃ અપિ ચ” (આત્મા) ચેતનદ્રવ્ય (સમમ્) એક જ કાળે (મેચકઃ અમેચકઃ અપિ ચ) મલિન પણ છે અને નિર્મળ પણ છે. કોની અપેક્ષાએ? (પ્રમાણતઃ) યુગપદ્ અનેક ધર્મગ્રાહક જ્ઞાનની અપેક્ષાએ. તેથી પ્રમાણદેષ્ટિએ જોતાં એક જ કાળે જીવદ્રવ્ય ભેદરૂપ પણ છે, અભેદરૂપ પણ છે. ૧૬.

(અનુષ્ટુપ)

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રૈસ્ત્રિભિઃ પરિણતત્વતઃ ।

एकोऽपि त्रिस्वभावत्वाद्भवहारेण मेचकः ॥१७॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“એકઃ અપિ વ્યવહારેણ મેચકઃ” (એકઃ અપિ) દ્રવ્યદેષ્ટિથી જોકે જીવદ્રવ્ય શુદ્ધ છે તોપણ (વ્યવહારેણ) ગુણ-ગુણીરૂપ ભેદદેષ્ટિથી (મેચકઃ) મલિન છે. તે પણ કોની અપેક્ષાએ? “ત્રિસ્વભાવત્વાત્” (ત્રિ) દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર, તે ત્રણ છે (સ્વભાવત્વાત્) સહજ ગુણો જેના, એવું હોવાથી. તે પણ કેવું હોવાથી? “દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રૈઃ ત્રિભિઃ પરિણતત્વતઃ” કેમ કે તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણ ગુણોરૂપે પરિણમે છે, તેથી ભેદબુદ્ધિ પણ ઘટે છે. ૧૭.

(અનુષ્ટુપ)

परमार्थेन तु व्यक्तज्ञातृत्वज्योतिषैककः ।

सर्वभावान्तरध्वंसिस्वभावत्वादमेचकः ॥१८॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તુ પરમાર્થેન એકકઃ અમેચકઃ” (તુ) ‘તુ’ પદ દ્વારા બીજો પક્ષ કયો છે તે વ્યક્ત કર્યું છે. (પરમાર્થેન) પરમાર્થથી અર્થાત્ શુદ્ધ દ્રવ્યદેષ્ટિથી (એકકઃ) શુદ્ધ જીવવસ્તુ (અમેચકઃ) નિર્મળ છે—નિર્વિકલ્પ છે. કેવો છે પરમાર્થ? “વ્યક્તજ્ઞાતૃત્વજ્યોતિષા” (વ્યક્ત) પ્રગટ છે (જ્ઞાતૃત્વ) જ્ઞાનમાત્ર (જ્યોતિષા) પ્રકાશ-સ્વરૂપ જેમાં એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધ-નિર્ભેદ વસ્તુમાત્રગ્રાહક જ્ઞાન નિશ્ચયનય કહેવાય છે. તે નિશ્ચયનયથી જીવપદાર્થ સર્વભેદરહિત શુદ્ધ છે. વળી કેવો હોવાથી શુદ્ધ છે? “સર્વભાવાન્તરધ્વંસિસ્વભાવત્વાત્” (સર્વ) સમસ્ત દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મ અથવા જ્ઞેયરૂપ પરદ્રવ્ય એવા જે (ભાવાન્તર) ઉપાધિરૂપ વિભાવભાવ તેમનું

(ધ્વંસિ) મેટનશીલ (મટાડવાના સ્વભાવવાળું) છે (સ્વભાવત્વાત્) નિજસ્વરૂપ જેનું, એવો સ્વભાવ હોવાથી શુદ્ધ છે. ૧૮.

(અનુષ્ટુપ)

આત્મનશ્ચિન્તયૈવાલં મેચકામેચકત્વયોઃ ।

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રૈઃ સાધ્યસિદ્ધિર્ન ચાન્યથા ॥૧૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“મેચકામેચકત્વયોઃ આત્મનઃ ચિન્તયા એવ અલં” આત્મા (મેચક) ‘મલિન છે’ અને (અમેચક) ‘નિર્મળ છે’—આમ આ બંને નયો પક્ષપાતરૂપ છે; (આત્મનઃ) ચેતનદ્રવ્યના આવા (ચિન્તયા) વિચારથી (અલં) બસ થાઓ; આવો વિચાર કરવાથી તો સાધ્યની સિદ્ધિ નથી થતી (એવ) એમ નક્કી જાણવું. ભાવાર્થ આમ છે કે શ્રુતજ્ઞાનથી આત્મસ્વરૂપ વિચારતાં ઘણા વિકલ્પો ઊપજે છે; એક પક્ષથી વિચારતાં આત્મા અનેકરૂપ છે, બીજા પક્ષથી વિચારતાં આત્મા અભેદરૂપ છે—આમ વિચારતાં થકાં તો સ્વરૂપ-અનુભવ નથી. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે વિચારતાં થકાં તો અનુભવ નથી, તો અનુભવ ક્યાં છે? ઉત્તર આમ છે કે પ્રત્યક્ષપણે વસ્તુને આસ્વાદતાં થકાં અનુભવ છે. તે જ કહે છે—“દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રૈઃ સાધ્યસિદ્ધિઃ” (દર્શન) શુદ્ધસ્વરૂપનું અવલોકન, (જ્ઞાન) શુદ્ધસ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ જાણપણું, (ચારિત્ર) શુદ્ધસ્વરૂપનું આચરણ—આવાં કારણો કરવાથી (સાધ્ય) સકળકર્મક્ષયલક્ષણ મોક્ષની (સિદ્ધિઃ) પ્રાપ્તિ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ કરતાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે આટલો જ મોક્ષમાર્ગ છે કે કંઈ અન્ય પણ મોક્ષમાર્ગ છે? ઉત્તર આમ છે કે આટલો જ મોક્ષમાર્ગ છે. “ન ચ અન્યથા” (ચ) પરંતુ (અન્યથા) અન્ય પ્રકારે (ન) સાધ્યસિદ્ધિ નથી થતી. ૧૯.

(માલિની)

કથમપિ સમુપાત્તત્રિત્વમપ્યેકતાયાઃ

અપતિતમિદમાત્મજ્યોતિરુદ્ગચ્છદચ્છમ્ ।

સતતમનુભવામોઽનન્તચૈતન્યચિહ્નં

ન ખલુ ન ખલુ યસ્માદન્યથા સાધ્યસિદ્ધિઃ ॥૨૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ઇદમ્ આત્મજ્યોતિઃ સતતમ્ અનુભવામઃ” (ઇદમ્) પ્રગટ (આત્મજ્યોતિઃ) આત્મજ્યોતિને અર્થાત્ ચૈતન્યપ્રકાશને (સતતમ્) નિરંતર (અનુભવામઃ) પ્રત્યક્ષપણે અમે આસ્વાદીએ છીએ. કેવી છે આત્મજ્યોતિ? “કથમપિ સમુપાત્તત્રિત્વમ્ અપિ એકતાયાઃ અપતિતમ્” (કથમ્ અપિ) વ્યવહારદૃષ્ટિથી (સમુપાત્તત્રિત્વમ્) ગ્રહણ કર્યા છે ત્રણ ભેદ જોણે એવી છે તોપણ (એકતાયાઃ) શુદ્ધપણાથી (અપતિતમ્) પડતી નથી. વળી કેવી છે આત્મજ્યોતિ? “ઉદ્ગચ્છત્” પ્રકાશરૂપ પરિણામે છે. વળી કેવી છે? “અચ્છમ્” નિર્મળ છે. વળી કેવી છે? “અનન્તચૈતન્યચિહ્નં” (અનન્ત) અતિ ઘણું (ચૈતન્ય) જ્ઞાન છે (ચિહ્નં) લક્ષણ જેનું એવી છે. કોઈ આશંકા કરે છે કે અનુભવને બહુ દેઢ કર્યો તે શા કારણે? તે જ કહે છે—“યસ્માત્ અન્યથા સાધ્યસિદ્ધિઃ ન ખલુ ન ખલુ” (યસ્માત્) કારણ કે (અન્યથા) અન્ય પ્રકારે (સાધ્યસિદ્ધિઃ) સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ (ન ખલુ ન ખલુ) નથી થતી, નથી થતી, એમ નક્કી છે. ૨૦.

(માલિની)

કથમપિ હિ લભન્તે ભેદવિજ્ઞાનમૂલા-
મચલિતમનુભૂતિં યે સ્વતો વાન્યતો વા ।
પ્રતિફલનનિમગ્નાનન્તભાવસ્વભાવૈ-
મુકુરવદવિકારાઃ સન્તતં સ્યુસ્ત એવ ॥૨૧॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“યે અનુભૂતિં લભન્તે” (યે) જે કોઈ નિકટ સંસારી જીવ (અનુભૂતિં) અનુભૂતિ અર્થાત્ શુદ્ધ જીવવસ્તુનો આસ્વાદ (લભન્તે) પામે છે. કેવી છે અનુભૂતિ? “ભેદવિજ્ઞાનમૂલામ્” (ભેદ) સ્વસ્વરૂપ-પરસ્વરૂપને દ્વિધા કરવું એવું જે (વિજ્ઞાન) જાણપણું તે જ છે (મૂલામ્) સર્વસ્વ જેનું એવી છે. વળી કેવી છે? “અચલિતમ્” સ્થિરતારૂપ છે. આવી અનુભૂતિ કઈ રીતે પમાય છે, તે જ કહે છે—“કથમપિ સ્વતો વા અન્યતો વા” (કથમપિ) અનંત સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં કેમેય કરીને કાળલબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સમ્યક્ત્વ ઊપજે છે, ત્યારે અનુભવ થાય છે; (સ્વતઃ વા) મિથ્યાત્વકર્મનો ઉપશમ હોતાં ઉપદેશ વિના જ અનુભવ થાય છે, (અન્યતઃ વા) અથવા અંતરંગમાં મિથ્યાત્વકર્મનો ઉપશમ હોતાં અને બહિરંગમાં

ગુરુની સમીપ સૂત્રનો ઉપદેશ મળતાં અનુભવ થાય છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જેઓ અનુભવ પામે છે તેઓ અનુભવ પામવાથી કેવા હોય છે? ઉત્તર આમ છે કે તેઓ નિર્વિકાર હોય છે. તે જ કહે છે—“તે એવ સન્તતં મુકુરવત્ અવિકારાઃ સ્યુઃ” (તે એવ) તે જ જીવો (સન્તતં) નિરંતરપણે (મુકુરવત્) અરીસાની પેઠે (અવિકારાઃ) રાગદ્વેષ રહિત (સ્યુઃ) છે. શાનાથી નિર્વિકાર છે? “પ્રતિફલનનિમગ્નાનન્તભાવસ્વભાવૈઃ” (પ્રતિફલન) પ્રતિબિંબરૂપે (નિમગ્ન) ગર્ભિત જે (અનન્તભાવ) સકળ દ્રવ્યોના (સ્વભાવૈઃ) ગુણ-પર્યાયો, તેમનાથી નિર્વિકાર છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જે જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપને અનુભવે છે તેના જ્ઞાનમાં સકળ પદાર્થો ઉદીપ્ત થાય છે, તેમના ભાવ અર્થાત્ ગુણ-પર્યાયો, તેમનાથી નિર્વિકારરૂપ અનુભવ છે. ૨૧.

(માલિની)

ત્યજતુ જગદિદાનીં મોહમાજન્મલીઢં

રસયતુ રસિકાનાં રોચનં જ્ઞાનમુદ્યત્ ।

ઇહ કથમપિ નાત્માઽનાત્મના સાકમેકઃ

કિલ કલયતિ કાલે ક્વાપિ તાદાત્મ્યવૃત્તિમ્ ॥૨૨॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જગત્ મોહમ્ ત્યજતુ” (જગત્) સંસારી જીવરાશિ (મોહમ્) મિથ્યાત્વપરિણામને (ત્યજતુ) સર્વથા છોડો. છોડવાનો અવસર કયો? “ઇદાનીં” તત્કાળ. ભાવાર્થ આમ છે કે શરીરાદિ પરદ્રવ્યો સાથે જીવની એકત્વબુદ્ધિ વિદ્યમાન છે, તે સૂક્ષ્મકાળમાત્ર પણ આદર કરવાયોગ્ય નથી. કેવો છે મોહ? “આજન્મલીઢં” (આજન્મ) અનાદિકાળથી (લીઢં) લાગેલો છે. “જ્ઞાનમ્ રસયતુ” (જ્ઞાનમ્) જ્ઞાનને અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુને (રસયતુ) સ્વાનુભવ-પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદો. કેવું છે જ્ઞાન? “રસિકાનાં રોચનં” (રસિકાનાં) શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવશીલ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવોને (રોચનં) અત્યંત સુખકારી છે. વળી કેવું છે જ્ઞાન? “ઉદ્યત્” ત્રણે કાળ પ્રકાશરૂપ છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે આમ કરતાં કાર્યસિદ્ધિ કેવી થાય છે? ઉત્તર કહે છે—“ઇહ કિલ એકઃ આત્મા અનાત્મના સાકમ્ તાદાત્મ્યવૃત્તિમ્ ક્વાપિ કાલે કથમપિ ન કલયતિ” (ઇહ) મોહનો ત્યાગ, જ્ઞાનવસ્તુનો અનુભવ—આમ વારંવાર અભ્યાસ કરતાં (કિલ) નિઃસંદેહપણે (એકઃ)

શુદ્ધ (આત્મા) ચેતનદ્રવ્ય (અનાત્મના) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મ આદિ સમસ્ત વિભાવપરિણામોની (સાકમ્) સાથે (તાદાત્મ્યવૃત્તિમ્) જીવ અને કર્મના બંધાત્મક એકક્ષેત્રસંબંધરૂપે (ક્ષાપિ) કોઈ પણ અતીત, અનાગત અને વર્તમાનસંબંધી (કાલે) સમય, ઘડી, પ્રહર, દિવસ કે વર્ષે (કથમપિ) કોઈ પણ રીતે (ન કલયતિ) નથી રહેતું. ભાવાર્થ આમ છે કે :—જીવદ્રવ્ય ધાતુ અને પાષાણના સંયોગની પેઠે પુદ્ગલકર્મોની સાથે મળેલું જ ચાલ્યું આવે છે, અને મળેલું હોવાથી મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષરૂપ વિભાવ-ચેતનપરિણામે પરિણમતું જ આવે છે. એમ પરિણમતાં એવી દશા નીપજી કે જીવદ્રવ્યનું નિજસ્વરૂપ જે કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અતીન્દ્રિય સુખ અને કેવળવીર્ય, તેનાથી આ જીવદ્રવ્ય ભ્રષ્ટ થયું તથા મિથ્યાત્વરૂપ વિભાવપરિણામે પરિણમતાં જ્ઞાનપણું પણ ધૂટી ગયું; જીવનું નિજ સ્વરૂપ અનંતચતુષ્ટય છે, શરીર, સુખ, દુઃખ, મોહ, રાગ, દ્વેષ ઇત્યાદિ બધું પુદ્ગલકર્મની ઉપાધિ છે, જીવનું સ્વરૂપ નથી—એવી પ્રતીતિ પણ ધૂટી ગઈ. પ્રતીતિ ધૂટતાં જીવ મિથ્યાદેષ્ટિ થયો; મિથ્યાદેષ્ટિ થયો થકો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધકરણશીલ થયો. તે કર્મબંધનો ઉદય થતાં જીવ ચારે ગતિઓમાં ભમે છે. આ પ્રકારે સંસારની પરિપાટી છે. આ સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં કોઈ ભવ્ય જીવનો જ્યારે નિકટ સંસાર આવી જાય છે ત્યારે જીવ સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરે છે. સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરતાં પુદ્ગલપિંડરૂપ મિથ્યાત્વકર્મનો ઉદય મટે છે તથા મિથ્યાત્વરૂપ વિભાવપરિણામ મટે છે. વિભાવપરિણામ મટતાં શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે. આવી સામગ્રી મળતાં જીવદ્રવ્ય પુદ્ગલકર્મથી તથા વિભાવપરિણામથી સર્વથા ભિન્ન થાય છે. જીવદ્રવ્ય પોતાના અનંતચતુષ્ટયને પ્રાપ્ત થાય છે. દેષ્ટાંત આમ છે કે જેવી રીતે સુવર્ણધાતુ પાષાણમાં જ મળેલી ચાલી આવે છે તોપણ અગ્નિનો સંયોગ પામીને પાષાણથી સુવર્ણ ભિન્ન થાય છે. ૨૨.

(માલિની)

અયિ કથમપિ મૃત્વા તત્ત્વકૌતૂહલી સન્
 અનુભવ ભવ મૂર્તેઃ પાર્શ્વવર્તી મુહૂર્તમ્ ।
 પૃથગથ વિલસન્તં સ્વં સમાલોક્ય યેન
 ત્યજસિ જ્ઞગિતિ મૂર્ત્યા સાકમેકત્વમોહમ્ ॥૨૩॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અયિ મૂર્તેઃ પાર્શ્વવર્તી ભવ, અથ મુહૂર્ત પૃથક્ અનુભવ” (અયિ) હે ભવ્યજીવ! (મૂર્તેઃ) શરીરથી (પાર્શ્વવર્તી) ભિન્નસ્વરૂપ (ભવ) થા. ભાવાર્થ આમ છે કે અનાદિકાળથી જીવદ્રવ્ય (શરીર સાથે) એકસંસ્કારરૂપ થઈને ચાલ્યું આવે છે, તેથી જીવને આમ કહીને પ્રતિબોધવામાં આવે છે કે હે જીવ! આ જેટલા શરીરાદિ પર્યાયો છે તે બધા પુદ્ગલકર્મના છે, તારા નથી; તેથી આ પર્યાયોથી પોતાને ભિન્ન જાણ. (અથ) ભિન્ન જાણીને (મુહૂર્તમ્) થોડોક કાળ (પૃથક્) શરીરથી ભિન્ન ચેતનદ્રવ્યરૂપે (અનુભવ) પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ કર. ભાવાર્થ આમ છે કે શરીર તો અચેતન છે, વિનશ્ચર છે, શરીરથી ભિન્ન કોઈ તો પુરુષ (આત્મા) છે એવું જાણપણું—એવી પ્રતીતિ મિથ્યાદેષ્ટિ જીવોને પણ હોય છે, પરંતુ સાધ્યસિદ્ધિ તો કાંઈ નથી. જ્યારે જીવદ્રવ્યનો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ આવે છે ત્યારે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે, સકળકર્મક્ષયલક્ષણ મોક્ષ પણ છે. કેવો છે અનુભવશીલ જીવ? “તત્ત્વકૌતૂહલી સન્” (તત્ત્વ) શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુના (કૌતૂહલી સન્) સ્વરૂપને જોવા ઈચ્છે છે એવો થયો થકો. વળી કેવો થઈને? “કથમપિ મૃત્વા” (કથમપિ) કોઈ પણ પ્રકારે—કોઈપણ ઉપાયે, (મૃત્વા) મરીને પણ, શુદ્ધ જીવસ્વરૂપનો અનુભવ કર. ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધ ચૈતન્યનો અનુભવ તો સહજસાધ્ય છે, યત્નસાધ્ય તો નથી, પરંતુ આટલું કહીને અત્યંત ઉપાદેયપણું દેઢ કર્યું છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે અનુભવ તો જ્ઞાનમાત્ર છે, તેનાથી શું કાંઈ કાર્યસિદ્ધિ છે? તે પણ ઉપદેશ દ્વારા કહે છે—“યેન મૂર્ત્યા સાકમ્ એકત્વમોહમ્ જ્ઞગિતિ ત્વજસિ” (યેન) જે શુદ્ધ ચૈતન્યના અનુભવ વડે (મૂર્ત્યા સાકમ્) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્માત્મક સમસ્ત કર્મરૂપ પર્યાયોની સાથે (એકત્વમોહમ્) એકસંસ્કારરૂપ—‘હું દેવ છું, હું મનુષ્ય છું, હું તિર્યચ છું, હું નારકી છું’ ઈત્યાદિરૂપ, ‘હું સુખી છું, હું દુઃખી છું’ ઈત્યાદિરૂપ, ‘હું કોધી છું, હું માની છું’ ઈત્યાદિરૂપ, તથા ‘હું યતિ છું, હું ગૃહસ્થ છું’ ઈત્યાદિરૂપ—પ્રતીતિ એવો છે મોહ અર્થાત્ વિપરીતપણું તેને (જ્ઞગિતિ) અનુભવ થતાં વેંત જ (ત્વજસિ) હે જીવ! પોતાની બુદ્ધિથી તું જ છોડીશ. ભાવાર્થ આમ છે કે અનુભવ જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ છે, એકત્વમોહ મિથ્યાત્વરૂપ દ્રવ્યના વિભાવપરિણામ છે, તોપણ એમને (અનુભવને અને મિથ્યાત્વના મટવાને) આપસમાં કારણકાર્યપણું છે. તેનું વિવરણ—જે કાળે જીવને અનુભવ થાય છે તે કાળે મિથ્યાત્વપરિણમન મટે છે,

સર્વથા અવશ્ય મટે છે. જે કાળે મિથ્યાત્વપરિણમન મટે છે તે કાળે અવશ્ય અનુભવશક્તિ થાય છે. મિથ્યાત્વપરિણમન જે રીતે મટે છે તે રીત કહે છે :—
 “સ્વં સમાલોક્ય” (સ્વં) પોતાની શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુનો (સમાલોક્ય) સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ કરીને. કેવું છે શુદ્ધ ચેતન? “વિલસન્તં” અનાદિનિધન પ્રગટપણે ચેતનારૂપ પરિણમી રહ્યું છે. ૨૩.

(શાદ્દલવિકીરિત)

**કાન્ત્યૈવ સ્નપયન્તિ યે દશ દિશો ધામ્ના નિરુન્ધન્તિ યે
 ધામોદ્દામમહસ્વિનાં જનમનો મુષ્ણન્તિ રૂપેણ યે ।
 દિવ્યેન ધ્વનિના સુખં શ્રવણયોઃ સાક્ષાત્ક્ષરન્તોઽમૃતં
 વન્ધ્યાસ્તેઽષ્ટસહસ્રલક્ષણધરાસ્તીર્થેશ્વરાઃ સૂરયઃ ॥૨૪॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—અહીં કોઈ મિથ્યાદેષ્ટિ કુવાદી મતાન્તર સ્થાપે છે કે જીવ અને શરીર એક જ વસ્તુ છે. જેમ જૈનો માને છે કે શરીરથી જીવદ્રવ્ય ભિન્ન છે તેમ નથી, એક જ છે; કેમકે શરીરનું સ્તવન કરતાં આત્માનું સ્તવન થાય છે, એમ જૈનો પણ માને છે. એ જ બતાવે છે—“તે તીર્થેશ્વરાઃ વન્ધ્યાઃ” (તે) અવશ્ય વિદ્યમાન છે એવા (તીર્થેશ્વરાઃ) તીર્થંકરદેવો (વન્ધ્યાઃ) ત્રિકાળ નમસ્કાર કરવાયોગ્ય છે. કેવા છે તે તીર્થંકરો? “યે કાન્ત્યા એવ દશ દિશઃ સ્નપયન્તિ” (યે) તીર્થંકરો (કાન્ત્યા) શરીરની દીપ્તિ દ્વારા (એવ) નક્કી (દશ) પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-દક્ષિણ એ ચાર દિશા, ચાર ખૂણારૂપ વિદિશા તથા ઊર્ધ્વદિશા અને અધોદિશા એ દસ (દિશઃ) દિશાઓને (સ્નપયન્તિ) પ્રક્ષાલ કરે છે—પવિત્ર કરે છે; એવા છે જે તીર્થંકરો તેમને નમસ્કાર છે. (જૈનોને ત્યાં) આમ જે કહ્યું તે તો શરીરનું વર્ણન કર્યું, તેથી અમને એવી પ્રતીતિ ઊપજી કે શરીર અને જીવ એક જ છે. વળી કેવા છે તીર્થંકરો? “યે ધામ્ના ઉદ્દામમહસ્વિનાં ધામ નિરુન્ધન્તિ” (યે) તીર્થંકરો (ધામ્ના) શરીરના તેજથી (ઉદ્દામમહસ્વિનાં) ઉગ્ર તેજવાળા કરોડો સૂર્યના (ધામ) પ્રતાપને (નિરુન્ધન્તિ) રોકે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે તીર્થંકરના શરીરમાં એવી દીપ્તિ છે કે જો કોટિ સૂર્ય હોય તો કોટિયે સૂર્યની દીપ્તિ રોકાઈ જાય; એવા તે તીર્થંકરો છે. અહીં પણ શરીરની

જ મોટપ કહી છે. વળી કેવા છે તીર્થકરો? “યે રૂપેણ જનમનો મુણ્ણન્તિ” (યે) તીર્થકરો (રૂપેણ) શરીરની શોભાથી (જન) જેટલાં દેવ-મનુષ્ય-તિર્યચ—એ બધાંનાં (મનઃ) અંતરંગને (મુણ્ણન્તિ) ચોરી લે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવો તીર્થકરના શરીરની શોભા દેખીને જેવું સુખ માને છે તેવું સુખ ત્રૈલોક્યમાં અન્ય વસ્તુને દેખીને નથી માનતા; એવા તે તીર્થકરો છે. અહીં પણ શરીરની મોટપ કરી છે. વળી કેવા છે તીર્થકરો? “યે દિવ્યેન ધ્વનિના શ્રવણયોઃ સાક્ષાત્ સુખં અમૃતં ક્ષરન્તઃ” (યે) તીર્થકરદેવો (દિવ્યેન) સમસ્ત ત્રૈલોક્યમાં ઉત્કૃષ્ટ એવી (ધ્વનિના) નિરક્ષરી વાણી વડે (શ્રવણયોઃ) સર્વ જીવોની કર્ણોન્દ્રિયોમાં (સાક્ષાત્) તત્કાળ (સુખં અમૃતં) સુખમય શાન્તરસને (ક્ષરન્તઃ) વરસાવે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે તીર્થકરની વાણી સાંભળતાં સર્વ જીવોને વાણી રુચે છે, જીવો બહુ સુખી થાય છે; તીર્થકરો એવા છે. અહીં પણ શરીરની મોટપ છે. વળી કેવા છે તીર્થકરો? “અષ્ટસહસ્રલક્ષણધરાઃ” (અષ્ટસહસ્ર) આઠ અધિક એક હજાર (લક્ષણધરાઃ) શરીરનાં ચિહ્નો સહજ જ ધારણ કરે છે; એવા તીર્થકરો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે તીર્થકરના શરીરમાં શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ, કમળ, મગર, મચ્છ, ધ્વજા ઇત્યાદિરૂપ આકૃતિવાળી રેખાઓ હોય છે, જે સમસ્ત ગુણતાં એક હજાર ને આઠ થાય છે. અહીં પણ શરીરની મોટપ છે. વળી કેવા છે તીર્થકરો? “સૂર્યઃ” મોક્ષમાર્ગના ઉપદેષ્ટા છે. અહીં પણ શરીરની મોટપ છે. આથી જીવ-શરીર એક જ છે એવી મારી પ્રતીતિ છે, એવું કોઈ મિથ્યામતવાદી માને છે. તેનો ઉત્તર આમ પ્રમાણે આગળ કહેશે : ગ્રંથકર્તા કહે છે કે વચનવ્યવહારમાત્રથી જીવ-શરીરનું એકપણું કહેવાય છે. આથી એમ કહ્યું છે કે જે શરીરનું સ્તોત્ર છે તે તો વ્યવહારમાત્રથી જીવનું સ્તોત્ર છે. દ્રવ્યદષ્ટિથી જોતાં જીવ-શરીર ભિન્ન ભિન્ન છે. તેથી જેવું સ્તોત્ર કહ્યું છે તે નિજ નામથી જૂદું છે (અર્થાત્ તેનું નામ સ્તોત્ર ઘટિત થતું નથી), કેમ કે શરીરના ગુણ કહેતાં જીવની સ્તુતિ થતી નથી, જીવના જ્ઞાનગુણની સ્તુતિ કરતાં (જીવની) સ્તુતિ થાય છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જેવી રીતે નગરનો સ્વામી રાજા છે તેથી નગરની સ્તુતિ કરતાં રાજાની સ્તુતિ થાય છે, તેવી જ રીતે શરીરનો સ્વામી જીવ છે તેથી શરીરની સ્તુતિ કરતાં જીવની સ્તુતિ થાય છે. ઉત્તર આમ છે કે એ રીતે સ્તુતિ થતી નથી; રાજાના નિજ ગુણની સ્તુતિ કરતાં રાજાની સ્તુતિ થાય છે, તેવી જ રીતે જીવના નિજ ચૈતન્યગુણની સ્તુતિ કરતાં જીવની સ્તુતિ થાય છે. તે જ કહે છે. ૨૪.

(આર્થ)

પ્રાકારકવલિતામ્બરમુપવનરાજીનિગીર્ણભૂમિતલમ્ ।

પિવતીવ હિ નગરમિદં પરિખાવલયેન પાતાલમ્ ॥૨૫॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ઇદં નગરમ્ પરિખાવલયેન પાતાલમ્ પિવતિ ઇવ” (ઇદં) પ્રત્યક્ષ (નગરમ્) નગર અર્થાત્ રાજગ્રામ (પરિખાવલયેન) ખાઈ વડે ઘેરાયેલું હોવાથી (પાતાલમ્) અધોલોકને, (પિવતિ ઇવ) ખાઈ એટલી ઊંડી છે જેથી એમ લાગે છે કે, પી રહ્યું છે. કેવું છે નગર? “પ્રાકારકવલિતામ્બરમ્” (પ્રાકાર) કોટ વડે (કવલિત) ગળી ગયું છે (અમ્બરમ્) આકાશને જે, એવું નગર છે. ભાવાર્થ આમ છે કે કોટ ઘણો જ ઊંચો છે. વળી કેવું છે નગર? “ઉપવનરાજીનિગીર્ણભૂમિતલમ્” (ઉપવનરાજી) નગરની સમીપ ચારે તરફ ફેલાયેલા બાગોથી (નિગીર્ણ) રુંધાયેલી છે (ભૂમિતલમ્) સમસ્ત ભૂમિ જેની, એવું તે નગર છે. ભાવાર્થ આમ છે કે નગરની બહાર ઘણા બાગ છે. આવી નગરની સ્તુતિ કરતાં રાજાની સ્તુતિ થતી નથી. અહીં ખાઈ-કોટ-બાગનું વર્ણન કર્યું તે તો રાજાના ગુણો નથી; રાજાના ગુણો છે દાન, પૌરુષ (શૂરવીરતા) અને જાણપણું; તેમની સ્તુતિ કરતાં રાજાની સ્તુતિ થાય છે. ૨૫.

(આર્થ)

નિત્યમવિકારસુસ્થિતસર્વાઙ્ગમપૂર્વસહજલાવણ્યમ્ ।

અક્ષોભમિવ સમુદ્રં જિનેન્દ્રરૂપં પરં જયતિ ॥૨૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જિનેન્દ્રરૂપં જયતિ” (જિનેન્દ્રરૂપં) જિનેન્દ્રરૂપ અર્થાત્ તીર્થકરના શરીરની શોભા (જયતિ) જયવંત હો. કેવું છે જિનેન્દ્રરૂપ? “નિત્યં” આયુષ્યનંત એકરૂપ છે. વળી કેવું છે? “અવિકારસુસ્થિતસર્વાઙ્ગમ્” (અવિકાર) જેમાં બાળપણું, તરુણપણું અને વૃદ્ધપણું નહીં હોવાથી (સુસ્થિત) સમાધાનરૂપ (સારી રીતે ગોઠવાયેલા) છે (સર્વાઙ્ગમ્) સર્વ પ્રદેશ જેના એવું છે. વળી કેવું છે જિનેન્દ્રનું રૂપ? “અપૂર્વસહજલાવણ્યમ્” (અપૂર્વ) આશ્ચર્યકારી છે તથા (સહજ) વિના યત્ને શરીર સાથે મળેલા છે (લાવણ્યમ્) શરીરના ગુણો જેને એવું છે. વળી કેવું છે? “સમુદ્રમ્ ઇવ અક્ષોભમ્” (સમુદ્રમ્ ઇવ) સમુદ્રની માફક (અક્ષોભમ્)

નિશ્ચળ છે. વળી કેવું છે? “પરં” ઉત્કૃષ્ટ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેવી રીતે વાયુ રહિત સમુદ્ર નિશ્ચળ હોય છે તેવી જ રીતે તીર્થકરનું શરીર નિશ્ચળ છે. આ રીતે શરીરની સ્તુતિ કરતાં આત્માની સ્તુતિ નથી થતી, કારણ કે શરીરના ગુણ આત્મામાં નથી. આત્માનો જ્ઞાનગુણ છે; જ્ઞાનગુણની સ્તુતિ કરતાં આત્માની સ્તુતિ થાય છે. ૨૬.

(શાદ્દલવિકીરિત)

एकत्वं व्यवहारतो न तु पुनः कायात्मनोर्निश्चयात्
 नुः स्तोत्रं व्यवहारतोऽस्ति वपुषः स्तुत्या न तत्तत्त्वतः ।
 स्तोत्रं निश्चयतश्चितो भवति चित्तस्तुत्यैव सैवं भवेत्
 नातस्तीर्थकरस्तवोत्तरबलादेकत्वमात्माङ्गयोः ॥२७॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અતઃ તીર્થકરસ્તવોત્તરબલાત્ આત્માઙ્ગયોઃ એકત્વં ન ભવેત્” (અતઃ) આ કારણથી, (તીર્થકરસ્તવ) ‘પરમેશ્વરના શરીરની સ્તુતિ કરતાં આત્માની સ્તુતિ થાય છે’ એમ જે મિથ્યામતી જીવ કહે છે તેના પ્રતિ (ઉત્તરબલાત્) ‘શરીરની સ્તુતિ કરતાં આત્માની સ્તુતિ થતી નથી, આત્માના જ્ઞાનગુણની સ્તુતિ કરતાં આત્માની સ્તુતિ થાય છે,’ આવા ઉત્તરના બળથી અર્થાત્ તે ઉત્તર દ્વારા સંદેહ નષ્ટ થઈ જવાથી, (આત્મ) ચેતનવસ્તુને અને (અઙ્ગયોઃ) સમસ્ત કર્મની ઉપાધિને (એકત્વં) એકદ્રવ્યપણું (ન ભવેત્) થતું નથી. આત્માની સ્તુતિ જે રીતે થાય છે તે કહે છે—“સા એવં” (સા) તે જીવસ્તુતિ (એવં) જેવી રીતે મિથ્યાદેષ્ટિ કહેતો હતો તેવી રીતે નથી, કિન્તુ જે રીતે હવે કહે છે તે રીતે જ છે—“કાયાત્મનોઃ વ્યવહારતઃ એકત્વં, તુ પુનઃ ન નિશ્ચયાત્” (કાયાત્મનોઃ) શરીરાદિ અને ચેતનદ્રવ્ય એ બંનેને (વ્યવહારતઃ) કથનમાત્રથી (એકત્વં) એકપણું છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેવી રીતે સોનું અને રૂપું એ બંનેને ઓગાળીને એક સોગઠી બનાવવામાં આવે છે, ત્યાં તે સઘળું કહેવામાં તો સુવર્ણ જ કહેવાય છે, તેવી રીતે જીવ અને કર્મ અનાદિથી એકક્ષેત્રસંબંધરૂપ મળેલાં ચાલ્યાં આવે છે તેથી તે સઘળું કથનમાં તો જીવ જ કહેવાય છે. (તુ પુનઃ) બીજા પક્ષે (ન) જીવ-કર્મને એકપણું નથી. તે કયા પક્ષે?

(નિશ્ચયાત્) દ્રવ્યના નિજ સ્વરૂપને વિચારતાં, ભાવાર્થ આમ છે કે જેવી રીતે સોનું અને રૂપું જોકે એકક્ષેત્રે મળેલાં છે—એકપિંડરૂપ છે તોપણ સોનું પીળું, ભારે અને ચીકણું એવા પોતાના ગુણો સહિત છે, રૂપું પણ પોતાના શ્વેતગુણ સહિત છે, તેથી એકપણું કહેવું જૂઠું છે, તેવી જ રીતે જીવ અને કર્મ પણ જોકે અનાદિથી એકબંધપર્યાયરૂપ મળેલાં ચાલ્યાં આવે છે—એકપિંડરૂપ છે તોપણ જીવદ્રવ્ય પોતાના જ્ઞાનગુણો બિરાજમાન છે, કર્મ-પુદ્ગલદ્રવ્ય પણ પોતાના અચેતન ગુણ સહિત છે, તેથી એકપણું કહેવું જૂઠું છે. તે કારણે સ્તુતિમાં ભેદ છે. (તે જ બતાવે છે—) “વ્યવહારતઃ વપુષઃ સ્તુત્યા નુઃ સ્તોત્રં અસ્તિ, ન તત્ તત્ત્વતઃ” (વ્યવહારતઃ) બંધપર્યાયરૂપ એકક્ષેત્રાવગાહદેષ્ટિથી જોતાં (વપુષઃ) શરીરની (સ્તુત્યા) સ્તુતિ કરવાથી (નુઃ) જીવની (સ્તોત્રં) સ્તુતિ (અસ્તિ) થાય છે. (ન તત્) બીજા પક્ષે વિચારતાં, સ્તુતિ નથી થતી. કઈ અપેક્ષાએ નથી થતી? (તત્ત્વતઃ) શુદ્ધ જીવદ્રવ્યસ્વરૂપ વિચારતાં. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ ‘શ્વેત સુવર્ણ’ એમ જોકે કહેવામાં આવે છે તોપણ શ્વેતગુણ રૂપાનો છે, તેથી ‘શ્વેત સુવર્ણ’ એમ કહેવું જૂઠું છે, તેવી જ રીતે—

“બે રત્તા બે સાંવલા બે નીલુપ્પલવન્ન ।

મરગજવન્ના દો વિ જિન સોલહ કંચનવન્ન ॥”

“[ભાવાર્થ—] બે તીર્થકરો રક્તવર્ણો, બે કૃષ્ણ, બે નીલ, બે પન્ના અને સોળ સુવર્ણરંગે છે,” જોકે આમ કહેવામાં આવે છે તોપણ શ્વેત, રક્ત અને પીત આદિ પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણો છે, જીવના ગુણો નથી. તેથી શ્વેત, રક્ત અને પીત એમ કહેતાં જીવ નથી હોતો, જ્ઞાનગુણ કહેતાં જીવ છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે શરીરની સ્તુતિ કરતાં તો જીવની સ્તુતિ થતી નથી, તો જીવની સ્તુતિ કઈ રીતે થાય છે? ઉત્તર આમ છે કે ચિદ્રૂપ કહેતાં થાય છે—“નિશ્ચયતઃ ચિત્સ્તુત્યા એવ ચિતઃ સ્તોત્રં ભવતિ” (નિશ્ચયતઃ) શુદ્ધ જીવદ્રવ્યરૂપ વિચારતાં (ચિત્) શુદ્ધ જ્ઞાનાદિનાં (સ્તુત્યા) વારંવાર વર્ણન-સ્મરણ-અભ્યાસ કરવાથી (એવ) નિઃસંદેહ (ચિતઃ સ્તોત્રં) જીવદ્રવ્યની સ્તુતિ (ભવતિ) થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે—જેવી રીતે ‘પીળું, ભારે અને ચીકણું સુવર્ણ’ એમ કહેતાં સુવર્ણની સ્વરૂપસ્તુતિ થાય છે, તેવી જ રીતે ‘કેવળી એવા છે કે જેમણે પ્રથમ જ શુદ્ધ જીવસ્વરૂપનો અનુભવ કર્યો છે એટલે કે ઈન્દ્રિય-વિષય-કષાયને જીત્યાં છે, પછી મૂળથી ખપાવ્યાં છે, સકળ કર્મ ક્ષય કર્યાં

છે એટલે કે કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, કેવળવીર્ય અને કેવળસુખરૂપે બિરાજમાન પ્રગટ છે' એમ કહેતાં-જાણતાં-અનુભવતાં કેવળીની ગુણસ્વરૂપ સ્તુતિ થાય છે. આથી આ અર્થ નિશ્ચિત કર્યો કે જીવ અને કર્મ એક નથી, ભિન્ન ભિન્ન છે. વિવરણ— જીવ અને કર્મ એક હોત તો આટલો સ્તુતિભેદ કેમ હોત? ૨૭.

(માલિની)

**इति परिचिततत्त्वैरात्मकायैकतायां
नयविभजनयुक्त्यात्यन्तमुच्छादितायाम् ।
अवतरति न बोधो बोधमेवाद्य कस्य
स्वरसरभसकृष्टः प्रस्फुटन्नेक एव ॥२८॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“इति कस्य बोधः बोधम् अद्य न अवतरति” (इति) આ પ્રકારે ભેદ દ્વારા સમજાવતાં (कस्य) ત્રણ લોકમાં એવો કયો જીવ છે કે જેને (बोधः) બોધ અર્થાત્ જ્ઞાનશક્તિ (बोधम्) સ્વસ્વરૂપના પ્રત્યક્ષ અનુભવશીલપણે (अद्य) આજ પણ (न अवतरति) પરિણમનશીલ ન થાય? ભાવાર્થ આમ છે કે જીવ-કર્મનું ભિન્નપણું અતિશય પ્રગટ કરીને બતાવ્યું; એ સાંભળતાં જે જીવને જ્ઞાન ઊપજતું નથી તેને ઠપકો દીધો છે. કયા પ્રકારે ભેદ દ્વારા સમજાવતાં? તે જ ભેદપ્રકાર બતાવે છે—“आत्मकायैकतायां परिचिततत्त्वैः नयविभजनयुक्त्या अत्यन्तम् उच्छादितायाम्” (આત્મ) ચેતનદ્રવ્ય અને (काय) કર્મપિંડના (एकतायां) એકત્વપણાને, (ભાવાર્થ આમ છે કે જીવ-કર્મ અનાદિબંધપર્યાયરૂપ એકપિંડ છે તેને,) (परिचिततत्त्वैः) સર્વજ્ઞો દ્વારા [વિવરણ—(परिचित) પ્રત્યક્ષપણે જાણ્યા છે (तत्त्वैः) જીવાદિ સકળ દ્રવ્યોના ગુણ-પર્યાયોને જેમણે એવા સર્વજ્ઞદેવ દ્વારા] (नय) દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકરૂપ પક્ષપાતના (विभजन) વિભાગ—ભેદનિરૂપણ, (युक्त्या) ભિન્નસ્વરૂપ વસ્તુને સાધવી, તેના વડે (अत्यन्तं) અતિશય નિઃસંદેહપણે (उच्छादितायाम्) ઉચ્છેદવામાં આવે છે. જેમ ઢાંકેલો નિધિ પ્રગટ કરવામાં આવે છે તેમ જીવદ્રવ્ય પ્રગટ જ છે, પરન્તુ કર્મસંયોગથી ઢંકાયેલું હોવાથી મરણને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યું હતું; તે ભ્રાન્તિ પરમગુરુ શ્રી તીર્થંકરનો ઉપદેશ સાંભળતાં મટે છે, કર્મસંયોગથી ભિન્ન શુદ્ધ

જીવસ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે. આવો અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે. કેવો છે બોધ? “સ્વરસરભસકૃષ્ટઃ” (સ્વરસ) જ્ઞાનસ્વભાવનો (રભસ) ઉત્કર્ષ—અતિશય સમર્થપણું તેનાથી (કૃષ્ટઃ) પૂજ્ય છે. વળી કેવો છે? “પ્રસ્ફુટન્” પ્રગટપણે છે. વળી કેવો છે? “એકઃ એવ” નિશ્ચયથી ચૈતન્યરૂપ છે. ૨૮.

(માલિની)

**અવતરતિ ન યાવદ્વૃત્તિમત્યન્તવેગા-
દનવમપરભાવત્યાગદૃષ્ટાન્તદૃષ્ટિઃ ।
ઙ્ઙતિતિ સકલભાવૈરન્યદીયૈર્વિમુક્તા
સ્વયમિયમનુભૂતિસ્તાવદાવિર્બભૂવ ॥૨૬॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ઇયમ્ અનુભૂતિઃ તાવત્ ઙ્ઙતિતિ સ્વયમ્ આવિર્બભૂવ” (ઇયમ્) આ વિદ્યમાન (અનુભૂતિઃ) અનુભૂતિ અર્થાત્ શુદ્ધચૈતન્યવસ્તુનું પ્રત્યક્ષપણે જાણપણું (તાવત્) તેટલા કાળ સુધી (ઙ્ઙતિતિ) તે જ સમયે (સ્વયમ્) સહજ જ પોતાના જ પરિણમનરૂપ (આવિર્બભૂવ) પ્રગટ થઈ. કેવી છે તે અનુભૂતિ? “અન્યદીયૈઃ સકલભાવૈઃ વિમુક્તા” (અન્યદીયૈઃ) શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપથી અત્યંત ભિન્ન એવાં દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મસંબંધી (સકલભાવૈઃ) ‘સકળ’ અર્થાત્ જેટલા છે ગુણસ્થાન-માર્ગણાસ્થાનરૂપ રાગ-દ્વેષ-મોહ ઈત્યાદિ અતિ ઘણા વિકલ્પો એવા જે ‘ભાવ’ અર્થાત્ વિભાવરૂપ પરિણામ તેમનાથી (વિમુક્તા) સર્વથા રહિત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેટલા પણ વિભાવપરિણામસ્વરૂપ વિકલ્પો છે અથવા મન-વચનથી ઉપચાર કરી દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયભેદરૂપ અથવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યભેદરૂપ વિકલ્પો છે તેમનાથી રહિત શુદ્ધચૈતનામાત્રના આસ્વાદરૂપ જ્ઞાન તેનું નામ અનુભવ કહેવાય છે. તે અનુભવ જે રીતે થાય છે તે કહે છે—“યાવત્ અપરભાવત્યાગદૃષ્ટાન્તદૃષ્ટિઃ અત્યન્તવેગાત્ અનવમ્ વૃત્તિમ્ ન અવતરતિ” (યાવત્) જેટલો કાળ, જે કાળે (અપરભાવ) શુદ્ધચૈતન્યમાત્રથી ભિન્ન દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મરૂપ જે સમસ્ત ભાવો તેમના (ત્યાગ) ‘આ ભાવો સમસ્ત જૂઠા છે, જીવનું સ્વરૂપ નથી’ એવા પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદરૂપ જ્ઞાનના સૂચક (દૃષ્ટાન્ત) ઉદાહરણની માફક—[વિવરણ—જેવી રીતે કોઈ પુરુષે ધોબીના ઘરેથી પોતાના વસ્ત્રના ભ્રમથી બીજાનું વસ્ત્ર આવતાં ઓળખ્યા વિના પહેરીને પોતાનું

જાણ્યું, પછી તે વસ્ત્રનો ઘણી જે કોઈ હતો તેણે છોડો પકડીને કહ્યું કે ‘આ વસ્ત્ર તો મારું છે,’ ફરીને કહ્યું કે ‘મારું જ છે,’ આમ સાંભળતાં તે પુરુષે ચિહ્ન તપાસ્યું અને જાણ્યું કે ‘મારું ચિહ્ન તો મળતું નથી, માટે નક્કી આ વસ્ત્ર મારું નથી, બીજાનું છે,’ તેને આવી પ્રતીતિ થતાં ત્યાગ થયો ઘટે છે, વસ્ત્ર પહેરેલું જ છે તોપણ ત્યાગ ઘટે છે, કેમ કે સ્વામિત્વપણું છૂટી ગયું છે; તેવી રીતે અનાદિ કાળથી જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે તેથી કર્મસંયોગજનિત છે જે શરીર, દુઃખસુખ, રાગદ્વેષ આદિ વિભાવપર્યાયો તેમને પોતાનાં જ કરીને જાણે છે અને તે-રૂપે જ પ્રવર્તે છે, હેય-ઉપાદેય જાણતો નથી; આ પ્રમાણે અનંત કાળ ભ્રમણ કરતાં જ્યારે થોડો સંસાર રહે છે અને પરમગુરુનો ઉપદેશ પામે છે—ઉપદેશ એવો છે કે ‘હે જીવ! જેટલાં છે જે શરીર, સુખ-દુઃખ, રાગ-દ્વેષ-મોહ, જેમને તું પોતાનાં કરીને જાણે છે અને એમાં રત થયો છે તે તો સઘળાંય તારાં નથી, અનાદિ કર્મસંયોગની ઉપાધિ છે’—ત્યારે એવું વારંવાર સાંભળતાં જીવવસ્તુનો વિચાર ઊપજ્યો કે ‘જીવનું લક્ષણ તો શુદ્ધ ચિદ્રૂપ છે, તેથી આ બધી ઉપાધિ તો જીવની નથી, કર્મસંયોગની ઉપાધિ છે’; આવો નિશ્ચય જે કાળે થયો તે જ કાળે સકળ વિભાવભાવોનો ત્યાગ છે; શરીર, સુખ, દુઃખ જેમ હતાં તેમ જ છે, પરિણામોથી ત્યાગ છે, કેમ કે સ્વામિત્વપણું છૂટી ગયું છે. આનું જ નામ અનુભવ છે, આનું જ નામ સમ્યક્ત્વ છે. આ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્તની માફક]—ઊપજી છે દૃષ્ટિ અર્થાત્ શુદ્ધ ચિદ્રૂપનો અનુભવ જેને એવો જે કોઈ જીવ છે તે (અનવમ્) અનાદિ કાળથી ચાલ્યા આવતા (વૃત્તિમ્) જે કર્મપર્યાય સાથે એકત્વપણાના સંસ્કાર તે-રૂપે (ન અવતરતિ) પરિણમતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ જાણશે કે જેટલાં પણ શરીર, સુખ, દુઃખ, રાગ, દ્વેષ, મોહ છે તેમની ત્યાગબુદ્ધિ કંઈક અન્ય છે—કારણરૂપ છે તથા શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાત્રનો અનુભવ કંઈક અન્ય છે—કાર્યરૂપ છે. તેના પ્રત્યે ઉત્તર આમ છે કે રાગ, દ્વેષ, મોહ, શરીર, સુખ, દુઃખ આદિ વિભાવપર્યાયરૂપ પરિણમતા જીવના જે કાળે આવા અશુદ્ધ પરિણમનરૂપ સંસ્કાર છૂટી જાય છે તે જ કાળે તેને અનુભવ છે. તેનું વિવરણ—શુદ્ધ ચેતનામાત્રનો આસ્વાદ આલ્યા વિના અશુદ્ધ ભાવરૂપ પરિણામ છૂટતા નથી અને અશુદ્ધ સંસ્કાર છૂટ્યા વિના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થતો નથી. તેથી જે કાંઈ છે તે એક જ કાળ, એક જ વસ્તુ, એક જ જ્ઞાન, એક જ સ્વાદ છે. હવે જેને શુદ્ધ અનુભવ થયો છે તે જીવ જેવો છે તેવો જ કહે છે. ૨૮.

(સ્વાગતા)

સર્વતઃ સ્વરસનિર્ભરભાવં
 ચેતયે સ્વયમહં સ્વમિહૈકમ્ ।
 નાસ્તિ નાસ્તિ મમ કશ્ચન મોહઃ
 શુદ્ધચિદ્ધનમહોનિધિરસ્મિ ॥૩૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“इह अहं एकम् स्वम् स्वयम् चेतये” (इह) વિભાવપરિણામો છૂટી ગયા હોવાથી (अहं) અનાદિનિધન ચિદ્રૂપ વસ્તુ એવો હું (एकं) સમસ્ત ભેદબુદ્ધિથી રહિત શુદ્ધ વસ્તુમાત્ર (स्वं) શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાત્ર વસ્તુને (स्वयम्) પરોપદેશ વિના જ પોતામાં સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષરૂપ (चेतये) આસ્વાદું ઇ— (द्रव्यदृष्टिથી) જેવો હું ઇ એવો હવે (पर्यायમાં) સ્વાદ આવે છે. કેવી છે શુદ્ધ ચિદ્રૂપવસ્તુ? “सर्वतः स्वरसनिर्भरभावं” (सर्वतः) અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં (स्वरस) ચૈતન્યપણાથી (निर्भर) સંપૂર્ણ છે (भावं) સર્વસ્વ જેનું એવી છે. ભાવાર્થ આમ છે— કોઈ જાણશે કે જૈનસિદ્ધાન્તનો વારંવાર અભ્યાસ કરવાથી દેહ પ્રતીતિ થાય છે તેનું નામ અનુભવ છે, પણ એમ નથી; મિથ્યાત્વકર્મનો રસ-પાક મટતાં મિથ્યાત્વભાવરૂપ પરિણામન મટે છે ત્યારે વસ્તુસ્વરૂપનો પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ આવે છે તેનું નામ અનુભવ છે. વળી અનુભવશીલ જીવ જેવું અનુભવે છે તેવું કહે છે—“मम कश्चन मोहः नास्ति नास्ति” (मम) મારે (कश्चन) દ્રવ્યપિંડરૂપ અથવા જીવસંબંધી ભાવપરિણામરૂપ (मोहः) જેટલા વિભાવરૂપ અશુદ્ધ પરિણામ તે બધા (नास्ति नास्ति) સર્વથા નથી, નથી. હવે તે જેવો છે તેવો કહે છે— “शुद्धचिदधनमहोनिधिरस्मि” (शुद्ध) સમસ્ત વિકલ્પોથી રહિત (चित्) ચૈતન્યના (घन) સમૂહરૂપ (महः) ઉદ્યોતનો (निधिः) સમુદ્ર (अस्मि) હું ઇ. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ જાણશે કે બધાયનું નાસ્તિપણું થાય છે, તેથી એમ કહ્યું કે શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાત્ર વસ્તુ પ્રગટ છે. ૩૦.

(માલિની)

इति सति सह सर्वैरन्यभावैविविके
 स्वयमयमुपयोगो बिभ्रदात्मानमेकम् ।
 प्रकटितपरमार्थैर्दर्शनज्ञानवृत्तैः
 कृतपरिणतिरात्माराम एव प्रवृत्तः ॥३१॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“एव अयम् उपयोगः स्वयम् प्रवृत्तः” (एव) નિશ્ચયથી જે અનાદિનિધન છે એવું (અયમ્) આ જ (ઉપયોગઃ) જીવદ્રવ્ય (સ્વયમ્) જેવું દ્રવ્ય હતું તેવું શુદ્ધપર્યાયરૂપ (પ્રવૃત્તઃ) પ્રગટ થયું. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્ય શક્તિરૂપે તો શુદ્ધ હતું પરન્તુ કર્મસંયોગપણે અશુદ્ધરૂપ પરિણમ્યું હતું; હવે અશુદ્ધપણું જવાથી જેવું હતું તેવું થઈ ગયું. કેવું થતાં શુદ્ધ થયું? “इति सर्वैः अन्यभावैः सह विवेके सति” (इति) પૂર્વોક્ત પ્રકારે (સર્વૈઃ) શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાત્રથી ભિન્ન એવાં સમસ્ત (અન્યભાવૈઃ सह) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મથી (વિવેકે) શુદ્ધ ચૈતન્યનું ભિન્નપણું (સતિ) થતાં. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ સુવર્ણના પાનાને તપાવતાં કાલિમા જતી રહેવાથી સહજ જ સુવર્ણમાત્ર રહી જાય છે તેમ મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ વિભાવપરિણામમાત્ર જતાં સહજ જ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર રહી જાય છે. કેવી થતી થકી જીવવસ્તુ પ્રગટ થાય છે? “एकम् आत्मानम् बिभ्रत्” (एकम्) નિર્ભેદ-નિર્વિકલ્પ ચિદ્રૂપ વસ્તુ એવો જે (આત્માનમ્) આત્મસ્વભાવ તે-રૂપ (વિભ્રત્) પરિણમી છે. વળી કેવો છે આત્મા? “दर्शनज्ञानवृत्तैः कृतपरिणतिः” (दर्शन) શ્રદ્ધા-રુચિ-પ્રતીતિ, (જ્ઞાન) જાણપણું, (વૃત્તૈઃ) શુદ્ધ પરિણતિ-એવાં જે રત્નત્રય તે-રૂપે (કૃત) કર્યું છે (પરિણતિઃ) પરિણમન જેણે એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે મિથ્યાત્વપરિણતિનો ત્યાગ થતાં, શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થતાં, સાક્ષાત્ રત્નત્રય ઘટે છે. કેવાં છે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર? “प्रकटितपरमार्थैः” (प्रकटित) પ્રગટ કર્યો છે (परमार्थैः) સકલકર્મક્ષયલક્ષણ મોક્ષ જેમણે એવાં છે. ભાવાર્થ આમ છે કે ‘सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः’ એવું કથન તો સર્વ જૈનસિદ્ધાન્તમાં છે અને તે જ પ્રમાણ છે. વળી કેવો છે શુદ્ધજીવ? “आत्माराम” (आत्म) પોતે જ છે

(આરામ) કીડાવન જેનું એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે ચેતનદ્રવ્ય અશુદ્ધ અવસ્થારૂપે પરની સાથે પરિણમતું હતું તે તો મટ્યું, સાંપ્રત (વર્તમાનકાળે) સ્વરૂપપરિણમનમાત્ર છે. ૩૧.

(વસન્તતિલકા)

મજ્જન્તુ નિર્ભરમમી સમમેવ લોકા
આલોકમુચ્છલતિ શાન્તરસે સમસ્તાઃ ।
આપ્લાવ્ય વિભ્રમતિરસ્કરિણીં ભ્રેણ
પ્રોન્મગ્ન ણ્ણ ભગવાનવબોધસિન્ધુઃ ॥૩૨॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ણ્ણ ભગવાન્ પ્રોન્મગ્નઃ” (ણ્ણ) સદા કાળ પ્રત્યક્ષપણે ચેતનસ્વરૂપ છે એવો (ભગવાન્) ભગવાન અર્થાત્ જીવદ્રવ્ય (પ્રોન્મગ્નઃ) શુદ્ધાંગસ્વરૂપ દેખાડીને પ્રગટ થયો. ભાવાર્થ આમ છે કે આ ગ્રંથનું નામ નાટક અર્થાત્ અખાડો છે. ત્યાં પણ પ્રથમ જ શુદ્ધાંગ નાચે છે તથા અહીં પણ પ્રથમ જ જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થયું. કેવો છે ભગવાન? “અવબોધસિન્ધુઃ” (અવબોધ) જ્ઞાનમાત્રનું (સિન્ધુઃ) પાત્ર છે. અખાડામાં પણ પાત્ર નાચે છે, અહીં પણ જ્ઞાનપાત્ર જીવ છે. હવે જે રીતે પ્રગટ થયો તે કહે છે—“ભ્રેણ વિભ્રમતિરસ્કરિણીં આપ્લાવ્ય” (ભ્રેણ) મૂળથી ઉખાડીને દૂર કરી. તે કોણ? (વિભ્રમ) વિપરીત અનુભવ—મિથ્યાત્વરૂપ પરિણામ તે જ છે (તિરસ્કરિણીં) શુદ્ધસ્વરૂપ-આચ્છાદનશીલ અંતર્જવનિકા (અંદરનો પડદો) તેને (આપ્લાવ્ય) મૂળથી જ દૂર કરીને. ભાવાર્થ આમ છે કે અખાડામાં પ્રથમ જ અંતર્જવનિકા કપડાની હોય છે, તેને દૂર કરીને શુદ્ધાંગ નાચે છે; અહીં પણ અનાદિ કાળથી મિથ્યાત્વપરિણતિ છે, તે છૂટતાં શુદ્ધસ્વરૂપ પરિણમે છે. શુદ્ધસ્વરૂપ પ્રગટ થતાં જે કાંઈ છે તે જ કહે છે—“અમી સમસ્તાઃ લોકાઃ શાન્તરસે સમમ્ એવ મજ્જન્તુ” (અમી) જે વિદ્યમાન છે એવા (સમસ્તાઃ) બધા (લોકાઃ) જીવો, (શાન્તરસે) જે અતીન્દ્રિયસુખગર્ભિત છે એવો શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ તેમાં (સમમ્ એવ) એકીવખતે જ (મજ્જન્તુ) મગ્ન થાઓ—તન્મય થાઓ. ભાવાર્થ આમ છે કે અખાડામાં તો શુદ્ધાંગ દેખાડે છે, ત્યાં જેટલા દેખનારા છે તે બધા એકીસાથે

જ મગ્ન થઈ દેખે છે; તેવી રીતે જીવનું સ્વરૂપ શુદ્ધરૂપ બતાવાયું થકું બધાય જીવોએ અનુભવ કરવાયોગ્ય છે. કેવો છે શાન્તરસ? “આલોકમુચ્છલતિ” (આલોકમ્) સમસ્ત ત્રૈલોક્યમાં (ઉચ્છલતિ) સર્વોત્કૃષ્ટ છે, ઉપાદેય છે અથવા લોકાલોકનો જ્ઞાતા છે. હવે અનુભવ જેવો છે તેવો કહે છે—“નિર્ભરમ્” અતિશય મગ્નપણે છે. ૩૨.

- ૨ -

અજીવ અધિકાર

(શાર્દૂલવિકીરિત)

જીવાજીવવિવેકપુષ્કલદ્વિશ પ્રત્યાયયત્પાર્ષદા-
નાસંસારનિબદ્ધબન્ધનવિધિધ્વંસાદ્વિશુદ્ધં સ્ફુટત્ ।
આત્મારામમનન્તધામ મહસાધ્યક્ષેણ નિત્યોદિતં
ધીરોદાત્તમનાકુલં વિલસતિ જ્ઞાનં મનો હ્લાદયત્ ॥૧-૩૩॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જ્ઞાનં વિલસતિ” (જ્ઞાન) જ્ઞાન અર્થાત્ જીવદ્રવ્ય (વિલસતિ) જેવું છે તેવું પ્રગટ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે અહીં સુધી વિધિરૂપે શુદ્ધાંગતત્ત્વરૂપ જીવનું નિરૂપણ કર્યું, હવે તે જ જીવનું પ્રતિષેધરૂપે નિરૂપણ કરે છે. તેનું વિવરણ—શુદ્ધ જીવ છે, ટંકોત્કીર્ણ છે, ચિદ્રૂપ છે એમ કહેવું તે વિધિ કહેવાય છે; જીવનું સ્વરૂપ ગુણસ્થાન નથી, કર્મ-નોકર્મ જીવનાં નથી, ભાવકર્મ જીવનું નથી એમ કહેવું તે પ્રતિષેધ કહેવાય છે. કેવું થતું થકું જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે? “મનો હ્લાદયત્” (મન:) અન્ત:કરણેન્દ્રિયને (હ્લાદયત્) આનન્દરૂપ કરતું થકું. વળી કેવું થતું થકું? “વિશુદ્ધં” આઠ કર્મોથી રહિતપણે સ્વરૂપરૂપે પરિણમ્યું થકું. વળી કેવું થતું થકું? “સ્ફુટત્” સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ થતું થકું. વળી કેવું થતું થકું? “આત્મારામમ્” (આત્મ) સ્વસ્વરૂપ જ છે (આરામમ્) કીડાવન જેનું એવું થતું થકું. વળી કેવું થતું થકું? “અનન્તધામ” (અનન્ત) મર્યાદાથી રહિત છે (ધામ) તેજ:પુંજ જેનો એવું થતું થકું. વળી કેવું થતું થકું? “અધ્યક્ષેણ મહસા નિત્યોદિતં” (અધ્યક્ષેણ) નિરાવરણ પ્રત્યક્ષ (મહસા) ચૈતન્યશક્તિ વડે (નિત્યોદિતં) ત્રિકાળ શાશ્વત છે પ્રતાપ જેનો એવું થતું થકું.

વળી કેવું થતું થકું? “ધીરોદાત્તમ્” (ધીર) અડોલ અને (ઉદાત્તમ્) બધાથી મોટું એવું થતું થકું. વળી કેવું થતું થકું? “અનાકુલં” ઈન્દ્રિયજનિત સુખદુઃખથી રહિત અતીન્દ્રિય સુખરૂપ બિરાજમાન થતું થકું. આવો જીવ જે રીતે પ્રગટ થયો તે કહે છે—“આસંસારનિબદ્ધબન્ધનવિધિધ્વંસાત્” (આસંસાર) અનાદિ કાળથી (નિબદ્ધ) જીવ સાથે મળેલાં ચાલ્યાં આવતાં (બન્ધનવિધિ) જ્ઞાનાવરણકર્મ, દર્શનાવરણકર્મ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર, અન્તરાય એવાં છે જે દ્રવ્યપિંડરૂપ આઠ કર્મ તથા ભાવકર્મરૂપ છે જે રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામ-ઇત્યાદિ છે જે બહુ વિકલ્પો, તેમના (ધ્વંસાત્) વિનાશથી જીવસ્વરૂપ જેવું કહ્યું છે તેવું છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેવી રીતે જળ અને કાદવ જે કાળે એકત્ર મળેલાં છે તે જ કાળે જો સ્વરૂપનો અનુભવ કરવામાં આવે તો કાદવ જળથી ભિન્ન છે, જળ પોતાના સ્વરૂપે છે, તેવી રીતે સંસાર-અવસ્થામાં જીવ-કર્મ બંધપર્યાયરૂપે એક ક્ષેત્રે મળેલાં છે તે જ અવસ્થામાં જો શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કરવામાં આવે તો સમસ્ત કર્મ જીવસ્વરૂપથી ભિન્ન છે, જીવદ્રવ્ય સ્વચ્છસ્વરૂપે જેવું કહ્યું તેવું છે. આવી બુદ્ધિ જે રીતે ઊપજી તે કહે છે—“યત્પાર્ષદાન્ પ્રત્યાયયત્” (યત્) જે કારણથી (પાર્ષદાન્) ગણધર-મુનીશ્વરોને (પ્રત્યાયયત્) પ્રતીતિ ઊપજાવીને. ક્યા કારણથી પ્રતીતિ ઊપજી તે જ કહે છે—“જીવાજીવવિવેકપુષ્કલદ્વશા” (જીવ) ચેતન્યદ્રવ્ય અને (અજીવ) જડ—કર્મ-નોકર્મ-ભાવકર્મ તેમના (વિવેક) ભિન્નભિન્નપણારૂપ (પુષ્કલ) વિસ્તીર્ણ (દ્વશા) જ્ઞાનદૃષ્ટિથી. જીવ અને કર્મનો ભિન્નભિન્ન અનુભવ કરતાં જીવ જેવો કહ્યો છે તેવો છે. ૧-૩૩.

(માલિની)

વિરમ કિમપરેણાકાર્યકોલાહલેન

સ્વયમપિ નિભૃતઃ સન્ પશ્ય ષળ્માસમેકમ્ ।

હૃદયસરસિ પુંસઃ પુદ્ગલાદ્ભિન્નધામ્નો

નનુ કિમનુપલબ્ધિર્ભાતિ કિં ચોપલબ્ધિઃ ॥૨-૩૪॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“વિરમ અપરેણ અકાર્યકોલાહલેન કિમ્” (વિરમ) હે જીવ! વિરક્ત થા, હઠ ન કર, (અપરેણ) મિથ્યાત્વરૂપ છે અને (અકાર્ય) કર્મબંધને

કરે છે એવા (કોલાહલેન કિમ્) જે જૂઠા વિકલ્પો તેમનાથી શું? તેનું વિવરણ—કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ શરીરને જીવ કહે છે, કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ આઠ કર્મોને જીવ કહે છે, કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ રાગાદિ સૂક્ષ્મ અધ્યવસાયને જીવ કહે છે— ઈત્યાદિરૂપે અનેક પ્રકારના બહુ વિકલ્પો કરે છે. હે જીવ! તે બધાય વિકલ્પો છોડ, કેમ કે તે જૂઠા છે. “નિમૃત્તઃ સન્ સ્વયં એકમ્ પશ્ય” (નિમૃત્તઃ) એકાગ્રરૂપ (સન્) થતો થકો (એકમ્) શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાત્રનો (સ્વયમ્) સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષપણે (પશ્ય) અનુભવ કર. “ષળ્માસમ્” વિપરીતપણું જે રીતે છૂટે તે રીતે છોડીને. “અપિ” વારંવાર બહુ શું કહેવું? આવો અનુભવ કરતાં સ્વરૂપપ્રાપ્તિ છે, તે જ કહે છે—“નનુ હૃદયસરસિ પુંસઃ અનુપલબ્ધિઃ કિમ્ ભાતિ” (નનુ) હે જીવ! (હૃદયસરસિ) મનરૂપી સરોવરમાં છે (પુંસઃ) જે જીવદ્રવ્ય તેની (અનુપલબ્ધિઃ) અપ્રાપ્તિ (કિં ભાતિ) શોભે છે શું? ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કરતાં સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ન થાય એમ તો નથી; “ચ ઉપલબ્ધિઃ” (ચ) છે તો એમ જ છે કે (ઉપલબ્ધિઃ) અવશ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. કેવું છે જીવદ્રવ્ય? “પુદ્ગલાત્ ભિન્નધામ્નઃ” (પુદ્ગલાત્) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મથી (ભિન્નધામ્નઃ) ભિન્ન છે—ચેતનરૂપ છે—તેજઃપુંજ જેનો, એવું છે. ૨-૩૪.

(અનુષ્ટુપ)

ચિચ્છક્તિવ્યાપ્તસર્વસ્વસારો જીવ ઇયાનયમ્ ।

અતોઽતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ ભાવાઃ પૌદ્ગલિકા અમી ॥૩-૩૫॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અયમ્ જીવઃ ઇયાન્” (અયમ્) વિદ્યમાન છે એવું (જીવઃ) ચેતનદ્રવ્ય (ઇયાન્) આટલું જ છે. કેવું છે? “ચિચ્છક્તિવ્યાપ્તસર્વસ્વસારઃ” (ચિત્-શક્તિ) ચેતનામાત્ર સાથે (વ્યાપ્ત) મળેલા છે (સર્વસ્વસારઃ) દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, સુખ, વીર્ય ઈત્યાદિ અનંત ગુણો જેના એવું છે. “અમી સર્વે અપિ પૌદ્ગલિકાઃ ભાવાઃ અતઃ અતિરિક્તાઃ” (અમી) વિદ્યમાન છે એવા, (સર્વે અપિ) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મરૂપ જેટલા છે તે બધા, (પૌદ્ગલિકાઃ) અચેતન પુદ્ગલદ્રવ્યથી ઊપજ્યા છે એવા (ભાવાઃ) અશુદ્ધ રાગાદિરૂપ સમસ્ત વિભાવપરિણામો (અતઃ) શુદ્ધચેતનામાત્ર જીવવસ્તુથી (અતિરિક્તાઃ) અત્યંત ભિન્ન છે. આવા જ્ઞાનનું નામ અનુભવ કહેવાય છે. ૩-૩૫.

(માલિની)

સકલમપિ વિહાયાહાય ચિચ્છક્તિરિત્તં
સ્ફુટતરમવગાહ્ય સ્વં ચ ચિચ્છક્તિમાત્રમ્ ।
ઇમમુપરિ ચરન્તં ચારુ વિશ્વસ્ય સાક્ષાત્
કલયતુ પરમાત્માત્માનમાત્મન્યનન્તમ્ ॥૪-૩૬॥*

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“આત્મા આત્મનિ ઇમમ્ આત્માનમ્ કલયતુ” (આત્મા આત્મા અર્થાત્ જીવદ્રવ્ય (આત્મનિ) પોતામાં (ઇમમ્ આત્માનમ્) પોતાને (કલયતુ) નિરંતર અનુભવો. કેવો છે અનુભવયોગ્ય આત્મા? “વિશ્વસ્ય સાક્ષાત્ ઉપરિ ચરન્તં” (વિશ્વસ્ય) સમસ્ત ત્રૈલોક્યમાં (ઉપરિ ચરન્તં) સર્વોત્કૃષ્ટ છે, ઉપાદેય છે—(સાક્ષાત્) એવો જ છે, વધારીને નથી કહેતા. વળી કેવો છે? “ચારુ” સુખસ્વરૂપ છે. વળી કેવો છે? “પરમ્” શુદ્ધસ્વરૂપ છે. વળી કેવો છે? “અનન્તમ્” શાશ્વત છે. હવે જે રીતે અનુભવ થાય છે તે જ કહે છે—“ચિચ્છક્તિરિત્તં સકલમ્ અપિ અહાય વિહાય” (ચિત્-શક્તિરિત્તં) જ્ઞાનગુણથી શૂન્ય એવાં (સકલમ્ અપિ) સમસ્ત દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મોને (અહાય) મૂળથી (વિહાય) છોડીને. ભાવાર્થ આમ છે કે જેટલી કોઈ કર્મજાતિ છે તે સમસ્ત હેય છે, તેમાં કોઈ કર્મ ઉપાદેય નથી. વળી અનુભવ જે રીતે થાય છે તે કહે છે— “ચિચ્છક્તિમાત્રમ્ સ્વં ચ સ્ફુટતરમ્ અવગાહ્ય” (ચિત્-શક્તિમાત્રમ્) જ્ઞાનગુણ તે જ છે સ્વરૂપ જેનું એવા (સ્વં ચ) પોતાને (સ્ફુટતરમ્) પ્રત્યક્ષપણે (અવગાહ્ય) આસ્વાદીને. ભાવાર્થ આમ છે કે જેટલા વિભાવપરિણામો છે તે બધાય જીવના નથી, શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર જીવ છે એવો અનુભવ કર્તવ્ય છે. ૪-૩૬.

(શાલિની)

વર્ણાદ્યા વા રાગમોહાદયો વા
ભિન્ના ભાવાઃ સર્વ એવાસ્ય પુંસઃ ।
તેનૈવાન્તસ્તત્ત્વતઃ પશ્યતોઽમી
નો દૃષ્ટાઃ સ્યુર્દૃષ્ટમેકં પરં સ્યાત્ ॥૫-૩૭॥

* મુદ્રિત “આત્મખ્યાતિ” ટીકામાં શ્લોક નં. ૩૫ અને ૩૬ આગળ પાછળ આવ્યા છે.

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અસ્ય પુંસઃ સર્વે એવ ભાવાઃ ભિન્નાઃ” (અસ્ય) વિદ્યમાન છે એવા (પુંસઃ) શુદ્ધ ચૈતન્યદ્રવ્યથી (સર્વે) જેટલા છે તે બધા (ભાવાઃ) ભાવ અર્થાત્ અશુદ્ધ વિભાવપરિણામ (એવ) નિશ્ચયથી (ભિન્નાઃ) ભિન્ન છે—જીવસ્વરૂપથી નિરાળા છે. તે ક્યા ભાવ? “વર્ણાઘ્નાઃ વા રાગમોહાદયઃ વા” (વર્ણાઘ્નાઃ) એક કર્મ અચેતન શુદ્ધ પુદ્ગલપિંડરૂપ છે તે તો જીવસ્વરૂપથી નિરાળા જ છે; (વા) એક તો એવા છે કે (રાગમોહાદયઃ) વિભાવરૂપ-અશુદ્ધરૂપ છે, દેખતાં ચેતન જેવા દેખાય છે, એવા જે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ જીવસંબંધી પરિણામો તેઓ પણ, શુદ્ધ જીવસ્વરૂપને અનુભવતાં, જીવસ્વરૂપથી ભિન્ન છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે વિભાવપરિણામોને જીવસ્વરૂપથી ‘ભિન્ન’ કહ્યા, ત્યાં ‘ભિન્ન’નો ભાવાર્થ તો હું સમજ્યો નહિ; ‘ભિન્ન’ કહેતાં, ‘ભિન્ન’ છે તે વસ્તુરૂપ છે કે ‘ભિન્ન’ છે તે અવસ્તુરૂપ છે? ઉત્તર આમ છે કે અવસ્તુરૂપ છે. “તેન એવ અન્તસ્તત્ત્વતઃ પશ્યતઃ અમી દૃષ્ટાઃ નો સ્યુઃ” (તેન એવ) તે કારણે જ (અન્તઃતત્ત્વતઃ પશ્યતઃ) શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવશીલ છે જે જીવ તેને (અમી) વિભાવપરિણામો (દૃષ્ટાઃ) દૃષ્ટિગોચર (નો સ્યુઃ) નથી થતા; “પરં એકં દૃષ્ટમ્ સ્યાત્” (પરં) ઉત્કૃષ્ટ છે એવું (એકં) શુદ્ધ ચૈતન્યદ્રવ્ય (દૃષ્ટમ્) દૃષ્ટિગોચર (સ્યાત્) થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે વર્ણાદિક અને રાગાદિક વિદ્યમાન દેખાય છે તોપણ સ્વરૂપ અનુભવતાં સ્વરૂપમાત્ર છે, તેથી વિભાવપરિણામરૂપ વસ્તુ તો કાંઈ નથી. ૫-૩૭.

(ઉપજાતિ)

નિર્વર્ત્યતે યેન યદત્ર કિઞ્ચિત્

તદેવ તત્સ્યાન્ન કથંચનાન્યત્ ।

રુક્મેણ નિર્વૃત્તમિહાસિકોશં

પશ્યન્તિ રુક્મં ન કથંચનાસિમ્ ॥૬-૩૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અત્ર યેન યત્ કિઞ્ચિત્ નિર્વર્ત્યતે તત્ તત્ એવ સ્યાત્, કથંચન ન અન્યત્” (અત્ર) વસ્તુનું સ્વરૂપ વિચારતાં (યેન) મૂળકારણરૂપ વસ્તુથી (યત્ કિઞ્ચિત્) જે કાંઈ કાર્યનિષ્પત્તિરૂપ વસ્તુનો પરિણામ (નિર્વર્ત્યતે) પર્યાયરૂપ નીપજે છે, (તત્) જે નીપજ્યો છે તે પર્યાય (તત્ એવ સ્યાત્) નીપજ્યો થકો જે

દ્રવ્યથી નીપજ્યો છે તે જ દ્રવ્ય છે, (કથञ्चन न अन्यत्) નિશ્ચયથી અન્ય દ્રવ્યરૂપ નથી થયો. તે જ દેષ્ટાંત દ્વારા કહે છે—“इह रुक्मेण असिकोशं निर्वृत्तम्” (इह) પ્રત્યક્ષ છે કે (रुक्मेण) ચાંદીધાતુથી (असिकोशं) તલવારનું મ્યાન (निर्वृत्तम्) ઘડીને મોજૂદ કર્યું ત્યાં “रुक्मं पश्यन्ति, कथञ्चन न असिम्” (रुक्मं) જે મ્યાન મોજૂદ થયું તે વસ્તુ તો ચાંદી જ છે (पश्यन्ति) એમ પ્રત્યક્ષપણે સર્વ લોક દેખે છે અને માને છે; (कथञ्चन) ‘ચાંદીની તલવાર’ એમ કથનમાં તો કહેવાય છે તથાપિ (न असिम्) ચાંદીની તલવાર નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે ચાંદીના મ્યાનમાં તલવાર રહે છે તે કારણે ‘ચાંદીની તલવાર’ એમ કહેવામાં આવે છે તોપણ ચાંદીનું મ્યાન છે, તલવાર લોઢાની છે, ચાંદીની તલવાર નથી. ૬-૩૮.

(ઉપજાતિ)

वर्णादिसामग्र्यमिदं विदन्तु

निर्माणमेकस्य हि पुद्गलस्य ।

ततोऽस्त्विदं पुद्गल एव नात्मा

यतः स विज्ञानघनस्ततोऽन्यः ॥७-३६॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“हि इदं वर्णादिसामग्र्यम् एकस्य पुद्गलस्य निर्माणम् विदन्तु” (हि) નિશ્ચયથી (इदं) વિદ્યમાન (वर्णादिसामग्र्यम्) ગુણસ્થાન, માર્ગણાસ્થાન, દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ, નોકર્મ ઈત્યાદિ જેટલા અશુદ્ધ પર્યાયો છે તે બધાય (एकस्य पुद्गलस्य) એકલા પુદ્ગલદ્રવ્યનું (निर्माणम्) કાર્ય છે અર્થાત્ પુદ્ગલદ્રવ્યના ચિતરામણ જેવા છે એમ (विदन्तु) હે જીવો! નિઃસંદેહપણે જાણો. “ततः इदं पुद्गलः एव अस्तु, न आत्मा” (ततः) તે કારણથી (इदं) શરીરાદિ સામગ્રી (पुद्गलः) જે પુદ્ગલદ્રવ્યથી થઈ છે તે જ પુદ્ગલદ્રવ્ય છે, (एव) નિશ્ચયથી (अस्तु) તે જ છે; (न आत्मा) આત્મા અજીવદ્રવ્યરૂપ થયો નથી. “यतः सः विज्ञानघनः” (यतः) જેથી (सः) જીવદ્રવ્ય (विज्ञानघनः) જ્ઞાનગુણનો સમૂહ છે, “ततः अन्यः” (ततः) તેથી (अन्यः) જીવદ્રવ્ય ભિન્ન છે, શરીરાદિ પરદ્રવ્ય ભિન્ન છે. ભાવાર્થ આમ છે કે લક્ષણભેદે વસ્તુનો ભેદ હોય છે, તેથી ચૈતન્યલક્ષણે જીવવસ્તુ ભિન્ન છે,

અચેતનલક્ષણે શરીરાદિ ભિન્ન છે. અહીં કોઈ આશંકા કરે છે કે કહેવામાં તો એમ જ કહેવાય છે કે ‘એકેન્દ્રિય જીવ, બે-ઈન્દ્રિય જીવ’ ઈત્યાદિ; દેવ જીવ, મનુષ્ય જીવ’ ઈત્યાદિ; ‘રાગી જીવ, દ્વેષી જીવ’ ઈત્યાદિ. ઉત્તર આમ છે કે કહેવામાં તો વ્યવહારથી એમ જ કહેવાય છે, નિશ્ચયથી એવું કહેવું જૂઠું છે. તે (હવે) કહે છે. ૭-૩૯.

(અનુષ્ટુપ)

ઘૃતકુમ્ભાભિધાનેઽપિ કુમ્ભો ઘૃતમયો ન ચેત્ ।

જીવો વર્ણાદિમજ્જીવો જલ્પનેઽપિ ન તન્મયઃ ॥૮-૪૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—દૃષ્ટાંત કહે છે—“ચેત્ કુમ્ભઃ ઘૃતમયઃ ન” (ચેત્) જો એમ છે કે (કુમ્ભઃ) ઘડો (ઘૃતમયઃ ન) ઘીનો તો નથી, માટીનો છે, “ઘૃતકુમ્ભાભિધાને અપિ” (ઘૃતકુમ્ભ) ‘ઘીનો ઘડો’ (અભિધાને અપિ) એમ કહેવાય છે તથાપિ ઘડો માટીનો છે, [ભાવાર્થ આમ છે—જે ઘડામાં ઘી રાખવામાં આવે છે તે ઘડાને જોકે ‘ઘીનો ઘડો’ એમ કહેવાય છે તોપણ ઘડો માટીનો છે, ઘી ભિન્ન છે,] તો તેવી રીતે “વર્ણાદિમજ્જીવઃ જલ્પને અપિ જીવઃ તન્મયઃ ન” (વર્ણાદિમજ્જીવઃ જલ્પને અપિ) જોકે ‘શરીર-સુખ-દુઃખ-રાગ-દ્વેષસંયુક્ત જીવ’ એમ કહેવાય છે તોપણ (જીવઃ તન્મયઃ ન) ચેતનદ્રવ્ય એવો જીવ તો શરીર નથી, જીવ તો મનુષ્ય નથી; જીવ ચેતનસ્વરૂપ ભિન્ન છે. ભાવાર્થ આમ છે કે આગમમાં ગુણસ્થાનોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે ત્યાં ‘દેવ જીવ, મનુષ્ય જીવ, રાગી જીવ, દ્વેષી જીવ’ ઈત્યાદિ ઘણા પ્રકારે કહ્યું છે, પણ તે સઘર્ણુંય કહેવું વ્યવહારમાત્રથી છે; દ્રવ્યસ્વરૂપ જોતાં એવું કહેવું જૂઠું છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જીવ કેવો છે? ઉત્તર—જેવો છે તેવો હવે કહે છે. ૮-૪૦.

(અનુષ્ટુપ)

અનાદ્યનન્તમચલં સ્વસંવેદ્યમબાધિતમ્ ।

જીવઃ સ્વયં તુ ચૈતન્યમુચ્ચૈશ્ચકચકાયતે ॥૯-૪૧॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તુ જીવઃ ચૈતન્યમ્ સ્વયં ઉચ્ચૈઃ ચકચકાયતે” (તુ) દ્રવ્યનું સ્વરૂપ વિચારતાં (જીવઃ) આત્મા (ચૈતન્યમ્) ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, (સ્વયં) પોતાના

સામર્થ્યથી (ઝઞ્ઞૈઃ) અતિશયપણે (ચકચકાયતે) ઘણો જ પ્રકાશે છે. કેવું છે ચૈતન્ય? “અનાદ્યનન્તમ્” (અનાદિ) જેનો આદિ નથી, (અનન્તમ્) જેનો અંત-વિનાશ નથી, એવું છે. વળી કેવું છે ચૈતન્ય? “અચલં” જેને ચળતા-પ્રદેશકંપ નથી એવું છે. વળી કેવું છે? “સ્વસંવેદ્યં” પોતાથી જ પોતે જણાય છે. વળી કેવું છે? “અવાધિતમ્” અમીટ (મટે નહિ એવું) છે. જીવનું સ્વરૂપ આવું છે. ૯-૪૧.

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

**વર્ણાદ્યૈઃ સહિતસ્તથા વિરહિતો દ્વેધાસ્ત્યજીવો યતો
નામૂર્તત્વમુપાસ્ય પશ્યતિ જગજીવસ્ય તત્ત્વં તતઃ ।
ઇત્યાલોચ્ય વિવેચકૈઃ સમુચિતં નાવ્યાપ્યતિવ્યાપિ વા
વ્યક્તં વ્યજ્જિતજીવતત્ત્વમચલં ચૈતન્યમાલમ્બ્યતામ્ ॥૧૦-૪૨॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“વિવેચકૈઃ ઇતિ આલોચ્ય ચૈતન્યમ્ આલમ્બ્યતામ્” (વિવેચકૈઃ) જેમને ભેદજ્ઞાન છે એવા પુરુષો (ઇતિ) જે પ્રકારે કહેવાશે તે પ્રકારે (આલોચ્ય) વિચારીને (ચૈતન્યમ્) ચૈતન્યનો-ચેતનમાત્રનો (આલમ્બ્યતામ્) અનુભવ કરો. કેવું છે ચૈતન્ય? “સમુચિતં” અનુભવ કરવાયોગ્ય છે. વળી કેવું છે? “અવ્યાપિ ન” જીવદ્રવ્યથી ક્યારેય ભિન્ન હોતું નથી, (અતિવ્યાપિ વા) જીવથી અન્ય છે જે પાંચ દ્રવ્યો તેમનાથી અન્ય છે. વળી કેવું છે? “વ્યક્તં” પ્રગટ છે. વળી કેવું છે? “વ્યજ્જિતજીવતત્ત્વમ્” (વ્યજ્જિત) પ્રગટ કર્યું છે (જીવતત્ત્વમ્) જીવનું સ્વરૂપ જેણે, એવું છે. વળી કેવું છે? “અચલં” પ્રદેશકંપથી રહિત છે. “તતઃ જગત્ જીવસ્ય તત્ત્વં અમૂર્તત્વં ઉપાસ્ય ન પશ્યતિ” (તતઃ) તે કારણથી (જગત્) સર્વ જીવરાશિ (જીવસ્ય તત્ત્વં) જીવના નિજ સ્વરૂપને (અમૂર્તત્ત્વમ્) સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણગુણથી રહિતપણું (ઉપાસ્ય) માનીને (ન પશ્યતિ) અનુભવતો નથી; [ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ જાણશે કે ‘જીવ અમૂર્ત’ એમ જાણીને અનુભવ કરવામાં આવે છે પણ એ રીતે તો અનુભવ નથી. જીવ અમૂર્ત તો છે પરંતુ અનુભવકાળમાં એમ અનુભવે છે કે ‘જીવ ચૈતન્યલક્ષણ;’] “યતઃ અજીવઃ દ્વેધા અસ્તિ” (યતઃ) કારણ કે (અજીવઃ) અચેતનદ્રવ્ય (દ્વેધા અસ્તિ) બે પ્રકારનાં છે. તે બે પ્રકાર કયા છે? “વર્ણાદ્યૈઃ સહિતઃ તથા વિરહિતઃ” (વર્ણાદ્યૈઃ) વર્ણ,

રસ, ગંધ અને સ્પર્શથી (સહિત:) સંયુક્ત છે, કેમ કે એક પુદ્ગલદ્રવ્ય એવું પણ છે; (તથા વિરહિત:) તથા વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શથી રહિત પણ છે, કેમ કે ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, કાળદ્રવ્ય અને આકાશદ્રવ્ય એ ચાર દ્રવ્યો બીજાં પણ છે, તે અમૂર્તદ્રવ્યો કહેવાય છે. તે અમૂર્તપણું અચેતનદ્રવ્યોને પણ છે; તેથી અમૂર્તપણું જાણીને જીવનો અનુભવ નથી કરાતો, ચેતન જાણીને જીવનો અનુભવ કરાય છે. ૧૦-૪૨.

(વસંતતિલકા)

**જીવાદજીવમિતિ લક્ષણતો વિભિન્નં
જ્ઞાની જનોઽનુભવતિ સ્વયમુલ્લસન્તમ્ ।
અજ્ઞાનિનો નિરવધિપ્રવિજૃમ્ભિતોઽયં
મોહસ્તુ તત્કથમહો બત નાનટીતિ ॥૧૧-૪૩॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જ્ઞાની જનઃ લક્ષણતઃ જીવાત્ અજીવમ્ વિભિન્નં
ઇતિ સ્વયં અનુભવતિ” (જ્ઞાની જનઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ, (લક્ષણતઃ) જીવનું લક્ષણ ચેતના
તથા અજીવનું લક્ષણ જડ એવો મોટો ભેદ છે તેથી (જીવાત્) જીવદ્રવ્યથી (અજીવમ્)
અજીવદ્રવ્ય-પુદ્ગલ આદિ (વિભિન્નં) સહજ જ ભિન્ન છે, (ઇતિ) આ પ્રકારે (સ્વયં)
સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષપણે (અનુભવતિ) આસ્વાદ કરે છે. કેવું છે અજીવદ્રવ્ય? “ઉલ્લસન્તમ્”
પોતાના ગુણ-પર્યાયથી પ્રકાશમાન છે. “તત્ તુ અજ્ઞાનિનઃ અયં મોહઃ કથમ્ અહો
નાનટીતિ બત” (તત્ તુ) આમ છે તો પછી (અજ્ઞાનિનઃ) મિથ્યાદેષ્ટિ જીવને (અયં) જે
પ્રગટ છે એવો (મોહઃ) જીવ-કર્મના એકત્વરૂપ વિપરીત સંસ્કાર (કથમ્ નાનટીતિ) કેમ
પ્રવર્તી રહ્યો છે (બત અહો) એ આશ્ચર્ય છે! ભાવાર્થ આમ છે કે સહજ જ જીવ-
અજીવ ભિન્ન છે એવું અનુભવતાં તો બરાબર છે, સત્ય છે; મિથ્યાદેષ્ટિ જે એક
કરીને અનુભવે છે તે આવો અનુભવ કઈ રીતે આવે છે એ મોટો અચંબો છે.
કેવો છે મોહ? “નિરવધિપ્રવિજૃમ્ભિતઃ” (નિરવધિ) અનાદિ કાળથી (પ્રવિજૃમ્ભિતઃ)
સંતાનરૂપે પ્રસરી રહ્યો છે. ૧૧-૪૩.

(વસંતતિલકા)

અસ્મિન્નાદિનિ મહત્યવિવેકનાટ્યે
વર્ણાદિમાન્નટતિ પુદ્ગલ એવ નાન્યઃ ।
રાગાદિપુદ્ગલવિકારવિરુદ્ધશુદ્ધ-
ચૈતન્યધાતુમયમૂર્તિરયં ચ જીવઃ ॥૧૨-૪૪॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અસ્મિન્ અવિવેકનાટ્યે પુદ્ગલઃ એવ નટતિ” (અસ્મિન્) અનંત કાળથી વિદ્યમાન છે એવો જે (અવિવેક) જીવ-અજીવની એકત્વબુદ્ધિરૂપ મિથ્યા સંસ્કાર તે-રૂપ છે (નાટ્યે) ધારાસંતાનરૂપ વારંવાર વિભાવપરિણામ, તેમાં (પુદ્ગલઃ) પુદ્ગલ અર્થાત્ અચેતન મૂર્તિમાન દ્રવ્ય (એવ) નિશ્ચયથી (નટતિ) અનાદિ કાળથી નાચે છે, “ન અન્યઃ” ચેતનદ્રવ્ય નાચતું નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—ચેતનદ્રવ્ય અને અચેતનદ્રવ્ય અનાદિ છે, પોતપોતાના સ્વરૂપે છે, પરસ્પર ભિન્ન છે. આવો અનુભવ પ્રગટપણે સુગમ છે; જેને એકત્વસંસ્કારરૂપ અનુભવ છે તે અચંબો છે. એવું કેમ અનુભવે છે? કેમ કે એક ચેતનદ્રવ્ય, એક અચેતનદ્રવ્ય—એ રીતે અંતર તો ઘણું. અથવા અચંબો પણ નથી, કેમ કે અશુદ્ધપણાના કારણે બુદ્ધિને ભ્રમ થાય છે. જેવી રીતે ઘતૂરો પીતાં દૃષ્ટિ વિચલિત થાય છે, શ્વેત શંખને પીળો દેખે છે, પણ વસ્તુ વિચારતાં આવી દૃષ્ટિ સહજની તો નથી, દૃષ્ટિદોષ છે, દૃષ્ટિદોષને ઘતૂરો ઉપાધિ પણ છે; તેવી રીતે જીવદ્રવ્ય અનાદિથી કર્મસંયોગરૂપે મળેલું જ ચાલ્યું આવે છે, મળેલું હોવાથી વિભાવરૂપ અશુદ્ધપણે પરિણામી રહ્યું છે, અશુદ્ધપણાના કારણે જ્ઞાનદૃષ્ટિ અશુદ્ધ છે, તે અશુદ્ધ દૃષ્ટિ વડે ચેતનદ્રવ્યને પુદ્ગલકર્મની સાથે એકત્વસંસ્કારરૂપ અનુભવે છે—આવો સંસ્કાર તો વિદ્યમાન છે, પણ વસ્તુસ્વરૂપ વિચારતાં આવી અશુદ્ધ દૃષ્ટિ સહજની તો નથી, અશુદ્ધ છે, દૃષ્ટિદોષ છે અને દૃષ્ટિદોષને પુદ્ગલપિંડરૂપ મિથ્યાત્વકર્મનો ઉદય ઉપાધિ પણ છે. હવે જેવી રીતે દૃષ્ટિદોષથી શ્વેત શંખને પીળો અનુભવે છે તો પછી દૃષ્ટિમાં દોષ છે, શંખ તો શ્વેત જ છે, પીળો દેખતાં શંખ તો પીળો થયો નથી; તેવી રીતે મિથ્યા દૃષ્ટિથી ચેતનવસ્તુ અને અચેતનવસ્તુને એક કરીને

અનુભવે છે તો પછી દષ્ટિનો દોષ છે, વસ્તુ જેવી ભિન્ન છે. તેવી જ છે, એક કરીને અનુભવતાં એક થતી નથી, કેમ કે ઘણું અંતર છે. કેવું છે અવિવેકનાટ્ય (અર્થાત્ જીવ-અજીવની એકત્વબુદ્ધિરૂપ વિભાવપરિણામ)? “અનાદિનિ” અનાદિથી એકત્વ-સંસ્કારબુદ્ધિ ચાલી આવી છે—એવું છે. વળી કેવું છે અવિવેકનાટ્ય? “મહતિ” જેમાં થોડુંક વિપરીતપણું નથી, ઘણું વિપરીતપણું છે. કેવું છે પુદ્ગલ? “વર્ણાદિમાન્” સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણગુણથી સંયુક્ત છે. “ચ અયં જીવઃ રાગાદિ-પુદ્ગલવિકારવિરુદ્ધશુદ્ધચૈતન્યધાતુમયમૂર્તિઃ” (ચ અયં જીવઃ) અને આ જીવવસ્તુ આવી છે: (રાગાદિ) રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એવા અસંખ્યાત લોકમાત્ર અશુદ્ધરૂપ જીવના પરિણામ—(પુદ્ગલવિકાર) અનાદિ બંધપર્યાયથી વિભાવપરિણામ—તેમનાથી (વિરુદ્ધ) રહિત છે એવી, (શુદ્ધ) નિર્વિકાર છે એવી (ચૈતન્યધાતુ) શુદ્ધ ચિદ્રૂપ વસ્તુ (મય) તે-રૂપ છે (મૂર્તિઃ) સર્વસ્વ જેનું એવી છે. ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે જેમ પાણી કાદવ મળતાં મેલું છે, ત્યાં તે મેલાપણું રંગ છે, તે રંગને અંગીકાર નહિ કરતાં બાકી જે કાંઈ છે તે પાણી જ છે; તેમ જીવને કર્મબંધપર્યાયરૂપ અવસ્થામાં રાગાદિ ભાવ રંગ છે, તે રંગને અંગીકાર નહિ કરતાં બાકી જે કાંઈ છે તે ચેતનધાતુમાત્ર વસ્તુ છે. આનું નામ શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ જાણવું, કે જે સમ્યગ્દષ્ટિને હોય છે. ૧૨-૪૪.

(મંદાકાન્તા)

इत्थं ज्ञानक्रकचकलनापाटनं नाटयित्वा

जीवाजीवौ स्फुटविघटनं नैव यावत्प्रयातः ।

विश्वं व्याप्य प्रसभविकसद्व्यक्तचिन्मात्रशक्त्या

ज्ञातृद्रव्यं स्वयमतिरसात्तावदुच्चैश्चकाशे ॥ ૧૩-૪૫ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જ્ઞાતૃદ્રવ્યં તાવત્ સ્વયં અતિરસાત્ ઉચ્ચૈઃ ચકાશે” (જ્ઞાતૃદ્રવ્યં) ચેતનવસ્તુ (તાવત્) વર્તમાન કાળે (સ્વયં) પોતાની મેળે (અતિરસાત્) અત્યંત પોતાના સ્વાદ સહિત (ઉચ્ચૈઃ) સર્વ પ્રકારે (ચકાશે) પ્રગટ થઈ. શું કરીને? “વિશ્વં વ્યાપ્ય” (વિશ્વં) સમસ્તજ્ઞેયોને (વ્યાપ્ય) પ્રત્યક્ષપણે પ્રતિબિંબિત કરીને અર્થાત્ જાણીને.

ત્રણ લોકને કોના વડે જાણે છે? “પ્રસભવિકસદ્વ્યક્તચિન્માત્રશક્ત્યા” (પ્રસભ બલાત્કારથી (વિકસત્) પ્રકાશમાન છે (વ્યક્ત) પ્રગટપણે એવો છે જે (ચિન્માત્રશક્ત્યા) જ્ઞાનગુણસ્વભાવ તેના વડે જાણ્યા છે ત્રણ લોક જેણે એવી છે. વળી શું કરીને? “इत्थं ज्ञानक्रकचकलनात् पाटनं नाटयित्वा” (इत्थं) પૂર્વોક્ત વિધિથી (જ્ઞાન) ભેદ-બુદ્ધિરૂપી (ક્રકચ) કરવતના (કલનાત્) વારંવાર અભ્યાસથી (પાટનં) જીવ-અજીવની ભિન્નરૂપ બે ફાડ (વિભાગ) (નાટયિત્વા) કરીને. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જીવ-અજીવની બે ફાડ તો જ્ઞાનરૂપી કરવત વડે કરી, તે પહેલાં તેઓ કેવા રૂપે હતાં? ઉત્તર— “यावत् जीवाजीवौ स्फुटविघटनं न एव प्रयातः” (यावत्) અનંત કાળથી માંડીને (જીવાજીવૌ) જીવ અને કર્મનો એકપિંડરૂપ પર્યાય (સ્ફુટવિઘટનં) પ્રગટપણે ભિન્નભિન્ન (ન એવ પ્રયાતઃ) થયો નહોતો. ભાવાર્થ આમ છે કે જેવી રીતે સુવર્ણ અને પાષાણ મળેલાં ચાલ્યાં આવે છે, અને ભિન્નભિન્નરૂપ છે તોપણ અગ્નિના સંયોગ વિના પ્રગટપણે ભિન્ન થતાં નથી, અગ્નિનો સંયોગ જ્યારે પામે ત્યારે જ તત્કાળ ભિન્નભિન્ન થાય છે; તેવી રીતે જીવ અને કર્મનો સંયોગ અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે, અને જીવ-કર્મ ભિન્નભિન્ન છે તોપણ શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ વિના પ્રગટપણે ભિન્નભિન્ન થતાં નથી; જે કાળે શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ થાય છે તે કાળે ભિન્નભિન્ન થાય છે. ૧૩-૪૫.

-૩-

કર્તાકર્મ અધિકાર

(મંદાકાન્ત)

**एकः कर्ता चिदहमिह मे कर्म कोपादयोऽमी
इत्यज्ञानां शमयदभितः कर्तृकर्मप्रवृत्तिम् ।
ज्ञानज्योतिः स्फुरति परमोदात्तमत्यन्तधीरं
साक्षात्कुर्वन्निरुपधि पृथग्द्रव्यनिर्भासि विश्वम् ॥१-४६॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જ્ઞાનજ્યોતિઃ સ્ફુરતિ” (જ્ઞાનજ્યોતિઃ) શુદ્ધ જ્ઞાનપ્રકાશ (સ્ફુરતિ) પ્રગટ થાય છે. કેવો છે? “પરમોદાત્તમ્” સર્વોત્કૃષ્ટ છે. વળી કેવો છે? “અત્યન્તધીરં” ત્રિકાળ શાશ્વત છે. વળી કેવો છે? “વિશ્વં સાક્ષાત્ કુર્વત્” (વિશ્વં) સકળ જ્યેષ્ઠવસ્તુને (સાક્ષાત્ કુર્વત્) એક સમયમાં પ્રત્યક્ષપણે જાણે છે. વળી કેવો છે? “નિરુપધિ” સમસ્ત ઉપાધિથી રહિત છે. વળી કેવો છે? “પૃથગ્દ્રવ્યનિર્ભાસિ” (પૃથક્) ભિન્ન-ભિન્નપણે (દ્રવ્યનિર્ભાસિ) સકળ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો જાણનશીલ છે. શું કરતો થકો પ્રગટ થાય છે? “इति अज्ञानां कर्तृकर्मप्रवृत्तिं अभितः शमयत्” (इति) ઉક્ત પ્રકારે (અજ્ઞાનાં) જે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો છે તેમની (કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તિ) કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તિને અર્થાત્ ‘જીવવસ્તુ પુદ્ગલકર્મની કર્તા છે’ એવી પ્રતીતિને (અભિતઃ) સંપૂર્ણપણે (શમયત્) દૂર કરતો થકો. તે કર્તૃકર્મ-પ્રવૃત્તિ કેવી છે? “एकः अहम् चित् कर्ता इह अमी कोपादयः मे कर्म” (एकः) એકલો (अहम्) હું જીવદ્રવ્ય (चित्) ચેતનસ્વરૂપ (कर्ता) પુદ્ગલકર્મને કરું છું, (इह) એમ હોતાં (अमी कोपादयः) વિદ્યમાનરૂપ છે જે જ્ઞાનાવરણાદિક પિંડ તે (मे) મારું (कर्म) કૃત્ય છે;—આવું છે મિથ્યાદૃષ્ટિનું

વિપરીતપણું, તેને દૂર કરતું થકું જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે અહીંથી કર્તૃકર્મ-અધિકારનો પ્રારંભ થાય છે. ૧-૪૬.

(માલિની.)

પરપરિણતિમુજ્ઞાત્ ખણ્ડયદ્દેવાદા-

નિદમુદિતમખણ્ડં જ્ઞાનમુચ્છણ્ડમુચ્ચૈઃ ।

નનુ કથમવકાશઃ કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તે-

રિહ ભવતિ કથં વા પૌદ્ગલઃ કર્મબન્ધઃ ॥૨-૪૭॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“इदम् ज्ञानम् उदितम्” (इदम्) વિદ્યમાન છે એવી (જ્ઞાનમ્) ચિદ્રૂપશક્તિ (उदितम्) પ્રગટ થઈ. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્ય જ્ઞાનશક્તિરૂપે તો વિદ્યમાન જ છે, પરંતુ કાળલબ્ધિ પામીને પોતાના સ્વરૂપનું અનુભવશીલ થયું. કેવું થતું થકું જ્ઞાન (ચિદ્રૂપશક્તિ) પ્રગટ થયું? “परपरिणतिम् उज्ज्वात्” (परपरिणतिम्) જીવ-કર્મની એકત્વબુદ્ધિને (उज्ज्वात्) ધોડતું થકું. વળી શું કરતું થકું? “भेदवादान् खण्डयत्” (भेदवादान्) ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય અથવા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અથવા ‘આત્માને જ્ઞાનગુણ વડે અનુભવે છે,’—ઈત્યાદિ અનેક વિકલ્પોને (खण्डयत्) મૂળથી ઉખાડતું થકું. વળી કેવું છે? “अखण्डं” પૂર્ણ છે. વળી કેવું છે? “उच्चैः उच्चण्डम्” (उच्चैः) અતિશયરૂપ (उच्चण्डम्) પ્રચંડ છે અર્થાત્ કોઈ વર્જનશીલ નથી. “ननु इह कर्तृकर्मप्रवृत्तेः कथम् अवकाशः” (ननु) અહો શિષ્ય! (इह) અહીં શુદ્ધજ્ઞાન પ્રગટ થતાં (कर्तृकर्मप्रवृत्तेः) ‘જીવ કર્તા અને જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલપિંડ કર્મ’ એવો વિપરીતપણે બુદ્ધિનો વ્યવહાર તેનો (कथम् अवकाशः) અવસર કેવો? ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ થતાં અંધકારનો અવસર નથી તેમ શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ થતાં વિપરીતરૂપ મિથ્યાત્વબુદ્ધિનો પ્રવેશ નથી. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે શુદ્ધજ્ઞાનનો અનુભવ થતાં માત્ર વિપરીત બુદ્ધિ મટે છે કે કર્મબંધ મટે છે? ઉત્તર આમ છે કે વિપરીત બુદ્ધિ મટે છે, કર્મબંધ પણ મટે છે. “इह पौद्गलः कर्मबन्धः वा कथं भवति” (इह) વિપરીત બુદ્ધિ મટતાં (पौद्गलः) પુદ્ગલસંબંધી છે જે દ્રવ્યપિંડરૂપ (कर्मबन्धः) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનું

આગમન (વા કયં ભવતિ) તે પણ કેમ થઈ શકે? ૨-૪૭.

(શાદ્દલવિકીરિત)

**इत्येवं विरचय्य सम्प्रति परद्रव्यान्निवृत्तिं परां
स्वं विज्ञानघनस्वभावमभयादास्तिघ्नुवानः परम् ।
अज्ञानोत्थितकर्तृकर्मकलनात् क्लेशान्निवृत्तः स्वयं
ज्ञानीभूत इतश्चकास्ति जगतः साक्षी पुराणः पुमान् ॥३-४८॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“પુમાન્ સ્વયં જ્ઞાનીભૂતઃ ઇતઃ જગતઃ સાક્ષી ચકાસ્તિ” (પુમાન્) જીવદ્રવ્ય (સ્વયં જ્ઞાનીભૂતઃ) પોતાની મેળે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવનમાં સમર્થ થયું થકું, (ઇતઃ) અહીંથી શરૂ કરીને, (જગતઃ સાક્ષી) સકળ દ્રવ્યસ્વરૂપનું જાણનશીલ થઈને (ચકાસ્તિ) શોભે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્યારે જીવને શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે ત્યારે સકળ પરદ્રવ્યરૂપ દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મ વિષે ઉદાસીનપણું થાય છે. કેવું છે જીવદ્રવ્ય? “પુરાણઃ” દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનાદિનિધન છે. વળી કેવું છે? “ક્લેશાત્ નિવૃત્તઃ” (ક્લેશાત્) કલેશથી અર્થાત્ દુઃખથી (નિવૃત્તઃ) રહિત છે. કેવો છે કલેશ? “અજ્ઞાનોત્થિતકર્તૃકર્મકલનાત્” (અજ્ઞાન) જીવ-કર્મના એકસંસ્કારરૂપ જૂઠા અનુભવથી (ઉત્થિત) નીપજી છે (કર્તૃકર્મકલનાત્) ‘જીવ કર્તા અને જીવનું કૃત્ય જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યપિંડ’ એવી વિપરીત પ્રતીતિ જેને, એવો છે. વળી કેવી છે જીવવસ્તુ? “ઇતિ એવં સમ્પ્રતિ પરદ્રવ્યાત્ પરાં નિવૃત્તિં વિરચય્ય સ્વં આસ્તિઘ્નુવાનઃ” (ઇતિ) આટલા (એવં) પૂર્વોક્ત પ્રકારે (સમ્પ્રતિ) વિદ્યમાન (પરદ્રવ્યાત્) પરવસ્તુ જે દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મ તેનાથી (નિવૃત્તિં) સર્વથા ત્યાગબુદ્ધિ (પરાં) મૂળથી (વિરચય્ય) કરીને (સ્વં) ‘સ્વ’ને અર્થાત્ શુદ્ધ ચિદ્રૂપને (આસ્તિઘ્નુવાનઃ) આસ્વાદતી થકી. કેવો છે ‘સ્વ’? “વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવમ્” (વિજ્ઞાનઘન) શુદ્ધ જ્ઞાનનો સમૂહ છે (સ્વભાવમ્) સર્વસ્વ જેનું એવો છે. વળી કેવો છે ‘સ્વ’? “પરમ્” સદા શુદ્ધસ્વરૂપ છે. “અભયાત્” (જીવવસ્તુ શુદ્ધ ચિદ્રૂપને) સાત ભયથી રહિતપણે આસ્વાદે છે. ૩-૪૮.

**વ્યાપ્યવ્યાપકતા તદાત્મનિ ભવેન્નૈવાતદાત્મન્યપિ
વ્યાપ્યવ્યાપકભાવસમ્ભવમૃતે કા કર્તૃકર્મસ્થિતિઃ ।
इत्युद्दामविवेकघस्मरमहोभारेण भिन्दँस्तमो
ज्ञानीभूय तदा स एष लसितः कर्तृत्वशून्यः पुमान् ॥४-४६॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તદા સ ઇષ પુમાન્ કર્તૃત્વશૂન્યઃ લસિતઃ” (તદા) તે કાળે (સ ઇષ પુમાન્) જે જીવ અનાદિ કાળથી મિથ્યાત્વરૂપ પરિણમ્યો હતો તે જ જીવ (કર્તૃત્વશૂન્યઃ લસિતઃ) કર્મ કરવાથી રહિત થયો. કેવો છે જીવ? “જ્ઞાનીભૂય તમઃ ભિન્દન્” (જ્ઞાનીભૂય) અનાદિથી મિથ્યાત્વરૂપ પરિણમતાં જીવ-કર્મના એકપર્યાયસ્વરૂપ પરિણમતો હતો તે છૂટ્યું, શુદ્ધચેતન-અનુભવ થયો, એમ થતાં (તમઃ) મિથ્યાત્વરૂપ અંધકાર (ભિન્દન્) છેદતો થકો. કોના વડે મિથ્યાત્વ-અંધકાર છૂટ્યો? “इति उद्दामविवेकघस्मरमहोभारेण” (इति) જે કહ્યો છે, (उद्दाम) બળવાન છે એવા (विवेक) ભેદજ્ઞાનરૂપી (घस्मरमहःभारेण) સૂર્યના તેજના સમૂહ વડે. હવે જે વિચારતાં ભેદજ્ઞાન થાય છે તે જ કહે છે—“व्याप्यव्यापकता तदात्मनि भवेत्” (व्याप्य) સમસ્ત ગુણરૂપ અને પર્યાયરૂપ ભેદ-વિકલ્પો તથા (व्यापकता) એક દ્રવ્યરૂપ વસ્તુ (तदात्मनि) એક સત્ત્વરૂપ વસ્તુમાં (भवेत्) હોય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ સુવર્ણ પીળું, ભારે, ચીકણું એમ કહેવા માટે છે, પરંતુ એક સત્ત્વ છે તેમ જીવદ્રવ્ય જ્ઞાતા, દૃષ્ટા એમ કહેવા માટે છે, પરંતુ એક સત્ત્વ છે. એ પ્રમાણે એક સત્ત્વમાં વ્યાપ્ય-વ્યાપકતા હોય છે અર્થાત્ ભેદબુદ્ધિ કરવામાં આવે તો વ્યાપ્ય-વ્યાપકતા હોય છે. વિવરણ :—વ્યાપક અર્થાત્ દ્રવ્ય-પરિણામી પોતાના પરિણામનો કર્તા હોય છે; વ્યાપ્ય અર્થાત્ તે પરિણામ દ્રવ્યે કર્યા. જેમાં (એક સત્ત્વમાં) આવો ભેદ કરવામાં આવે તો થાય છે, ન કરવામાં આવે તો નથી થતો. “अतदात्मनि अपि न एव” (अतदात्मनि) જીવસત્ત્વથી પુદ્ગલદ્રવ્યનું સત્ત્વ ભિન્ન છે, (अपि) નિશ્ચયથી (न एव) વ્યાપ્ય-વ્યાપકતા નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ ઉપચારમાત્રથી દ્રવ્ય પોતાના પરિણામનો કર્તા છે, તે જ પરિણામ દ્રવ્યથી કરાયેલો છે તેમ અન્ય

દ્રવ્યનો કર્તા અન્ય દ્રવ્ય ઉપચારમાત્રથી પણ નથી, કારણ કે એક સત્ત્વ નથી, ભિન્ન સત્ત્વ છે. “વ્યાપ્યવ્યાપકભાવસમ્ભવમ્ ઋત્તે કર્તૃકર્મસ્થિતિઃ કા” (વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ) પરિણામ-પરિણામીમાત્ર ભેદની (સમ્ભવં) ઉત્પત્તિ (ઋત્તે) વિના (કર્તૃકર્મસ્થિતિઃ કા) ‘જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલકર્મનો કર્તા જીવદ્રવ્ય’ એવો અનુભવ ઘટતો નથી, કારણ કે જીવદ્રવ્ય પુદ્ગલદ્રવ્ય એક સત્તા નથી, ભિન્ન સત્તા છે. આવા જ્ઞાનસૂર્ય વડે મિથ્યાત્વરૂપ અંધકાર મટે છે અને જીવ સમ્યગ્દેષ્ટિ થાય છે. ૪-૪૯.

(સ્રગ્ધરા)

જ્ઞાની જાનન્નપીમાં સ્વપરપરિણતિં પુદ્ગલશ્રાપ્યજાનન્
વ્યાપ્તૃવ્યાપ્યત્વમન્તઃ કલયિતુમસહૌ નિત્યમત્યન્તભેદાત્ ।
અજ્ઞાનાત્કર્તૃકર્મભ્રમમતિરનયોર્ભાતિ તાવન્ન યાવત્
વિજ્ઞાનાર્ચિશ્ચકાસ્તિ ક્રકચવદદયં ભેદમુત્પાદ્ય સઘઃ ॥૫-૫૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“યાવત્ વિજ્ઞાનાર્ચિઃ ન ચકાસ્તિ તાવત્ અનયોઃ કર્તૃકર્મભ્રમમતિઃ અજ્ઞાનાત્ ભાતિ” (યાવત્) જેટલો કાળ (વિજ્ઞાનાર્ચિઃ) ભેદજ્ઞાનરૂપ અનુભવ (ન ચકાસ્તિ) પ્રગટ થતો નથી (તાવત્) તેટલો કાળ (અનયોઃ) જીવ-પુદ્ગલ વિષે (કર્તૃ-કર્મ-ભ્રમમતિઃ) ‘જ્ઞાનાવરણાદિનો કર્તા જીવદ્રવ્ય’ એવી છે જે મિથ્યા પ્રતીતિ તે (અજ્ઞાનાત્ ભાતિ) અજ્ઞાનપણાથી છે; વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું તો નથી. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે ‘જ્ઞાનાવરણાદિકર્મનો કર્તા જીવ’ તે અજ્ઞાનપણું છે, તે કઈ રીતે છે? “જ્ઞાની પુદ્ગલઃ ચ વ્યાપ્તૃવ્યાપ્યત્વમ્ અન્તઃ કલયિતુમ્ અસહૌ” (જ્ઞાની) જ્ઞાની અર્થાત્ જીવવસ્તુ (ચ) અને (પુદ્ગલઃ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપિંડ (વ્યાપ્તૃ-વ્યાપ્યત્વમ્) પરિણામી-પરિણામભાવે (અન્તઃ કલયિતુમ્) એક સંક્રમણરૂપ થવાને (અસહૌ) અસમર્થ છે, કેમ કે “નિત્યમ્ અત્યન્તભેદાત્” (નિત્યમ્) દ્રવ્યસ્વભાવથી (અત્યન્તભેદાત્) અત્યન્ત ભેદ છે. વિવરણ-જીવદ્રવ્યના ભિન્ન પ્રદેશ ચૈતન્યસ્વભાવ, પુદ્ગલ-દ્રવ્યના ભિન્ન પ્રદેશ અચેતનસ્વભાવ,—એ રીતે ભેદ ઘણો છે. કેવો છે જ્ઞાની? “ઈમાં સ્વપરપરિણતિં જાનન્ અપિ” (ઈમાં) પ્રસિદ્ધ છે એવાં (સ્વ) પોતાનાં અને (પર) સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુઓનાં (પરિણતિં) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો અથવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યનો (જાનન્) જ્ઞાતા છે. (અપિ)

(જીવ તો) એવો છે. તો પછી કેવું છે પુદ્ગલ? તે જ કહે છે—“(इमां स्वपरपरिणतिं अजानन्” (इमां) પ્રગટ છે એવાં (स्व) પોતાનાં અને (पर) અન્ય સમસ્ત પરદ્રવ્યોનાં (परिणतिं) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય આદિને (अजानन्) નથી જાણતું—એવું છે પુદ્ગલદ્રવ્ય. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્ય જ્ઞાતા છે, પુદ્ગલકર્મ જ્ઞેય છે— એવો જીવને અને કર્મને જ્ઞેયજ્ઞાયકસંબંધ છે તોપણ વ્યાપ્યવ્યાપકસંબંધ નથી; દ્રવ્યોનું અત્યન્ત ભિન્નપણું છે, એકપણું નથી. કેવો છે ભેદજ્ઞાનરૂપ અનુભવ? “क्रकचवत् अदयं सद्यः भेदं उत्पाद्य” જેણે કરવતની માફક નિર્દય રીતે (ઉગ્ર રીતે) શીઘ્ર જ જીવ અને પુદ્ગલનો ભેદ ઉત્પન્ન કર્યો છે. ૫-૫૦.

(આર્થ)

यः परिणमति स कर्ता यः परिणामो भवेत्तु तत्कर्म।

या परिणतिः क्रिया सा त्रयमपि भिन्नं न वस्तुतया॥६-५१॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“यः परिणमति स कर्ता भवेत्” (यः) જે કોઈ સત્તામાત્ર વસ્તુ તે (परिणमति) જે કોઈ અવસ્થા છે તે-રૂપ પોતે જ છે તેથી (स कर्ता भवेत्) તે અવસ્થાની તે સત્તામાત્ર વસ્તુ ‘कर्ता’ પણ હોય છે; અને આમ કહેવું વિરુદ્ધ પણ નથી, કારણ કે અવસ્થા પણ છે. “यः परिणामः तत् कर्म” (यः परिणामः) તે દ્રવ્યનો જે કોઈ સ્વભાવ—પરિણામ છે (तत् कर्म) તે—દ્રવ્યનો પરિણામ—‘કર્મ’ એ નામથી કહેવાય છે. “या परिणतिः सा क्रिया” (या परिणतिः) દ્રવ્યનું જે કંઈ પૂર્વ અવસ્થાથી ઉત્તર અવસ્થારૂપ થવું (सा क्रिया) તેનું નામ ‘क्रिया’ કહેવાય છે. જેવી રીતે માટી ઘટરૂપ થાય છે તેથી માટી ‘कर्ता’ કહેવાય છે, નીપજેલો ઘડો ‘કર્મ’ કહેવાય છે તથા માટીપિંડથી ઘડારૂપ થવું ‘क्रिया’ કહેવાય છે; તેવી જ રીતે સત્ત્વરૂપ વસ્તુ ‘कर्ता’ કહેવાય છે, તે દ્રવ્યનો નીપજેલો પરિણામ ‘કર્મ’ કહેવાય છે અને તે ક્રિયારૂપ થવું ‘क्रिया’ કહેવાય છે. “वस्तुतया त्रयं अपि न भिन्नं” (वस्तुतया) સત્તામાત્ર વસ્તુના સ્વરૂપનો અનુભવ કરતાં (त्रयम्) કર્તા-કર્મ-ક્રિયા એવા ત્રણ ભેદ (अपि) નિશ્ચયથી (न भिन्नं) ત્રણ સત્ત્વ તો નથી, એક જ સત્ત્વ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે કર્તા-કર્મ-ક્રિયાનું સ્વરૂપ તો આ પ્રકારે છે, તેથી જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યપિંડરૂપ કર્મનો કર્તા જીવદ્રવ્ય છે એમ જાણવું જૂઠું છે; કેમ કે

જીવદ્રવ્યનું અને પુદ્ગલદ્રવ્યનું એક સત્ત્વ નથી (ત્યાં) કર્તા-કર્મ-ક્રિયાની ઘટના કેવી? ૬-૫૧.

(આર્્યા)

एकः परिणमति सदा परिणामो जायते सदैकस्य ।

एकस्य परिणतिः स्यादनेकमध्येकमेव यतः ॥७-५२॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“સદા એકઃ પરિણમતિ” (સદા) ત્રણે કાળે (એકઃ) સત્તામાત્ર વસ્તુ (પરિણમતિ) પોતાનામાં અવસ્થાન્તરરૂપ થાય છે; “સદા એકસ્ય પરિણામઃ જાયતે” (સદા) ત્રિકાળગોચર (એકસ્ય) સત્તામાત્ર છે વસ્તુ તેની (પરિણામઃ જાયતે) અવસ્થા વસ્તુરૂપ છે; [ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ સત્તામાત્ર વસ્તુ અવસ્થારૂપ છે તેમ અવસ્થા પણ વસ્તુરૂપ છે;] “પરિણતિઃ એકસ્ય સ્યાત્” (પરિણતિઃ) ક્રિયા (એકસ્ય સ્યાત્) તે પણ સત્તામાત્ર વસ્તુની છે; [ભાવાર્થ આમ છે કે ક્રિયા પણ વસ્તુમાત્ર છે, વસ્તુથી ભિન્ન સત્ત્વ નથી;] “યતઃ અનેકમ્ અપિ એકમ્ એવ” (યતઃ) કારણ કે (અનેકમ્) એક સત્ત્વના કર્તા-કર્મ-ક્રિયારૂપ ત્રણ ભેદ (અપિ)—એવું પણ જોકે છે તોપણ (એકમ્ એવ) સત્તામાત્ર વસ્તુ છે, ત્રણેય વિકલ્પો જૂઠા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યરૂપ પુદ્ગલપિંડ-કર્મનો કર્તા જીવવસ્તુ છે એવું જાણપણું મિથ્યાજ્ઞાન છે, કેમ કે એક સત્ત્વમાં કર્તા-કર્મ-ક્રિયા ઉપચારથી કહેવાય છે; ભિન્ન સત્ત્વરૂપ છે જે જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્ય તેમને કર્તા-કર્મ-ક્રિયા ક્યાંથી ઘટશે? ૭-૫૨.

(આર્્યા)

नोभौ परिणमतः खलु परिणामो नोभयोः प्रजायेत ।

उभयोर्न परिणतिः स्याद्यदनेकमनेकमेव स्यात् ॥८-५३॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ખલુ ઉભૌ ન પરિણમતઃ” (ખલુ) એવો નિશ્ચય છે કે (ઉભૌ) એક ચેતનાલક્ષણ જીવદ્રવ્ય અને એક અચેતન કર્મ-પિંડરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્ય (ન પરિણમતઃ) મળીને એક પરિણામરૂપે પરિણમતાં નથી; [ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્ય પોતાની શુદ્ધ ચેતનારૂપે અથવા અશુદ્ધ ચેતનારૂપે વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે પરિણમે

છે, પુદ્ગલદ્રવ્ય પણ પોતાના અચેતન લક્ષણરૂપે—શુદ્ધ પરમાણુરૂપે અથવા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપિંડરૂપે પોતાનામાં વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે પરિણામે છે, વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું તો છે પરંતુ જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્ય બંને મળીને, અશુદ્ધ ચેતનારૂપ છે જે રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામ તે-રૂપે પરિણામે છે એમ તો નથી; અથવા જીવ અને પુદ્ગલ મળીને જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલકર્મપિંડરૂપે પરિણામે છે એમ તો નથી;] “**ઉભયોઃ પરિણામઃ ન પ્રજાયેત**” (ઉભયોઃ) જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્ય તેમના (પરિણામઃ) બંને મળીને એકપર્યાયરૂપ પરિણામ (ન પ્રજાયેત) થતા નથી; “**ઉભયોઃ પરિણતિઃ ન સ્યાત્**” (ઉભયોઃ) જીવ અને પુદ્ગલની (પરિણતિઃ) મળીને એક ક્રિયા (ન સ્યાત્) થતી નથી;—વસ્તુનું સ્વરૂપ આવું જ છે; “**યતઃ અનેકમ્ અનેકમ્ એવ સદા**” (યતઃ) કારણ કે (અનેકમ્) ભિન્ન સત્તારૂપ છે જીવ-પુદ્ગલ (અનેકમ્ એવ સદા) તે તો જીવ-પુદ્ગલ સદાય ભિન્નરૂપ છે, એકરૂપ કેમ થઈ શકે? ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્ય-પુદ્ગલદ્રવ્ય ભિન્ન સત્તારૂપ છે તે જો પહેલાં ભિન્ન સત્તાપણું છોડી એક સત્તારૂપ થાય તો પછી કર્તા-કર્મ-ક્રિયાપણું ઘટે. તે તો એકરૂપ થતાં નથી તેથી જીવ-પુદ્ગલનું પરસ્પર કર્તા-કર્મ-ક્રિયાપણું ઘટતું નથી. ૮-૫૩.

(આર્યા)

નૈકસ્ય હિ કર્તારૌ દ્વૌ સ્તો દ્વે કર્મણી ન ચૈકસ્ય ।

નૈકસ્ય ચ ક્રિયે દ્વે એકમનેકં યતો ન સ્યાત્ ॥૬-૫૪॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—અહીં કોઈ મતાન્તર નિરૂપણે કે દ્રવ્યની અનન્ત શક્તિઓ છે, તો એક શક્તિ એવી પણ હશે કે એક દ્રવ્ય બે દ્રવ્યોના પરિણામને કરે; જેવી રીતે જીવદ્રવ્ય પોતાના અશુદ્ધ ચેતનારૂપ રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામને વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે કરે તેવી જ રીતે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપિંડને વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે કરે. ઉત્તર આમ છે કે દ્રવ્યને અનન્ત શક્તિઓ તો છે પરંતુ એવી શક્તિ તો કોઈ નથી કે જેનાથી, જેવી રીતે પોતાના ગુણ સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે છે તેવી જ રીતે પરદ્રવ્યના ગુણ સાથે પણ વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે થાય. “**હિ એકસ્ય દ્વૌ કર્તારૌ ન**” (હિ) નિશ્ચયથી (એકસ્ય) એક પરિણામના (દ્વૌ કર્તારૌ ન) બે દ્રવ્ય કર્તા નથી; [ભાવાર્થ આમ છે કે અશુદ્ધ ચેતનારૂપ રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામનું જેવી રીતે

વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે જીવદ્રવ્ય કર્તા છે તેવી જ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્ય પણ અશુદ્ધ ચેતનારૂપ રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામનું કર્તા છે એમ તો નથી; જીવદ્રવ્ય પોતાના રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામનું કર્તા છે, પુદ્ગલદ્રવ્ય કર્તા નથી;] “**एकस्य द्वे कर्मणि न स्तः**” (एकस्य) એક દ્રવ્યના (द्वे कर्मणि न स्तः) બે પરિણામ હોતા નથી; [ભાવાર્થ આમ છે કે જેવી રીતે જીવદ્રવ્ય રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ ચેતનાપરિણામનું વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે કર્તા છે તેવી રીતે જ્ઞાનાવરણાદિ અચેતન કર્મનો કર્તા જીવ છે એમ તો નથી; પોતાના પરિણામનો કર્તા છે, અચેતનપરિણામરૂપ કર્મનો કર્તા નથી;] “**च एकस्य द्वे क्रिये न**” (च) વળી (एकस्य) એક દ્રવ્યની (द्वे क्रिये न) બે ક્રિયા હોતી નથી; [ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્ય જેવી રીતે ચેતનપરિણતિરૂપ પરિણામે છે તેવી જ રીતે અચેતનપરિણતિરૂપ પરિણમતું હોય એમ તો નથી;] “**यतः एकम् अनेकं न स्यात्**” (यतः) કારણ કે (एकम्) એક દ્રવ્ય (अनेकं न स्यात्) બે દ્રવ્યરૂપ કેમ થાય? ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્ય એક ચેતનદ્રવ્યરૂપ છે તે જો પહેલાં અનેક દ્રવ્યરૂપ થાય તો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનું કર્તા પણ થાય, પોતાના રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ ચેતનપરિણામનું પણ કર્તા થાય; પણ એમ તો છે નહિ. અનાદિનિધન જીવદ્રવ્ય એકરૂપ જ છે, તેથી પોતાના અશુદ્ધ ચેતનપરિણામનું કર્તા છે, અચેતનકર્મનું કર્તા નથી. આવું વસ્તુસ્વરૂપ છે. ૯-૫૪.

(शाङ्ख्यविकीर्तित)

आसंसारत एव धावति परं कुर्वेऽहमित्युच्चकै-

र्दुवारं ननु मोहिनामिह महाहङ्काररूपं तमः ।

तद्भूतार्थपरिग्रहेण विलयं यद्येकवारं व्रजेत्

तत्किं ज्ञानघनस्य बन्धनमहो भूयो भवेदात्मनः ॥१०-५५॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“**ननु मोहिनाम् अहम् कुर्वे इति तमः आसंसारतः एव धावति**” (ननु) અહો જીવ! (मोहिनाम्) મિથ્યાદેષ્ટિ જીવોનો (अहम् कुर्वे इति तमः) ‘જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો કર્તા જીવ છે’ એવો છે જે મિથ્યાત્વરૂપ અંધકાર તે (आसंसारतः एव धावति) અનાદિ કાળથી એક-સંતાનરૂપ ચાલ્યો આવ્યો છે. કેવો છે

મિથ્યાત્વરૂપી અંધકાર? “પરં” પરદ્રવ્યસ્વરૂપ છે. વળી કેવો છે? “ઉચ્ચકૈઃ દુર્વારં” અતિશય ધીઠ છે. વળી કેવો છે? “મહાહંકારરૂપં” (મહાહંકાર) ‘હું દેવ, હું મનુષ્ય, હું તિર્યંચ, હું નારક’ એવી જે કર્મના પર્યાયમાં આત્મબુદ્ધિ (રૂપં) તે જ છે સ્વરૂપ જેનું એવો છે. “યદિ તદ્ ભૂતાર્થપરિગ્રહેણ એકવારં વિલયં વ્રજેત્” (યદિ) જો કદી, (તત્) એવો છે જે મિથ્યાત્વ-અંધકાર તે (ભૂતાર્થપરિગ્રહેણ) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ વડે (એકવારં) અન્તર્મુહૂર્તમાત્ર (વિલયં વ્રજેત્) વિનાશને પામે તો, [ભાવાર્થ આમ છે કે જીવને યદ્યપિ મિથ્યાત્વ-અંધકાર અનન્ત કાળથી ચાલ્યો આવ્યો છે તથાપિ જો સમ્યક્ત્વ થાય તો મિથ્યાત્વ ધૂટે, જો એક વાર ધૂટે તો,] “અહો તત્ આત્મનઃ ભૂયઃ બન્ધનં કિં ભવેત્” (અહો) હે જીવ! (તત્) તે કારણથી (આત્મનઃ) આત્માને અર્થાત્ જીવને (ભૂયઃ) ફરીને (બન્ધનં કિં ભવેત્) એકત્વબુદ્ધિ શું થાય? અર્થાત્ ન થાય. કેવો છે આત્મા? “જ્ઞાનઘનસ્ય” જ્ઞાનનો સમૂહ છે. ભાવાર્થ—શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ થતાં સંસારમાં પરિભ્રમણ થતું નથી. ૧૦-૫૫.

(અનુષ્ટુપ)

આત્મભાવાન્ કરોત્યાત્મા પરભાવાન્ સદા પરઃ ।

આત્મૈવ હ્યાત્મનો ભાવાઃ પરસ્ય પર એવ તે ॥૧૧-૫૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“આત્મા આત્મભાવાન્ કરોતિ” (આત્મા) જીવદ્રવ્ય (આત્મભાવાન્) પોતાના શુદ્ધચેતનારૂપ અથવા અશુદ્ધચેતનારૂપ રાગ-દ્વેષ-મોહભાવ, (કરોતિ) તે-રૂપે પરિણમે છે. “પરઃ પરભાવાન્ સદા કરોતિ” (પરઃ) પુદ્ગલદ્રવ્ય (પરભાવાન્) પુદ્ગલદ્રવ્યના જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ પર્યાયને (સદા) ત્રણે કાળે (કરોતિ) કરે છે. “હિ આત્મનઃ ભાવાઃ આત્મા એવ” (હિ) નિશ્ચયથી (આત્મનઃ ભાવાઃ) જીવના પરિણામ (આત્મા એવ) જીવ જ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે ચેતનાપરિણામને જીવ કરે છે, તે ચેતનપરિણામ પણ જીવ જ છે, દ્રવ્યાન્તર થયું નથી. “પરસ્ય તે પરઃ એવ” (પરસ્ય) પુદ્ગલદ્રવ્યના (તે) પરિણામ (પરઃ એવ) પુદ્ગલદ્રવ્ય છે, જીવદ્રવ્ય થયું નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનું કર્તા પુદ્ગલ છે અને વસ્તુ પણ પુદ્ગલ છે, દ્રવ્યાન્તર નથી. ૧૧-૫૬.

(વસન્તતિલકા)

અજ્ઞાનતસ્તુ સતૃણાભ્યવહારકારી
 જ્ઞાનં સ્વયં કિલ ભવન્નપિ રજ્યતે યઃ ।
 પીત્વા દધીક્ષુમધુરામ્લરસાતિગૃહ્ણ્યા
 ગાં દોગ્ધિ દુગ્ધમિવ નૂનમસૌ રસાલમ્ ॥૧૨-૫૭॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“યઃ અજ્ઞાનતઃ તુ રજ્યતે” (યઃ) જે કોઈ મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ (અજ્ઞાનતઃ તુ) મિથ્યા દેષ્ટિથી જ (રજ્યતે) કર્મની વિચિત્રતામાં પોતાપણું જાણીને રંજાયમાન થાય છે તે, [તે જીવ કેવો છે?] “સતૃણાભ્યવહારકારી” (સતૃણ) ઘાસ સહિત (અભ્યવહારકારી) આહાર કરે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ હાથી અન્ન-ઘાસ મળેલાં જ બરાબર જાણીને ખાય છે, ઘાસનો અને અન્નનો વિવેક કરતો નથી, તેમ મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ કર્મની સામગ્રીને પોતાની જાણે છે, જીવનો અને કર્મનો વિવેક કરતો નથી. કેવો છે? “કિલ સ્વયં જ્ઞાનં ભવન્ અપિ” (કિલ સ્વયં) નિશ્ચયથી સ્વરૂપમાત્રની અપેક્ષાએ (જ્ઞાનં ભવન્ અપિ) જોકે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. વળી જીવ કેવો છે? “અસૌ નૂનમ્ રસાલમ્ પીત્વા ગાં દુગ્ધમ્ દોગ્ધિ ઇવ” (અસૌ) આ છે જે વિદ્યમાન જીવ (નૂનમ્) નિશ્ચયથી (રસાલમ્) શિખંડ (પીત્વા) પીને એમ માને છે કે (ગાં દુગ્ધમ્ દોગ્ધિ ઇવ) જાણે ગાયનું દૂધ પીએ છે. શાનાથી? “દધીક્ષુમધુરામ્લરસાતિગૃહ્ણ્યા” (દધીક્ષુ) શિખંડમાં (મધુરામ્લરસ) મીઠા અને ખાટા સ્વાદની (અતિગૃહ્ણ્યા) અતિશય આસક્તિથી. ભાવાર્થ આમ છે કે સ્વાદલંપટ થયો થકો શિખંડ પીએ છે, સ્વાદભેદ કરતો નથી. એવું નિર્ભેદપણું માને છે કે જેવું ગાયનું દૂધ પીતાં નિર્ભેદપણું માનવામાં આવે છે. ૧૨-૫૭.

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

અજ્ઞાનાત્ મૃગતૃષ્ણિકાં જલધિયા ધાવન્તિ પાતું મૃગા
 અજ્ઞાનાત્તમસિ દ્રવન્તિ ભુજગાધ્યાસેન રજ્ઞૌ જનાઃ ।
 અજ્ઞાનાઞ્ચ વિકલ્પચક્રકરણાદ્વાતોત્તરઙ્ગાબ્ધિવત્
 શુદ્ધજ્ઞાનમયા અપિ સ્વયમમી કર્ત્રીભવંત્યાકુલાઃ ॥૧૩-૫૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અમી સ્વયમ્ શુદ્ધજ્ઞાનમયાઃ અપિ અજ્ઞાનાત્ આકુલાઃ કર્ત્રીભવન્તિ” (અમી) સર્વ સંસારી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ (સ્વયમ્) સહજથી (શુદ્ધજ્ઞાનમયાઃ) શુદ્ધસ્વરૂપ છે (અપિ) તોપણ (અજ્ઞાનાત્) મિથ્યા દૃષ્ટિને લીધે (આકુલાઃ) આકુલિત થતા થકા (કર્ત્રીભવન્તિ) બળજોરીથી જ કર્તા થાય છે. શા કારણથી? “વિકલ્પચક્રકરણાત્” (વિકલ્પ) અનેક રાગાદિના (ચક્ર) સમૂહને (કરણાત્) કરવાથી. કોની માફક? “વાતોત્તરઙ્ગાઢ્ધિવત્” (વાત) પવનથી (ઉત્તરઙ્ગ) ડોલતા-ઊછળતા (ઢ્ધિવત્) સમુદ્રની માફક. ભાવાર્થ આમ છે કે જેવી રીતે સમુદ્ર સ્વરૂપે નિશ્ચળ છે, પવનથી પ્રેરિત થઈને ઊછળે છે અને ઊછળવાનો કર્તા પણ થાય છે, તેવી રીતે જીવદ્રવ્ય સ્વરૂપથી અકર્તા છે, કર્મસંયોગથી વિભાવરૂપે પરિણમે છે તેથી વિભાવપણાનો કર્તા પણ થાય છે; પરન્તુ અજ્ઞાનથી, સ્વભાવ તો નથી. દૃષ્ટાન્ત કહે છે—“મૃગાઃ મૃગતૃષ્ણિકાં અજ્ઞાનાત્ જલધિયા પાતું ધાવન્તિ” (મૃગાઃ) જેમ હરણો (મૃગતૃષ્ણિકાં) મૃગજળને (અજ્ઞાનાત્) મિથ્યા ભ્રાન્તિથી (જલધિયા) પાણીની બુદ્ધિએ (પાતું ધાવન્તિ) પીવા માટે દોડે છે અને “જનાઃ રજ્ઞૌ તમસિ અજ્ઞાનાત્ ભુજગાધ્યાસેન દ્રવન્તિ” (જનાઃ) જેમ મનુષ્ય જીવો (રજ્ઞૌ) દોરડામાં (તમસિ) અંધકાર વિષે (અજ્ઞાનાત્) ભ્રાન્તિને લીધે (ભુજગાધ્યાસેન) સર્પની બુદ્ધિથી (દ્રવન્તિ) ડરે છે. ૧૩-૫૮.

(વસંતતિલકા)

જ્ઞાનાદિવેચકતયા તુ પરાત્મનોર્યો

જાનાતિ હંસ ઇવ વાઃપયસોર્વિશેષમ્ ।

ચૈતન્યધાતુમચલં સ સદાધિરૂઠો

જાનીત ઇવ હિ કરોતિ ન કિઞ્ચનાપિ ॥૧૪-૫૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“યઃ તુ પરાત્મનોઃ વિશેષમ્ જાનાતિ” (યઃ તુ) જે કોઈ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ (પર) દ્રવ્યકર્મપિંડ અને (આત્મનોઃ) શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રનું (વિશેષમ્) ભિન્નપણું (જાનાતિ) અનુભવે છે. શું કરીને અનુભવે છે? “જ્ઞાનાત્ વિવેચકતયા” (જ્ઞાનાત્) સમ્યગ્જ્ઞાન દ્વારા (વિવેચકતયા) લક્ષણભેદ કરીને. તેનું વિવરણ—શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર જીવનું લક્ષણ, અચેતનપણું પુદ્ગલનું લક્ષણ; તેથી જીવ અને પુદ્ગલ

ભિન્ન ભિન્ન છે એવો ભેદ ભેદજ્ઞાન કહેવાય છે. દષ્ટાન્ત કહે છે—“વા:પયસો: હંસ: ઇવ” (વા:) પાણી (પયસો:) દૂધ (હંસ: ઇવ) હંસની માફક. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ હંસ દૂધ-પાણી ભિન્ન ભિન્ન કરે છે તેમ જે કોઈ જીવ-પુદ્ગલને ભિન્ન ભિન્ન અનુભવે છે “સ: હિ જાનીત એવ, કિઞ્ચનાપિ ન કરોતિ” (સ: હિ) તે જીવ (જાનીત એવ) જ્ઞાયક તો છે, (કિઞ્ચનાપિ) પરમાણુમાત્રને પણ (ન કરોતિ) કરતો તો નથી. કેવો છે જ્ઞાની જીવ? “સ: સદા અચલં ચૈતન્યઘાતું અધિરૂઢ:” તે સદા નિશ્ચલ ચૈતન્યઘાતુમય આત્માના સ્વરૂપમાં દેહતાથી રહ્યો છે. ૧૪-૫૯.

(મંદાકાન્તી)

જ્ઞાનાદેવ જ્વલનપયસોરૌણ્યશૈત્યવ્યવસ્થા

જ્ઞાનાદેવોલ્લસતિ લવણસ્વાદભેદવ્યુદાસ: ।

જ્ઞાનાદેવ સ્વરસવિકસન્નિત્યચૈતન્યઘાતો:

ક્રોધાદેશ્ચ પ્રભવતિ ભિદા ભિન્દતી કર્તૃભાવમ્ ॥૧૫-૬૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જ્ઞાનાત્ એવ સ્વરસવિકસન્નિત્યચૈતન્યઘાતો: ક્રોધાદે: ચ ભિદા પ્રભવતિ” (જ્ઞાનાત્ એવ) શુદ્ધ સ્વરૂપમાત્ર વસ્તુનો અનુભવ કરતાં જ (સ્વરસ) ચેતનાસ્વરૂપથી (વિકસત્) પ્રકાશમાન છે, (નિત્ય) અવિનશ્વર છે,—એવું જે (ચૈતન્યઘાતો:) શુદ્ધ જીવસ્વરૂપ તેનું અને (ક્રોધાદે: ચ) સમસ્ત અશુદ્ધ ચેતનારૂપ રાગાદિ પરિણામનું (ભિદા) ભિન્નપણું (પ્રભવતિ) થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—(પ્રશ્ન:) સામ્પ્રત (હાલમાં) જીવદ્રવ્ય રાગાદિ અશુદ્ધ ચેતનારૂપે પરિણમ્યું છે ત્યાં તો એમ પ્રતિભાસે છે કે જ્ઞાન ક્રોધરૂપ પરિણમ્યું છે તેથી જ્ઞાન ભિન્ન, ક્રોધ ભિન્ન—એવું અનુભવવું ઘણું જ કઠણ છે. ઉત્તર આમ છે કે સાચે જ કઠણ છે, પરંતુ વસ્તુનું શુદ્ધ સ્વરૂપ વિચારતાં ભિન્નપણારૂપ સ્વાદ આવે છે. કેવું છે ભિન્નપણું? “કર્તૃભાવં ભિન્દતી” (કર્તૃભાવં) ‘કર્મનો કર્તા જીવ’ એવી ભ્રાન્તિ, તેને (ભિન્દતી) મૂળથી દૂર કરે છે. દષ્ટાન્ત કહે છે—“એવ જ્વલનપયસો: ઔણ્યશૈત્યવ્યવસ્થા જ્ઞાનાત્ ઉલ્લસતિ” (એવ) જેમ (જ્વલન) અગ્નિ અને (પયસો:) પાણીના (ઔણ્ય) ઉષ્ણપણા અને (શૈત્ય) શીતપણાનો (વ્યવસ્થા) ભેદ (જ્ઞાનાત્) નિજસ્વરૂપગ્રાહી જ્ઞાનથી

(उल्लसति) પ્રગટ થાય છે તેમ. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ અગ્નિસંયોગથી પાણી ઊંનું કરવામાં આવે છે, કહેવામાં પણ ‘ઊંનું પાણી’ એમ કહેવાય છે, તોપણ સ્વભાવ વિચારતાં ઉષ્ણપણું અગ્નિનું છે, પાણી તો સ્વભાવથી શીતળ છે—આવું ભેદજ્ઞાન, વિચારતાં ઊપજે છે. બીજું દૃષ્ટાન્ત “एव लवणस्वादभेदव्युदासः ज्ञानात् उल्लसति” (एव) જેમ (लवण) ખારો રસ, તેના (स्वादभेद) વ્યંજનથી ભિન્નપણા વડે ‘ખારો લવણનો સ્વભાવ’ એવું જાણપણું તેનાથી (व्युदासः) ‘વ્યંજન ખારું’ એમ કહેવાતું—જણાતું તે છૂટ્યું; (आवुं) (ज्ञानात्) નિજ સ્વરૂપના જાણપણા દ્વારા (उल्लसति) પ્રગટ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ લવણના સંયોગથી વ્યંજનનો સંભાર કરવામાં આવે છે ત્યાં ‘ખારું વ્યંજન’ એમ કહેવાય છે, જણાય પણ છે; સ્વરૂપ વિચારતાં ખારું લવણ છે, વ્યંજન જેવું છે તેવું જ છે. ૧૫-૬૦.

(अनुष्टुप)

अज्ञानं ज्ञानमप्येवं कुर्वन्नात्मानमज्जसा ।

स्यात्कर्तात्मात्मभावस्य परभावस्य न क्वचित् ॥१६-६१॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“एवं आत्मा आत्मभावस्य कर्ता स्यात्” (एवं) સર્વથા પ્રકારે (आत्मा) આત્મા અર્થાત્ જીવદ્રવ્ય (आत्मभावस्य कर्ता स्यात्) પોતાના પરિણામનો કર્તા હોય છે, “परभावस्य कर्ता न क्वचित् स्यात्” (परभावस्य) કર્મરૂપ અચેતન પુદ્ગલદ્રવ્યનો (कर्ता क्वचित् न स्यात्) ક્યારેય ત્રણે કાળે કર્તા હોતો નથી. કેવો છે આત્મા? “ज्ञानम् अपि आत्मानम् कुर्वन्” (ज्ञानम्) શુદ્ધ ચેતનામાત્ર પ્રગટરૂપ સિદ્ધ-અવસ્થા (अपि) તે-રૂપ પણ (आत्मानम् कुर्वन्) પોતે તદ્રૂપે પરિણમે છે. વળી કેવો છે? “अज्ञानम् अपि आत्मानम् कुर्वन्” (अज्ञानम्) અશુદ્ધ ચેતનારૂપ વિભાવપરિણામ (अपि) તે-રૂપ પણ (आत्मानम् कुर्वन्) પોતે તદ્રૂપે પરિણમે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવદ્રવ્ય અશુદ્ધ ચેતનારૂપ પરિણમે છે, શુદ્ધ ચેતનારૂપ પરિણમે છે, તેથી જે કાળે જે ચેતનારૂપ પરિણમે છે તે કાળે તે જ ચેતના સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ છે, તેથી તે કાળે તે જ ચેતનાનું કર્તા છે; તોપણ પુદ્ગલપિંડરૂપ જે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ છે તેની સાથે તો વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ નથી, તેથી તેનું કર્તા નથી. “अज्जसा” સમસ્તપણે આવો અર્થ છે. ૧૬-૬૧.

(અનુષ્ટુપ)

આત્મા જ્ઞાનં સ્વયં જ્ઞાનં જ્ઞાનાદન્યત્કરોતિ કિમ્ ।

પરભાવસ્ય કર્તાત્મા મોહોઽયં વ્યવહારિણામ્ ॥૧૭-૬૨॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“આત્મા જ્ઞાનં કરોતિ” (આત્મા) આત્મા અર્થાત્ ચેતનદ્રવ્ય (જ્ઞાનં) ચેતનામાત્ર પરિણામ (કરોતિ) કરે છે. કેવો હોવાથી? “સ્વયં જ્ઞાનં” કારણ કે આત્મા પોતે ચેતનાપરિણામમાત્રસ્વરૂપ છે. “જ્ઞાનાત્ અન્યત્ કરોતિ કિમ્” (જ્ઞાનાત્ અન્યત્) ચેતનપરિણામથી ભિન્ન જે અચેતન પુદ્ગલપરિણામરૂપ કર્મ તેને (કિમ્ કરોતિ) કરે છે શું? અર્થાત્ નથી કરતો, સર્વથા નથી કરતો. “આત્મા પરભાવસ્ય કર્તા અયં વ્યવહારિણાં મોહઃ” (આત્મા) ચેતનદ્રવ્ય (પરભાવસ્ય કર્તા) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મને કરે છે (અયં) એવું જાણપણું, એવું કહેવું (વ્યવહારિણાં મોહઃ) મિથ્યાદેષ્ટિ જીવોનું અજ્ઞાન છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કહેવામાં એમ આવે છે કે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો કર્તા જીવ છે, તે કહેવું પણ જુદું છે. ૧૭-૬૨.

(વસંતતિલકા)

જીવઃ કરોતિ યદિ પુદ્ગલકર્મ નૈવ

કસ્તર્હિ તત્કુરુત ઇત્યભિશઙ્કયૈવ ।

એતર્હિ તીવ્રરયમોહનિવર્હણાય

સઙ્કીર્ત્યતે શૃણુત પુદ્ગલકર્મકર્તૃ ॥૧૮-૬૩॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“પુદ્ગલકર્મકર્તૃ સંકીર્ત્યતે” (પુદ્ગલકર્મ) દ્રવ્યપિંડરૂપ આઠ કર્મનો (કર્તૃ) કર્તા (સઙ્કીર્ત્યતે) જેમ છે તેમ કહે છે; “શૃણુત” સાવધાન થઈને તમે સાંભળો. પ્રયોજન કહે છે—“એતર્હિ તીવ્રરયમોહનિવર્હણાય” (એતર્હિ) આ વેળા (તીવ્રરય) દુર્નિવાર ઉદય છે જેનો એવું જે (મોહ) વિપરીત જ્ઞાન તેને (નિવર્હણાય) મૂળથી દૂર કરવા માટે. વિપરીતપણું શાથી જણાય છે? “ઇતિ અભિશઙ્કયા એવ” (ઇતિ) જેવી કરે છે (અભિશઙ્કયા) આશંકા તે વડે (એવ) જ. તે આશંકા કેવી છે? “યદિ જીવઃ એવ પુદ્ગલકર્મ ન કરોતિ તર્હિ કઃ તત્ કુરુતે” (યદિ) જો (જીવઃ એવ) ચેતનદ્રવ્ય (પુદ્ગલકર્મ)

પિંડરૂપ આઠ કર્મને (ન કરોતિ) કરતું નથી (તર્હિ) તો (કઃ તત્ કુરુતે) તેને કોણ કરે છે? ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવના કરવાથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ થાય છે એવી ભ્રાન્તિ ઊપજે છે, તેના પ્રતિ ઉત્તર આમ છે કે પુદ્ગલદ્રવ્ય પરિણામી છે, સ્વયં સહજ જ કર્મરૂપ પરિણામે છે. ૧૮-૬૩.

(ઉપજાતિ)

**સ્થિતેત્યવિઘ્ના યલુ પુદ્ગલસ્ય
સ્વભાવભૂતા પરિણામશક્તિઃ ।
તસ્યાં સ્થિતાયાં સ કરોતિ ભાવં
યમાત્મનસ્તસ્ય સ એવ કર્તા ॥૧૯-૬૪॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ઇતિ યલુ પુદ્ગલસ્ય પરિણામશક્તિઃ સ્થિતા” (ઇતિ) આ રીતે (યલુ) નિશ્ચયથી (પુદ્ગલસ્ય) મૂર્ત દ્રવ્યનો (પરિણામશક્તિઃ) પરિણામનસ્વરૂપ સ્વભાવ (સ્થિતા) અનાદિનિધન વિદ્યમાન છે. કેવો છે? “સ્વભાવભૂતા” સહજરૂપ છે. વળી કેવો છે? “અવિઘ્ના” નિર્વિઘ્નરૂપ છે. “તસ્યાં સ્થિતાયાં સઃ આત્મનઃ યમ્ ભાવં કરોતિ સઃ તસ્ય કર્તા ભવેત્” (તસ્યાં સ્થિતાયાં) તે પરિણામશક્તિ હોતાં (સઃ) પુદ્ગલદ્રવ્ય (આત્મનઃ) પોતાના અચેતનદ્રવ્યસંબંધી (યમ્ ભાવં કરોતિ) જે પરિણામને કરે છે, (સઃ) પુદ્ગલદ્રવ્ય (તસ્ય કર્તા ભવેત્) તે પરિણામનું કર્તા થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપે પુદ્ગલદ્રવ્ય પરિણામે છે અને તે ભાવનો કર્તા પુદ્ગલદ્રવ્ય થાય છે. ૧૯-૬૪.

(ઉપજાતિ)

**સ્થિતેતિ જીવસ્ય નિરન્તરાયા
સ્વભાવભૂતા પરિણામશક્તિઃ ।
તસ્યાં સ્થિતાયાં સ કરોતિ ભાવં
યં સ્વસ્ય તસ્યૈવ ભવેત્ સ કર્તા ॥૨૦-૬૫॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જીવસ્ય પરિણામશક્તિઃ સ્થિતા ઇતિ” (જીવસ્ય)

જીવવસ્તુની અર્થાત્ ચેતનદ્રવ્યની (પરિણામશક્તિઃ) પરિણામશક્તિ અર્થાત્ પરિણામનરૂપ સામર્થ્ય (સ્થિતા) અનાદિથી વિદ્યમાન છે—(ઇતિ) એવું દ્રવ્યનું સહજ છે. “સ્વભાવભૂતા” જે શક્તિ (સ્વભાવભૂતા) સહજરૂપ છે. વળી કેવી છે? “નિરન્તરાયા” પ્રવાહરૂપ છે, એક સમયમાત્ર ખંડ નથી. ‘તસ્યાં સ્થિતાયાં’ તે પરિણામશક્તિ હોતાં “સઃ સ્વસ્ય યં ભાવં કરોતિ” (સઃ) જીવવસ્તુ (સ્વસ્ય) પોતાસંબંધી (યં ભાવં) જે કોઈ શુદ્ધચેતનારૂપ અશુદ્ધચેતનારૂપ પરિણામને (કરોતિ) કરે છે “તસ્ય એવ સઃ કર્તા ભવેત્” (તસ્ય) તે પરિણામની (એવ) નિશ્ચયથી (સઃ) જીવવસ્તુ (કર્તા) કરણશીલ (ભવેત્) થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્યની અનાદિનિધન પરિણામનશક્તિ છે. ૨૦-૬૫.

(આર્યા)

જ્ઞાનમય એવ ભાવઃ કુતો ભવેદ્ જ્ઞાનિનો ન પુનરન્યઃ ।

અજ્ઞાનમયઃ સર્વઃ કુતોઽયમજ્ઞાનિનો નાન્યઃ ॥૨૧-૬૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે: “જ્ઞાનિનઃ જ્ઞાનમયઃ એવ ભાવઃ કુતઃ ભવેત્ પુનઃ ન અન્યઃ” (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિને (જ્ઞાનમયઃ એવ ભાવઃ) ભેદવિજ્ઞાનસ્વરૂપ પરિણામ (કુતઃ ભવેત્) કયા કારણથી હોય છે, (ન પુનઃ અન્યઃ) અજ્ઞાનરૂપ નથી હોતો? ભાવાર્થ આમ છે કે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ કર્મના ઉદયને ભોગવતાં વિચિત્ર રાગાદિરૂપ પરિણામે છે ત્યાં જ્ઞાનભાવનો કર્તા છે, અને (તેને) જ્ઞાનભાવ છે, અજ્ઞાનભાવ નથી;—તે કેવી રીતે છે એમ કોઈ પૂછે છે. “અયમ્ સર્વઃ અજ્ઞાનિનઃ અજ્ઞાનમયઃ કુતઃ ન અન્યઃ” (અયમ્) પરિણામ—(સર્વઃ) બધુંય પરિણામન (અજ્ઞાનિનઃ) મિથ્યાદેષ્ટિને (અજ્ઞાનમયઃ) અશુદ્ધ ચેતનારૂપ—બંધનું કારણ—હોય છે. (કુતઃ) કોઈ પ્રશ્ન કરે છે—આમ છે તે કઈ રીતે છે, (ન અન્યઃ) જ્ઞાનજાતિનું કેમ નથી હોતું? ભાવાર્થ આમ છે કે મિથ્યાદેષ્ટિના જે કોઈ પરિણામ હોય છે તે બંધનું કારણ છે. ૨૧-૬૬.

(અનુષ્ટુપ)

જ્ઞાનિનો જ્ઞાનનિર્વૃત્તાઃ સર્વે ભાવા ભવન્તિ હિ ।

સર્વેઽપ્યજ્ઞાનનિર્વૃત્તા ભવન્ત્યજ્ઞાનિનસ્તુ તે ॥૨૨-૬૭॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“હિ જ્ઞાનિનઃ સર્વે ભાવાઃ જ્ઞાનનિર્વૃત્તાઃ ભવન્તિ” (હિ) નિશ્ચયથી (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિને (સર્વે ભાવાઃ) જેટલા પરિણામ છે તે બધા (જ્ઞાનનિર્વૃત્તાઃ ભવન્તિ) જ્ઞાનસ્વરૂપ હોય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે સમ્યગ્દેષ્ટિનું દ્રવ્ય શુદ્ધત્વરૂપ પરિણમ્યું છે તેથી સમ્યગ્દેષ્ટિનો જે કોઈ પરિણામ હોય છે તે જ્ઞાનમય શુદ્ધત્વજાતિરૂપ હોય છે, કર્મનો અબંધક હોય છે. “તુ તે સર્વે અપિ અજ્ઞાનિનઃ અજ્ઞાનનિર્વૃત્તાઃ ભવન્તિ” (તુ) આમ પણ છે કે (તે) જેટલા પરિણામ (સર્વે અપિ) શુભોપયોગરૂપ અથવા અશુભોપયોગરૂપ છે તે બધા (અજ્ઞાનિનઃ) મિથ્યાદેષ્ટિને (અજ્ઞાનનિર્વૃત્તાઃ) અશુદ્ધત્વથી નીપજ્યા છે, (ભવન્તિ) વિદ્યમાન છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવની અને મિથ્યાદેષ્ટિ જીવની ક્રિયા તો એકસરખી છે, ક્રિયાસંબંધી વિષય-કષાય પણ એકસરખા છે, પરંતુ દ્રવ્યનો પરિણમનભેદ છે. વિવરણ—સમ્યગ્દેષ્ટિનું દ્રવ્ય શુદ્ધત્વરૂપ પરિણમ્યું છે તેથી જે કોઈ પરિણામ બુદ્ધિપૂર્વક અનુભવરૂપ છે અથવા વિચારરૂપ છે અથવા વ્રતક્રિયારૂપ છે અથવા ભોગાભિલાષરૂપ છે અથવા ચારિત્રમોહના ઉદયે ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ છે તે સઘળા પરિણામ જ્ઞાનજાતિમાં ઘટે છે, કેમ કે જે કોઈ પરિણામ છે તે સંવર-નિર્જરાનું કારણ છે;—એવો જ કોઈ દ્રવ્યપરિણમનનો વિશેષ છે. મિથ્યાદેષ્ટિનું દ્રવ્ય અશુદ્ધરૂપ પરિણમ્યું છે, તેથી જે કોઈ મિથ્યાદેષ્ટિના પરિણામ તે અનુભવરૂપ તો હોતા જ નથી; તેથી સૂત્ર-સિદ્ધાન્તના પાઠરૂપ છે અથવા વ્રત-તપશ્ચરણરૂપ છે અથવા દાન, પૂજા, દયા, શીલરૂપ છે અથવા ભોગાભિલાષરૂપ છે અથવા ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ છે,—આવા સઘળા પરિણામ અજ્ઞાનજાતિના છે, કેમ કે બંધનું કારણ છે, સંવર-નિર્જરાનું કારણ નથી;—દ્રવ્યનો એવો જ પરિણમનવિશેષ છે. ૨૨-૬૭.

(અનુષ્ટુપ)

અજ્ઞાનમયભાવાનામજ્ઞાની વ્યાપ્ય ભૂમિકાઃ ।

દ્રવ્યકર્મનિમિત્તાનાં ભાવાનામેતિ હેતુતામ્ ॥૨૩-૬૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—એમ કહ્યું છે કે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવની અને મિથ્યાદેષ્ટિ જીવની બાહ્ય ક્રિયા તો એકસરખી છે પરંતુ દ્રવ્યનો પરિણમનવિશેષ છે, તે વિશેષના અનુસાર દર્શાવે છે, સર્વથા તો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનગોચર છે. “અજ્ઞાની

દ્રવ્યકર્મનિમિત્તાનાં ભાવાનામ્ હેતુતામ્ एति” (અજ્ઞાની) મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ, (દ્રવ્યકર્મ) જે ધારાપ્રવાહરૂપ નિરન્તર બંધાય છે—પુદ્ગલદ્રવ્યના પર્યાયરૂપ કાર્મણવર્ગણા જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મપિંડરૂપ બંધાય છે, જીવના પ્રદેશો સાથે એકક્ષેત્રાવગાહી છે, પરસ્પર બન્ધ્ય-બન્ધકભાવ પણ છે,—તેમનાં (નિમિત્તાનાં) બાહ્ય કારણરૂપ છે (ભાવાનામ્) મિથ્યાદૃષ્ટિના મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષરૂપ જે અશુદ્ધ પરિણામ, [ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ કળશરૂપે મૃત્તિકા પરિણામે છે, જેમ કુંભારના પરિણામ તેનું બાહ્ય નિમિત્ત કારણ છે, વ્યાપ્ય-વ્યાપ્યકરૂપ નથી તેમ જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મપિંડરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્ય સ્વયં વ્યાપ્ય-વ્યાપ્યકરૂપ છે, તોપણ જીવના અશુદ્ધ ચેતનારૂપ મોહ-રાગ-દ્વેષાદિક પરિણામ બાહ્ય નિમિત્તકારણ છે, વ્યાપ્ય-વ્યાપ્યકરૂપ તો નથી.] તે પરિણામોના (હેતુતામ્) કારણપણે (एति) પોતે પરિણામે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ જાણશે કે ‘જીવદ્રવ્ય તો શુદ્ધ છે, ઉપચારમાત્ર કર્મબંધનું કારણ થાય છે,’ પરંતુ એમ તો નથી. પોતે સ્વયં મોહ-રાગ-દ્વેષ—અશુદ્ધચેતનાપરિણામરૂપ પરિણામે છે તેથી કર્મનું કારણ છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ અશુદ્ધરૂપ જે રીતે પરિણામે છે તે કહે છે—“અજ્ઞાનમયભાવાનામ્ ભૂમિકાઃ પ્રાપ્ય” (અજ્ઞાનમય) મિથ્યાત્વજાતિરૂપ છે (ભાવાનામ્) કર્મના ઉદયની અવસ્થા તેમની, (ભૂમિકાઃ) જેને પામતાં અશુદ્ધ પરિણામ થાય છે એવી સંગતિને (પ્રાપ્ય) પામી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ અશુદ્ધ પરિણામરૂપે પરિણામે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—દ્રવ્યકર્મ અનેક પ્રકારનું છે, તેનો ઉદય અનેક પ્રકારનો છે. એક કર્મ એવું છે જેના ઉદયે શરીર થાય છે, એક કર્મ એવું છે જેના ઉદયે મન-વચન-કાય થાય છે, એક કર્મ એવું છે જેના ઉદયે સુખ-દુઃખ થાય છે. આમ અનેક પ્રકારનાં કર્મોનો ઉદય હોતાં મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ કર્મના ઉદયને પોતારૂપ અનુભવે છે, તેનાથી રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામ થાય છે, તેમનાથી નૂતન કર્મબંધ થાય છે. તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ અશુદ્ધ ચેતન પરિણામનો કર્તા છે. જેથી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ નથી તેથી કર્મના ઉદય-કાર્યને પોતારૂપ અનુભવે છે. જેમ મિથ્યાદૃષ્ટિને કર્મનો ઉદય છે તેમ જ સમ્યગ્દૃષ્ટિને પણ છે; પરન્તુ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ છે તેથી કર્મના ઉદયને કર્મજાતિરૂપ અનુભવે છે, પોતાને શુદ્ધસ્વરૂપ અનુભવે છે; તેથી કર્મના ઉદયમાં રંજિત થતો નથી, તેથી મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામતો નથી, તેથી કર્મબંધ થતો નથી. તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ અશુદ્ધ પરિણામનો કર્તા નથી.—આવો વિશેષ છે. ૨૩-૬૮.

(ઉપેન્દ્રવજ્રા)

ય એવ મુક્ત્વા નયપક્ષપાતં
 સ્વરૂપગુપ્તા નિવસન્તિ નિત્યમ્ ।
 વિકલ્પજાલચ્યુતશાન્તચિત્તા-
 સ્ત એવ સાક્ષાદમૃતં પિવન્તિ ॥૨૪-૬૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“યે એવ નિત્યમ્ સ્વરૂપગુપ્તાઃ નિવસન્તિ તે એવ સાક્ષાત્ અમૃતં પિવન્તિ” (યે એવ) જે કોઈ જીવ (નિત્યમ્) નિરન્તર (સ્વરૂપ) શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુમાં (ગુપ્તાઃ) તન્મય થયા છે—(નિવસન્તિ) એવા થઈને રહે છે (તે એવ) તે જ જીવો (સાક્ષાત્ અમૃતં) અતીન્દ્રિય સુખનો (પિવન્તિ) આસ્વાદ કરે છે. શું કરીને? “નયપક્ષપાતં મુક્ત્વા” (નય) દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ વિકલ્પબુદ્ધિ તેના (પક્ષપાતં) એક પક્ષરૂપ અંગીકારને (મુક્ત્વા) છોડીને. કેવા છે તે જીવ? “વિકલ્પજાલચ્યુતશાન્તચિત્તાઃ” (વિકલ્પજાલ) એક સત્ત્વનો અનેકરૂપ વિચાર તેનાથી (ચ્યુત) રહિત થયું છે (શાન્તચિત્તાઃ) નિર્વિકલ્પ સમાધાનરૂપ મન જેમનું, એવા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—એક સત્ત્વરૂપ વસ્તુ છે તેને, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપ, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યરૂપ વિચારતાં વિકલ્પ થાય છે, તે વિકલ્પ થતાં મન આકુળ થાય છે, આકુળતા દુઃખ છે; તેથી વસ્તુમાત્ર અનુભવતાં વિકલ્પ મટે છે, વિકલ્પ મટતાં આકુળતા મટે છે, આકુળતા મટતાં દુઃખ મટે છે. તેથી અનુભવશીલ જીવ પરમ સુખી છે. ૨૪-૬૬.

(ઉપજાતિ)

એકસ્ય બદ્ધો ન તથા પરસ્ય
 ચિતિ દ્વયોર્દાવિતિ પક્ષપાતૌ ।
 યસ્તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાત-
 સ્તસ્યાસ્તિ નિત્યં ખલુ ચિદ્ધિદેવ ॥૨૫-૭૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ચિતિ દ્વયોઃ ઇતિ દ્વૌ પક્ષપાતૌ” (ચિતિ)

ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુમાં (દ્વયોઃ) દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક—બે નયોના (ઇતિ) આમ (દ્વૌ પક્ષપાતૌ) બંને પક્ષપાત છે. “એકસ્ય બદ્ધઃ તથા અપરસ્ય ન” (એકસ્ય) અશુદ્ધ પર્યાયમાત્રગ્રાહક જ્ઞાનનો પક્ષ કરતાં (બદ્ધઃ) જીવદ્રવ્ય બંધાયું છે; [ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવદ્રવ્ય અનાદિથી કર્મસંયોગ સાથે એકપર્યાયરૂપ ચાલ્યું આવ્યું છે, વિભાવરૂપ પરિણમ્યું છે—એમ એક બંધપર્યાયને અંગીકાર કરીએ, દ્રવ્યસ્વરૂપનો પક્ષ ન કરીએ, તો જીવ બંધાયો છે; એક પક્ષ આ રીતે છે;] (તથા) બીજો પક્ષ—(અપરસ્ય) દ્રવ્યાર્થિકનયનો પક્ષ કરતાં (ન) બંધાયો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવદ્રવ્ય અનાદિનિધન ચેતનાલક્ષણ છે, આમ દ્રવ્યમાત્રનો પક્ષ કરતાં જીવદ્રવ્ય બંધાયું તો નથી, સદા પોતાના સ્વરૂપે છે; કેમ કે કોઈ પણ દ્રવ્ય કોઈ અન્ય દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપે પરિણમતું નથી, બધાંય દ્રવ્યો પોતાના સ્વરૂપે પરિણમે છે. “યઃ તત્ત્વેદી” જે કોઈ શુદ્ધ ચેતનામાત્ર જીવના સ્વરૂપનો અનુભવનશીલ છે જીવ, “ચ્યુતપક્ષપાતઃ” તે જીવ પક્ષપાતથી રહિત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—એક વસ્તુની અનેકરૂપ કલ્પના કરવામાં આવે છે તેનું નામ પક્ષપાત કહેવાય છે, તેથી વસ્તુમાત્રનો સ્વાદ આવતાં કલ્પનાબુદ્ધિ સહજ જ મટે છે. “તસ્ય ચિત્ ચિત્ એવ અસ્તિ” (તસ્ય) શુદ્ધ સ્વરૂપને અનુભવે છે તેને ‘(ચિત્) ચૈતન્યવસ્તુ (ચિત્ એવ અસ્તિ) ચેતનામાત્ર વસ્તુ છે’ એવો પ્રત્યક્ષપણે સ્વાદ આવે છે. ૨૫-૭૦*

(ઉપજાતિ)

એકસ્ય મૂઠે ન તથા પરસ્ય

ચિતિ દ્વયોર્દ્વાવિતિ પક્ષપાતૌ ।

યસ્તત્ત્વેદી ચ્યુતપક્ષપાત-

સ્તસ્યાસ્તિ નિત્યં ખલુ ચિદ્દિદેવ ॥૨૬-૭૧॥

અર્થ :—જીવ મૂઠ (મોહી) છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ મૂઠ (મોહી) નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે

★ અહીંથી હવે પછીના ૨૬ થી ૪૪ સુધીના શ્લોકો ૨૫ માં શ્લોકની સાથે મળતા છે, તેથી પં. શ્રી રાજમલ્લજીએ તે શ્લોકોનો “ખંડાન્વય સહિત અર્થ” કર્યો નથી. મૂળ શ્લોકો, તેમનો અર્થ તથા ભાવાર્થ ગુજરાતી સમયસારમાંથી અહીં આપવામાં આવ્યા છે.

પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરન્તર અનુભવાય છે). ૨૬-૭૧.

(ઉપજાતિ)

एकस्य रक्तो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥२७-७२॥

અર્થ :-જીવ રાગી છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ રાગી નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૨૭-૭૨.

(ઉપજાતિ)

एकस्य दुष्टो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥२८-७३॥

અર્થ :-જીવ દ્વેષી છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ દ્વેષી નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૨૮-૭૩.

(ઉપજાતિ)

एकस्य कर्ता न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥२९-७४॥

અર્થ :-જીવ કર્તા છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ કર્તા નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૨૯-૭૪.

(ઉપજાતિ)

एकस्य भोक्ता न तथा परस्य
चित्ति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥३०-७५॥

અર્થ :-જીવ ભોક્તા છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ ભોક્તા નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૦-૭૫.

(ઉપજાતિ)

एकस्य जीवो न तथा परस्य
चित्ति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥३१-७६॥

અર્થ :-જીવ જીવ છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ જીવ નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૧-૭૬.

(ઉપજાતિ)

एकस्य सूक्ष्मो न तथा परस्य
चित्ति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥३२-७७॥

અર્થ :—જીવ સૂક્ષ્મ છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ સૂક્ષ્મ નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વ-વેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૨-૭૭.

(ઉપજાતિ)

**एकस्य हेतुर्न तथा परस्य
चित्ति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥३३-७८॥**

અર્થ :—જીવ હેતુ (કારણ) છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ હેતુ (કારણ) નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૩-૭૮.

(ઉપજાતિ)

**एकस्य कार्यं न तथा परस्य
चित्ति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥३४-७९॥**

અર્થ :—જીવ કાર્ય છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ કાર્ય નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વ-વેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૪-૭૯.

(ઉપજાતિ)

**एकस्य भावो न तथा परस्य
चित्ति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।**

**યસ્તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાત-
સ્તસ્યાસ્તિ નિત્યં ખલુ ચિચ્ચિદેવ ॥૩૫-૮૦॥**

અર્થ :—જીવ ભાવ છે (અર્થાત્ ભાવરૂપ છે) એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ ભાવ નથી (અર્થાત્ અભાવરૂપ છે) એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૫-૮૦.

(ઉપજાતિ)

**એકસ્ય ચૈકો ન તથા પરસ્ય
ચિતિ દ્વયોર્દ્વાવિતિ પક્ષપાતૌ ।
યસ્તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાત-
સ્તસ્યાસ્તિ નિત્યં ખલુ ચિચ્ચિદેવ ॥૩૬-૮૧॥**

અર્થ :—જીવ એક છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ એક નથી (-અનેક છે) એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૬-૮૧.

(ઉપજાતિ)

**એકસ્ય સાંતો ન તથા પરસ્ય
ચિતિ દ્વયોર્દ્વાવિતિ પક્ષપાતૌ ।
યસ્તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાત-
સ્તસ્યાસ્તિ નિત્યં ખલુ ચિચ્ચિદેવ ॥૩૭-૮૨॥**

અર્થ :—જીવ સાન્ત (-અન્ત સહિત) છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ સાન્ત નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૭-૮૨.

(ઉપજાતિ)

एकस्य नित्यो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥३८-८३॥

અર્થ :—જીવ નિત્ય છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ નિત્ય નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૮-૮૩.

(ઉપજાતિ)

एकस्य वाच्यो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥३९-८४॥

અર્થ :—જીવ વાચ્ય (અર્થાત્ વચનથી કહી શકાય એવો) છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ વાચ્ય(-વચનગોચર) નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૯-૮૪.

(ઉપજાતિ)

एकस्य नाना न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥४०-८५॥

અર્થ :—જીવ નાનારૂપ છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ નાનારૂપ નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે

તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૪૦-૮૫.
(ઉપજાતિ)

**एकस्य चेत्यो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥४१-८६॥**

અર્થ :—જીવ ચેત્ય (ચેતાવાયોગ્ય) છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ ચેત્ય નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૪૧-૮૬.

(ઉપજાતિ)

**एकस्य दृश्यो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥४२-८७॥**

અર્થ :—જીવ દૃશ્ય (-દેખાવાયોગ્ય) છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ દૃશ્ય નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૪૨-૮૭.

(ઉપજાતિ)

**एकस्य वेद्यो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥४३-८८॥**

અર્થ :—જીવ વેદ (-વેદાવાયોગ્ય, જણાવાયોગ્ય) છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ વેદ નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૪૩-૮૮.

(ઉપજાતિ)

एकस्य भातो न तथा परस्य
चित्ति द्वयोर्द्विविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥४४-८६॥

અર્થ :—જીવ ‘ભાત’ (પ્રકાશમાન અર્થાત્ વર્તમાન પ્રત્યક્ષ) છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ ‘ભાત’ નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરન્તર અનુભવાય છે).

ભાવાર્થ :—બદ્ધ અબદ્ધ, મૂઠ અમૂઠ, રાગી અરાગી, દ્વેષી અદ્વેષી, કર્તા અકર્તા, ભોક્તા અભોક્તા, જીવ અજીવ, સૂક્ષ્મ સ્થૂલ, કારણ અકારણ, કાર્ય અકાર્ય, ભાવ અભાવ, એક અનેક, સાન્ત અનન્ત, નિત્ય અનિત્ય, વાચ્ય અવાચ્ય, નાના અનાના, ચેત્ય અચેત્ય, દેશ્ય અદેશ્ય, વેદ્ય અવેદ્ય, ભાત અભાત ઈત્યાદિ નયોના પક્ષપાત છે. જે પુરુષ નયોના કથન અનુસાર યથાયોગ્ય વિવક્ષાપૂર્વક તત્ત્વનો-વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય કરીને નયોના પક્ષપાતને છોડે છે તે પુરુષને ચિત્સ્વરૂપ જીવનો ચિત્સ્વરૂપે અનુભવ થાય છે.

જીવમાં અનેક સાધારણ ધર્મો છે પરંતુ ચિત્સ્વભાવ તેનો પ્રગટ અનુભવગોચર અસાધારણ ધર્મ છે તેથી તેને મુખ્ય કરીને અહીં જીવને ચિત્સ્વરૂપ કહ્યો છે. ૪૪-૮૮.

(વસંતતિલકા)

स्वेच्छासमुच्छलदनल्पविकल्पजाला-
मेवं व्यतीत्य महतीं नयपक्षकक्षाम् ।
अन्तर्बहिः समरसैकरसस्वभावं
स्वं भावमेकमुपयात्यनुभूतिमात्रम् ॥४५-६०॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“એવં (સઃ તત્ત્વવેદી) એકમ્ સ્વં ભાવમ્ ઉપયાતિ” (એવં) પૂર્વોક્ત પ્રકારે (સઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ—(તત્ત્વવેદી) શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવશીલ—(એકમ્ સ્વં ભાવમ્ ઉપયાતિ) એક શુદ્ધસ્વરૂપ ચિદ્રૂપ આત્માને આસ્વાદે છે. કેવો છે આત્મા? “અન્તઃ બહિઃ સમરસૈકરસસ્વભાવં” (અન્તઃ) અંદર અને (બહિઃ) બહાર (સમરસ) તુલ્યરૂપ એવી (એકરસ) ચેતનશક્તિ તે છે (સ્વભાવં) સહજ રૂપ જેનું એવો છે. શું કરીને શુદ્ધસ્વરૂપ પામે છે? “નયપક્ષકક્ષામ્ વ્યતીત્ય” (નય) દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિક ભેદ, તેનો (પક્ષ) અંગીકાર, તેનો (કક્ષામ્) સમૂહ છે—અનન્ત નયવિકલ્પો છે, તેમને (વ્યતીત્ય) દૂરથી જ છોડીને. ભાવાર્થ આમ છે કે—અનુભવ નિર્વિકલ્પ છે, તે અનુભવકાળે સમસ્ત વિકલ્પો છૂટી જાય છે. (નયપક્ષકક્ષા) કેવી છે? “મહતી” જેટલા બાહ્ય-અભ્યન્તર બુદ્ધિના વિકલ્પો તેટલા જ નયભેદ, એવી છે. વળી કેવી છે? “સ્વેચ્છાસમુચ્છલદનત્પવિકલ્પજાલામ્” (સ્વેચ્છા) વિના ઉપજાવ્યે જ (સમુચ્છલત્) ઊપજે છે એવી જે (અનત્પ) અતિ ઘણી (વિકલ્પ) નિર્ભેદ વસ્તુમાં ભેદકલ્પના, તેનો (જાલામ્) સમૂહ છે જેમાં એવી છે. કેવું છે આત્મસ્વરૂપ? “અનુભૂતિમાત્રમ્” અતીન્દ્રિય સુખસ્વરૂપ છે. ૪૫-૯૦.

(રથોદ્ધતા)

इन्द्रजालमिदमेवमुच्छलत्

पुष्कलोच्चलविकल्पवीचिभिः ।

यस्य विस्फुरणमेव तत्क्षणं

कृत्स्नमस्यति तदस्मि चिन्महः ॥ ४६-६१ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તત્ ચિન્મહઃ અસ્મિ” હું એવા જ્ઞાનપુંજરૂપ છું કે “યસ્ય વિસ્ફુરણમ્” જેનો પ્રકાશમાત્ર થતાં “ઇદમ્ કૃત્સ્નમ્ ઇન્દ્રજાલમ્ તત્ક્ષણં એવ અસ્યતિ” (ઇદમ્) વિદ્યમાન અનેક નયવિકલ્પ (કૃત્સ્નમ્) કે જે અતિ ઘણા છે, (ઇન્દ્રજાલમ્) ઇન્દ્રજાળ છે અર્થાત્ જૂઠા છે, પરંતુ વિદ્યમાન છે તે (તત્ક્ષણં) જે કાળે શુદ્ધ ચિદ્રૂપ અનુભવ થાય છે તે જ કાળે (એવ) નિશ્ચયથી (અસ્યતિ) વિનષ્ટ થઈ જાય છે. ભાવાર્થ આમ છે—જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ થતાં અંધકાર ફાટી જાય છે તેમ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રનો અનુભવ થતાં જેટલા વિકલ્પો તે બધાય મટે છે—એવી શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુ છે તે મારો સ્વભાવ; અન્ય સમસ્ત કર્મની ઉપાધિ છે. કેવી છે ઇન્દ્રજાળ? “પુષ્કલોચ્ચલ-

વિકલ્પવીચિભિઃ ઉચ્છલત્” (પુષ્કલ) અતિ ઘણી, (ઉચ્છલ) અતિ સ્થૂલ એવી જે (વિકલ્પ) ભેદકલ્પના, એવી જે (વીચિભિઃ) તરંગાવલી તેના વડે (ઉચ્છલત્) આકુલતારૂપ છે; તેથી હેય છે, ઉપાદેય નથી. ૪૬-૮૧.

(સ્વાગતા)

**ચિત્સ્વભાવભરભાવિતભાવા-
ભાવભાવપરમાર્થતયૈકમ્ ।
બન્ધપદ્ધતિમપાસ્ય સમસ્તાં
ચેતયે સમયસારમપારમ્ ॥૪૭-૬૨॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“સમયસારમ્ ચેતયે” સમયસારનો અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્યનો અનુભવ કરવો કાર્યસિદ્ધિ છે. કેવો છે? “અપારમ્” અનાદિ-અનન્ત છે. વળી કેવો છે? “એકમ્” શુદ્ધસ્વરૂપ છે. શા વડે શુદ્ધસ્વરૂપ છે? “ચિત્સ્વભાવભરભાવિતભાવા-ભાવભાવપરમાર્થતયા એકમ્” (ચિત્સ્વભાવ) જ્ઞાનગુણ તેનો (ભર) અર્થગ્રહણવ્યાપાર તેના વડે (ભાવિત) થાય છે (ભાવ) ઉત્પાદ (અભાવ) વિનાશ (ભાવ) ધ્રોવ્ય એવા ત્રણ ભેદ, તેમના વડે (પરમાર્થતયા એકમ્) સાધ્યું છે એક અસ્તિત્વ જેનું. શું કરીને? “સમસ્તાં બન્ધપદ્ધતિમ્ અપાસ્ય” (સમસ્તાં) જેટલી અસંખ્યાત લોકમાત્ર ભેદરૂપ છે (બન્ધપદ્ધતિમ્) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધરચના તેનું (અપાસ્ય) મમત્વ છોડીને. ભાવાર્થ આમ છે કે-શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ થતાં જેમ નયવિકલ્પો મટે છે તેમ સમસ્ત કર્મના ઉદયે જેટલા ભાવ છે તે પણ અવશ્ય મટે છે એવો સ્વભાવ છે. ૪૭-૮૨.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

**આક્રામન્નવિકલ્પભાવમચલં પક્ષૈર્નયાનાં વિના
સારો યઃ સમયસ્ય ભાતિ નિભૃતૈરાસ્વાઘમાનઃ સ્વયમ્ ।
વિજ્ઞાનૈકરસઃ સ ઇષ ભગવાન્પુણ્યઃ પુરાણઃ પુમાન્
જ્ઞાનં દર્શનમપ્યયં કિમથવા યત્કિઞ્ચનૈકોઽપ્યયમ્ ॥૪૮-૬૩॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“યઃ સમયસ્ય સારઃ ભાતિ” (યઃ) જે (સમયસ્ય સારઃ)

શુદ્ધસ્વરૂપ આત્મા (ભાતિ) પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપે પરિણમે છે. જે રીતે પરિણમે છે તે કહે છે—“નયાનાં પક્ષૈઃ વિના અચલં અવિકલ્પભાવમ્ આક્રામન્” (નયાનાં) દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિક એવા જે અનેક વિકલ્પો તેમનો (પક્ષૈઃ વિના) પક્ષપાત કર્યા વિના, (અચલં) ત્રણે કાળ એકરૂપ છે એવી (અવિકલ્પભાવમ્) નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુ તે-રૂપ (આક્રામન્) જે રીતે શુદ્ધસ્વરૂપ છે તે રીતે પરિણમતો થકો. ભાવાર્થ આમ છે કે-જેટલા નય છે તેટલા શ્રુતજ્ઞાનરૂપ છે; શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે, અનુભવ પ્રત્યક્ષ છે; તેથી શ્રુતજ્ઞાન વિના જે જ્ઞાન છે તે પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. તેથી પ્રત્યક્ષપણે અનુભવતો થકો જે કોઈ શુદ્ધસ્વરૂપ આત્મા “સઃ વિજ્ઞાનૈકરસઃ” તે જ જ્ઞાનપુંજ વસ્તુ છે એમ કહેવાય છે, “સઃ ભગવાન્” તે જ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર એમ કહેવાય છે, “એષઃ પુણ્યઃ” તે જ પવિત્ર પદાર્થ એમ પણ કહેવાય છે, “એષઃ પુરાણઃ” તે જ અનાદિનિધન વસ્તુ એમ પણ કહેવાય છે, “એષઃ પુમાન્” તે જ અનંત ગુણે બિરાજમાન પુરુષ એમ પણ કહેવાય છે, “અયં જ્ઞાનં દર્શનમ્ અપિ” તે જ સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન એમ પણ કહેવાય છે. “અથવા કિમ્” બહુ શું કહીએ? “અયમ્ એકઃ યત્ કિચ્ચન અપિ” (અયમ્ એકઃ) આ જે છે શુદ્ધચૈતન્યવસ્તુની પ્રાપ્તિ (યત્ કિચ્ચન અપિ) તેને જે કાંઈ કહીએ તે જ છે, જેવી પણ કહેવામાં આવે તેવી જ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે-શુદ્ધચૈતન્યમાત્રવસ્તુપ્રકાશ નિર્વિકલ્પ એકરૂપ છે, તેનાં નામનો મહિમા કરવામાં આવે તો અનંત નામ કહીએ તેટલાં પણ ઘટે, વસ્તુ તો એકરૂપ છે. કેવો છે તે શુદ્ધસ્વરૂપ આત્મા? “નિમૃતૈઃ સ્વયં આસ્વાદ્યમાનઃ” નિશ્ચલ જ્ઞાની પુરુષો વડે પોતે સ્વયં અનુભવશીલ છે. ૪૮-૯૩.

(શાદ્દલવિકીરિત)

દૂરં ભૂરિવિકલ્પજાલગહને ભ્રામ્યન્નિજૌઘાચ્ચ્યુતો
 દૂરાદેવ વિવેકનિમ્નગમનાન્નીતો નિજૌઘં બલાત્ ।
 વિજ્ઞાનૈકરસસ્તદેકરસિનામાત્માનમાત્માહરન્
 આત્મન્યેવ સદા ગતાનુગતતામાયાત્યયં તોયવત્ ॥૪૬-૬૪॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અયં આત્મા ગતાનુગતતાં આયાતિ તોયવત્” (અયં) દ્રવ્યરૂપ વિદ્યમાન છે એવો (આત્મા) આત્મા અર્થાત્ ચેતનપદાર્થ (ગતાનુગતતામ્) સ્વરૂપથી નષ્ટ થયો હતો તે, પાછો તે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયો એવા ભાવને (આયાતિ)

પામે છે. દષ્ટાંત—(તોયવત્) પાણીની માફક. શું કરતો થકો? “આત્માનમ્ આત્મનિ સદા આહરન્” પોતાને પોતામાં નિરન્તર અનુભવતો થકો. કેવો છે આત્મા? “તદેકરસિનામ્ વિજ્ઞાનૈકરસઃ” (તદેકરસિનામ્) અનુભવરસિક છે જે પુરુષો તેમને (વિજ્ઞાનૈકરસઃ) જ્ઞાનગુણ-આસ્વાદરૂપ છે. કેવો થયો છે? “નિજૌઘાત્ ચ્યુતઃ” (નિજૌઘાત્) જેમ પાણીનો શીત, સ્વચ્છ, દ્રવત્વ સ્વભાવ છે, તે સ્વભાવથી ક્યારેક ચ્યુત થાય છે, પોતાના સ્વભાવને છોડે છે, તેમ જીવદ્રવ્યનો સ્વભાવ કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અતીન્દ્રિય સુખ ઇત્યાદિ અનંત ગુણસ્વરૂપ છે, તેનાથી (ચ્યુતઃ) અનાદિ કાળથી ભ્રષ્ટ થયો છે, વિભાવરૂપ પરિણમ્યો છે. ભ્રષ્ટપણું જે રીતે છે તે કહે છે—“દૂરં ભૂરિવિકલ્પજાલગહને બ્રામ્યન્” (દૂરં) અનાદિ કાળથી (ભૂરિ) અતિ બહુ છે (વિકલ્પ) કર્મજનિત જેટલા ભાવ તેમનામાં આત્મરૂપ સંસ્કારબુદ્ધિ, તેનો (જાલ) સમૂહ, તે જ છે (ગહને) અટવી-વન, તેમાં (બ્રામ્યન્) ભ્રમણ કરતો થકો. ભાવાર્થ આમ છે કે— જેમ પાણી પોતાના સ્વાદથી ભ્રષ્ટ થયું થકું નાના વૃક્ષોરૂપે પરિણમે છે તેમ જીવદ્રવ્ય પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થયું થકું નાના પ્રકારના ચતુર્ગતિપર્યાયરૂપે પોતાને આસ્વાદે છે. થયો તો કેવો થયો? “બલાત્ નિજૌઘં નીતઃ” (બલાત્) બળજોરીથી (નિજૌઘં) પોતાની શુદ્ધસ્વરૂપલક્ષણ નિષ્કર્મ અવસ્થા (નીતઃ) તે-રૂપ પરિણમ્યો છે. આવો જે કારણથી થયો તે કહે છે—“દૂરાત્ એવ” અનંત કાળ ફરતાં પ્રાપ્ત થયો છે એવો જે “વિવેકનિમ્નગમનાત્” (વિવેક) શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ એવો જે (નિમ્નગમનાત્) નીચો માર્ગ, તે કારણથી જીવદ્રવ્યનું જેવું સ્વરૂપ હતું તેવું પ્રગટ થયું. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેવી રીતે પાણી પોતાના સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થાય છે, કાળ નિમિત્ત પામી ફરીને જળરૂપ થાય છે. નીચા માર્ગથી ઢળતું થકું પુંજરૂપ પણ થાય છે, તેવી રીતે જીવદ્રવ્ય અનાદિથી સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ છે, શુદ્ધસ્વરૂપલક્ષણ સમ્યક્ત્વગુણ પ્રગટ થતાં મુક્ત થાય છે. આવો દ્રવ્યનો પરિણામ છે. ૪૯-૯૪.

(અનુષ્ટુપ)

વિકલ્પકઃ પરં કર્તા વિકલ્પઃ કર્મ કેવલમ્ ।

ન જાતુ કર્તૃકર્મત્વં સવિકલ્પસ્ય નશ્યતિ ॥૫૦-૬૫॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“સવિકલ્પસ્ય કર્તૃકર્મત્વં જાતુ ન નશ્યતિ” (સવિકલ્પસ્ય) કર્મજનિત છે જે અશુદ્ધ રાગાદિ ભાવ તેમને પોતારૂપ જાણે છે એવા

મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને (કર્તૃકર્મત્વં) કર્તાપણું-કર્મપણું (જાતુ) સર્વ કાળ (ન નશ્યતિ) મટતું નથી, કારણ કે “પરં વિકલ્પકઃ કર્તા, કેવલમ્ વિકલ્પઃ કર્મ” (વિકલ્પકઃ) વિભાવ-મિથ્યાત્વ-પરિણામે પરિણમ્યો છે જે જીવ (પરં) તે જ માત્ર (કર્તા) જે ભાવરૂપ પરિણામે તેનો કર્તા અવશ્ય થાય છે; (વિકલ્પઃ) મિથ્યાત્વ-રાગાદિરૂપ અશુદ્ધ ચેતનપરિણામ (કેવલમ્) તે જ માત્ર (કર્મ) જીવનું કાર્ય જાણવું. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ એમ માનશે કે જીવદ્રવ્ય સદાય અકર્તા છે; તેનું આમ સમાધાન છે કે જેટલો કાળ જીવનો સમ્યક્ત્વગુણ પ્રગટ થતો નથી તેટલો કાળ જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય તો અશુદ્ધ પરિણામનો કર્તા થાય છે, પરંતુ જ્યારે સમ્યક્ત્વગુણ પ્રગટ થાય છે ત્યારે અશુદ્ધ પરિણામ મટે છે, ત્યારે અશુદ્ધ પરિણામનો કર્તા થતો નથી. ૫૦-૯૫.

(સ્થોદ્ધતા)

યઃ કરોતિ સ કરોતિ કેવલં

યસ્તુ વેત્તિ સ તુ વેત્તિ કેવલમ્ ।

યઃ કરોતિ ન હિ વેત્તિ સ ક્વચિત્

યસ્તુ વેત્તિ ન કરોતિ સ ક્વચિત્ ॥૫૧-૬૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—આ અવસરે, સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવનો અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવનો પરિણામભેદ ઘણો છે તે કહે છે—“યઃ કરોતિ સઃ કેવલં કરોતિ” (યઃ) જે કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ (કરોતિ) મિથ્યાત્વ-રાગાદિ પરિણામરૂપ પરિણામે છે (સઃ કેવલં કરોતિ) તે તેવા જ પરિણામનો કર્તા થાય છે; “તુ યઃ વેત્તિ” જે કોઈ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવરૂપ પરિણામે છે “સઃ કેવલમ્ વેત્તિ” તે જીવ તે જ્ઞાનપરિણામરૂપ છે, તેથી કેવળ જ્ઞાતા છે, કર્તા નથી. “યઃ કરોતિ સઃ ક્વચિત્ ન વેત્તિ” જે કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ મિથ્યાત્વ-રાગાદિરૂપ પરિણામે છે તે શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવનશીલ એક જ કાળે તો નથી હોતો; “યઃ તુ વેત્તિ સઃ ક્વચિત્ ન કરોતિ” જે કોઈ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ શુદ્ધસ્વરૂપને અનુભવે છે તે જીવ મિથ્યાત્વ-રાગાદિ ભાવનો પરિણામનશીલ નથી હોતો. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વના પરિણામ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ હોતાં

અંધકાર હોતો નથી, અંધકાર હોતાં પ્રકાશ હોતો નથી, તેમ સમ્યક્ત્વના પરિણામ હોતાં મિથ્યાત્વપરિણામન હોતું નથી. તેથી એક કાળે એક પરિણામરૂપે જીવદ્રવ્ય પરિણામે છે, તે પરિણામનું તે કર્તા હોય છે. માટે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ કર્મનો કર્તા, સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ કર્મનો અકર્તા-એવો સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થયો. ૫૧-૯૬.

(ઈન્દ્રવજ્રા)

જ્ઞપ્તિઃ કરોતૌ ન હિ ભાસતેઽન્તઃ

જ્ઞપ્તૌ કરોતિશ્ચ ન ભાસતેઽન્તઃ ।

જ્ઞપ્તિઃ કરોતિશ્ચ તતો વિભિન્ને

જ્ઞાતા ન કર્તેતિ તતઃ સ્થિતં ચ ॥૫૨-૬૭॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અન્તઃ” સૂક્ષ્મ દ્રવ્યસ્વરૂપ દૃષ્ટિથી “જ્ઞપ્તિઃ કરોતૌ ન હિ ભાસતે” (જ્ઞપ્તિઃ) જ્ઞાનગુણ અને (કરોતૌ) મિથ્યાત્વ-રાગાદિરૂપ ચીકાશ એમનામાં (ન હિ ભાસતે) એકત્વપણું નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—સંસાર-અવસ્થા(રૂપ) મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને જ્ઞાનગુણ પણ છે અને રાગાદિ ચીકાશ પણ છે; કર્મબંધ થાય છે તે રાગાદિ ચીકાશથી થાય છે, જ્ઞાનગુણના પરિણામનથી થતો નથી; એવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. તથા “જ્ઞપ્તૌ કરોતિઃ અન્તઃ ન ભાસતે” (જ્ઞપ્તૌ) જ્ઞાનગુણને વિષે (કરોતિઃ) અશુદ્ધ રાગાદિ પરિણામનું (અન્તઃ ન ભાસતે) અંતરંગમાં એકત્વપણું નથી. “તતઃ જ્ઞપ્તિઃ કરોતિઃ ચ વિભિન્ને” (તતઃ) તે કારણથી (જ્ઞપ્તિઃ) જ્ઞાનગુણ અને (કરોતિઃ) અશુદ્ધપણું (વિભિન્ને) ભિન્ન ભિન્ન છે, એકરૂપ તો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જ્ઞાનગુણ અને અશુદ્ધપણું, દેખતાં તો મળેલાં જેવાં દેખાય છે, પરંતુ સ્વરૂપથી ભિન્ન ભિન્ન છે. વિવરણ-જાણપણામાત્ર જ્ઞાનગુણ છે, તેમાં ગર્ભિત એ જ દેખાય છે; ચીકાશ તે રાગાદિ છે, તેથી અશુદ્ધપણું કહેવાય છે. “તતઃ સ્થિતં જ્ઞાતા ન કર્તા” (તતઃ) તે કારણથી (સ્થિતં) આવો સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન થયો—(જ્ઞાતા) સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ (ન કર્તા) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામનો કર્તા હોતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—દ્રવ્યના સ્વભાવથી જ્ઞાનગુણ કર્તા નથી, અશુદ્ધપણું કર્તા છે; પરંતુ સમ્યગ્દૃષ્ટિને અશુદ્ધપણું નથી, તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ કર્તા નથી. ૫૨-૯૭.

(શાદ્દલવિકીરિત)

કર્તા કર્મણિ નાસ્તિ નાસ્તિ નિયતં કર્માપિ તત્કર્તરિ
 દ્વન્દ્વં વિપ્રતિષિધ્યતે યદિ તદા કા કર્તૃકર્મસ્થિતિઃ ।
 જ્ઞાતા જ્ઞાતરિ કર્મ કર્મણિ સદા વ્યક્તેતિ વસ્તુસ્થિતિ-
 નેપથ્યે વત નાનટીતિ રભસા મોહસ્તથાપ્યેષ કિમ્ ॥૫૩-૬૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“કર્તા કર્મણિ નિયતં નાસ્તિ” (કર્તા) મિથ્યાત્વ-
 રાગાદિ અશુદ્ધપરિણામપરિણત જીવ (કર્મણિ) જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલપિંડમાં (નિયતં)
 નિશ્ચયથી (નાસ્તિ) નથી અર્થાત્ એ બંનેમાં એકદ્રવ્યપણું નથી; “તત્ કર્મ અપિ કર્તરિ
 નાસ્તિ” (તત્ કર્મ અપિ) તે જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલપિંડ પણ (કર્તરિ) અશુદ્ધભાવપરિણત
 મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવમાં (નાસ્તિ) નથી અર્થાત્ એ બંનેમાં એકદ્રવ્યપણું નથી. “યદિ દ્વન્દ્વં
 વિપ્રતિષિધ્યતે તદા કર્તૃકર્મસ્થિતિઃ કા” (યદિ) જો (દ્વન્દ્વં) જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્યના
 એકત્વપણાનો (વિપ્રતિષિધ્યતે) નિષેધ કર્યો છે (તદા) તો (કર્તૃકર્મસ્થિતિઃ કા) ‘જીવ કર્તા
 અને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ’ એવી વ્યવસ્થા ક્યાંથી ઘટે? અર્થાત્ ન ઘટે. “જ્ઞાતા
 જ્ઞાતરિ” જીવદ્રવ્ય પોતાના દ્રવ્ય સાથે એકત્વપણે છે; “સદા” બધાય કાળે આવું
 વસ્તુનું સ્વરૂપ છે; “કર્મ કર્મણિ” જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલપિંડ પોતાના
 પુદ્ગલપિંડરૂપ છે;—“ઇતિ વસ્તુસ્થિતિઃ વ્યક્તા” (ઇતિ) આ રૂપે (વસ્તુસ્થિતિઃ) દ્રવ્યનું
 સ્વરૂપ (વ્યક્તા) અનાદિનિધનપણે પ્રગટ છે. “તથાપિ ણ્ણઃ મોહઃ નેપથ્યે વત કથં
 રભસા નાનટીતિ” (તથાપિ) વસ્તુનું સ્વરૂપ તો આવું છે, જેવું કહ્યું તેવું, તોપણ (ણ્ણઃ
 મોહઃ) આ છે જે જીવદ્રવ્ય-પુદ્ગલદ્રવ્યના એકત્વરૂપ બુદ્ધિ તે (નેપથ્યે) મિથ્યામાર્ગમાં,
 (વત) આ વાતનો અચંબો છે કે, (રભસા) નિરન્તર (કથં નાનટીતિ) કેમ પ્રવર્તે છે?—
 આ પ્રકારે વાતનો વિચાર કેમ છે? ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવદ્રવ્ય અને
 પુદ્ગલદ્રવ્ય ભિન્ન ભિન્ન છે, મિથ્યાત્વરૂપ પરિણામેલો જીવ એકરૂપ જાણે છે તેનો
 ઘણો અચંબો છે. ૫૩-૬૮.

હવે મિથ્યાદૃષ્ટિ એકરૂપ જાણો તોપણ જીવ-પુદ્ગલ ભિન્ન ભિન્ન છે એમ
 કહે છે :—

कर्ता कर्ता भवति न यथा कर्म कर्मापि नैव
 ज्ञानं ज्ञानं भवति च यथा पुद्गलः पुद्गलोऽपि।
 ज्ञानज्योतिर्ज्वलितमचलं व्यक्तमन्तस्तथोच्चै-
 श्चिच्छक्तीनां निकरभरतोऽत्यन्तगम्भीरमेतत् ॥५४-६६॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“एतत् ज्ञानज्योतिः तथा ज्वलितम्” (एतत् ज्ञानज्योतिः) વિદ્યમાન શુદ્ધચૈતન્યપ્રકાશ (તથા જ્વલિતમ્) જેવો હતો તેવો પ્રગટ થયો. કેવો છે? “अचलं” સ્વરૂપથી ચલાયમાન થતો નથી. વળી કેવો છે? “अन्तः व्यक्तम्” અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં પ્રગટ છે. વળી કેવો છે? “उच्चैः अत्यन्तगम्भीरम्” અત્યન્ત અત્યન્ત ગંભીર છે અર્થાત્ અનન્તથી અનન્ત શક્તિએ બિરાજમાન છે. શાથી ગંભીર છે? “चिच्छक्तीनां निकरभरतः” (चित્-શક્તીનાં) જ્ઞાનગુણના જેટલા નિરંશ ભેદ-ભાગ તેમના (નિકરભરતઃ) અનન્તાનન્ત સમૂહ હોય છે, તેમનાથી અત્યન્ત ગંભીર છે. હવે જ્ઞાનગુણનો પ્રકાશ થતાં જે કાંઈ ફળસિદ્ધિ છે તે કહે છે—“यथा कर्ता कर्ता न भवति” (યથા) જ્ઞાનગુણ એવી રીતે પ્રગટ થયો કે, (कर्ता) અજ્ઞાનપણા સહિત જીવ મિથ્યાત્વપરિણામનો કર્તા થતો હતો તે તો (कर्ता न भवति) જ્ઞાનપ્રકાશ થતાં અજ્ઞાનભાવનો કર્તા થતો નથી, “कर्म अपि कर्म एव न” (કર્મ અપિ) મિથ્યાત્વ-રાગાદિવિભાવ કર્મ પણ (કર્મ एव न भवति) રાગાદિરૂપ થતું નથી; “यथा च” અને વળી “ज्ञानं ज्ञानं भवति” જે શક્તિ વિભાવપરિણામરૂપ પરિણામી હતી તે જ પાછી પોતાના સ્વભાવરૂપ થઈ, “यथा पुद्गलः अपि पुद्गलः” (યથા પુદ્ગલઃ અપિ) અને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ પરિણામ્યું હતું જે પુદ્ગલદ્રવ્ય તે જ (पुद्गलः) કર્મપર્યાય છોડીને પુદ્ગલદ્રવ્ય થયું. ૫૪-૯૯.

-૪-

પુણ્ય-પાપ અધિકાર

(દ્વતવિલંબિત)

તદથ કર્મ શુભાશુભભેદતો
 દ્વિતયતાં ગતમૈક્યમુપાનયન્ ।
 ગ્લપિતનિર્ભરમોહરજા અયં
 સ્વયમુદેત્યવબોધસુધાપ્લવઃ ॥૧-૧૦૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અયં અવબોધસુધાપ્લવઃ સ્વયમ્ ઉદેતિ” (અયં) વિદ્યમાન (અવબોધ) શુદ્ધજ્ઞાનપ્રકાશ, તે જ છે (સુધાપ્લવઃ) ચંદ્રમા, તે (સ્વયમ્ ઉદેતિ) જેવો છે તેવો પોતાના તેજઃપુંજ વડે પ્રગટ થાય છે. કેવો છે? “ગ્લપિતનિર્ભરમોહરજા” (ગ્લપિત) દૂર કર્યો છે (નિર્ભર) અતિશય ગાઢ (મોહરજા) મિથ્યાત્વ-અંધકાર જેણે એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—ચંદ્રમાનો ઉદય થતાં અંધકાર મટે છે, શુદ્ધજ્ઞાનપ્રકાશ થતાં મિથ્યાત્વપરિણામન મટે છે. શું કરતો થકો જ્ઞાનચંદ્રમા ઉદય પામે છે? “અથ તત્ કર્મ એક્યં ઉપાનયન્” (અથ) અહીંથી શરૂ કરીને (તત્ કર્મ) રાગાદિ અશુદ્ધ-ચેતનાપરિણામરૂપ અથવા જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલપિંડરૂપ કર્મ, તેમનું (એક્યમ્ ઉપાનયન્) એકત્વપણું સાધતો થકો. કેવું છે કર્મ? “દ્વિતયતાં ગતમ્” બે-પણું કરે છે. કેવું બે-પણું? “શુભાશુભભેદતઃ” (શુભ) ભલું (અશુભ) બૂરું એવો (ભેદતઃ) ભેદ કરે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવનો અભિપ્રાય એવો છે કે દયા, વ્રત, તપ, શીલ, સંયમ આદિથી માંડીને જેટલી છે શુભ ક્રિયા અને શુભ ક્રિયાને અનુસાર છે તે-રૂપ જે શુભોપયોગપરિણામ તથા તે પરિણામોના નિમિત્તથી બંધાય છે જે શાતાકર્મ-આદિથી માંડીને પુણ્યરૂપ પુદ્ગલપિંડ, તે ભલાં છે, જીવને સુખકારી છે; હિંસા-વિષય-કષાયરૂપ જેટલી છે ક્રિયા, તે ક્રિયાને અનુસાર અશુભોપયોગરૂપ

સંકલેશપરિણામ, તે પરિણામોના નિમિત્તથી થાય છે જે અશાતાકર્મ-આદિથી માંડીને પાપબંધરૂપ પુદ્ગલપિંડ, તે બૂરાં છે, જીવને દુઃખકર્તા છે. આવું કોઈ જીવ માને છે તેના પ્રતિ સમાધાન આમ છે કે—જેમ અશુભકર્મ જીવને દુઃખ કરે છે તેમ શુભકર્મ પણ જીવને દુઃખ કરે છે. કર્મમાં તો ભલું કોઈ નથી, પોતાના મોહને લઈને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ કર્મને ભલું કરીને માને છે. આવી ભેદપ્રતીતિ શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ થયો ત્યારથી હોય છે. ૧-૧૦૦.

એમ જે કહ્યું કે કર્મ એકરૂપ છે, તેના પ્રતિ દૃષ્ટાન્ત કહે છે—

(મંદાકાન્ત)

एको दूरात्त्यजति मदिरां ब्राह्मणत्वाभिमाना-
दन्यः शूद्रः स्वयमहमिति स्नाति नित्यं तयैव।
द्वावप्येतौ युगपदुदरान्निर्गतौ शूद्रिकायाः
शूद्रौ साक्षादपि च चरतो जातिभेदभ्रमेण॥२-१०१॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“દ્વૌ અપિ એતૌ સાક્ષાત્ શૂદ્રૌ” (દ્વૌ અપિ) વિદ્યમાન બંને (એતૌ) એવા છે—(સાક્ષાત્) નિઃસંદેહપણે (શૂદ્રૌ) બંને ચંડાળ છે. શાથી? “શૂદ્રિકાયાઃ ઉદરાત્ યુગપત્ નિર્ગતૌ” કારણ કે (શૂદ્રિકાયાઃ ઉદરાત્) ચંડાલણીના પેટથી (યુગપત્ નિર્ગતૌ) એકીસાથે જન્મ્યા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ ચંડાલણીએ યુગલ બે પુત્ર એકીસાથે જણ્યા; કર્મોના યોગથી એક પુત્ર બ્રાહ્મણનો પ્રતિપાલિત થયો, તે તો બ્રાહ્મણની ક્રિયા કરવા લાગ્યો; બીજો પુત્ર ચંડાલણીનો પ્રતિપાલિત થયો, તે તો ચંડાળની ક્રિયા કરવા લાગ્યો. હવે જો બંનેના વંશની ઉત્પત્તિ વિચારીએ તો બંને ચંડાળ છે. તેવી રીતે કોઈ જીવો દયા, વ્રત, શીલ, સંયમમાં મગ્ન છે, તેમને શુભકર્મ બંધ પણ થાય છે; કોઈ જીવો હિંસા-વિષય-કષાયમાં મગ્ન છે, તેમને પાપબંધ પણ થાય છે. તે બંને પોતપોતાની ક્રિયામાં મગ્ન છે, મિથ્યા દૃષ્ટિથી એમ માને છે કે શુભકર્મ ભલું, અશુભકર્મ બૂરું; તેથી આવા બંને જીવો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, બંને જીવો કર્મબંધકરણશીલ છે. કેવા છે તેઓ? “અથ ચ જાતિભેદભ્રમેણ ચરતઃ” (અથ ચ) બંને ચંડાળ છે તોપણ (જાતિભેદ) જાતિભેદ અર્થાત્ બ્રાહ્મણ-શૂદ્ર એવા વર્ણભેદ તે-રૂપ છે

(ભ્રમેણ) ભ્રમ અર્થાત્ પરમાર્થશૂન્ય અભિમાનમાત્ર, તે-રૂપે (ચત્તઃ) પ્રવર્તે છે. કેવો છે જાતિભેદભ્રમ? “**एकः मदिरां दूरात् त्यजति**” (एकः) ચંડાલણીના પેટે ઊપજ્યો છે પરંતુ પ્રતિપાલિત બ્રાહ્મણના ઘરે થયો છે એવો જે છે તે (મદિરાં) સુરાપાનનો (દૂરાત્ ત્યજતિ) અત્યંત ત્યાગ કરે છે, અડતો પણ નથી, નામ પણ લેતો નથી,—એવો વિરક્ત છે. શા કારણથી? “**ब्राह्मणत्वाभिमानात्**” (ब्राह्मणत्वं) ‘હું બ્રાહ્મણ’ એવો સંસ્કાર, તેના (અભિમાનાત્) પક્ષપાતથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—શૂદ્રાણીના પેટે ઊપજ્યો હું એવા મર્મને જાણતો નથી, ‘હું બ્રાહ્મણ, મારા કુળમાં મદિરા નિષિદ્ધ છે’ એમ જાણીને મદિરા છોડી છે તે પણ વિચારતાં ચંડાળ છે; તેવી રીતે કોઈ જીવ શુભોપયોગી થતો થકો—યતિક્રિયામાં મગ્ન થતો થકો—શુદ્ધોપયોગને જાણતો નથી, કેવળ યતિક્રિયામાત્ર મગ્ન છે, તે જીવ એવું માને છે કે ‘હું તો મુનીશ્વર, અમને વિષયકષાયસામગ્રી નિષિદ્ધ છે’ એમ જાણીને વિષયકષાયસામગ્રીને છોડે છે, પોતાને ધન્યપણું માને છે, મોક્ષમાર્ગ માને છે, પરંતુ વિચાર કરતાં એવો જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, કર્મબંધને કરે છે, કાંઈ ભલાપણું તો નથી. “**अन्यः तया एव नित्यं स्नाति**” (अन्यः) શૂદ્રાણીના પેટે ઊપજ્યો છે, શૂદ્રનો પ્રતિપાલિત થયો છે, એવો જીવ (તયા) મદિરાથી (एव) અવશ્યમેવ (नित्यं स्नाति) નિત્ય સ્નાન કરે છે અર્થાત્ તેને અતિ મગ્નપણે પીએ છે. શું જાણીને પીએ છે? “**स्वयं शूद्रः इति**” ‘હું શૂદ્ર, અમારા કુળમાં મદિરા યોગ્ય છે’ એવું જાણીને. આવો જીવ, વિચાર કરતાં, ચંડાળ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ અશુભોપયોગી છે, ગૃહસ્થક્રિયામાં રત છે—‘અમે ગૃહસ્થ, મને વિષય-કષાય ક્રિયા યોગ્ય છે’ એવું જાણીને વિષય-કષાય સેવે છે તે જીવ પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, કર્મબંધ કરે છે, કેમ કે કર્મજનિત પર્યાયમાત્રને પોતારૂપ જાણે છે, જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ નથી. ૨-૧૦૧.

(ઉપજાતિ)

हेतुस्वभावानुभवाश्रयाणां

सदाप्यभेदान्न हि कर्मभेदः।

तद्वन्धमार्गाश्रितमेकमिष्टं

स्वयं समस्तं खलु बन्धहेतुः॥३-१०२॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—અહીં કોઈ મતાંતરરૂપ થઈને આશંકા કરે છે—એમ કહે છે કે કર્મભેદ છે: કોઈ કર્મ શુભ છે, કોઈ કર્મ અશુભ છે. શા કારણથી? હેતુભેદ છે, સ્વભાવભેદ છે, અનુભવભેદ છે, આશ્રય ભિન્ન છે;—આ ચાર ભેદોના કારણે કર્મભેદ છે. ત્યાં હેતુનો અર્થાત્ કારણનો ભેદ છે. વિવરણ—સંકલેશપરિણામથી અશુભકર્મ બંધાય છે, વિશુદ્ધપરિણામથી શુભબંધ થાય છે. સ્વભાવભેદ અર્થાત્ પ્રકૃતિભેદ છે. વિવરણ—અશુભકર્મસંબંધી પ્રકૃતિ ભિન્ન છે—પુદ્ગલકર્મવર્ગણા ભિન્ન છે; શુભકર્મસંબંધી પ્રકૃતિ ભિન્ન છે—પુદ્ગલકર્મવર્ગણા પણ ભિન્ન છે. અનુભવ અર્થાત્ કર્મનો રસ, તેનો પણ ભેદ છે. વિવરણ—અશુભકર્મના ઉદયે જીવ નારકી થાય છે અથવા તિર્યચ થાય છે અથવા હીન મનુષ્ય થાય છે, ત્યાં અનિષ્ટ વિષયસંયોગરૂપ દુઃખને પામે છે; અશુભ કર્મનો સ્વાદ એવો છે. શુભ કર્મના ઉદયે જીવ દેવ થાય છે અથવા ઉત્તમ મનુષ્ય થાય છે, ત્યાં ઈષ્ટ વિષયસંયોગરૂપ સુખને પામે છે; શુભકર્મનો સ્વાદ એવો છે. તેથી સ્વાદભેદ પણ છે. આશ્રય અર્થાત્ ફળની નિષ્પત્તિ એવો પણ ભેદ છે. વિવરણ—અશુભકર્મના ઉદયે હીણો પર્યાય થાય છે, ત્યાં અધિક સંકલેશ થાય છે, તેનાથી સંસારની પરિપાટી થાય છે; શુભકર્મના ઉદયે ઉત્તમ પર્યાય થાય છે, ત્યાં ધર્મની સામગ્રી મળે છે, તે ધર્મની સામગ્રીથી જીવ મોક્ષ જાય છે, તેથી મોક્ષની પરિપાટી શુભકર્મ છે.—આવું કોઈ મિથ્યાવાદી માને છે. તેના પ્રતિ ઉત્તર આમ છે કે—**“કર્મભેદઃ ન હિ”** કોઈ કર્મ શુભરૂપ, કોઈ કર્મ અશુભરૂપ—એવો ભેદ તો નથી. શા કારણથી? **“હેતુસ્વભાવાનુભવાશ્રયાણાં સદા અપિ અભેદાત્”** (હેતુ) કર્મબંધનાં કારણ વિશુદ્ધપરિણામ-સંકલેશપરિણામ એવા બંને પરિણામ અશુદ્ધરૂપ છે, અજ્ઞાનરૂપ છે; તેથી કારણભેદ પણ નથી, કારણ એક જ છે. (સ્વભાવ) શુભકર્મ-અશુભકર્મ એવાં બંને કર્મ પુદ્ગલપિંડરૂપ છે, તેથી એક જ સ્વભાવ છે, સ્વભાવભેદ તો નથી. (અનુભવ) રસ તે પણ એક જ છે, રસભેદ તો નથી. વિવરણ—શુભકર્મના ઉદયે જીવ બંધાયો છે, સુખી છે; અશુભકર્મના ઉદયે જીવ બંધાયો છે, દુઃખી છે; વિશેષ તો કાંઈ નથી. (આશ્રય) ફળની નિષ્પત્તિ, તે પણ એક જ છે, વિશેષ તો કાંઈ નથી. વિવરણ—શુભકર્મના ઉદયે સંસાર, તેવી જ રીતે અશુભકર્મના ઉદયે સંસાર; વિશેષ તો કાંઈ નથી. આથી એવો અર્થ નિશ્ચિત થયો કે કોઈ કર્મ ભલું,

કોઈ કર્મ બૂરું એમ તો નથી, બધુંય કર્મ દુઃખરૂપ છે. “તત્ એકમ્ બન્ધમાર્ગાશ્રિતમ્
 ઇષ્ટં” (તત્) કર્મ (એકમ્) નિઃસંદેહપણે (બન્ધમાર્ગાશ્રિતમ્) બંધને કરે છે, (ઈષ્ટં)
 ગણધરદેવે એવું માન્યું છે. શા કારણથી? કારણ કે “ખલુ સમસ્તં સ્વયં બન્ધહેતુઃ”
 (ખલુ) નિશ્ચયથી (સમસ્તં) સર્વ કર્મજાતિ (સ્વયં બન્ધહેતુઃ) પોતે પણ બંધરૂપ છે. ભાવાર્થ
 આમ છે કે—પોતે મુક્તસ્વરૂપ હોય તો કદાચિત્ મુક્તિને કરે; કર્મજાતિ પોતે
 સ્વયં બંધપર્યાયરૂપ પુદ્ગલપિંડપણે બંધાયેલી છે, તે મુક્તિ કઈ રીતે કરશે? તેથી
 કર્મ સર્વથા બંધમાર્ગ છે. ૩-૧૦૨.

(સ્વાગતા)

**કર્મ સર્વમપિ સર્વવિદો યદ્
 બન્ધસાધનમુશન્ત્યવિશેષાત્ ।
 તેન સર્વમપિ તત્પ્રતિષિદ્ધં
 જ્ઞાનમેવ વિહિતં શિવહેતુઃ ॥૪-૧૦૩॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“યત્ સર્વવિદઃ સર્વમ્ અપિ કર્મ અવિશેષાત્
 બન્ધસાધનમ્ ઉશન્તિ” (યત્) જે કારણથી (સર્વવિદઃ) સર્વજ્ઞ વીતરાગ, (સર્વમ્ અપિ કર્મ)
 જેટલી શુભરૂપ વ્રત-સંયમ-તપ-શીલ-ઉપવાસ ઈત્યાદિ ક્રિયા અથવા વિષય-કષાય-
 અસંયમ ઈત્યાદિ ક્રિયા તેને (અવિશેષાત્) એકસરખી દૃષ્ટિથી (બન્ધસાધનમ્ ઉશન્તિ)
 બંધનું કારણ કહે છે, [ભાવાર્થ આમ છે કે—જેવી રીતે જીવને અશુભ ક્રિયા
 કરતાં બંધ થાય છે તેવી જ રીતે શુભ ક્રિયા કરતાં જીવને બંધ થાય છે, બંધનમાં
 તો વિશેષ કાંઈ નથી;] “તેન તત્ સર્વમ્ અપિ પ્રતિષિદ્ધં” (તેન) તે કારણથી (તત્)
 કર્મ (સર્વમ્ અપિ) શુભરૂપ અથવા અશુભરૂપ (પ્રતિષિદ્ધં) નિષિદ્ધ કર્યું અર્થાત્ કોઈ
 મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ શુભ ક્રિયાને મોક્ષમાર્ગ જાણીને પક્ષ કરે છે તેનો નિષેધ કર્યો;
 એવો ભાવ સ્થાપિત કર્યો કે મોક્ષમાર્ગ કોઈ કર્મ નથી. “એવ જ્ઞાનમ્ શિવહેતુઃ
 વિહિતં” (એવ) નિશ્ચયથી (જ્ઞાનમ્) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ (શિવહેતુઃ) મોક્ષમાર્ગ છે, (વિહિતં)
 અનાદિ પરંપરારૂપ એવો ઉપદેશ. ૪-૧૦૩.

(શિખરિણી)

નિષિદ્ધે સર્વસ્મિન્ સુકૃતદુરિતે કર્મણિ કિલ
 પ્રવૃત્તે નૈષ્કર્મ્યે ન ખલુ મુનયઃ સન્ત્યશરણાઃ ।
 તદા જ્ઞાને જ્ઞાનં પ્રતિચરિતમેષાં હિ શરણં
 સ્વયં વિન્દન્ત્યેતે પરમમમૃતં તત્ર નિરતાઃ ॥૫-૧૦૪॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે શુભ ક્રિયા તથા અશુભ ક્રિયા સર્વ નિષિદ્ધ કરી, તો મુનીશ્વર કોને અવલંબે છે? તેનું આમ સમાધાન કરવામાં આવે છે—“સર્વસ્મિન્ સુકૃતદુરિતે કર્મણિ નિષિદ્ધે” (સર્વસ્મિન્) આમૂલાગ્ર અર્થાત્ સમગ્ર (સુકૃત) વ્રત-સંયમ-તપરૂપ ક્રિયા અથવા શુભોપયોગરૂપ પરિણામ, (દુરિતે) વિષય-કષાયરૂપ ક્રિયા અથવા અશુભોપયોગરૂપ સંકલેશ પરિણામ—એવાં (કર્મણિ) કાર્યરૂપ (નિષિદ્ધે) મોક્ષમાર્ગ નથી એવું માનતા થકા, “કિલ નૈષ્કર્મ્યે પ્રવૃત્તે” (કિલ) નિશ્ચયથી (નૈષ્કર્મ્યે) સૂક્ષ્મ-સ્થૂલરૂપ અંતર્જલ્પ-બહિર્જલ્પરૂપ સમસ્ત વિકલ્પોથી રહિત નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રપ્રકાશરૂપ વસ્તુ મોક્ષમાર્ગ છે એવું—(પ્રવૃત્તે) એકરૂપ એવો જ છે એવું—નિશ્ચયથી ઠરાવતા થકા, “ખલુ મુનયઃ અશરણાઃ ન સન્તિ” (ખલુ) ખરેખર, (મુનયઃ) સંસાર-શરીર-ભોગથી વિરક્ત થઈ ધારણ કર્યું છે યતિપણું જેમણે તેઓ (અશરણાઃ ન સન્તિ) આલંબન વિના શૂન્યમન એવા તો નથી. તો કેવા છે? “તદા હિ ણ્ણાં જ્ઞાનં સ્વયં શરણં” (તદા) જે કાળે એવી પ્રતીતિ આવે છે કે અશુભ ક્રિયા મોક્ષમાર્ગ નથી, શુભ ક્રિયા પણ મોક્ષમાર્ગ નથી, તે કાળે (હિ) નિશ્ચયથી (ણ્ણાં) મુનીશ્વરોને (જ્ઞાનં સ્વયં શરણં) જ્ઞાન અર્થાત્ શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ સહજ જ આલંબન છે. કેવું છે જ્ઞાન? “જ્ઞાને પ્રતિચરિતમ્” જે બ્રાહ્મરૂપ પરિણમ્યું હતું તે જ પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપે પરિણમ્યું છે. શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ થતાં કાંઈ વિશેષ પણ છે. તે કહે છે—“એતે તત્ર નિરતાઃ પરમમ્ અમૃતં વિન્દન્તિ” (એતે) વિદ્યમાન જે સમ્યગ્દેષ્ટિ મુનીશ્વર (તત્ર) શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવમાં (નિરતાઃ) મગ્ન છે તે (પરમમ્ અમૃતં) સર્વોત્કૃષ્ટ અતીન્દ્રિય સુખને (વિન્દન્તિ) આસ્વાદે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે શુભ-અશુભ ક્રિયામાં મગ્ન થતાં જીવ વિકલ્પી

છે, તેથી દુઃખી છે; ક્રિયાસંસ્કાર છૂટીને શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ થતાં જીવ નિર્વિકલ્પ છે, તેથી સુખી છે. ૫-૧૦૪.

(શિખરિણી)

યદેતદ્ જ્ઞાનાત્મા ધ્રુવમચલમાભાતિ ભવનં
શિવસ્યાયં હેતુઃ સ્વયમપિ યતસ્તચ્છિવ ઇતિ ।
અતોઽન્યદ્બન્ધસ્ય સ્વયમપિ યતો બન્ધ ઇતિ તત્
તતો જ્ઞાનાત્મત્વં ભવનમનુભૂતિર્હિ વિહિતમ્ ॥૬-૧૦૫॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“યત્ એતત્ જ્ઞાનાત્મા ભવનમ્ ધ્રુવમ્ અચલમ્ આભાતિ અયં શિવસ્ય હેતુઃ” (યત્ એતત્) જે કોઈ (જ્ઞાનાત્મા) ચેતનાલક્ષણ એવી (ભવનમ્) સત્ત્વસ્વરૂપ વસ્તુ (ધ્રુવમ્ અચલમ્) નિશ્ચયથી સ્થિર થઈને (આભાતિ) પ્રત્યક્ષપણે સ્વરૂપની આસ્વાદક કહી છે (અયં) એ જ (શિવસ્ય હેતુઃ) મોક્ષનો માર્ગ છે. શા કારણથી? “યતઃ સ્વયમ્ અપિ તત્ શિવઃ ઇતિ” (યતઃ) કારણ કે (સ્વયમ્ અપિ) પોતે પણ (તત્ શિવઃ ઇતિ) મોક્ષરૂપ છે. ભાવાર્થ આમ છે—જીવનું સ્વરૂપ સદા કર્મથી મુક્ત છે; તેને અનુભવતાં મોક્ષ થાય છે એમ ઘટે છે, વિરુદ્ધ તો નથી. “અતઃ અન્યત્ બન્ધસ્ય હેતુઃ” (અતઃ) શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ મોક્ષમાર્ગ છે, એ વિના (અન્યત્) જે કાંઈ છે શુભ ક્રિયારૂપ, અશુભ ક્રિયારૂપ અનેક પ્રકાર (બન્ધસ્ય હેતુઃ) તે બધો બંધનો માર્ગ છે; “યતઃ સ્વયમ્ અપિ બન્ધઃ ઇતિ” (યતઃ) કારણ કે (સ્વયમ્ અપિ) પોતે પણ (બન્ધઃ ઇતિ) બધોય બંધરૂપ છે. “તતઃ તત્ જ્ઞાનાત્મા સ્વં ભવનમ્ વિહિતં હિ અનુભૂતિઃ” (તતઃ) તે કારણથી (તત્) પૂર્વોક્ત (જ્ઞાનાત્મા) ચેતનાલક્ષણ એવું છે (સ્વં ભવનમ્) પોતાના જીવનું સત્ત્વ તે (વિહિતમ્) મોક્ષમાર્ગ છે, (હિ) નિશ્ચયથી (અનુભૂતિઃ) પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ કરવામાં આવતું થકું. ૬-૧૦૫.

(અનુષ્ટુપ)

વૃત્તં જ્ઞાનસ્વભાવેન જ્ઞાનસ્ય ભવનં સદા ।

એકદ્રવ્યસ્વભાવત્વાન્મોક્ષહેતુસ્તદેવ તત્ ॥૭-૧૦૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જ્ઞાનસ્વભાવેન વૃત્તં તત્ તત્ મોક્ષહેતુઃ એવ” (જ્ઞાન) શુદ્ધ વસ્તુમાત્ર, તેની (સ્વભાવેન) સ્વરૂપનિષ્પત્તિ, તેનાથી જે (વૃત્તં) સ્વરૂપાયરણચારિત્ર (તત્ તત્ મોક્ષહેતુઃ) તે જ, તે જ મોક્ષમાર્ગ છે; (એવ) આ વાતમાં સંદેહ નથી. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ જાણશે કે સ્વરૂપાયરણચારિત્ર એવું કહેવાય છે કે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને વિચારે અથવા ચિંતવે અથવા એકાગ્રપણે મગ્ન થઈને અનુભવે. પણ એવું તો નથી, એમ કરતાં બંધ થાય છે, કેમ કે એવું તો સ્વરૂપાયરણચારિત્ર નથી. તો સ્વરૂપાયરણચારિત્ર કેવું છે? જેમ પાનું (સુવર્ણપત્ર) તપાવવાથી સુવર્ણમાંની કાલિમા જાય છે, સુવર્ણ શુદ્ધ થાય છે, તેમ જીવદ્રવ્યને અનાદિથી અશુદ્ધચેતનારૂપ રાગાદિ પરિણમન હતું તે જાય છે, શુદ્ધસ્વરૂપ માત્ર શુદ્ધચેતનારૂપે જીવદ્રવ્ય પરિણમે છે, તેનું નામ સ્વરૂપાયરણચારિત્ર કહેવાય છે; આવો મોક્ષમાર્ગ છે. કાંઈક વિશેષ—તે શુદ્ધ પરિણમન જ્યાં સુધીમાં સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે ત્યાં સુધીના શુદ્ધપણાના અનંત ભેદ છે. તે ભેદો જાતિભેદની અપેક્ષાએ તો નથી; ઘણી શુદ્ધતા, તેનાથી ઘણી, તેનાથી ઘણી—એવા થોડાપણા-ઘણાપણારૂપ ભેદ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેટલી શુદ્ધતા હોય છે તેટલી જ મોક્ષનું કારણ છે. જ્યારે સર્વથા શુદ્ધતા થાય છે ત્યારે સકળકર્મક્ષયલક્ષણ મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. શા કારણથી? “સદા જ્ઞાનસ્ય ભવનં એકદ્રવ્યસ્વભાવત્વાત્” (સદા) ત્રણે કાળે (જ્ઞાનસ્ય ભવનં) આવું છે જે શુદ્ધચેતનાપરિણમનરૂપ સ્વરૂપાયરણચારિત્ર તે આત્મદ્રવ્યનું નિજ સ્વરૂપ છે, શુભાશુભ ક્રિયાની માફક ઉપાધિરૂપ નથી, તેથી (એકદ્રવ્યસ્વભાવત્વાત્) એક જીવદ્રવ્યસ્વરૂપ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જો ગુણ-ગુણીરૂપ ભેદ કરીએ તો આવો ભેદ થાય છે કે જીવનો શુદ્ધપણું ગુણ; જો વસ્તુમાત્ર અનુભવ કરીએ તો આવો ભેદ પણ મટે છે, કેમ કે શુદ્ધપણું તથા જીવદ્રવ્ય વસ્તુએ તો એક સત્તા છે. આવું શુદ્ધપણું મોક્ષકારણ છે, એના વિના જે કાંઈ ક્રિયારૂપ છે તે બધું બંધનું કારણ છે. ૭-૧૦૬.

(અનુષ્ટુપ)

વૃત્તં કર્મસ્વભાવેન જ્ઞાનસ્ય ભવનં ન હિ ।

દ્રવ્યાન્તરસ્વભાવત્વાન્મોક્ષહેતુર્ન કર્મ તત્ ॥૮-૧૦૭॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“કર્મસ્વભાવેન વૃત્તં જ્ઞાનસ્ય ભવનં ન હિ” (કર્મસ્વભાવેન) જેટલું શુભ ક્રિયારૂપ અથવા અશુભ ક્રિયારૂપ આચરણલક્ષણ ચારિત્ર, તેના સ્વભાવે અર્થાત્ તે-રૂપ જે (વૃત્તં) ચારિત્ર તે (જ્ઞાનસ્ય) શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુનું (ભવનં) શુદ્ધસ્વરૂપપરિણમન (ન હિ) હોતું નથી એવો નિશ્ચય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે— જેટલું શુભ-અશુભ ક્રિયારૂપ આચરણ અથવા બાહ્યરૂપ વક્તવ્ય અથવા સૂક્ષ્મ અંતરંગરૂપ ચિંતવન, અભિલાષ, સ્મરણ ઇત્યાદિ છે તે સમસ્ત અશુદ્ધત્વરૂપ પરિણમન છે, શુદ્ધ પરિણમન નથી; તેથી બંધનું કારણ છે, મોક્ષનું કારણ નથી. તેથી જેમ કામળાનો સિંહ ‘કહેવાનો સિંહ’ છે તેમ આચરણરૂપ (ક્રિયારૂપ) ચારિત્ર ‘કહેવાનું ચારિત્ર’ છે, પરંતુ ચારિત્ર નથી, નિઃસંદેહપણે એમ જાણો. “તત્ કર્મ મોક્ષહેતુઃ ન” (તત્) તે કારણથી (કર્મ) બાહ્ય-અભ્યંતરરૂપ સૂક્ષ્મસ્થૂલરૂપ જેટલું આચરણ (ચારિત્ર) છે તે (મોક્ષહેતુઃ ન) કર્મક્ષપણનું કારણ નથી, બંધનું કારણ છે. શા કારણથી? “બ્રહ્માન્તરસ્વભાવત્વાત્” (બ્રહ્માન્તર) આત્મદ્રવ્યથી ભિન્ન પુદ્ગલદ્રવ્ય તેના (સ્વભાવત્વાત્) સ્વભાવરૂપ હોવાથી અર્થાત્ આ બધું પુદ્ગલદ્રવ્યના ઉદયનું કાર્ય છે, જીવનું સ્વરૂપ નથી, તેથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—શુભ-અશુભ ક્રિયા, સૂક્ષ્મ-સ્થૂલ અંતર્જલ્પ-બહિર્જલ્પરૂપ જેટલું વિકલ્પરૂપ આચરણ છે તે બધું કર્મના ઉદયરૂપ પરિણમન છે, જીવનું શુદ્ધ પરિણમન નથી; તેથી બધું આચરણ મોક્ષનું કારણ નથી, બંધનું કારણ છે. ૮-૧૦૭.

(અનુષ્ટુપ)

મોક્ષહેતુતિરોધાનાદ્વન્ધત્વાત્સ્વયમેવ ચ ।

મોક્ષહેતુતિરોધાયિભાવત્વાત્તન્નિષિધ્યતે ॥૬-૧૦૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—અહીં કોઈ જાણશે કે શુભ-અશુભ ક્રિયારૂપ જે આચરણરૂપ ચારિત્ર છે તે કરવાયોગ્ય નથી તેમ વર્જવાયોગ્ય પણ નથી. ઉત્તર આમ છે કે—વર્જવાયોગ્ય છે, કારણ કે વ્યવહારચારિત્ર હોતું થકું દુષ્ટ છે, અનિષ્ટ છે, ઘાતક છે; તેથી વિષય-કષાયની માફક ક્રિયારૂપ ચારિત્ર નિષિદ્ધ છે એમ કહે છે—“તત્ નિષિધ્યતે” (તત્) શુભ-અશુભરૂપ કરતૂત (કૃત્ય) (નિષિધ્યતે) નિષેધ્ય અર્થાત્ ત્યજનીય છે. કેવું હોવાથી નિષિદ્ધ છે? “મોક્ષહેતુતિરોધાનાત્” (મોક્ષ)

નિષ્કર્મ-અવસ્થા, તેનું (હિતુ) કારણ છે જીવનું શુદ્ધરૂપ પરિણમન, તેનું (તિરોધાનાત્) ઘાતક છે, તેથી કરતૂત નિષિદ્ધ છે. વળી કેવું હોવાથી? “સ્વયમ્ એવ બન્ધત્વાત્” પોતે પણ બંધરૂપ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેટલું શુભ-અશુભ આચરણ છે તે બધું કર્મના ઉદયથી અશુદ્ધરૂપ છે, તેથી ત્યાજ્ય છે, ઉપાદેય નથી. વળી કેવું હોવાથી? “મોક્ષહેતુતિરોધાયિભાવત્વાત્” (મોક્ષ) સકળકર્મક્ષયલક્ષણ પરમાત્મપદ, તેનો (હિતુ) હેતુ અર્થાત્ જીવનો ગુણ જે શુદ્ધચેતનારૂપ પરિણમન, તેનું (તિરોધાયિ) ઘાતનશીલ છે (ભાવત્વાત્) સહજ લક્ષણ જેનું—એવું છે, તેથી કર્મ નિષિદ્ધ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ પાણી સ્વરૂપથી નિર્મળ છે, કાદવના સંયોગથી મેલું થાય છે—પાણીના શુદ્ધપણાનો ઘાત થાય છે, તેમ જીવદ્રવ્ય સ્વભાવથી સ્વચ્છરૂપ છે—કેવળજ્ઞાન-દર્શન-સુખ-વીર્યરૂપ છે, તે સ્વચ્છપણું વિભાવરૂપ અશુદ્ધચેતનાલક્ષણ મિથ્યાત્વ-વિષય-કષાયરૂપ પરિણામથી મટ્યું છે; અશુદ્ધ પરિણામનો એવો જ સ્વભાવ છે કે શુદ્ધપણાને મટાડે; તેથી સમસ્ત કર્મ નિષિદ્ધ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ જીવ ક્રિયારૂપ યતિપણું પામે છે, તે યતિપણામાં મગ્ન થાય છે કે—‘અમે મોક્ષમાર્ગ પામ્યા, જે કાંઈ કરવાનું હતું તે કર્યું;’ તેથી તે જીવોને સમજાવે છે કે યતિપણાનો ભરોસો છોડીને શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપને અનુભવો. ૯-૧૦૮.

(શાર્દૂલવિકીડિત)

સંન્યસ્તવ્યમિદં સમસ્તમપિ તત્કર્મેવ મોક્ષાર્થિના

સંન્યસ્તે સતિ તત્ર કા કિલ કથા પુણ્યસ્ય પાપસ્ય વા।

સમ્યક્ત્વાદિનિજસ્વભાવભવનાન્મોક્ષસ્ય હેતુર્ભવન્-

નૈષ્કર્મ્યપ્રતિબદ્ધમુદ્ધતરસં જ્ઞાનં સ્વયં ધાવતિ ॥૧૦-૧૦૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“મોક્ષાર્થિના તત્ત્વં સમસ્તમ્ અપિ કર્મ સંન્યસ્તવ્યમ્” (મોક્ષાર્થિના) સકળકર્મક્ષયલક્ષણ મોક્ષ—અતીન્દ્રિય પદ, તેમાં જે અનંત સુખ તેને ઉપાદેય અનુભવે છે એવો છે જે કોઈ જીવ તેણે (તત્ત્વં સમસ્તમ્) તે જ કર્મ જે પહેલાં જ કહ્યું હતું, (સમસ્તમ્ અપિ) જેટલું—શુભક્રિયારૂપ-અશુભક્રિયારૂપ, અંતર્જલ્પરૂપ-બહિર્જલ્પરૂપ ઈત્યાદિ કરતૂતરૂપ (કર્મ) ક્રિયા અથવા જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલનો પિંડ,

અશુદ્ધ રાગાદિરૂપ જીવના પરિણામ—એવું કર્મ તે (સંન્યસ્તવ્યમ્) જીવસ્વરૂપનું ઘાતક છે એમ જાણીને આમૂલાગ્ર (સમગ્ર) ત્યાજ્ય છે. “તત્ર સંન્યસ્તે સતિ” તે સઘળાય કર્મનો ત્યાગ થતાં “પુણ્યસ્ય વા પાપસ્ય વા કા કથા” પુણ્યનો કે પાપનો શો ભેદ રહ્યો? ભાવાર્થ આમ છે કે—સમસ્ત કર્મજાતિ હેય છે, પુણ્ય-પાપના વિવરણની શી વાત રહી? “કિલ” આ વાત નિશ્ચયથી જાણો, પુણ્યકર્મ ભલું એવી ભ્રાન્તિ ન કરો. “જ્ઞાનં મોક્ષસ્ય હેતુઃ ભવન્ સ્વયં ધાવતિ” (જ્ઞાનં) જ્ઞાન અર્થાત્ આત્માનું શુદ્ધચેતનારૂપ પરિણમન (મોક્ષસ્ય) મોક્ષનું અર્થાત્ સકળ-કર્મક્ષયલક્ષણ એવી અવસ્થાનું (હેતુઃ ભવન્) કારણ થતું થકું (સ્વયં ધાવતિ) સ્વયં દોડે છે એવું સહજ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ થતાં સહજ જ અંધકાર મટે છે, તેમ જીવ શુદ્ધચેતનારૂપ પરિણમતાં સહજ જ સમસ્ત વિકલ્પો મટે છે, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ અકર્મરૂપ પરિણમે છે, રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામ મટે છે. કેવું છે જ્ઞાન? “નૈષ્કર્મ્યપ્રતિબદ્ધમ્” નિર્વિકલ્પસ્વરૂપ છે. વળી કેવું છે? “ઉદ્ધતરસં” પ્રગટપણે ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. શાથી મોક્ષનું કારણ થાય છે? “સમ્યક્ત્વાદિનિજસ્વભાવભવનાત્” (સમ્યક્ત્વ) જીવના ગુણ સમ્યગ્દર્શન, (આદિ) સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર એવા છે જે (નિજસ્વભાવ) જીવના ક્ષાયિક ગુણ તેમના (ભવનાત્) પ્રગટપણાને લીધે. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ આશંકા કરશે કે મોક્ષમાર્ગ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણે મળીને છે, અહીં જ્ઞાનમાત્ર મોક્ષમાર્ગ કહ્યો તે કઈ રીતે કહ્યો? તેનું સમાધાન આમ છે કે શુદ્ધસ્વરૂપ જ્ઞાનમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ચારિત્ર સહજ જ ગર્ભિત છે, તેથી દોષ તો કાંઈ નથી, ગુણ છે. ૧૦-૧૦૯.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

યાવત્પાકમુપૈતિ કર્મવિરતિજ્ઞાનસ્ય સમ્યક્ ન સા
કર્મજ્ઞાનસમુચ્ચયોઽપિ વિહિતસ્તાવન્ન કાચિત્ક્ષતિઃ ।
કિંત્વત્રાપિ સમુલ્લસત્યવશતો યત્કર્મ બન્ધાય તન્
મોક્ષાય સ્થિતમેકમેવ પરમં જ્ઞાનં વિમુક્તં સ્વતઃ ॥૧૧-૧૧૦॥

બંડાન્વય સહિત અર્થ :—અહીં કોઈ ભ્રાન્તિ કરશે કે મિથ્યાદષ્ટિનું યતિપણું ક્રિયારૂપ છે, તે બંધનું કારણ છે, સમ્યગ્દષ્ટિનું છે જે યતિપણું શુભ

ક્રિયારૂપ, તે મોક્ષનું કારણ છે; કારણ કે અનુભવ—જ્ઞાન તથા દયા-વ્રત-તપ-સંયમરૂપ ક્રિયા બંને મળીને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો ક્ષય કરે છે. આવી પ્રતીતિ કેટલાક અજ્ઞાની જીવો કરે છે. ત્યાં સમાધાન આમ છે કે—જેટલી શુભ-અશુભ ક્રિયા, બહિર્જલ્પરૂપ વિકલ્પ અથવા અંતર્જલ્પરૂપ અથવા દ્રવ્યોના વિચારરૂપ અથવા શુદ્ધસ્વરૂપનો વિચાર ઈત્યાદિ સમસ્ત, કર્મબંધનું કારણ છે. આવી ક્રિયાનો આવો જ સ્વભાવ છે, સમ્યગ્દેષ્ટિ-મિથ્યાદેષ્ટિનો એવો ભેદ તો કાંઈ નથી; એવા કરતૂતથી (કૃત્યથી) એવો બંધ છે, શુદ્ધસ્વરૂપ પરિણમનમાત્રથી મોક્ષ છે. જોકે એક જ કાળમાં સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને શુદ્ધ જ્ઞાન પણ છે, ક્રિયારૂપ પરિણામ પણ છે, તોપણ ક્રિયારૂપ છે જે પરિણામ તેનાથી એકલો બંધ થાય છે, કર્મનો ક્ષય એક અંશમાત્ર પણ થતો નથી. આવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, સહારો કોનો? તે જ કાળે શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ—જ્ઞાન પણ છે, તે જ કાળે જ્ઞાનથી કર્મક્ષય થાય છે, એક અંશમાત્ર પણ બંધ થતો નથી. વસ્તુનું એવું જ સ્વરૂપ છે. આવું જેમ છે તેમ કહે છે—“તાવત્કર્મજ્ઞાનસમુચ્ચયઃ અપિ વિહિતઃ” (તાવત્) ત્યાં સુધી (કર્મ) ક્રિયારૂપ પરિણામ અને (જ્ઞાન) આત્મદ્રવ્યનું શુદ્ધસ્વરૂપ પરિણમન, તેમનું (સમુચ્ચયઃ) એક જીવમાં એક જ કાળે અસ્તિત્વપણું છે, (અપિ વિહિતઃ) એવું પણ છે; પરંતુ એક વિશેષ—“કાચિત્ ક્ષતિઃ ન” (કાચિત્) કોઈ પણ (ક્ષતિઃ) હાનિ (ન) નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—એક જીવમાં એક જ કાળે જ્ઞાન-ક્રિયા બંને કઈ રીતે હોય છે? સમાધાન આમ છે કે—વિરુદ્ધ તો કાંઈ નથી. કેટલાક કાળ સુધી બંને હોય છે, એવો જ વસ્તુનો પરિણામ છે; પરંતુ વિરોધી જેવાં લાગે છે, છતાં પણ પોતપોતાના સ્વરૂપે છે, વિરોધ તો કરતાં નથી. એટલા કાળ સુધી જેમ છે તેમ કહે છે—“યાવત્ જ્ઞાનસ્ય સા કર્મવિરતિઃ સમ્યક્ પાકં ન ઉપૈતિ” (યાવત્) જેટલો કાળ (જ્ઞાનસ્ય) આત્માના મિથ્યાત્વરૂપ વિભાવપરિણામ મટ્યા છે, આત્મદ્રવ્ય શુદ્ધ થયું છે, તેને (સા) પૂર્વોક્ત (કર્મ) ક્રિયાનો (વિરતિઃ) ત્યાગ (સમ્યક્ પાકં ન ઉપૈતિ) બરાબર પરિપક્વતાને પામતો નથી અર્થાત્ ક્રિયાનો મૂળથી વિનાશ થયો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જ્યાં સુધી અશુદ્ધ પરિણમન છે ત્યાં સુધી જીવનું વિભાવપરિણમન છે. તે વિભાવપરિણમનનું અંતરંગ નિમિત્ત છે, બહિરંગ નિમિત્ત છે. વિવરણ— અંતરંગ નિમિત્ત જીવની વિભાવરૂપ પરિણમનશક્તિ, બહિરંગ નિમિત્ત છે મોહનીયકર્મરૂપ પરિણમેલો પુદ્ગલપિંડનો ઉદય. તે મોહનીયકર્મ બે પ્રકારનું

છે : એક મિથ્યાત્વરૂપ છે, બીજું ચારિત્રમોહરૂપ છે. જીવનો વિભાવપરિણામ પણ બે પ્રકારનો છે : જીવનો એક સમ્યક્ત્વગુણ છે તે જ વિભાવરૂપ થઈને મિથ્યાત્વરૂપ પરિણમે છે, તેના પ્રતિ બહિરંગ નિમિત્ત છે મિથ્યાત્વરૂપ પરિણમેલો પુદ્ગલપિંડનો ઉદય; જીવનો એક ચારિત્રગુણ છે તે જ વિભાવરૂપ પરિણમતો થકો વિષયકષાયલક્ષણ ચારિત્રમોહરૂપ પરિણમે છે, તેના પ્રતિ બહિરંગ નિમિત્ત છે ચારિત્રમોહરૂપ પરિણમેલો પુદ્ગલપિંડનો ઉદય. વિશેષ આમ છે કે—ઉપશમનો, ક્ષપણનો ક્રમ આવો છે : પહેલાં મિથ્યાત્વકર્મનો ઉપશમ થાય છે અથવા ક્ષપણ થાય છે; તેના પછી ચારિત્રમોહકર્મનો ઉપશમ થાય છે અથવા ક્ષપણ થાય છે. તેથી સમાધાન આમ છે—કોઈ આસન્નભવ્ય જીવને કાળલબ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી મિથ્યાત્વરૂપ પુદ્ગલપિંડ-કર્મ ઉપશમે છે અથવા ક્ષપણ થાય છે. આમ થતાં જીવ સમ્યક્ત્વગુણરૂપ પરિણમે છે, તે પરિણમન શુદ્ધતારૂપ છે. તે જ જીવ જ્યાં સુધીમાં ક્ષપકશ્રેણી પર ચડશે ત્યાં સુધી ચારિત્રમોહકર્મનો ઉદય છે, તે ઉદય હોતાં જીવ પણ વિષયકષાયરૂપ પરિણમે છે, તે પરિણમન રાગરૂપ છે, અશુદ્ધરૂપ છે. તેથી કોઈ કાળમાં જીવને શુદ્ધપણું-અશુદ્ધપણું એક જ સમયે ઘટે છે, વિરુદ્ધ નથી. “કિન્તુ” કોઈ વિશેષ છે, તે વિશેષ જેમ છે તેમ કહે છે—“અત્ર અપિ” એક જ જીવને એક જ કાળે શુદ્ધપણું-અશુદ્ધપણું જોકે હોય છે તોપણ પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે. “યત્ કર્મ અવશતઃ બન્ધાય સમુલ્લસતિ” (યત્) જેટલી (કર્મ) દ્રવ્યરૂપ-ભાવરૂપ—અંતર્જલ્પ-બહિર્જલ્પ—સૂક્ષ્મ-સ્થૂળરૂપ ક્રિયા, (અવશતઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ પુરુષ સર્વથા ક્રિયાથી વિરક્ત હોવા છતાં ચારિત્રમોહના ઉદયે બલાત્કારે થાય છે તે (બન્ધાય સમુલ્લસતિ)—જેટલી ક્રિયા છે તેટલી—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધ કરે છે, સંવર-નિર્જરા અંશમાત્ર પણ કરતી નથી. “તત્ એકમ્ જ્ઞાનં મોક્ષાય સ્થિતમ્” (તત્) પૂર્વોક્ત (એકમ્ જ્ઞાનં) એક જ્ઞાન અર્થાત્ એક શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રકાશ (મોક્ષાય સ્થિતમ્) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મક્ષયનું નિમિત્ત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—એક જીવમાં શુદ્ધપણું-અશુદ્ધપણું એક જ કાળે હોય છે, પરંતુ જેટલા અંશે શુદ્ધપણું છે તેટલા અંશે કર્મ-ક્ષપણ છે, જેટલા અંશે અશુદ્ધપણું છે તેટલા અંશે કર્મબંધ થાય છે. એક જ કાળે બંને કાર્ય થાય છે. “એવ” આમ જ છે, સંદેહ કરવો નહિ. કેવું છે શુદ્ધ જ્ઞાન? “પરમં” સર્વોત્કૃષ્ટ છે—પૂજ્ય છે. વળી કેવું છે? “સ્વતઃ વિમુક્તં” ત્રણે કાળ સમસ્ત પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન છે. ૧૧-૧૧૦.

**મગ્નાઃ કર્મનયાવલમ્બનપરા જ્ઞાનં ન જાનન્તિ યન્
મગ્ના જ્ઞાનનયૈષિણોઽપિ યદતિસ્વચ્છન્દમન્દોઘમાઃ ।
વિશ્વસ્યોપરિ તે તરન્તિ સતતં જ્ઞાનં ભવન્તઃ સ્વયં
યે કુર્વન્તિ ન કર્મ જાતુ ન વશં યાન્તિ પ્રમાદસ્ય ચ ॥૧૨-૧૧૧॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“કર્મનયાવલમ્બનપરાઃ મગ્નાઃ” (કર્મ) અનેક પ્રકારની ક્રિયા, એવો છે (નય) પક્ષપાત, તેનું (અવલમ્બન)—ક્રિયા મોક્ષમાર્ગ છે એમ જાણીને ક્રિયાનું—પ્રતિપાલન, તેમાં (પરાઃ) તત્પર છે જે કોઈ અજ્ઞાની જીવો તે પણ (મગ્નાઃ) પાણીના પૂરમાં ડૂબેલા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે સંસારમાં ભટકશે, મોક્ષના અધિકારી નથી. શા કારણથી ડૂબેલા છે? “યત્ જ્ઞાનં ન જાનન્તિ” (યત્) કારણ કે (જ્ઞાનં) શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુનો (ન જાનન્તિ) પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ કરવાને સમર્થ નથી, ક્રિયામાત્ર મોક્ષમાર્ગ એમ જાણીને ક્રિયા કરવાને તત્પર છે. “જ્ઞાનનયૈષિણઃ અપિ મગ્નાઃ” (જ્ઞાન) શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રકાશ, તેનો (નય) પક્ષપાત, તેના (ઈષિણઃ) અભિલાષી છે, [ભાવાર્થ આમ છે કે—શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ તો નથી, પરંતુ પક્ષમાત્ર બોલે છે;] (અપિ) એવા જીવો પણ (મગ્નાઃ) સંસારમાં ડૂબેલા જ છે. શા કારણથી ડૂબેલા જ છે? “યત્ અતિસ્વચ્છન્દમન્દોઘમાઃ” (યત્) કારણ કે (અતિસ્વચ્છન્દ) ઘણું જ સ્વેચ્છા-ચારપણું છે એવા છે, (મન્દોઘમાઃ) શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપનો વિચારમાત્ર પણ કરતા નથી. એવા છે જે કોઈ તેમને મિથ્યાદૃષ્ટિ જાણવા. અહીં કોઈ આશંકા કરે છે કે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ મોક્ષમાર્ગ એવી પ્રતીતિ કરતાં મિથ્યાદૃષ્ટિપણું કેમ હોય છે? સમાધાન આમ છે—વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું છે કે જે કાળે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે તે કાળે અશુદ્ધતારૂપ છે જેટલી ભાવ-દ્રવ્યરૂપ ક્રિયા તેટલી સહજ જ મટે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ એવું માને છે કે જેટલી ક્રિયા છે તે જેવી છે તેવી જ રહે છે, શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ મોક્ષમાર્ગ છે; પરંતુ વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું તો નથી. તેથી જે એવું માને છે તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, વચનમાત્રથી કહે છે કે શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ મોક્ષમાર્ગ છે; એવું કહેવાથી કાર્યસિદ્ધિ તો કાંઈ નથી.

“તે વિશ્વસ્ય ઉપરિ તરન્તિ” (તે) એવા જે કોઈ જીવો સમ્યગ્દષ્ટિ છે તેઓ, (વિશ્વસ્ય ઉપરિ) કહ્યા છે જે બે જાતિના જીવ તે બંને ઉપર થઈને, (તરન્તિ) સકળ કર્મોનો ક્ષય કરી મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થાય છે. કેવા છે તે? “યે સતતં સ્વયં જ્ઞાનં ભવન્તઃ કર્મ ન કુર્વન્તિ, પ્રમાદસ્ય વશં જાતુ ન યાન્તિ” (યે) જે કોઈ નિકટ સંસારી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો (સતતં) નિરંતર (સ્વયં જ્ઞાનં) શુદ્ધજ્ઞાનરૂપ (ભવન્તઃ) પરિણમે છે, (કર્મ ન કુર્વન્તિ) અનેક પ્રકારની ક્રિયાને મોક્ષમાર્ગ જાણી કરતા નથી; [ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ કર્મના ઉદયે શરીર વિદ્યમાન છે છતાં હેયરૂપ જાણે છે, તેમ અનેક પ્રકારની ક્રિયા વિદ્યમાન છે છતાં હેયરૂપ જાણે છે;] (પ્રમાદસ્ય વશં જાતુ ન યાન્તિ) ‘ક્રિયા તો કાંઈ નથી’—એમ જાણી વિષયી-અસંયમી પણ કદાચિત્ તતા નથી, કેમ કે અસંયમનું કારણ તીવ્ર સંકલેશપરિણામ છે, તે સંકલેશ તો મૂળથી જ ગયો છે. એવા જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો, તે જીવો તત્કાળમાત્ર મોક્ષપદને પામે છે. ૧૨-૧૧૧.

(મંદાકાન્તી)

ભેદોન્માદં ભ્રમરસભરાન્નાટયત્પીતમોહં

મૂલોન્મૂલં સકલમપિ તત્કર્મ કૃત્વા બલેન ।

હેલોન્મીલત્પરમકલયા સાર્ધમારબ્ધકેલિ

જ્ઞાનજ્યોતિઃ કવલિતતમઃ પ્રોઙ્ગ્રજૃમ્ભે ભરેણ ॥૧૩-૧૧૨॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જ્ઞાનજ્યોતિઃ ભરેણ પ્રોઙ્ગ્રજૃમ્ભે” (જ્ઞાનજ્યોતિઃ) શુદ્ધસ્વરૂપનો પ્રકાશ (ભરેણ) પોતાના સંપૂર્ણ સામર્થ્ય વડે (પ્રોઙ્ગ્રજૃમ્ભે) પ્રગટ થયો. કેવો છે? “હેલોન્મીલત્પરમકલયા સાર્ધમ્ આરબ્ધકેલિ” (હેલા) સહજરૂપથી (ઉન્મીલત્) પ્રગટ થતા (પરમકલયા) નિરંતરપણે અતીન્દ્રિય સુખપ્રવાહની (સાર્ધમ્) સાથે (આરબ્ધકેલિ) પ્રાપ્ત કર્યું છે પરિણમન જેણે, એવો છે. વળી કેવો છે? “કવલિતતમઃ” (કવલિત) દૂર કર્યો છે (તમઃ) મિથ્યાત્વ-અંધકાર જેણે, એવો છે. આવો કઈ રીતે થયો છે તે કહે છે—“તત્કર્મ સકલમ્ અપિ બલેન મૂલોન્મૂલં કૃત્વા” (તત્) કહી છે અનેક પ્રકારની (કર્મ) ભાવરૂપ અથવા દ્રવ્યરૂપ ક્રિયા—(સકલમ્ અપિ) પાપરૂપ અથવા પુણ્યરૂપ—તેને (બલેન) બળજોરીથી (મૂલોન્મૂલં કૃત્વા) ઉખેડી નાખીને અર્થાત્ ‘જેટલી ક્રિયા છે

તે બધી મોક્ષમાર્ગ નથી' એમ જાણી સમસ્ત ક્રિયામાં મમત્વનો ત્યાગ કરીને. શુદ્ધ જ્ઞાન મોક્ષમાર્ગ છે એવો સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થયો. કેવું છે કર્મ અર્થાત્ ક્રિયા? “ભેદોન્માદં” (ભેદ) શુભ ક્રિયા મોક્ષમાર્ગ છે એવા પક્ષપાતરૂપ ભેદ (અન્તર) તેનાથી (જન્માદં) થયું છે ઘેલાપણું જેમાં, એવું છે. વળી કેવું છે? “પીત્તમોહં” (પીત) ગળ્યું (પીધું) છે (મોહં) વિપરીતપણું જેણે, એવું છે. કોઈ ધતૂરો પીને ઘેલો થાય છે એના જેવો તે છે જે પુણ્યકર્મને ભલું માને છે. વળી કેવું છે? “ભ્રમરસભરાત્ નાટ્યત્” (ભ્રમ) બ્રાન્તિ, તેનો (રસ) અમલ, તેનું (ભર) અત્યંત ચડવું, તેનાથી (નાટ્યત્) નાચે છે. ભાવાર્થ આમ છે—જેમ કોઈ ધતૂરો પીને સૂધ જવાથી નાચે છે, તેમ મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયે શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવથી ભ્રષ્ટ છે. શુભ કર્મના ઉદયે જે દેવ આદિ પદવી, તેમાં રંજિત થાય છે કે હું દેવ, મારે આવી વિભૂતિ, તે તો પુણ્યકર્મના ઉદયથી; આવું માનીને વારંવાર રંજિત થાય છે. ૧૩-૧૧૨.

-૫-

આસ્રવ અધિકાર

(દ્રુતવિલંબિત)

**અથ મહામદનિર્ભરમન્થરં
સમરરઙ્ગપરાગતમાસ્રવમ્ ।
અયમુદારગભીરમહોદયો
જયતિ દુર્જયબોધધનુર્ધરઃ ॥૧-૧૧૩॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અથ અયમ્ દુર્જયબોધધનુર્ધરઃ આસ્રવમ્ જયતિ” (અથ) અહીંથી માંડીને (અયમ્ દુર્જય) આ અખંડિત પ્રતાપવાળો (બોધ) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવરૂપ છે (ધનુર્ધરઃ) મહા યોદ્ધો તે, (આસ્રવમ્) અશુદ્ધ રાગાદિ પરિણામલક્ષણ આસ્રવને (જયતિ) મટાડે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે અહીંથી શરૂ કરીને આસ્રવનું સ્વરૂપ કહે છે. કેવો છે જ્ઞાનયોદ્ધો? “ઉદાર-ગભીર-મહોદયઃ” (ઉદાર) શાશ્વત એવું છે (ગભીર) અનંત શક્તિએ વિરાજમાન (મહોદયઃ) સ્વરૂપ જેનું, એવો છે. કેવો છે આસ્રવ? “મહામદનિર્ભરમન્થરં” (મહામદ) સમસ્ત સંસારી જીવરાશિ આસ્રવને આધીન છે, તેથી થયો છે ગર્વ-અભિમાન, તે વડે (નિર્ભર) મગ્ન થયો છે (મન્થરં) મતવાલાની માફક, એવો છે. “સમરરઙ્ગપરાગતમ્” (સમર) સંગ્રામ એવી છે (રઙ્ગ) ભૂમિ, તેમાં (પરાગતમ્) સન્મુખ આવ્યો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ પ્રકાશને અને અંધકારને પરસ્પર વિરોધ છે તેમ શુદ્ધ જ્ઞાનને અને આસ્રવને પરસ્પર વિરોધ છે. ૧-૧૧૩.

(શાલિની)

ભાવો રાગદ્વેષમોહૈર્વિના યો
 જીવસ્ય સ્યાદ્ જ્ઞાનનિર્વૃત્ત એવ ।
 રુન્ધન્ સર્વાન્ દ્રવ્યકર્માસ્રવાણાન્
 ણ્ષોઽભાવઃ સર્વભાવાસ્રવાણામ્ ॥૨-૧૧૪॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જીવસ્ય યઃ ભાવઃ જ્ઞાનનિર્વૃત્તઃ એવ સ્યાત્” (જીવસ્ય) કાળલબ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી પ્રગટ થયો છે સમ્યક્ત્વગુણ જેનો એવો છે જે કોઈ જીવ, તેનો (યઃ ભાવઃ) જે કોઈ ભાવ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વપૂર્વક શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવરૂપ પરિણામ, [આ પરિણામ કેવો હોય છે?] (જ્ઞાનનિર્વૃત્તઃ એવ સ્યાત્) શુદ્ધ જ્ઞાનચેતનામાત્ર છે, તે કારણથી “ણ્ષઃ” એવો છે જે શુદ્ધ ચેતનામાત્ર પરિણામ તે, “સર્વભાવાસ્રવાણામ્ અભાવઃ” (સર્વ) અસંખ્યાત લોકમાત્ર જેટલા (ભાવ) અશુદ્ધ ચેતનારૂપ રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ જીવના વિભાવપરિણામ હોય છે—જે (આસ્રવાણામ્) જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલકર્મના આગમનનું નિમિત્તમાત્ર છે—તેમનો (અભાવઃ) મૂલોન્મૂલ વિનાશ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જે કાળે શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કાળે મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષરૂપ જીવના વિભાવપરિણામ મટે છે, તેથી એક જ કાળ છે, સમયનું અન્તર નથી. કેવો છે શુદ્ધ ભાવ? “રાગ-દ્વેષ-મોહૈઃ વિના” રાગાદિ પરિણામ રહિત છે, શુદ્ધ ચેતનામાત્ર ભાવ છે. વળી કેવો છે? “દ્રવ્યકર્માસ્રવાણામ્ સર્વાન્ રુન્ધન્” (દ્રવ્યકર્મ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ-પર્યાયરૂપ પરિણમ્યો છે પુદ્ગલપિંડ, તેનો (આસ્રવ) થાય છે ધારાપ્રવાહરૂપ પ્રતિસમયે આત્મપ્રદેશોની સાથે એકક્ષેત્રાવગાહ, તેના (ઓઘાન્) સમૂહને, [ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ કર્મવર્ગણા પરિણામે છે, તેના ભેદ અસંખ્યાત લોકમાત્ર છે;]—(સર્વાન્) જેટલાં ધારારૂપ આવે છે કર્મ તે બધાંને—(રુન્ધન્) રોકતો થકો. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ એમ માનશે કે જીવનો શુદ્ધ ભાવ થતો થકો રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામનો નાશ કરે છે, આસ્રવ જેવો થાય છે તેવો જ થાય છે; પરંતુ એવું તો નથી. જેવું કહે છે તેવું છે—જીવ શુદ્ધ ભાવરૂપ પરિણમતાં અવશ્ય જ અશુદ્ધ ભાવ મટે છે, અશુદ્ધ ભાવ મટતાં અવશ્ય જ દ્રવ્યકર્મરૂપ આસ્રવ મટે છે; તેથી શુદ્ધ ભાવ ઉપાદેય છે, અન્ય સમસ્ત વિકલ્પ હેય છે. ૨-૧૧૪.

(ઉપજાતિ)

ભાવાસ્રવાભાવમયં પ્રપન્નો**દ્રવ્યાસ્રવેભ્યઃ સ્વત એવ ભિન્નઃ ।****જ્ઞાની સદા જ્ઞાનમયૈકભાવો****નિરાસ્રવો જ્ઞાયક એક એવ ॥૩-૧૧૫॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અયં જ્ઞાની નિરાસ્રવઃ એવ” (અયં) દ્રવ્યરૂપ વિદ્યમાન છે તે (જ્ઞાની) જ્ઞાની અર્થાત્ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (નિરાસ્રવઃ એવ) આસ્રવથી રહિત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને નોંધ કરી (સમજપૂર્વક) વિચારતાં આસ્રવ ઘટતો નથી. કેવો છે જ્ઞાની? “એકઃ” રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામથી રહિત છે, શુદ્ધસ્વરૂપ પરિણમ્યો છે. વળી કેવો છે? “જ્ઞાયકઃ” સ્વદ્રવ્યસ્વરૂપ-પરદ્રવ્યસ્વરૂપ સમસ્ત જ્ઞેય વસ્તુઓને જાણવાને સમર્થ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞાયકમાત્ર છે, રાગાદિ અશુદ્ધરૂપ નથી. વળી કેવો છે? “સદા જ્ઞાનમયૈકભાવઃ” (સદા) સર્વ કાળ ધારાપ્રવાહરૂપે (જ્ઞાનમય) ચેતનરૂપ એવો છે (એકભાવઃ) એકપરિણામ જેનો, એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેટલા વિકલ્પો છે તે બધા મિથ્યા; જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુનું સ્વરૂપ હતું તે અવિનશ્વર રહ્યું. નિરાસ્રવપણું સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને જે રીતે ઘટે છે તે કહે છે—“ભાવાસ્રવાભાવં પ્રપન્નઃ” (ભાવાસ્રવ) મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ ચેતનાપરિણામ, તેનો (અભાવં) વિનાશ, તેને (પ્રપન્નઃ) પ્રાપ્ત થયો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—અનંત કાળથી જીવ મિથ્યાદેષ્ટિ હોતો થકો મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણમતો હતો, તેનું નામ આસ્રવ છે. કાળલબ્ધિ પામતાં તે જ જીવ સમ્યક્ત્વપર્યાયરૂપ પરિણમ્યો, શુદ્ધતારૂપ પરિણમ્યો, અશુદ્ધ પરિણામ મટ્યા, તેથી ભાવાસ્રવથી તો આ પ્રકારે રહિત થયો. “દ્રવ્યાસ્રવેભ્યઃ સ્વતઃ એવ ભિન્નઃ” (દ્રવ્યાસ્રવેભ્યઃ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપર્યાયરૂપ જીવના પ્રદેશોમાં બેઠા છે પુદ્ગલપિંડ, તેમનાથી (સ્વતઃ) સ્વભાવથી (ભિન્નઃ એવ) સર્વ કાળ નિરાળો જ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—આસ્રવ બે પ્રકારનો છે. વિવરણ—એક દ્રવ્યાસ્રવ છે, એક ભાવાસ્રવ છે. દ્રવ્યાસ્રવ એટલે કર્મરૂપ બેઠા છે આત્માના પ્રદેશોમાં પુદ્ગલપિંડ તે; આવા દ્રવ્યાસ્રવથી જીવ સ્વભાવથી જ રહિત છે. જોકે જીવના પ્રદેશો અને કર્મ-

પુદ્ગલપિંડના પ્રદેશો એક જ ક્ષેત્રે રહે છે તોપણ પરસ્પર એકદ્રવ્યરૂપ થતા નથી, પોતપોતાનાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપ રહે છે; તેથી પુદ્ગલપિંડથી જીવ ભિન્ન છે. ભાવાસ્રવ એટલે મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ વિભાવ અશુદ્ધ ચેતનપરિણામ; આવા પરિણામ જોકે જીવને મિથ્યાદૃષ્ટિ-અવસ્થામાં વિદ્યમાન જ હતા તોપણ સમ્યક્ત્વરૂપ પરિણમતાં અશુદ્ધ પરિણામ મટ્યા; તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ભાવાસ્રવથી રહિત છે. આથી એવો અર્થ નીપજ્યો કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ નિરાસ્રવ છે. ૩-૧૧૫.

વળી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જે રીતે નિરાસ્રવ છે તે કહે છે—

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

સન્યસ્યન્નિજબુદ્ધિપૂર્વમનિશં રાગં સમગ્રં સ્વયં
વારંવારમબુદ્ધિપૂર્વમપિ તં જેતું સ્વશક્તિં સ્પૃશન્ ।
ઉચ્છિન્દન્ પરવૃત્તિમેવ સકલાં જ્ઞાનસ્ય પૂર્ણો ભવન્
આત્મા નિત્યનિરાસ્રવો ભવતિ હિ જ્ઞાની યદા સ્યાત્તદા ॥૪-૧૧૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“આત્મા યદા જ્ઞાની સ્યાત્ તદા નિત્યનિરાસ્રવઃ ભવતિ” (આત્મા) જીવદ્રવ્ય (યદા) જે કાળે, (જ્ઞાની સ્યાત્) અનન્ત કાળથી વિભાવ-મિથ્યાત્વભાવરૂપ પરિણમ્યું હતું પરંતુ નિકટ સામગ્રી પામીને સહજ જ વિભાવપરિણામ છૂટી જાય છે, સ્વભાવ-સમ્યક્ત્વરૂપ પરિણમે છે, (એવો કોઈ જીવ હોય છે,) (તદા) તે કાળથી માંડીને સમસ્ત આગામી કાળમાં (નિત્યનિરાસ્રવઃ) સર્વથા સર્વ કાળ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ નિરાસ્રવ અર્થાત્ આસ્રવથી રહિત (ભવતિ) હોય છે. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ સંદેહ કરશે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ આસ્રવ સહિત છે કે આસ્રવ રહિત છે? સમાધાન આમ છે કે આસ્રવથી રહિત છે. શું કરતો થકો નિરાસ્રવ છે? “નિજબુદ્ધિપૂર્વ રાગં સમગ્રં અનિશં સ્વયં સન્યસ્યન્” (નિજ) પોતાના (બુદ્ધિ) મનનું (પૂર્વ) આલંબન કરીને થાય છે જેટલા મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણામ, એવા જે (રાગ) પરદ્રવ્ય સાથે રંજિત પરિણામ—જે (સમગ્ર) અસંખ્યાત લોકમાત્ર ભેદરૂપ છે—તેને (અનિશ) સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિના કાળથી માંડીને આગામી સર્વ કાળમાં (સ્વયં) સહજ જ (સન્યસ્યન્) છોડતો થકો. ભાવાર્થ આમ છે કે—નાના

પ્રકારનાં કર્મોના ઉદયે નાના પ્રકારની સંસાર-શરીર-ભોગસામગ્રી હોય છે. એ સમસ્ત સામગ્રીને ભોગવતો થકો ‘હું દેવ છું, હું મનુષ્ય છું, હું સુખી છું, હું દુઃખી છું,’ ઈત્યાદિરૂપ રંજિત થતો નથી; જાણે છે કે—‘હું ચેતનામાત્ર શુદ્ધસ્વરૂપ છું; આ સમસ્ત, કર્મની રચના છે.’ આમ અનુભવતાં મનના વ્યાપારરૂપ રાગ મટે છે. “અબુદ્ધિપૂર્વમ્ અપિ તં જેતું વારંવારમ્ સ્વશક્તિમ્ સ્મૃશન્” (અબુદ્ધિપૂર્વમ્) મનના આલંબન વિના મોહકર્મના ઉદયરૂપ નિમિત્તકારણથી પરિણમ્યા છે અશુદ્ધતારૂપ જીવના પ્રદેશ, (તં અપિ) તેને પણ (જેતું) જીતવાને માટે (વારંવારમ્) અખંડિતધારા-પ્રવાહરૂપે (સ્વશક્તિ) શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુને (સ્મૃશન્) સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદતો થકો. ભાવાર્થ આમ છે—મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષરૂપ છે જીવના જે અશુદ્ધચેતનારૂપ વિભાવપરિણામ તે બે પ્રકારના છે : એક પરિણામ બુદ્ધિપૂર્વક છે, એક પરિણામ અબુદ્ધિપૂર્વક છે. વિવરણ—બુદ્ધિપૂર્વક કહેતાં, જે બધા પરિણામ મન દ્વારા પ્રવર્તે, બાહ્ય વિષયના આધારે પ્રવર્તે, પ્રવર્તતા થકા તે જીવ પોતે પણ જાણે કે ‘મારા પરિણામ આ રૂપે છે,’ તથા અન્ય જીવ પણ અનુમાન કરીને જાણે કે આ જીવના આવા પરિણામ છે;—આવા પરિણામ બુદ્ધિપૂર્વક કહેવાય છે. ત્યાં આવા પરિણામને સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ મટાડી શકે છે, કેમ કે આવા પરિણામ જીવની જાણમાં છે; શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ થતાં જીવના સહારાના પણ છે; તેથી સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ પહેલાં જ આવા પરિણામ મટાડે છે. અબુદ્ધિપૂર્વક પરિણામ કહેતાં, પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનના વ્યાપાર વિના જ મોહકર્મના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ વિભાવપરિણામરૂપ પોતે સ્વયં જીવદ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશે પરિણમે છે, આવું પરિણામન જીવની જાણમાં નથી અને જીવના સહારાનું પણ નથી, તેથી જે તે પ્રકારે મટાડી શકાતું નથી. માટે આવા પરિણામ મટાડવા અર્થે નિરંતરપણે શુદ્ધસ્વરૂપને અનુભવે છે, શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ કરતાં સહજ મટશે. બીજો ઉપાય તો કોઈ નથી, તેથી એક શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ ઉપાય છે. વળી શું કરતો થકો નિરાસ્રવ હોય છે? “એવ પરવૃત્તિમ્ સક્લાં ઝચ્છિન્દન્” (એવ) અવશ્ય જ (પર) જેટલી જ્ઞેયવસ્તુ છે તેમાં (વૃત્તિમ્) રંજકપણારૂપ પરિણામક્રિયા, (સક્લાં) જેટલી છે શુભરૂપ અથવા અશુભરૂપ, તેને (ઝચ્છિન્દન્) મૂળથી જ ઉખાડતો થકો સમ્યગ્દેષ્ટિ નિરાસ્રવ હોય છે. ભાવાર્થ આમ છે—જ્ઞેય-જ્ઞાયકનો સંબંધ બે પ્રકારે છે : એક તો જાણપણામાત્ર છે, રાગદ્વેષરૂપ નથી. જેમ કે—કેવળી સકળ

જ્ઞેયવસ્તુને દેખે-જાણે છે, પરંતુ કોઈ પણ વસ્તુમાં રાગ-દ્વેષ કરતા નથી. તેનું નામ શુદ્ધ જ્ઞાનચેતના કહેવાય છે. સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને શુદ્ધ જ્ઞાનચેતનારૂપ જાણપણું છે, તેથી મોક્ષનું કારણ છે, બંધનું કારણ નથી. બીજું જાણપણું એવું છે કે કેટલીક વિષયરૂપ વસ્તુનું જાણપણું પણ છે અને મોહકર્મના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને ઈષ્ટમાં રાગ કરે છે, ભોગની અભિલાષા કરે છે તથા અનિષ્ટમાં દ્વેષ કરે છે, અરુચિ કરે છે; ત્યાં આવા રાગ-દ્વેષ સાથે મળેલું છે જે જ્ઞાન તેનું નામ અશુદ્ધ ચેતનાલક્ષણ કર્મચેતના-કર્મફળચેતનારૂપ કહેવાય છે, તેથી બંધનું કારણ છે. આવું પરિણામન સમ્યગ્દેષ્ટિને નથી, કેમ કે મિથ્યાત્વરૂપ પરિણામ ગયા હોવાથી આવું પરિણામન હોતું નથી. આવા અશુદ્ધજ્ઞાનચેતનારૂપ પરિણામ મિથ્યાદેષ્ટિને હોય છે. વળી કેવો હોતો થકો નિરાસ્રવ હોય છે? “જ્ઞાનસ્ય પૂર્ણઃ ભવન્” પૂર્ણ જ્ઞાનરૂપ હોતો થકો. ભાવાર્થ આમ છે—જ્ઞાનનું ખંડિતપણું એ કે તે રાગ-દ્વેષ સાથે મળેલું છે. રાગ-દ્વેષ ગયા હોવાથી જ્ઞાનનું પૂર્ણપણું કહેવાય છે. આવો હોતો થકો સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ નિરાસ્રવ હોય છે. ૪-૧૧૬.

(અનુષ્ટુપ)

સર્વસ્યામેવ જીવન્ત્યાં દ્રવ્યપ્રત્યયસન્તતૌ ।

કુતો નિરાસ્રવો જ્ઞાની નિત્યમેવેતિ ચેન્મતિઃ ॥૫-૧૧૭॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—અહીં કોઈ આશંકા કરે છે—સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ સર્વથા નિરાસ્રવ કહ્યો, અને એમ જ છે, પરંતુ જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યપિંડ જેવો હોતો તેવો જ વિદ્યમાન છે તથા તે કર્મના ઉદયે નાના પ્રકારની ભોગસામગ્રી જેવી હોતી તેવી જ છે, તથા તે કર્મના ઉદયે નાના પ્રકારનાં સુખ-દુઃખને ભોગવે છે, ઈન્દ્રિય-શરીરસંબંધી ભોગસામગ્રી જેવી હોતી તેવી જ છે, સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ તે સામગ્રીને ભોગવે પણ છે; આટલી સામગ્રી હોવા છતાં નિરાસ્રવપણું કઈ રીતે ઘટે છે? એવો કોઈ પ્રશ્ન કરે છે—“દ્રવ્યપ્રત્યયસન્તતૌ સર્વસ્યામ્ એવ જીવન્ત્યાં જ્ઞાની નિત્યમ્ નિરાસ્રવઃ કુતઃ” (દ્રવ્યપ્રત્યય) જીવના પ્રદેશોમાં પરિણમ્યું છે પુદ્ગલપિંડરૂપ અનેક પ્રકારનું મોહનીયકર્મ, તેની (સન્તતૌ) સંતતિ—સ્થિતિબંધરૂપ ઘણા કાળ પર્યન્ત જીવના પ્રદેશોમાં રહેવું તે—(સર્વસ્યામ્) જેટલી હોત, જેવી હોત, (જીવન્ત્યાં) તેટલી જ

છે, વિદ્યમાન છે, તેવી જ છે (એવ) નિશ્ચયથી; તોપણ (જ્ઞાની) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (નિત્યમ્ નિરાસ્રવઃ) સર્વથા સર્વ કાળ આસ્રવથી રહિત છે એમ જે કહ્યું તે (ક્રુતઃ) શું વિચારીને કહ્યું? “ચેત્ ઇતિ મતિઃ” (ચેત્) હે શિષ્ય! જો (ઇતિ મતિઃ) તારા મનમાં આવી આશંકા છે તો ઉત્તર સાંભળ, કહીએ છીએ. ૫-૧૧૭.

(માલિની)

વિજહતિ ન હિ સત્તાં પ્રત્યયાઃ પૂર્વબદ્ધાઃ

સમયમનુસરન્તો યદ્યપિ દ્રવ્યરૂપાઃ ।

તદપિ સકલરાગદ્વેષમોહવ્યુદાસા-

દવતરતિ ન જાતુ જ્ઞાનિનઃ કર્મબન્ધઃ ॥૬-૧૧૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તદપિ જ્ઞાનિનઃ જાતુ કર્મબન્ધઃ ન અવતરતિ” (તદપિ) તોપણ (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને (જાતુ) કદાચિત્ કોઈ પણ નયથી (કર્મબન્ધઃ) જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ પુદ્ગલપિંડનું નૂતન આગમન-કર્મરૂપ પરિણમન (ન અવતરતિ) થતું નથી; અથવા જો કદી પણ સૂક્ષ્મ અબુદ્ધિપૂર્વક રાગ-દ્વેષપરિણામથી બંધ થાય છે તો ઘણો જ અલ્પ બંધ થાય છે; તો પછી સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને બંધ થાય છે એવું કોઈ ત્રણે કાળમાં કહી શકે નહિ. હવે, કેવો હોવાથી બંધ નથી? “સકલરાગદ્વેષમોહવ્યુદાસાત્” જે કારણથી આવું છે તે કારણથી બંધ ઘટતો નથી—(સકલ) જેટલા શુભરૂપ અથવા અશુભરૂપ (રાગ) પ્રીતિરૂપ પરિણામ, (દ્વેષ) દુષ્ટ પરિણામ, (મોહ) પુદ્ગલદ્રવ્યની વિચિત્રતામાં આત્મબુદ્ધિ એવા વિપરીતરૂપ પરિણામ,—એવા (વ્યુદાસાત્) ત્રણેય પરિણામોથી રહિતપણું એવું કારણ છે તેથી સામગ્રી વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ કર્મબંધનો કર્તા નથી. વિદ્યમાન સામગ્રી કઈ રીતે છે તે કહે છે—“યદ્યપિ પૂર્વબદ્ધાઃ પ્રત્યયાઃ દ્રવ્યરૂપાઃ સત્તાં ન હિ વિજહતિ” (યદ્યપિ) જોકે એમ પણ છે કે (પૂર્વબદ્ધાઃ) સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ પહેલાં જીવ મિથ્યાદેષ્ટિ હતો, તેથી મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામ વડે બાંધ્યા હતા જે (દ્રવ્યરૂપાઃ પ્રત્યયાઃ) મિથ્યાત્વરૂપ તથા ચારિત્રમોહરૂપ પુદ્ગલકર્મપિંડ, તે (સત્તાં) સ્થિતિબંધરૂપે

જીવના પ્રદેશોમાં કર્મરૂપ વિદ્યમાન છે એવા પોતાના અસ્તિત્વને (ન હિ વિજહતિ) છોડતા નથી; [ઉદય પણ દે છે એમ કહે છે—] “સમયમ્ અનુસરન્તઃ અપિ” (સમયમ્) સમયે સમયે અખંડિતધારાપ્રવાહરૂપ (અનુસરન્તઃ અપિ) ઉદય પણ દે છે; તોપણ સમ્યગ્દેષ્ટિ કર્મબંધનો કર્તા નથી. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ અનાદિ કાળનો મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ કાળલબ્ધિ પામ્યો થકો સમ્યક્ત્વગુણરૂપ પરિણમ્યો, ચારિત્રમોહ-કર્મની સત્તા વિદ્યમાન છે, ઉદય પણ વિદ્યમાન છે, પંચેન્દ્રિય વિષયસંસ્કાર વિદ્યમાન છે, ભોગવે પણ છે, ભોગવતો થકો જ્ઞાનગુણ દ્વારા વેદક પણ છે; તોપણ જે રીતે મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ આત્મસ્વરૂપને જાણતો નથી, કર્મના ઉદયને પોતારૂપ જાણે છે, તેથી ઈષ્ટ-અનિષ્ટ વિષયસામગ્રી ભોગવતો થકો રાગ-દ્વેષ કરે છે, માટે કર્મનો બંધક થાય છે, તે રીતે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ નથી. સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ આત્માને શુદ્ધસ્વરૂપ અનુભવે છે, શરીર આદિ સમસ્ત સામગ્રીને કર્મનો ઉદય જાણે છે, આવેલા ઉદયને ખપાવે છે, પરંતુ અંતરંગમાં પરમ ઉદાસીન છે તેથી સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને કર્મબંધ નથી. આવી અવસ્થા સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને સર્વ કાળ નથી. જ્યાં સુધીમાં સકળ કર્મોનો ક્ષય કરી નિર્વાણપદવીને પામે ત્યાં સુધી આવી અવસ્થા છે. જ્યારે નિર્વાણપદ પામશે તે કાળનું તો કાંઈ કહેવાનું જ નથી— સાક્ષાત્ પરમાત્મા છે. ૬-૧૧૮.

(અનુષ્ટુપ)

રાગદ્વેષવિમોહાનાં જ્ઞાનિનો યદસમ્ભવઃ ।

તત્ત એવ ન બન્ધોઽસ્ય તે હિ બન્ધસ્ય કારણમ્ ॥૭-૧૧૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—એમ કહ્યું કે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને બંધ નથી, તો એવી પ્રતીતિ જે રીતે થાય છે તે વિશેષ કહે છે—“યત્ જ્ઞાનિનઃ રાગદ્વેષવિમોહાનાં અસમ્ભવઃ તત્તઃ અસ્ય બન્ધઃ ન” (યત્) જેથી (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને (રાગ) રંજકપરિણામ, (દ્વેષ) ઉદ્દેગ, (વિમોહાનાં) પ્રતીતિનું વિપરીતપણું—એવા અશુદ્ધ ભાવોનું (અસમ્ભવઃ) વિદ્યમાનપણું નથી, [ભાવાર્થ આમ છે કે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ કર્મના ઉદયમાં રંજિત થતો નથી, માટે રાગાદિક નથી,] (તત્તઃ) તેથી (અસ્ય) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને (બન્ધઃ ન) જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મનો બંધ નથી; “એવ” નિશ્ચયથી આવું જ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ

છે; “હિ તે બન્ધસ્ય કારણમ્” (હિ) કારણ કે (તે) રાગ-દ્વેષ-મોહ એવા અશુદ્ધ પરિણામ (બન્ધસ્ય કારણમ્) બંધનાં કારણ છે. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ અજ્ઞાની જીવ એમ માનશે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને ચારિત્રમોહનો ઉદય તો છે, તે ઉદયમાત્ર હોતાં આગામી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો બંધ થતો હશે. સમાધાન આમ છે—ચારિત્રમોહનો ઉદયમાત્ર હોતાં બંધ નથી; ઉદય હોતાં જો જીવને રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામ થાય તો કર્મબંધ થાય છે, અન્યથા હજાર કારણ હોય તોપણ કર્મબંધ થતો નથી. રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામ પણ મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયના સહારે છે, મિથ્યાત્વ જતાં એકલા ચારિત્રમોહના ઉદયના સહારાના રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામ નથી. આ કારણથી સમ્યગ્દષ્ટિને રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામ હોતા નથી, માટે કર્મબંધનો કર્તા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ હોતો નથી. ૭-૧૧૯.

(વસન્તતિલકા)

અધ્યાસ્ય શુદ્ધનયમુદ્ધતબોધચિહ્ન-

મૈકાગ્ર્યમેવ કલયન્તિ સદૈવ યે તે ।

રાગાદિમુક્તમનસઃ સતતં ભવન્તઃ

પશ્યન્તિ બન્ધવિધુરં સમયસ્ય સારમ્ ॥૮-૧૨૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“યે શુદ્ધનયં એકાગ્ર્યમ્ એવ સદા કલયન્તિ” (યે) જે કોઈ આસન્નભવ્ય જીવો (શુદ્ધનયમ્) શુદ્ધનયનો અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ શુદ્ધચૈતન્ય-વસ્તુમાત્રનો, (એકાગ્ર્યમ્) સમસ્ત રાગાદિ વિકલ્પથી ચિત્તનો નિરોધ કરી (એવ) ચિત્તમાં નિશ્ચય લાવીને, (કલયન્તિ) અખંડિતધારાપ્રવાહરૂપ અભ્યાસ કરે છે (સદા) સર્વ કાળ;—કેવો છે (શુદ્ધનય)? “ઉદ્ધતબોધચિહ્નમ્” (ઉદ્ધત) સર્વ કાળ પ્રગટ જે (બોધ) જ્ઞાનગુણ તે જ છે (ચિહ્નમ્) લક્ષણ જેનું, એવો છે; શું કરીને? “અધ્યાસ્ય” કોઈ પણ રીતે મનમાં પ્રતીતિ લાવીને;—“તે એવ સમયસ્ય સારમ્ પશ્યન્તિ” (તે એવ) તે જ જીવો નિશ્ચયથી (સમયસ્ય સારમ્) સકળ કર્મથી રહિત, અનંતચતુષ્ટયે બિરાજમાન પરમાત્મપદને (પશ્યન્તિ) પ્રગટપણે પામે છે. કેવું પામે છે? “બન્ધવિધુરમ્” (બન્ધ) અનાદિ કાળથી એકબંધપર્યાયરૂપ ચાલ્યો આવ્યો હતો જે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ

પુદ્ગલપિંડ, તેનાથી (વિદ્યુરં) સર્વથા રહિત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—સકળ કર્મના ક્ષયથી થયો છે શુદ્ધ, તેની પ્રાપ્તિ થાય છે શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ કરતા થકા. કેવા છે તે જીવો? “રાગાદિમુક્તમનસઃ” રાગ-દ્વેષ-મોહથી રહિત છે પરિણામ જેમના, એવા છે. વળી કેવા છે? “સતતં ભવન્તઃ” (સતતં) નિરંતરપણે (ભવન્તઃ) એવા જ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ જાણશે કે સર્વ કાળ પ્રમાદી રહે છે, ક્યારેક એક, જેવો કહ્યો તેવો થાય છે, પણ એમ તો નથી, સદા સર્વ કાળ શુદ્ધપણારૂપ રહે છે. ૮-૧૨૦.

(વસન્તતિલકા)

પ્રચ્યુત્ય શુદ્ધનયતઃ પુનરેવ યે તુ

રાગાદિયોગમુપયાન્તિ વિમુક્તબોધાઃ ।

તે કર્મબન્ધમિહ વિભ્રતિ પૂર્વબદ્ધ-

દ્રવ્યાસ્રવૈઃ કૃતવિચિત્રવિકલ્પજાલમ્ ॥૬-૧૨૧॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તુ પુનઃ” આમ પણ છે—“યે શુદ્ધનયતઃ પ્રચ્યુત્ય રાગાદિયોગં ઉપયાન્તિ તે ઇહ કર્મબન્ધમ્ વિભ્રતિ” (યે) જે કોઈ ઉપશમ-સમ્યગ્દૃષ્ટિ અથવા વેદકસમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ (શુદ્ધનયતઃ) શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપના અનુભવથી (પ્રચ્યુત્ય) ભ્રષ્ટ થયા છે તથા (રાગાદિ) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામ-(યોગમ્) રૂપે (ઉપયાન્તિ) થાય છે, (તે) એવા છે જે જીવ તે (કર્મબન્ધમ્) કર્મબંધ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ પુદ્ગલપિંડ (વિભ્રતિ) નવા ઉપાર્જિત કરે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જ્યાં સુધી સમ્યક્ત્વના પરિણામોથી સાબૂત રહે છે ત્યાં સુધી (તેમને) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામો નહિ હોવાથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધ થતો નથી. (પરંતુ) જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ હતા, પછી સમ્યક્ત્વના પરિણામથી ભ્રષ્ટ થયા, તેમને રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામ હોવાથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધ થાય છે, કેમ કે મિથ્યાત્વના પરિણામ અશુદ્ધરૂપ છે. કેવા છે તે જીવ? “વિમુક્તબોધાઃ” (વિમુક્ત) છૂટ્યો છે (બોધાઃ) શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ જેમને, એવા છે. કેવો છે કર્મબંધ? “પૂર્વબદ્ધદ્રવ્યાસ્રવૈઃ

કૃતવિચિત્રવિકલ્પજાલમ્” (પૂર્વ) સમ્યક્ત્વ વિના ઉત્પન્ન થયેલાં, (બદ્ધ) મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામ વડે બાંધ્યાં હતાં જે (દ્રવ્યાસ્રવૈઃ) પુદ્ગલપિંડરૂપ મિથ્યાત્વકર્મ તથા ચારિત્રમોહકર્મ તેમના દ્વારા (કૃત) કર્યો છે (વિચિત્ર) નાના પ્રકારના (વિકલ્પ) રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામનો (જાલમ્) સમૂહ જેણે, એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેટલો કાળ જીવ સમ્યક્ત્વના ભાવરૂપ પરિણમ્યો હતો તેટલો કાળ ચારિત્રમોહકર્મ કીલિત (—મંત્રથી સ્તંભિત થયેલા) સાપની માફક પોતાનું કાર્ય કરવાને સમર્થ ન હતું; જ્યારે તે જ જીવ સમ્યક્ત્વના ભાવથી ભ્રષ્ટ થયો થકો મિથ્યાત્વભાવરૂપ પરિણમ્યો ત્યારે ઉત્કીલિત (—છૂટા થયેલા) સાપની માફક પોતાનું કાર્ય કરવાને સમર્થ થયું. ચારિત્રમોહકર્મનું કાર્ય જીવના અશુદ્ધ પરિણમનનું નિમિત્ત થવું તે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવ મિથ્યાદૈષ્ટિ થતાં ચારિત્રમોહનો બંધ પણ થાય છે. જ્યારે જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે ત્યારે ચારિત્રમોહના ઉદયે બંધ થાય છે, પરંતુ બંધ શક્તિહીન હોય છે તેથી બંધ કહેવાતો નથી. આ કારણથી સમ્યક્ત્વ હોતાં ચારિત્રમોહને કીલિત સાપના જેવો ઉપર કહ્યો છે, જ્યારે સમ્યક્ત્વ છૂટી જાય છે ત્યારે ઉત્કીલિત સાપના જેવો ચારિત્રમોહને કહ્યો; તે ઉપરના ભાવાર્થનો અભિપ્રાય જાણવો. ૯-૧૨૧.

(અનુષ્ટુપ)

इदमेवात्र तात्पर्यं हेयः शुद्धनयो न हि ।

नास्ति बन्धस्तदत्यागात्तत्यागाद्वन्ध एव हि ॥१०-१२२॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અત્ર ઇદમ્ એવ તાત્પર્ય” (અત્ર) આ સમસ્ત અધિકારમાં (ઇદમ્ એવ તાત્પર્ય) નિશ્ચયથી આટલું જ કાર્ય છે. તે કાર્ય શું? “શુદ્ધનયઃ હેયઃ ન હિ” (શુદ્ધનયઃ) આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ (હેયઃ ન હિ) સૂક્ષ્મકાળમાત્ર પણ વિસારવાયોગ્ય નથી. શા કારણે? “હિ તત્ અત્યાગાત્ બન્ધઃ નાસ્તિ” (હિ) કારણ કે (તત્) શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ તેના (અત્યાગાત્) નહિ છૂટવાથી (બન્ધઃ નાસ્તિ) જ્ઞાનાવરણાદિકર્મનો બંધ થતો નથી. વળી શા કારણે? “તત્ ત્યાગાત્ બન્ધઃ એવ” (તત્) શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ તેના (ત્યાગાત્) છૂટવાથી (બન્ધઃ એવ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો બંધ છે. ભાવાર્થ પ્રગટ છે. ૧૦-૧૨૨.

ધીરોદારમહિમ્ન્યાદિનિધને બોધે નિબઘ્નધૃતિ

ત્યાજ્યઃ શુદ્ધનયો ન જાતુ કૃતિભિઃ સર્વકષઃ કર્મણામ્ ।

તત્રસ્થાઃ સ્વમરીચિચક્રમચિરાત્સંહત્ય નિર્યદ્ધિઃ

પૂર્ણ જ્ઞાનઘનૌઘમેકમચલં પશ્યન્તિ શાન્તં મહઃ ॥૧૧-૧૨૩॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“કૃતિભિઃ જાતુ શુદ્ધનયઃ ત્યાજ્યઃ ન હિ” (કૃતિભિઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવો દ્વારા (જાતુ) સૂક્ષ્મકાળમાત્ર પણ (શુદ્ધનયઃ) શુદ્ધનય અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રવસ્તુનો અનુભવ (ત્યાજ્યઃ ન હિ) વિસ્મરણ યોગ્ય નથી. કેવો છે શુદ્ધનય? “બોધે ધૃતિ નિબઘ્ન” (બોધે) બોધમાં અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપમાં (ધૃતિ) અતીન્દ્રિય સુખસ્વરૂપ પરિણતિને (નિબઘ્ન) પરિણમાવે છે. કેવો છે બોધ? “ધીરોદારમહિમ્નિ” (ધીર) શાશ્વતી, (ઉદાર) ધારાપ્રવાહરૂપ પરિણમનશીલ છે (મહિમા) મોટપ જેની, એવો છે. વળી કેવો છે? “અનાદિનિધને” (અનાદિ) નથી આદિ, (અનિધને) નથી અંત જેનો, એવો છે. વળી કેવો છે શુદ્ધનય? “કર્મણામ્ સર્વકષઃ” (કર્મણામ્) જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલકર્મપિંડનો અથવા રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામોનો (સર્વકષઃ) મૂળથી ક્ષયકરણશીલ છે. “તત્રસ્થાઃ શાન્તં મહઃ પશ્યન્તિ” (તત્રસ્થાઃ) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવમાં મગ્ન છે જે જીવ, તેઓ (શાન્તં) સર્વ ઉપાધિથી રહિત એવા (મહઃ) ચૈતન્યદ્રવ્યને (પશ્યન્તિ) પ્રત્યક્ષપણે પામે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત થાય છે. કેવું છે ચૈતન્યદ્રવ્ય? “પૂર્ણ” અસંખ્યાત પ્રદેશે જ્ઞાનરૂપે બિરાજમાન છે. વળી કેવું છે? “જ્ઞાનઘનૌઘમ્” ચેતનાગુણનો પુંજ છે. વળી કેવું છે? “એકમ્” સમસ્ત વિકલ્પથી રહિત નિર્વિકલ્પ વસ્તુમાત્ર છે. વળી કેવું છે? “અચલં” કર્મનો સંયોગ મટવાથી નિશ્ચલ છે. શું કરીને આવા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે? “સ્વમરીચિચક્રમ્ અચિરાત્ સંહત્ય” (સ્વમરીચિચક્રમ્) સ્વમરીચિચક્રનો અર્થાત્ જૂઠ છે, ભ્રમ છે જે કર્મની સામગ્રી ઈન્દ્રિય, શરીર, રાગાદિમાં આત્મબુદ્ધિ, તેનો (અચિરાત્) તત્કાળમાત્ર (સંહત્ય) વિનાશ કરીને. કેવું છે મરીચિચક્ર? “બહિઃ નિર્યત્” અનાત્મપદાર્થોમાં ભમે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ થતાં સમસ્ત વિકલ્પ મટે છે. ૧૧-૧૨૩.

(મન્દાકાન્તા)

રાગાદીનાં જ્ઞગિતિ વિગમાત્સર્વતોઽપ્યાસ્રવાણાં
 નિત્યોઘોતં કિમપિ પરમં વસ્તુ સમ્પશ્યતોઽન્તઃ ।
 સ્ફારસ્ફારૈઃ સ્વરસવિસૈરૈઃ પ્લાવયત્સર્વભાવા-
 નાલોકાન્તાદચલમતુલં જ્ઞાનમુન્મગ્નમેતત્ ॥૧૨-૧૨૪॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“एतत् ज्ञानम् उन्मग्नम्” (एतत्) જેવો કલ્પો છે તેવો શુદ્ધ (જ્ઞાનમ્) શુદ્ધચૈતન્યપ્રકાશ (उन्मग्नम्) પ્રગટ થયો. જેને જ્ઞાન અર્થાત્ શુદ્ધચૈતન્યપ્રકાશ પ્રગટ થયો તે જીવ કેવો છે? “किमपि वस्तु अन्तः सम्पश्यतः” (किम् अपि वस्तु) નિર્વિકલ્પસત્તામાત્ર કોઈ વસ્તુ, તેને (अन्तः सम्पश्यतः) ભાવશ્રુતજ્ઞાન વડે પ્રત્યક્ષપણે અવલંબે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવના કાળે જીવ કાષ્ઠની માફક જડ છે એમ પણ નથી, સામાન્યપણે સવિકલ્પી જીવની માફક વિકલ્પી પણ નથી, ભાવશ્રુતજ્ઞાન વડે કોઈ નિર્વિકલ્પવસ્તુમાત્રને અવલંબે છે; અવશ્ય અવલંબે છે. “परमं” આવા અવલંબનને વચનદ્વારથી કહેવાને સમર્થપણું નથી, તેથી કહી શકાય નહિ. કેવો છે શુદ્ધ જ્ઞાનપ્રકાશ? “नित्योद्योतं” અવિનાશી છે પ્રકાશ જેનો. શા કારણથી? “रागादीनां ज्ञगिति विगमात्” (रागादीनां) રાગ-દ્વેષ-મોહની જાતિના છે જેટલા અસંખ્યાત લોકમાત્ર અશુદ્ધપરિણામ તેમનો (ज्ञगिति विगमात्) તત્કાળ વિનાશ થવાથી. કેવા છે અશુદ્ધપરિણામ? “सर्वतः अपि आस्रवाणां” (सर्वतः अपि) સર્વથા પ્રકારે (आस्रवाणां) આસ્રવ એવું નામ-સંજ્ઞા છે જેમની, એવા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવના અશુદ્ધ રાગાદિ પરિણામોને સાચું આસ્રવપણું ઘટે છે. તેમનું નિમિત્ત પામીને કર્મરૂપ આસ્રવે છે જે પુદ્ગલની વર્ગણાઓ તે તો અશુદ્ધપરિણામના સહારાની છે, તેથી તેમની શી વાત? પરિણામો શુદ્ધ થતાં તે સહજ જ મટે છે. વળી કેવું છે શુદ્ધજ્ઞાન? “सर्वभावान् प्लावयन्” (सर्वभावान्) જેટલી જ્ઞેય વસ્તુ અતીત-અનાગત-વર્તમાનપર્યાય સહિત છે તેમને (प्लावयन्) પોતામાં પ્રતિબિંબિત કરતું થકું. કોના વડે? “स्वरसविसरैः” (स्वरस) ચિદ્રૂપ ગુણ, તેની (विसरैः) અનંત શક્તિ, તેના વડે. કેવી છે તે? “स्फारस्फारैः” (स्फार) અનંત શક્તિ, તેનાથી

પણ (સ્ફારૈઃ) અનંતાનંતગણી છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—દ્રવ્યો અનંત છે, તેમનાથી પર્યાયભેદ અનંતગણા છે. તે સમસ્ત જ્ઞેયોથી જ્ઞાનની અનંતગણી શક્તિ છે. એવો દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. વળી કેવું છે શુદ્ધ જ્ઞાન? “આલોકાન્તાત્ અચલમ્” સકળ કર્મોનો ક્ષય થતાં જેવું નીપજ્યું તેવું જ અનંત કાળ પર્યંત રહેશે, ક્યારેય અન્યથા થશે નહિ. વળી કેવું છે શુદ્ધ જ્ઞાન? “અતુલં” ત્રણ લોકમાં જેના સુખરૂપ પરિણમનનું દેષ્ટાંત નથી.—આવો શુદ્ધ જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રગટ થયો. ૧૨-૧૨૪.

-૬-

સંવર અધિકાર

(શાદ્દલવિકીડિત)

**આસંસારવિરોધિસંવરજયૈકાન્તાવલિપ્તાસ્રવ-
ન્યક્કારાત્પ્રતિલબ્ધનિત્યવિજયં સમ્પાદયત્સંવરમ્ ।
વ્યાવૃત્તં પરરૂપતો નિયમિતં સમ્યક્ સ્વરૂપે સ્ફુર-
જ્યોતિશ્ચિન્મયમુજ્જ્વલં નિજરસપ્રાગ્ભારમુજ્જૃમ્ભતે ॥૧-૧૨૫॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ચિન્મયમ્ જ્યોતિઃ ઉજ્જૃમ્ભતે” (ચિત્) ચેતના, તે જ છે (મયમ્) સ્વરૂપ જેનું એવી (જ્યોતિઃ) જ્યોતિ અર્થાત્ પ્રકાશસ્વરૂપ વસ્તુ (ઉજ્જૃમ્ભતે) પ્રગટ થાય છે. કેવી છે જ્યોતિ? “સ્ફુરત્” સર્વ કાળે પ્રગટ છે. વળી કેવી છે? “ઉજ્જ્વલં” કર્મકલંકથી રહિત છે. વળી કેવી છે? “નિજરસપ્રાગ્ભારમ્” (નિજરસ) ચેતનગુણનો (પ્રાગ્ભારમ્) સમૂહ છે. વળી કેવી છે? “પરરૂપતઃ વ્યાવૃત્તં” (પરરૂપતઃ) જ્ઞેયાકારપરિણમનથી (વ્યાવૃત્તં) પરાડ્મુખ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—સકળ જ્ઞેયવસ્તુને જાણે છે, તદ્દ્રૂપ થતી નથી, પોતાના સ્વરૂપે રહે છે. વળી કેવી છે? “સ્વરૂપે સમ્યક્ નિયમિતં” (સ્વરૂપે) જીવના શુદ્ધસ્વરૂપમાં (સમ્યક્) જેવી છે તેવી (નિયમિતં) ગાઢપણે સ્થાપિત છે. વળી કેવી છે? “સંવરમ્ સમ્પાદયત્” (સંવરમ્) સંવર અર્થાત્ ધારાપ્રવાહરૂપ આસ્રવે છે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ તેનો નિરોધ (સમ્પાદયત્) તેની કરણશીલ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—અહીંથી માંડીને સંવરનું સ્વરૂપ કહે છે. કેવો છે સંવર? “પ્રતિલબ્ધનિત્યવિજયં” (પ્રતિલબ્ધ) પ્રાપ્ત કરી છે (નિત્ય) શાશ્વત (વિજયં) જીત જેણે, એવો છે. શા કારણથી એવો છે? “આસંસારવિરોધિસંવરજયૈકાન્તાવલિપ્તાસ્રવન્યક્કારાત્” (આસંસાર) અનંત કાળથી માંડીને (વિરોધિ) વેરી છે એવો જે

(સંવર) બધ્યમાન કર્મનો નિરોધ, તેના ઉપરની (જય) જીતને લીધે (एकान्तावलिप्त) ‘મારાથી મોટો ત્રણ લોકમાં કોઈ નથી’ એવો થયો છે ગર્વ જેને એવું (आस्रव) ધારાપ્રવાહરૂપ કર્મનું આગમન, તેને (न्यक्कारात्) દૂર કરવારૂપ માનભંગના કારણથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—આસ્રવ તથા સંવર પરસ્પર ઘણા જ વેરી છે, તેથી અનંત કાળથી સર્વ જીવરાશિ વિભાવમિથ્યાત્વપરિણતિરૂપ પરિણમે છે, તેથી શુદ્ધ જ્ઞાનનો પ્રકાશ નથી; તેથી આસ્રવના સહારે સર્વ જીવ છે. કાળલબ્ધિ પામીને કોઈ આસન્નભવ્ય જીવ સમ્યક્ત્વરૂપ સ્વભાવપરિણતિએ પરિણમે છે, તેથી શુદ્ધ પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે, તેથી કર્મનો આસ્રવ મટે છે; તેથી શુદ્ધ જ્ઞાનની જીત ઘટે છે. ૧-૧૨૫.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

चैद्रूप्यं जडरूपतां च दधतोः कृत्वा विभागं द्वयो-

रन्तर्दारुणदारणेन परितो ज्ञानस्य रागस्य च ।

भेदज्ञानमुदेति निर्मलमिदं मोदध्वमध्यासिताः

शुद्धज्ञानघनौघमेकमधुना सन्तो द्वितीयच्युताः ॥૨-૧૨૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“इदं भेदज्ञानम् उदेति” (इदं) પ્રત્યક્ષ એવું (भेदज्ञानम्) ભેદજ્ઞાન અર્થાત્ જીવના શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ (उदेति) પ્રગટ થાય છે. કેવું છે? “निर्मलम्” રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધપરિણતિથી રહિત છે. વળી કેવું છે? “शुद्धज्ञानघनौघम्” (शुद्धज्ञान) શુદ્ધસ્વરૂપનું ગ્રાહક જ્ઞાન, તેના (घन) સમૂહનો (ओघम्) પુંજ છે. વળી કેવું છે? “एकम्” સમસ્ત ભેદવિકલ્પથી રહિત છે. ભેદજ્ઞાન કઈ રીતે થાય છે તે કહે છે—“ज्ञानस्य रागस्य च द्वयोः विभागं परतः कृत्वा” (ज्ञानस्य) જ્ઞાનગુણમાત્ર (रागस्य च) અને અશુદ્ધ પરિણતિ—તે (द्वयोः) બંનેનું (विभागं) ભિન્નભિન્નપણું (परतः) એકબીજાથી (कृत्वा) કરીને ભેદજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. કેવાં છે તે બંને? “चैद्रूप्यं जडरूपतां च दधतोः” ચૈતન્યમાત્ર જીવનું સ્વરૂપ, જડત્વમાત્ર અશુદ્ધપણાનું સ્વરૂપ. શેના વડે ભિન્નપણું કર્યું? “अन्तर्दारुणदारणेन” (अन्तर्दारुण) અંતરંગ સૂક્ષ્મ અનુભવદેષ્ટિ, એવું છે (दारणेन) કરવત, તેના વડે. ભાવાર્થ આમ

છે કે—શુદ્ધજ્ઞાનમાત્ર તથા રાગાદિ અશુદ્ધપણું—એ બંનેનો ભિન્નભિન્નપણે અનુભવ કરવાનું અતિ સૂક્ષ્મ છે, કેમ કે રાગાદિ અશુદ્ધપણું ચેતન જેવું દેખાય છે; તેથી અતિસૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી, જેમ પાણી કાદવ સાથે મળવાથી મેલું થયું છે તોપણ સ્વરૂપનો અનુભવ કરતાં સ્વચ્છતામાત્ર પાણી છે, મેલું છે તે કાદવની ઉપાધિ છે, તેમ રાગાદિ પરિણામના કારણે જ્ઞાન અશુદ્ધ એમ દેખાય છે તોપણ જાણપણામાત્ર જ્ઞાન છે, રાગાદિ અશુદ્ધપણું ઉપાધિ છે. “સન્તઃ અધુના ઇદં મોદધ્વમ્” (સન્તઃ) સંતો અર્થાત્ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો (અધુના) વર્તમાન સમયમાં (ઇદં મોદધ્વમ્) શુદ્ધ-જ્ઞાનાનુભવને આસ્વાદો. કેવા છે સંતપુરુષો? “અધ્યાસિતાઃ” શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ છે જીવન જેમનું, એવા છે. વળી કેવા છે? “દ્વિતીયચ્યુતાઃ” હેય વસ્તુને અવલંબતા નથી. ૨-૧૨૬.

(માલિની)

यदि कथमपि धारावाहिना बोधनेन

ध्रुवमुपलभमानः शुद्धमात्मानमास्ते ।

तदयमुदयदात्माराममात्मानमात्मा

परपरिणतिरोधाच्छुद्धमेवाभ्युपैति ॥ ૩-૧૨૭ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તત્ અયમ્ આત્મા આત્માનમ્ શુદ્ધમ્ અભ્યુપૈતિ” (તત્) તે કારણથી (અયમ્ આત્મા) આ પ્રત્યક્ષ આત્મા અર્થાત્ જીવ (આત્માનમ્) પોતાના સ્વરૂપને (શુદ્ધમ્) શુદ્ધ અર્થાત્ જેટલાં છે દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ તેનાથી રહિત (અભ્યુપૈતિ) પામે છે. કેવો છે આત્મા? “ઉદયદાત્મારામમ્” (ઉદયત્) પ્રગટ થયેલ છે (આત્મા) પોતાનું દ્રવ્ય, એવો છે (આરામમ્) નિવાસ જેનો, એવો છે. શા કારણથી શુદ્ધની પ્રાપ્તિ થાય છે? “પરપરિણતિરોધાત્” (પરપરિણતિ) અશુદ્ધપણાના (રોધાત્) વિનાશથી. અશુદ્ધપણાનો વિનાશ કઈ રીતે થાય છે તે કહે છે—“યદિ આત્મા કથમપિ શુદ્ધમ્ આત્માનમ્ ઉપલભમાનઃ આસ્તે” (યદિ) જો (આત્મા) ચેતનદ્રવ્ય (કથમપિ) કાળલબ્ધિ પામીને સમ્યક્ત્વપર્યાયરૂપ પરિણમતું થકું, (શુદ્ધમ્) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મથી રહિત એવા (આત્માનમ્) પોતાના સ્વરૂપને (ઉપલભમાનઃ આસ્તે) આસ્વાદતું થકું પ્રવર્તે છે તો. શા

વડે? “બોધનેન” ભાવશ્રુતજ્ઞાન વડે. કેવું છે (ભાવશ્રુતજ્ઞાન)? “ધારાવાહિના” અખંડિતધારાપ્રવાહરૂપ નિરંતર પ્રવર્તે છે. “ધ્રુવમ્” આ વાત નિશ્ચિત છે. ૩-૧૨૭.

(માલિની)

નિજમહિમરતાનાં ભેદવિજ્ઞાનશક્ત્યા

ભવતિ નિયતમેષાં શુદ્ધતત્ત્વોપલમ્ભઃ ।

અચલિતમખિલાન્યદ્રવ્યદૂરેસ્થિતાનાં

ભવતિ સતિ ચ તસ્મિન્નક્ષયઃ કર્મમોક્ષઃ ॥૪-૧૨૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“**एषां निजमहिमरतानां शुद्धतत्त्वोपलम्भः भवति**” (एषां) આવા જે છે,—કેવા? (નિજમહિમ) જીવના શુદ્ધસ્વરૂપપરિણમનમાં (સ્તાનાં) મગ્ન છે જે કોઈ,—તેમને (શુદ્ધતત્ત્વોપલમ્ભઃ ભવતિ) સકળ કર્મથી રહિત અનંત ચતુષ્ટયે વિરાજમાન એવી જે આત્મવસ્તુ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે; “**नियतम्**” અવશ્ય થાય છે. શા વડે થાય છે? “**भेदविज्ञानशक्त्या**” (ભેદવિજ્ઞાન) સમસ્ત પરદ્રવ્યોથી આત્મસ્વરૂપ ભિન્ન છે એવા અનુભવરૂપ (શક્ત્યા) સામર્થ્ય વડે. “**तस्मिन् सति कर्ममोक्षः भवति**” (તસ્મિન્ સતિ) શુદ્ધસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં (કર્મમોક્ષઃ ભવતિ) કર્મક્ષય અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મનો મૂળથી વિનાશ થાય છે. “**अचलितम्**” આવું દ્રવ્યનું સ્વરૂપ અટળ છે. કેવો છે કર્મક્ષય? “**अक्षयः**” આગામી અનંત કાળ પર્યંત બીજા કર્મનો બંધ થશે નહિ. કેવા જીવોને કર્મક્ષય થાય છે? “**अखिलान्यद्रव्यदूरेस्थितानां**” (અખિલ) સમસ્ત એવાં જે (અન્યદ્રવ્ય) પોતાના જીવદ્રવ્યથી ભિન્ન બધાં દ્રવ્યો, તેમનાથી (દૂરેસ્થિતાનાં) સર્વ પ્રકારે ભિન્ન છે એવા જે જીવ, તેમને. ૪-૧૨૮.

(ઉપજાતિ)

सम्पद्यते संवर एष साक्षा-

च्छुद्धात्मतत्त्वस्य किलोपलम्भात् ।

स भेदविज्ञानत एव तस्मात्

तद्वेदविज्ञानमतीव भाव्यम् ॥५-१२९॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તદ્ ભેદવિજ્ઞાનમ્ અતીવ ભાવ્યમ્” (તત્) તે કારણથી (ભેદવિજ્ઞાનમ્) સમસ્ત પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન ચૈતન્યસ્વરૂપનો અનુભવ (અતીવ ભાવ્યમ્) સર્વથા ઉપાદેય છે એમ માનીને અખંડિતધારાપ્રવાહરૂપ અનુભવ કરવાયોગ્ય છે. શાથી? “કિલ શુદ્ધાત્મતત્ત્વસ્ય ઉપલમ્બાત્ એષઃ સંવરઃ સાક્ષાત્ સમ્પદ્યતે” (કિલ) નિશ્ચયથી (શુદ્ધાત્મતત્ત્વસ્ય) જીવના શુદ્ધસ્વરૂપની (ઉપલમ્બાત્) પ્રાપ્તિ થવાથી (એષઃ સંવરઃ) નૂતન કર્મના આગમનરૂપ આસ્રવના નિરોધલક્ષણ સંવર (સાક્ષાત્ સમ્પદ્યતે) સર્વથા પ્રકારે થાય છે; “સઃ ભેદવિજ્ઞાનતઃ એવ” (સઃ) શુદ્ધસ્વરૂપનું પ્રગટપણું (-પ્રાપ્તિ) (ભેદવિજ્ઞાનતઃ) શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવથી (એવ) નિશ્ચયથી થાય છે; “તસ્માત્” તેથી ભેદવિજ્ઞાન પણ વિનાશિક છે તથાપિ ઉપાદેય છે. ૫-૧૨૯.

(અનુષ્ટુપ)

ભાવયેદ્ભેદવિજ્ઞાનમિદમચ્છિન્નધારયા ।

તાવદ્યાવત્પરાચ્ચ્યુત્વા જ્ઞાનં જ્ઞાને પ્રતિષ્ઠતે ॥૬-૧૩૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ઇદમ્ ભેદવિજ્ઞાનમ્ તાવત્ અચ્છિન્નધારયા ભાવયેત્” (ઇદમ્ ભેદવિજ્ઞાનમ્) પૂર્વોક્તલક્ષણ છે જે શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ, તેનો (તાવત્) તેટલા કાળ સુધી (અચ્છિન્નધારયા) અખંડિતધારાપ્રવાહરૂપે (ભાવયેત્) આસ્વાદ કરવો “યાવત્ પરાત્ ચ્યુત્વા જ્ઞાનં જ્ઞાને પ્રતિષ્ઠતે” (યાવત્) કે જેટલા કાળમાં (પરાત્ ચ્યુત્વા) પરથી ધૂટીને (જ્ઞાનં) આત્મા (જ્ઞાને) શુદ્ધસ્વરૂપમાં (પ્રતિષ્ઠતે) એકરૂપ પરિણમે. ભાવાર્થ આમ છે કે—નિરંતર શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ કર્તવ્ય છે. જે કાળે સકળકર્મક્ષયલક્ષણ મોક્ષ થશે તે કાળે સમસ્ત વિકલ્પો સહજ જ ધૂટી જશે. ત્યાં ભેદવિજ્ઞાન પણ એક વિકલ્પરૂપ છે, કેવળજ્ઞાનની માફક જીવનું શુદ્ધસ્વરૂપ નથી, તેથી સહજ જ વિનાશિક છે. ૬-૧૩૦.

(અનુષ્ટુપ)

ભેદવિજ્ઞાનતઃ સિદ્ધાઃ સિદ્ધા યે કિલ કેચન ।

અસ્યૈવાભાવતો બદ્ધા બદ્ધા યે કિલ કેચન ॥૭-૧૩૧॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“યે કિલ કેચન સિદ્ધાઃ તે ભેદવિજ્ઞાનતઃ સિદ્ધાઃ” (યે) આસન્નભવ્ય જીવ છે જે કોઈ (કિલ) નિશ્ચયથી, (કેચન) સંસારી જીવરાશિમાંથી જે કોઈ ગણતરીના, (સિદ્ધાઃ) સકળ કર્મોનો ક્ષય કરી નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત થયા, (તે) તે સમસ્ત જીવ (ભેદવિજ્ઞાનતઃ) સકળ પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવથી (સિદ્ધાઃ) મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થયા. ભાવાર્થ આમ છે કે—મોક્ષનો માર્ગ શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ; અનાદિસંસિદ્ધ એ જ એક મોક્ષમાર્ગ છે. “યે કેચન બદ્ધાઃ તે કિલ અસ્ય એવ અભાવતઃ વદ્ધાઃ” (યે કેચન) જે કોઈ (વદ્ધાઃ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોથી બંધાય છે (તે) તે સમસ્ત જીવ (કિલ) નિશ્ચયથી (અસ્ય એવ) આવું જે ભેદવિજ્ઞાન, તેના (અભાવતઃ) નહિ હોવાથી (વદ્ધાઃ) બદ્ધ થઈને સંસારમાં ભટકી રહ્યા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—ભેદજ્ઞાન સર્વથા ઉપાદેય છે. ૭-૧૩૧.

(મંદાકાન્તી)

ભેદજ્ઞાનોચ્છલનકલનાચ્છુદ્ધતત્ત્વોપલમ્બા-

દ્રાગગ્રામપ્રલયકરણાત્કર્મણાં સંવરેણ ।

વિભ્રત્તોષં પરમમમલાલોકમમ્લાનમેકં

જ્ઞાનં જ્ઞાને નિયતમુદિતં શાશ્વતોઘોતમેતત્ ॥૮-૧૩૨॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“એતત્ જ્ઞાનં ઝદિતં” (એતત્) પ્રત્યક્ષ વિદ્યમાન (જ્ઞાન) જ્ઞાન અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રકાશ (ઝદિતં) આસ્રવનો નિરોધ કરીને પ્રગટ થયો. કેવું છે જ્ઞાન? “જ્ઞાને નિયતમ્” અનંત કાળથી પરિણમતું હતું અશુદ્ધ રાગાદિ વિભાવરૂપ, તે કાળલબ્ધિ પામીને પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપે પરિણમ્યું છે. વળી કેવું છે? “શાશ્વતોઘોતમ્” અવિનશ્વર પ્રકાશ છે જેનો, એવું છે. વળી કેવું છે? “તોષં વિભ્રત્” અતીન્દ્રિય સુખરૂપ પરિણમ્યું છે. વળી કેવું છે? “પરમમ્” ઉત્કૃષ્ટ છે. વળી કેવું છે? “અમલાલોકમ્” સર્વથા પ્રકારે, સર્વ કાળે, સર્વ ત્રૈલોક્યમાં નિર્મળ છે—સાક્ષાત્ શુદ્ધ છે. વળી કેવું છે? “અમ્લાનમ્” સદા પ્રકાશરૂપ છે. વળી કેવું છે? “એકં” નિર્વિકલ્પ છે. શુદ્ધ જ્ઞાન આવું જે રીતે થયું છે તે કહે છે—“કર્મણાં સંવરેણ” જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ આસ્રવતાં હતાં જે કર્મપુદ્ગલ તેના નિરોધથી. કર્મનો

નિરોધ જે રીતે થયો છે તે કહે છે—“રાગગ્રામપ્રલયકરણાત્” (રાગ) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ વિભાવપરિણામોનો (ગ્રામ) સમૂહ—અસંખ્યાત લોકમાત્ર ભેદ, તેમનો (પ્રલય) મૂળથી સત્તાનાશ (કરણાત્) કરવાથી. આવું પણ શા કારણથી? “શુદ્ધતત્ત્વોપલમ્બાત્” (શુદ્ધતત્ત્વ) શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુની (ઉપલમ્બાત્) સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિથી. આવું પણ શા કારણથી? “ભેદજ્ઞાનોચ્છલનકલનાત્” (ભેદજ્ઞાન) શુદ્ધસ્વરૂપજ્ઞાનનું (ઉચ્છલન) પ્રગટપણું, તેના (કલનાત્) નિરંતર અભ્યાસથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ ઉપાદેય છે. ૮-૧૩૨.

-૭-

નિર્જરા અધિકાર

(શાર્દૂલવિકીરિત)

રાગાઘાસ્રવરોધતો નિજધુરાં ધૃત્વા પરઃ સંવરઃ
 કર્માગામિ સમસ્તમેવ ભરતો દૂરાન્નિરુન્ધન્ સ્થિતઃ ।
 પ્રાગ્બદ્ધં તુ તદેવ દગ્ધુમધુના વ્યાજૃમ્ભતે નિર્જરા
 જ્ઞાનજ્યોતિરપાવૃત્તં ન હિ યતો રાગાદિભિર્મૂર્ચ્છતિ ॥૭-૭૩૩॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અધુના નિર્જરા વ્યાજૃમ્ભતે” (અધુના) અહીંથી શરૂ કરીને (નિર્જરા) નિર્જરા અર્થાત્ પૂર્વબદ્ધ કર્મના અકર્મરૂપ પરિણામ (વ્યાજૃમ્ભતે) પ્રગટ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—નિર્જરાનું સ્વરૂપ જેવું છે તેવું કહે છે. નિર્જરા શા નિમિત્તે (શાને માટે) છે? “તુ તત્ એવ પ્રાગ્બદ્ધં દગ્ધુમ્” (તુ) સંવરપૂર્વક (તત્) જે જ્ઞાનાવરણાદિકર્મ (એવ) નિશ્ચયથી (પ્રાગ્બદ્ધં) સમ્યક્ત્વ નહિ હોતાં મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષ-પરિણામ વડે બંધાયું હતું તેને (દગ્ધુમ્) બાળવા માટે. કાંઈક વિશેષ— “પરઃ સંવરઃ સ્થિતઃ” સંવર અગ્રેસર થયો છે જેનો એવી છે નિર્જરા. ભાવાર્થ આમ છે કે—સંવરપૂર્વક નિર્જરા તે નિર્જરા; કેમ કે જે સંવર વિના હોય છે સર્વ જીવોને, ઉદય દઈને કર્મની નિર્જરા, તે નિર્જરા નથી. કેવો છે સંવર? “રાગાઘાસ્રવરોધતઃ નિજધુરાં ધૃત્વા આગામિ સમસ્તમ્ એવ કર્મ ભરતઃ દૂરાત્ નિરુન્ધન્” (રાગાઘાસ્રવરોધતઃ) રાગાદિ આસ્રવભાવોના નિરોધથી (નિજધુરાં) પોતાના એક સંવરરૂપ પક્ષને (ધૃત્વા) ધરતો થકો (આગામિ) અખંડધારાપ્રવાહરૂપ આસ્રવિત થનારાં (સમસ્તમ્ એવ કર્મ) નાના પ્રકારનાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં પુદ્ગલકર્મને (ભરતઃ) પોતાની મોટપથી (દૂરાત્ નિરુન્ધન્) પાસે આવવા દેતો નથી. સંવરપૂર્વક નિર્જરા કરતાં જે કાંઈ કાર્ય થયું તે કહે છે—“યતઃ જ્ઞાનજ્યોતિઃ અપાવૃત્તં

રાગાદિભિઃ ન મૂર્છતિ” (યતઃ) જે નિર્જરાથી (જ્ઞાનજ્યોતિઃ) જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ (અપાવૃત્તં) નિરાવરણ થયું થકું (રાગાદિભિઃ) અશુદ્ધ પરિણામો વડે (ન મૂર્છતિ) પોતાના સ્વરૂપને છોડી રાગાદિરૂપ થતું નથી. ૧-૧૩૩.

(અનુષ્ટુપ)

તજ્ઞાનસ્યૈવ સામર્થ્યં વિરાગસ્યૈવ વા કિલ ।

યત્કોઽપિ કર્મભિઃ કર્મ ભુજ્જાનોઽપિ ન બદ્ધતે ॥૨-૧૩૪॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તત્ સામર્થ્યં કિલ જ્ઞાનસ્ય એવ વા વિરાગસ્ય એવ” (તત્ સામર્થ્યં) એવું સામર્થ્ય (કિલ) નિશ્ચયથી (જ્ઞાનસ્ય એવ) શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવનું છે, (વા વિરાગસ્ય એવ) અથવા રાગાદિ અશુદ્ધપણું છૂટ્યું છે તેનું છે. તે સામર્થ્ય શું? “યત્ કઃ અપિ કર્મ ભુજ્જાનઃ અપિ કર્મભિઃ ન બદ્ધતે” (યત્) જે સામર્થ્ય એવું છે કે (કઃ અપિ) કોઈ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (કર્મ ભુજ્જાનઃ અપિ) પૂર્વે જ બાંધ્યાં છે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ, તેના ઉદયથી થઈ છે શરીર-મન-વચન-ઈન્દ્રિય-સુખ-દુઃખરૂપ નાના પ્રકારની સામગ્રી, તેને જોકે ભોગવે છે તોપણ (કર્મભિઃ) જ્ઞાનાવરણાદિથી (ન બદ્ધતે) બંધાતો નથી. જેવી રીતે કોઈ વૈદ્ય પ્રત્યક્ષપણે વિષ ખાય છે તોપણ મરતો નથી અને ગુણ જાણે છે તેથી અનેક યત્ન જાણે છે, તેના વડે વિષની પ્રાણઘાતક શક્તિ દૂર કરી દીધી છે; તે જ વિષ અન્ય જીવ ખાય તો તત્કાળ મરે, તેનાથી વૈદ્ય ન મરે;—આવું જાણપણાનું સામર્થ્ય છે; અથવા કોઈ શૂદ્ર મદિરા પીએ છે, પરન્તુ પરિણામોમાં કંઈક દુશ્ચિન્તા છે, મદિરા પીવામાં રુચિ નથી; એવો શૂદ્રજીવ મતવાલો થતો નથી, જેવો હતો તેવો જ રહે છે; મદ્ય તો એવું છે કે જો અન્ય કોઈ પીએ તો તત્કાળ મતવાલો થાય, પણ જે કોઈ મતવાલો નથી થતો તે અરુચિપરિણામનો ગુણ જાણો; તેવી રીતે કોઈ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ નાના પ્રકારની સામગ્રીને ભોગવે છે, સુખ-દુઃખને જાણે છે, પરંતુ જ્ઞાનમાં શુદ્ધસ્વરૂપ આત્માને અનુભવે છે; તેના વડે એવું અનુભવે છે કે આવી સામગ્રી કર્મનું સ્વરૂપ છે, જીવને દુઃખમય છે, જીવનું સ્વરૂપ નથી, ઉપાધિ છે; આવું જાણે છે તે જીવને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો બંધ થતો નથી; સામગ્રી તો એવી છે કે મિથ્યાદેષ્ટિને ભોગવતાંમાત્ર કર્મબંધ થાય છે; જે, જીવને કર્મબંધ થતો નથી તે

જાણપણાનું સામર્થ્ય છે એમ જાણવું; અથવા સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ નાના પ્રકારનાં કર્મનાં ઉદયફળ ભોગવે છે, પરંતુ અભ્યન્તર શુદ્ધસ્વરૂપને અનુભવે છે, તેથી કર્મનાં ઉદયફળમાં રતિ ઊપજતી નથી, ઉપાધિ જાણે છે, દુઃખ જાણે છે, તેથી અત્યન્ત લૂખો છે; આવા જીવને કર્મનો બંધ થતો નથી તે લૂખા પરિણામોનું સામર્થ્ય છે એમ જાણો. તેથી આવો અર્થ નક્કી કર્યો કે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને શરીર-ઇન્દ્રિય આદિ વિષયોનો ભોગ નિર્જરાને લેખે છે, નિર્જરા થાય છે; કેમ કે આગામી કર્મ તો બંધાતું નથી, પાછલું ઉદયફળ દઈને મૂળથી નિર્જરી જાય છે; તેથી સમ્યગ્દેષ્ટિનો ભોગ નિર્જરા છે. ૨-૧૩૪.

(રથોદ્ધતી)

નાશ્નુતે વિષયસેવનેઽપિ યત્

સ્વં ફલં વિષયસેવનસ્ય ના।

જ્ઞાનવૈભવવિરાગતાબલાત્

સેવકોઽપિ તદસાવસેવકઃ ॥૩-૧૩૫॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તત્ અસૌ સેવકઃ અપિ અસેવકઃ” (તત્) તે કારણથી (અસૌ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (સેવકઃ અપિ) કર્મના ઉદયથી થયેલ છે જે શરીર-પંચેન્દ્રિયવિષયસામગ્રી, તેને ભોગવે છે તોપણ (અસેવકઃ) ભોગવતો નથી. શા કારણથી? “યત્ ના વિષયસેવને અપિ વિષયસેવનસ્ય સ્વં ફલં ન અશ્નુતે” (યત્) જે કારણથી (ના) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (વિષયસેવને અપિ) પંચેન્દ્રિયસંબંધી વિષયોને સેવે છે તોપણ (વિષયસેવનસ્ય સ્વં ફલં) પંચેન્દ્રિયભોગનું ફળ છે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો બંધ, તેને (ન અશ્નુતે) પામતો નથી. એવું પણ શા કારણથી? “જ્ઞાનવૈભવવિરાગતાબલાત્” (જ્ઞાનવૈભવ) શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ, તેનો મહિમા, તે કારણથી અથવા (વિરાગતાબલાત્) કર્મના ઉદયથી છે વિષયનું સુખ, જીવનું સ્વરૂપ નથી, તેથી વિષયસુખમાં રતિ ઊપજતી નથી, ઉદાસભાવ છે, એ કારણથી કર્મબંધ થતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દેષ્ટિ જે ભોગ ભોગવે છે તે નિર્જરાનિમિત્તે છે. ૩-૧૩૫.

(મન્દાકાન્તા)

સમ્યગ્દષ્ટેર્ભવતિ નિયતં જ્ઞાનવૈરાગ્યશક્તિઃ
 સ્વં વસ્તુત્વં કલયિતુમયં સ્વાન્યરૂપાપ્તિમુક્ત્યા ।
 યસ્માજ્ઞાત્વા વ્યતિકરમિદં તત્ત્વતઃ સ્વં પરં ચ
 સ્વસ્મિન્નાસ્તે વિરમતિ પરાત્સર્વતો રાગયોગાત્ ॥૪-૧૩૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“સમ્યગ્દષ્ટેઃ નિયતં જ્ઞાનવૈરાગ્યશક્તિઃ ભવતિ”

(સમ્યગ્દષ્ટેઃ) દ્રવ્યરૂપે મિથ્યાત્વકર્મ ઉપશમ્યું છે જેને, ભાવરૂપે શુદ્ધ સમ્યક્ત્વભાવરૂપ પરિણામ્યો છે જે જીવ, તેને (જ્ઞાન) શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવરૂપ જાણપણું અને (વૈરાગ્ય) જેટલાં પરદ્રવ્ય—દ્રવ્યકર્મરૂપ, ભાવકર્મરૂપ, નોકર્મરૂપ—જોયરૂપ છે તે સમસ્ત પરદ્રવ્યોનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ—(શક્તિઃ) એવી બે શક્તિઓ (નિયતં ભવતિ) અવશ્ય હોય છે—સર્વથા હોય છે; [બંને શક્તિઓ જે રીતે હોય છે તે કહે છે—] “યસ્માત્ અયં સ્વસ્મિન્ આસ્તે પરાત્ સર્વતઃ રાગયોગાત્ વિરમતિ” (યસ્માત્) કારણ કે (અયં) સમ્યગ્દષ્ટિ (સ્વસ્મિન્ આસ્તે) સહજ જ શુદ્ધસ્વરૂપમાં અનુભવરૂપ હોય છે તથા (પરાત્ રાગયોગાત્) પુદ્ગલદ્રવ્યની ઉપાધિથી છે જેટલી રાગાદિ અશુદ્ધપરિણતિ, તેનાથી (સર્વતઃ વિરમતિ) સર્વ પ્રકારે રહિત હોય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—આવું લક્ષણ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને અવશ્ય હોય છે. આવું લક્ષણ હોતાં અવશ્ય વૈરાગ્ય ગુણ છે. શું કરીને એવો હોય છે? “સ્વં પરં ચ इदं વ્યતિકરમ્ તત્ત્વતઃ જ્ઞાત્વા” (સ્વં) શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર મારું સ્વરૂપ છે, (પરં) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મનો વિસ્તાર પરાયો—પુદ્ગલદ્રવ્યનો છે, (इदं વ્યતિકરમ્) એવું વિવરણ (તત્ત્વતઃ જ્ઞાત્વા) કહેવા માટે નથી, વસ્તુસ્વરૂપ એવું જ છે એમ અનુભવરૂપ જાણે છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ, તેથી જ્ઞાનશક્તિ છે. હવે આટલું કરે છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ તે શાને માટે? ઉત્તર આમ છે—“સ્વં વસ્તુત્વં કલયિતુમ્” (સ્વં વસ્તુત્વં) પોતાનું શુદ્ધપણું, તેના (કલયિતુમ્) નિરંતર અભ્યાસ માટે અર્થાત્ વસ્તુની પ્રાપ્તિને માટે. તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ શાનાથી થાય છે? “સ્વાન્યરૂપાપ્તિમુક્ત્યા” પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો લાભ, પરદ્રવ્યનો સર્વથા ત્યાગ,— એવા કારણથી. ૪-૧૩૬.

સમ્યગ્દષ્ટિઃ સ્વયમયમહં જાતુ બન્ધો ન મે સ્યા-

દિત્યુત્તાનોત્પુલકવદના રાગિણોઽપ્યાચરન્તુ ।

આલમ્બન્તાં સમિતિપરતાં તે યતોઽઘ્યાપિ પાપા

આત્માનાત્માવગમવિરહાત્સન્તિ સમ્યક્ત્વરિક્તાઃ ॥૫-૧૩૭॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—આ પ્રસંગે એમ કહે છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને વિષય ભોગવતાં કર્મનો બંધ નથી; ત્યાં કારણ એમ છે કે સમ્યગ્દષ્ટિના પરિણામ ઘણા જ લૂખા છે, તેથી ભોગ એવો લાગે છે જાણે કોઈ રોગનો ઉપસર્ગ થતો હોય; તેથી કર્મનો બંધ નથી, એમ જ છે. જે કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયના સુખને ભોગવે છે તેઓ પરિણામોથી ચીકણા છે, મિથ્યાત્વભાવના એવા જ પરિણામ છે, સહારો કોનો છે? ત્યાં તે જીવો એવું માને છે કે ‘અમે પણ સમ્યગ્દષ્ટિ છીએ, અમારે પણ વિષયસુખ ભોગવતાં કર્મનો બંધ નથી;’ પરંતુ તે જીવો ભ્રાન્તિમાં પડ્યા છે, તેમને કર્મનો બંધ અવશ્ય છે, તેથી તે જીવો મિથ્યાદષ્ટિ અવશ્ય છે. મિથ્યાત્વભાવ વિના કર્મની સામગ્રીમાં પ્રીતિ ઊપજતી નથી એમ કહે છે—“તે રાગિણઃ અઘ્યાપિ પાપાઃ” (તે) મિથ્યાદષ્ટિ જીવરાશિ (રાગિણઃ) શરીર-પંચેન્દ્રિયના ભોગસુખમાં અવશ્ય રંજિત છે, (અઘ્યાપિ) કરોડ ઉપાય જો કરે અનંત કાળ પર્યંત તોપણ (પાપાઃ) પાપમય છે, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધને કરે છે, મહાનિન્દ્ય છે. શા કારણથી એવો છે? “યતઃ સમ્યક્ત્વરિક્તાઃ સન્તિ” (યતઃ) કારણ કે વિષયસુખરંજિત છે જેટલો જીવરાશિ તે, (સમ્યક્ત્વરિક્તાઃ સન્તિ) શુદ્ધાત્મસ્વરૂપના અનુભવથી શૂન્ય છે. શા કારણથી? “આત્માનાત્માવગમવિરહાત્” (આત્મ) શુદ્ધ ચૈતન્ય વસ્તુ, (અનાત્મ) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મ, તેમનું (અવગમ) હેય-ઉપાદેયરૂપે ભિન્નપણારૂપ જાણપણું, તેનું (વિરહાત્) શૂન્યપણું હોવાથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—મિથ્યાદષ્ટિ જીવને શુદ્ધ વસ્તુના અનુભવની શક્તિ હોતી નથી એવો નિયમ છે, તેથી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કર્મનો ઉદય પોતારૂપ જાણીને અનુભવે છે, પર્યાયમાત્રમાં અત્યંત રત છે; તે કારણે મિથ્યાદષ્ટિ સર્વથા રાગી હોય છે, રાગી હોવાથી

કર્મબંધના કર્તા છે. કેવા છે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ? “અયમ્ અહં સ્વયમ્ સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ જાતુ મે વન્ધઃ ન સ્યાત્” ‘(અયમ્ અહં) આ જે છું હું, તે (સ્વયમ્ સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ) સ્વયં સમ્યગ્દૃષ્ટિ છું, તેથી (જાતુ) ત્રણે કાળ (મે વન્ધઃ ન સ્યાત્) અનેક પ્રકારનું વિષયસુખ ભોગવતાં પણ મને તો કર્મનો બંધ નથી;’—“इति आचरन्तु” એવા જીવ એવું માને છે તો માનો, તથાપિ તેમને કર્મબંધ છે. વળી કેવા છે? “उत्तानोत्पुलकवदनाः” (उत्तान) ઊંચા કરી (उत्पुलक) ફુલાવ્યાં છે (वदनाः) ગાલ-મુખ જેમણે, એવા છે. “अपि” અથવા કેવા છે? “समितिपरतां आलम्बन्तां” (समिति) મૌનપણું અથવા થોડું બોલવું અથવા પોતાને હીણો કરી બોલવું, તેનું (परतां) સમાનરૂપ સાવધાનપણું, તેને (आलम्बन्तां) અવલંબે છે અર્થાત્ સર્વથા પ્રકારે આ રૂપે પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે જેમનો, એવા છે; તથાપિ રાગી હોવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, કર્મબંધને કરે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જે કોઈ જીવ પર્યાયમાત્રમાં રત હોતાં પ્રગટ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે તેમની પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે કે ‘અમે સમ્યગ્દૃષ્ટિ, અમને કર્મબંધ નથી’ એવું મુખથી ગરજે છે, કેટલાક પ્રકૃતિના સ્વભાવને લીધે મૌન જેવા રહે છે, કેટલાક થોડું બોલે છે; ત્યાં આ પ્રમાણે રહે છે તે સમસ્ત પ્રકૃતિનો સ્વભાવભેદ છે, એમાં પરમાર્થ તો કાંઈ નથી. જેટલા કાળ સુધી જીવ પર્યાયમાં પોતાપણું અનુભવે છે તેટલા કાળ સુધી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, રાગી છે, કર્મબંધને કરે છે. ૫-૧૩૭.

(મંદાકાન્તી)

આસંસારાત્પ્રતિપદમમી રાગિણો નિત્યમત્તાઃ

સુપ્તા યસ્મિન્નપદમપદં તદ્વિબુધ્યધ્વમન્ધાઃ ।

एतैतेतः पदमिदमिदं यत्र चैतन्यधातुः

शुद्धः शुद्धः स्वरसभरतः स्थायिभावत्वमेति ॥ ૬-૧૩૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“મો અન્ધાઃ” (મો) સમ્બોધન વચન; (અન્ધાઃ) શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવથી શૂન્ય છે જેટલો જીવરાશિ તે, “તત્ અપદમ્ અપદં વિબુધ્યધ્વમ્” (તત્) કર્મના ઉદયથી છે જે ચાર ગતિરૂપ પર્યાય તથા રાગાદિ અશુદ્ધપરિણામ તથા ઈન્દ્રિયવિષયજનિત સુખ-દુઃખ ઈત્યાદિ અનેક છે તે—જેટલું કંઈ છે તે—(અપદમ્ અપદં)

કર્મસંયોગની ઉપાધિ છે, બે વાર કહેતાં સર્વથા જીવનું સ્વરૂપ નથી, (વિવુઘ્વધ્મ) એમ અવશ્ય જાણો. કેવી છે માયાજાળ? “યસ્મિન્ અમી રાગિણઃ આસંસારાત્ સુપ્તાઃ” (યસ્મિન્) જેમાં—કર્મના ઉદયજનિત અશુદ્ધ પર્યાયમાં, (અમી રાગિણઃ) પ્રત્યક્ષપણે વિદ્યમાન છે જે પર્યાયમાત્રમાં રાગ કરનારા જીવ તેઓ (આસંસારાત્ સુપ્તાઃ) અનાદિ કાળથી સૂતા છે અર્થાત્ અનાદિ કાળથી તે-રૂપ પોતાને અનુભવે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—અનાદિ કાળથી આવા સ્વાદને સર્વ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો આસ્વાદે છે કે ‘હું દેવ છું, મનુષ્ય છું, સુખી છું, દુઃખી છું;’ આમ પર્યાયમાત્રને પોતારૂપ અનુભવે છે, તેથી સર્વ જીવરાશિ જેવું અનુભવે છે તે બધું જૂઠું છે, જીવનું તો સ્વરૂપ નથી. કેવો છે સર્વ જીવરાશિ? “પ્રતિપદમ્ નિત્યમ્તાઃ (પ્રતિપદમ્) જેવો પર્યાય ધારણ કર્યો તે જ રૂપે (નિત્યમ્તાઃ) એવો મતવાલો થયો કે કોઈ કાળે કોઈ ઉપાય કરતાં મતવાલાપણું ઊતરતું નથી. શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ જેવું છે તેવું દેખાડે છે—“ઇતઃ એત એત” પર્યાયમાત્ર અવધાર્યો છે પોતાને—એવા માર્ગે ન જાઓ, ન જાઓ, કેમ કે (તે) તારો માર્ગ નથી, નથી; આ માર્ગ પર આવો, અરે! આવો, કેમ કે “ઇદમ્ પદમ્ ઇદં પદં” તારો માર્ગ અહીં છે, અહીં છે, “યત્ર ચૈતન્યધાતુઃ” (યત્ર) જ્યાં (ચૈતન્યધાતુઃ) ચેતનામાત્ર વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. કેવું છે? “શુદ્ધઃ શુદ્ધઃ” સર્વથા પ્રકારે સર્વ ઉપાધિથી રહિત છે. ‘શુદ્ધ શુદ્ધ’ બે વાર કહીને અત્યંત ગાઢ કર્યું છે. વળી કેવું છે? “સ્થાયિભાવત્વમ્ એતિ” અવિનશ્ચરભાવને પામે છે. શા કારણથી? “સ્વરસભરતઃ” (સ્વરસ) ચેતનાસ્વરૂપના (ભરતઃ) ભારથી, અર્થાત્ કહેવામાત્ર નથી, સત્યસ્વરૂપ વસ્તુ છે, તેથી નિત્ય-શાશ્વત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેને—પર્યાયને—મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ પોતારૂપ જાણે છે તે તો સર્વ વિનાશિક છે, તેથી જીવનું સ્વરૂપ નથી; ચેતનામાત્ર અવિનાશી છે, તેથી જીવનું સ્વરૂપ છે. ૬-૧૩૮.

(અનુષ્ટુપ)

एकमेव हि तत्स्वाद्यं विपदामपदं पदम् ।

अपदान्येव भासन्ते पदान्यन्यानि यत्पुरः ॥७-१३६॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તત્ પદમ્ સ્વાદ્યં” (તત્) શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુરૂપ (પદમ્) મોક્ષના કારણનો (સ્વાદ્યં) નિરંતર અનુભવ કરવો. કેવું છે? “હિ એકમ્ એવ” (હિ) નિશ્ચયથી (એકમ્ એવ) સમસ્ત ભેદવિકલ્પથી રહિત નિર્વિકલ્પ

વસ્તુમાત્ર છે. વળી કેવું છે? “વિપદામ્ અપદં” (વિપદામ્) ચતુર્ગતિસંસારસંબંધી નાના પ્રકારનાં દુઃખોના (અપદં) અભાવસ્વરૂપ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—આત્મા સુખસ્વરૂપ છે, સાતા-અસાતાકર્મના ઉદયના સંયોગે થાય છે જે સુખ-દુઃખ તે જીવનું સ્વરૂપ નથી, કર્મની ઉપાધિ છે. વળી કેવું છે? “યત્પુરઃ અન્યાનિ પદાનિ અપદાનિ એવ ભાસન્તે” (યત્પુરઃ) જે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવરૂપ આસ્વાદ આવતાં (અન્યાનિ પદાનિ) ચાર ગતિના પર્યાય, રાગ-દ્વેષ-મોહ, સુખ-દુઃખરૂપ ઈત્યાદિ જેટલા અવસ્થાભેદ છે તે (અપદાનિ એવ ભાસન્તે) જીવનું સ્વરૂપ નથી, ઉપાધિરૂપ છે, વિનશ્ચર છે, દુઃખરૂપ છે—એવો સ્વાદ સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષપણે આવે છે. ભાવાર્થ આમ છે— શુદ્ધ ચિદ્રૂપ ઉપાદેય, અન્ય સમસ્ત હેય. ૭-૧૩૯.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

**એકજ્ઞાયકભાવનિર્ભરમહાસ્વાદં સમાસાદયન્
સ્વાદં દ્વન્દ્વમયં વિધાતુમસહઃ સ્વાં વસ્તુવૃત્તિં વિદન્ ।
આત્માત્માનુભવાનુભાવવિવશો ભ્રશ્યદ્વિશેષોદયં
સામાન્યં કલયન્ કિલૈષ સકલં જ્ઞાનં નયત્યેકતામ્ ॥૮-૧૪૦॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“એષઃ આત્મા સકલં જ્ઞાનં એકતામ્ નયતિ” (એષઃ આત્મા) વસ્તુરૂપ વિદ્યમાન આત્મા અર્થાત્ ચેતનદ્રવ્ય, (સકલં જ્ઞાનં) જેટલા પર્યાયોરૂપ પરિણમ્યું છે જ્ઞાન—મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન ઈત્યાદિ અનેક વિકલ્પરૂપ પરિણમ્યું છે જ્ઞાન—તેને (એકતામ્) નિર્વિકલ્પરૂપ (નયતિ) અનુભવે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેવી રીતે ઉષ્ણતામાત્ર અગ્નિ છે, તેથી દાહ્યવસ્તુને બાળતો થકો દાહ્યના આકારે પરિણમે છે; તેથી લોકોને એવી બુદ્ધિ ઊપજે છે કે કાષ્ઠનો અગ્નિ, છાણાંનો અગ્નિ, તૃણનો અગ્નિ; પરંતુ આ સમસ્ત વિકલ્પ જૂઠા છે, અગ્નિનું સ્વરૂપ વિચારતાં ઉષ્ણતામાત્ર અગ્નિ છે, એકરૂપ છે, કાષ્ઠ, છાણાં, તૃણ અગ્નિનું સ્વરૂપ નથી; તેવી રીતે જ્ઞાન ચેતનાપ્રકાશમાત્ર છે, સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુને જાણવાનો સ્વભાવ છે તેથી સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુને જાણે છે, જાણતું થકું જ્ઞેયાકાર પરિણમે છે; તેથી જ્ઞાની જીવને એવી બુદ્ધિ ઊપજે છે કે મતિજ્ઞાન,

શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન—એવા ભેદવિકલ્પ બધા જૂઠા છે; જોયની ઉપાધિથી મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય, કેવળ—એવા વિકલ્પ ઊપજ્યા છે, કારણ કે જોયવસ્તુ નાના પ્રકારે છે; જેવા જોયનો જ્ઞાયક થાય છે તેવું જ નામ પામે છે, વસ્તુસ્વરૂપનો વિચાર કરતાં જ્ઞાનમાત્ર છે, નામ ધરવું બધું જૂઠું છે;—આવો અનુભવ શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ છે; “કિલ” નિશ્ચયથી એમ જ છે. કેવો છે અનુભવશીલ આત્મા? “એકજ્ઞાયકભાવનિર્ભરમહાસ્વાદં સમાસાદયન્” (એક) નિર્વિકલ્પ એવું જે (જ્ઞાયકભાવ) ચેતનદ્રવ્ય, તેમાં (નિર્ભર) અત્યંત મગ્નપણું, તેનાથી થયું છે (મહાસ્વાદં) અનાકુળલક્ષણ સૌખ્ય, તેને (સમાસાદયન્) આસ્વાદતો થકો. વળી કેવો છે? “દ્વન્દ્વમયં સ્વાદં વિધાતુમ્ અસહઃ” (દ્વન્દ્વમયં) કર્મના સંયોગથી થયેલ છે વિકલ્પરૂપ, આકુળતારૂપ (સ્વાદં) સ્વાદ અર્થાત્ અજ્ઞાની જન સુખ કરીને માને છે પરંતુ દુઃખરૂપ છે એવું જે ઈન્દ્રિયવિષયજનિત સુખ, તેને (વિધાતુમ્) અંગીકાર કરવાને (અસહઃ) અસમર્થ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—વિષય-કષાયને દુઃખરૂપ જાણે છે. વળી કેવો છે? “સ્વાં વસ્તુવૃત્તિં વિદન્” (સ્વાં) પોતાના દ્રવ્યસંબંધી (વસ્તુવૃત્તિં) આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ, તેની સાથે (વિદન્) તદ્રૂપ પરિણમતો થકો. વળી કેવો છે? “આત્માત્માનુભવાનુભાવવિવશઃ” (આત્મા) ચેતનદ્રવ્ય, તેના (આત્માનુભવ) આસ્વાદના (અનુભવ) મહિમા વડે (વિવશઃ) ગોચર છે. વળી કેવો છે? “વિશેષોદયં ભ્રશ્યત્” (વિશેષ) જ્ઞાનપર્યાય દ્વારા (ઉદયં) નાના પ્રકારો, તેમને (ભ્રશ્યત્) મટાડતો થકો. વળી કેવો છે? “સામાન્યં કલયન્” (સામાન્યં) નિર્ભેદ સત્તામાત્ર વસ્તુનો (કલયન્) અનુભવ કરતો થકો. ૮-૧૪૦.

(શાર્દૂલવિકીડિત.)

અચ્છાચ્છાઃ સ્વયમુચ્છલન્તિ યદિમાઃ સંવેદનવ્યક્તયો

નિષ્પીતાખિલભાવમણ્ડલરસપ્રાગ્ભારમત્તા ઇવ ।

યસ્યાભિન્નરસઃ સ ઇષ ભગવાનેકોઽપ્યનેકીભવન્

વલ્ગત્યુત્કલિકાભિરદ્ભુતનિધિશ્ચૈતન્યરત્નાકરઃ ॥૬-૧૪૧॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“સઃ ઇષઃ ચૈતન્યરત્નાકરઃ” (સઃ ઇષઃ) જેનું

સ્વરૂપ કહ્યું છે તથા કહેશે એવો (ચૈતન્યસ્તાકરઃ) જીવદ્રવ્યરૂપી મહાસમુદ્ર, [ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવદ્રવ્ય સમુદ્રની ઉપમા દર્શને કહેવામાં આવ્યું છે, ત્યાં એટલું કહેતાં દ્રવ્યાર્થિકનયથી એક છે, પર્યાયાર્થિકનયથી અનેક છે; જેમ સમુદ્ર એક છે, તરંગાવલિથી અનેક છે;] “**ઉત્કલિકાભિઃ**” સમુદ્રના પક્ષે તરંગાવલિ, જીવના પક્ષે એક જ્ઞાનગુણના મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, ઈત્યાદિ અનેક ભેદ, તેમના દ્વારા “**વલ્ગતિ**” પોતાના બળથી અનાદિ કાળથી પરિણમી રહ્યો છે. કેવો છે? “**અભિન્નરસઃ**” જેટલા પર્યાયો છે તેમનાથી ભિન્ન સત્તા નથી, એક જ સત્ત્વ છે. વળી કેવો છે? “**ભગવાન્**” જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય ઈત્યાદિ અનેક ગુણોએ બિરાજમાન છે. વળી કેવો છે? “**એકઃ અપિ અનેકીભવન્**” (એકઃ અપિ) સત્તાસ્વરૂપે એક છે તથાપિ (અનેકીભવન્) અંશભેદ કરતાં અનેક છે. વળી કેવો છે? “**અદ્ભુતનિધિઃ**” (અદ્ભુત) અનંત કાળ સુધી ચારે ગતિઓમાં ભ્રમતાં જેવું સુખ ક્યાંય પામ્યો નહિ એવા સુખનું (નિધિઃ) નિધાન છે. વળી કેવો છે? “**યસ્ય ઇમાઃ સંવેદનવ્યક્તયઃ સ્વયં ઉચ્છલન્તિ**” (યસ્ય) જે દ્રવ્યને (ઇમાઃ) પ્રત્યક્ષપણે વિદ્યમાન (સંવેદન) સંવેદન અર્થાત્ જ્ઞાન, તેની (વ્યક્તયઃ) વ્યક્તિઓ અર્થાત્ મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન ઈત્યાદિ અનેક પર્યાયરૂપ અંશભેદ, (સ્વયં) દ્રવ્યનું સહજ એવું જ છે તે કારણથી (ઉચ્છલન્તિ) અવશ્ય પ્રગટ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ આશંકા કરશે કે જ્ઞાન તો જ્ઞાનમાત્ર છે, આવા જે મતિજ્ઞાન આદિ પાંચ ભેદ તે શા કારણે છે? સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે—જ્ઞાનના પર્યાય છે, વિરુદ્ધ તો કાંઈ નથી, વસ્તુનું એવું જ સહજ છે; પર્યાયમાત્ર વિચારતાં મતિ આદિ પાંચ ભેદ વિદ્યમાન છે, વસ્તુમાત્ર અનુભવતાં જ્ઞાનમાત્ર છે; વિકલ્પો જેટલા છે તેટલા બધા જૂઠા છે, કેમ કે વિકલ્પ કોઈ વસ્તુ નથી, વસ્તુ તો જ્ઞાનમાત્ર છે. કેવી છે સંવેદનવ્યક્તિઓ? (અચ્છાચ્છાઃ) નિર્મળથી પણ નિર્મળ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ એમ માનશે કે જેટલા જ્ઞાનના પર્યાય છે તે સમસ્ત અશુદ્ધરૂપ છે, પરંતુ એમ તો નથી, કારણ કે જેમ જ્ઞાન શુદ્ધ છે તેમ જ્ઞાનના પર્યાય વસ્તુનું સ્વરૂપ છે તેથી શુદ્ધસ્વરૂપ છે. પરંતુ એક વિશેષ—પર્યાયમાત્રને અવધારતાં વિકલ્પ ઊપજે છે, અનુભવ નિર્વિકલ્પ છે, તેથી વસ્તુમાત્ર અનુભવતાં સમસ્ત પર્યાયો પણ જ્ઞાનમાત્ર છે, તેથી જ્ઞાનમાત્ર અનુભવયોગ્ય છે. વળી કેવી છે સંવેદનવ્યક્તિઓ? “**નિઃપીતાખિલભાવમણ્ડલરસપ્રાગ્ભારમત્તાઃ ઇવ**” (નિઃપીત) ગળી

ગઈ છે (અખિલ) સમસ્ત (ભાવ)—જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, કાળ, આકાશ એવાં સમસ્ત—દ્રવ્યના (મણ્ડલ) અતીત-અનાગત-વર્તમાન અનંત પર્યાયરૂપી (સ) રસાયણભૂત દિવ્ય ઔષધિ તેના (પ્રાગ્ભાર) સમૂહ વડે (મત્તાઃ ઇવ) મગ્ન થઈ છે, એવી છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ પરમ રસાયણભૂત દિવ્ય ઔષધિ પીએ છે તો સર્વાંગ તરંગાવલિ જેવું ઊપજે છે, તેવી રીતે સમસ્ત દ્રવ્યોને જાણવામાં સમર્થ છે જ્ઞાન, તેથી સર્વાંગ આનંદતરંગાવલિથી ગર્ભિત છે. ૯-૧૪૧.

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

ક્લિશ્યન્તાં સ્વયમેવ દુષ્કરતરૈર્મોક્ષોન્મુખૈઃ કર્મભિઃ

ક્લિશ્યન્તાં ચ પરે મહાવ્રતતપોભારેણ ભગ્નાશ્ચિરમ્ ।

સાક્ષાન્મોક્ષ ઇદં નિરામયપદં સંવેદ્યમાનં સ્વયં

જ્ઞાનં જ્ઞાનગુણં વિના કથમપિ પ્રાપ્તું ક્ષમન્તે ન હિ ॥૧૦-૧૪૨॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“પરે ઇદં જ્ઞાનં જ્ઞાનગુણં વિના પ્રાપ્તું કથમ્ અપિ ન હિ ક્ષમન્તે” (પરે) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવથી ભ્રષ્ટ છે જે જીવ તે, (ઇદં જ્ઞાનં) પૂર્વે જ કહેલ છે સમસ્ત ભેદવિકલ્પથી રહિત જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ તેને (જ્ઞાનગુણં વિના) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવશક્તિ વિના (પ્રાપ્તું) પ્રાપ્ત કરવાને, (કથમ્ અપિ) હજાર ઉપાય કરવામાં આવે તોપણ, (ન હિ ક્ષમન્તે) નિશ્ચયથી સમર્થ થતા નથી. કેવું છે જ્ઞાનપદ? “સાક્ષાત્ મોક્ષઃ” પ્રત્યક્ષપણે સર્વથા પ્રકારે મોક્ષસ્વરૂપ છે. વળી કેવું છે? “નિરામયપદં” જેટલા ઉપદ્રવ-કલેશ છે તે સર્વથી રહિત છે. વળી કેવું છે? “સ્વયં સંવેદ્યમાનં” (સ્વયં) પોતાથી (સંવેદ્યમાનં) આસ્વાદ કરવાયોગ્ય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જ્ઞાનગુણ જ્ઞાનગુણથી અનુભવયોગ્ય છે, કારણાન્તર દ્વારા જ્ઞાનગુણ ગ્રાહ્ય નથી. કેવો છે મિથ્યાદેષ્ટિ જીવરાશિ? “કર્મભિઃ ક્લિશ્યન્તાં” (કર્મભિઃ) વિશુદ્ધ શુભોપયોગરૂપ પરિણામ, જૈનોક્ત સૂત્રોનું અધ્યયન, જીવાદિ દ્રવ્યોના સ્વરૂપનું વારંવાર સ્મરણ, પંચપરમેષ્ઠીની ભક્તિ ઇત્યાદિ છે જે અનેક ક્રિયાભેદ તે વડે (ક્લિશ્યન્તા) બહુ આક્ષેપ (આડંબર) કરે છે તો કરો, તથાપિ શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થશે તે તો શુદ્ધ જ્ઞાન વડે થશે. કેવાં છે કરતૂત અર્થાત્ ક્રિયાભેદ? “સ્વયમ્ એવ

દુષ્કરતૈઃ” (સ્વયમ્ एव) સહજપણે (દુષ્કરતૈઃ) કષ્ટસાધ્ય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે— જેટલી ક્રિયા છે તે બધી દુઃખાત્મક છે, શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવની માફક સુખસ્વરૂપ નથી. વળી કેવાં છે? “મોક્ષોન્મુખૈઃ” (મોક્ષ) સકળકર્મક્ષયથી (ઉન્મુખૈઃ) ઉન્મુખ છે અર્થાત્ તેઓ પરંપરાએ આગળ મોક્ષનું કારણ થશે એવો ભ્રમ ઊપજે છે તે જૂઠો છે. “ચ” વળી કેવા છે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ? “મહાવ્રતતપોભારેણ ચિરં ભગ્નાઃ ક્લિશ્યન્તાં” (મહાવ્રત) હિંસા, અનૃત, સ્તેય, અબ્રહ્મ, પરિગ્રહથી રહિતપણું, (તપઃ) મહા પરીષડોનું સહવું, તેના (ભાર) ઘણા બોજા વડે (ચિરં) ઘણા કાળ પર્યંત (ભગ્નાઃ) મરીને ચૂરો થતા થકા (ક્લિશ્યન્તાં) ઘણું કષ્ટ કરે છે તો કરો, તથાપિ એવું કરતાં કર્મક્ષય તો થતો નથી. ૧૦-૧૪૨.

(દ્રુતવિલંબિત)

પદમિદં નનુ કર્મદુરાસદં
સહજબોધકલાસુલભં કિલ ।
તત્ત્વં નિજબોધકલાબલાત્
કલયિતું યતતાં સતતં જગત્ ॥૧૧-૧૪૩॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તત્ત્વં નનુ ઇદં જગત્ ઇદં પદમ્ કલયિતું સતતં યતતાં” (તત્ત્વં) તે કારણથી (નનુ) અહો (ઇદં જગત્) વિદ્યમાન છે જે ત્રૈલોક્યવર્તી જીવરાશિ તે (ઇદં પદમ્) આ પદનો અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ જ્ઞાનમાત્રવસ્તુનો (કલયિતું) નિરંતર અભ્યાસ કરવાને માટે (સતતં) અખંડધારાપ્રવાહરૂપ (યતતાં) યત્ન કરો. શા કારણ વડે? “નિજબોધકલાબલાત્” (નિજબોધ) શુદ્ધ જ્ઞાન, તેનો (કલા) પ્રત્યક્ષ અનુભવ, તેના (બલાત્) સામર્થ્ય વડે; કેમ કે “કિલ” નિશ્ચયથી જ્ઞાનપદ “કર્મદુરાસદં” (કર્મ) જેટલી ક્રિયા છે તેના વડે (દુરાસદં) અપ્રાપ્ય છે, અને “સહજબોધકલાસુલભં” (સહજબોધ) શુદ્ધ જ્ઞાનના (કલા) નિરંતર અનુભવ વડે (સુલભં) સહજ જ પ્રાપ્ત થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—શુભ-અશુભરૂપ છે જેટલી ક્રિયા, તેનું મમત્વ છોડીને એક શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ કારણ છે. ૧૧-૧૪૩.

(ઉપજાતિ)

અચિન્ત્યશક્તિઃ સ્વયમેવ દેવ-
શ્ચિન્માત્રચિન્તામણિરેષ યસ્માત્ ।
સર્વાર્થસિદ્ધાત્મતયા વિધત્તે
જ્ઞાની કિમન્યસ્ય પરિગ્રહેણ ॥૧૨-૧૪૪॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જ્ઞાની (જ્ઞાનં) વિધત્તે” (જ્ઞાની) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (જ્ઞાનં) જ્ઞાનને અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ ચિદ્રૂપવસ્તુને (વિધત્તે) નિરંતર અનુભવે છે. શું જાણીને? “સર્વાર્થસિદ્ધાત્મતયા” (સર્વાર્થસિદ્ધ) ચતુર્ગતિસંસારસંબંધી દુઃખનો વિનાશ અને અતીન્દ્રિય સુખની પ્રાપ્તિ (આત્મતયા) એવું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે જેનાથી, એવું છે શુદ્ધ જ્ઞાનપદ. “અન્યસ્ય પરિગ્રહેણ કિમ્” (અન્યસ્ય) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવથી બાહ્ય છે જેટલા વિકલ્પો, [વિવરણ—શુભ-અશુભ ક્રિયારૂપ અથવા રાગાદિ વિકલ્પરૂપ અથવા દ્રવ્યોના ભેદવિચારરૂપ એવા છે જે અનેક વિકલ્પો,] તેમનાં (પરિગ્રહેણ) સાવધાનપણે પ્રતિપાલન અથવા આચરણ અથવા સ્મરણથી (કિમ્) શી કાર્યસિદ્ધિ? અર્થાત્ કોઈ કાર્યસિદ્ધિ નથી. આમ શા કારણથી? “યસ્માત્ ઇષઃ સ્વયં ચિન્માત્રચિન્તામણિઃ એવ” (યસ્માત્) કારણ કે (ઇષઃ) શુદ્ધ જીવવસ્તુ (સ્વયમ્) પોતામાં (ચિન્માત્રચિન્તામણિઃ) શુદ્ધ જ્ઞાનમાત્ર એવું અનુભવ-ચિન્તામણિરત્ન છે; (એવ) આ વાતને નક્કી જાણવી, સંશય કાંઈ નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેવી રીતે કોઈ પુણ્યવાન જીવના હાથમાં ચિન્તામણિરત્ન હોય છે, તેનાથી સર્વ મનોરથ પૂરા થાય છે, તે જીવ લોહું, તાંબું, રૂપું એવી ધાતુનો સંગ્રહ કરતો નથી; તેવી રીતે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવની પાસે શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ એવું ચિન્તામણિરત્ન છે, તેનાથી સકળકર્મક્ષય થાય છે, પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ થાય છે, અતીન્દ્રિય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે; તે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ શુભ-અશુભરૂપ અનેક ક્રિયા-વિકલ્પનો સંગ્રહ કરતો નથી, કારણ કે એનાથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. વળી કેવો છે? “અચિન્ત્યશક્તિઃ” વચનગોચર નથી મહિમા જેનો, એવો છે. વળી કેવો છે? “દેવઃ” પરમ પૂજ્ય છે. ૧૨-૧૪૪.

**इत्थं परिग्रहमपास्य समस्तमेव
सामान्यतः स्वपरयोरविवेकहेतुम् ।
अज्ञानमुज्झितुमना अधुना विशेषाद्
भूयस्तमेव परिहर्तुमयं प्रवृत्तः ॥१३-१४५॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અધુના અયં ભૂયઃ પ્રવૃત્તઃ” (અધુના) અહીંથી આરંભ કરીને (અયં) ગ્રંથના કર્તા (ભૂયઃ પ્રવૃત્તઃ) કાંઈક વિશેષ કહેવાનો ઉદ્દેશ કરે છે. કેવા છે ગ્રંથના કર્તા? “અજ્ઞાનમ્ ઉજ્જિતુમના” (અજ્ઞાનમ્) જીવની અને કર્મની એકત્વબુદ્ધિરૂપ મિથ્યાત્વભાવ (ઉજ્જિતુમના) કઈ રીતે છૂટે એવો છે અભિપ્રાય જેમનો, એવા છે. શું કહેવા યાહે છે? “તમ્ એવ વિશેષાત્ પરિહર્તુમ્” (તમ્ એવ) જેટલો પરદ્રવ્યરૂપ પરિગ્રહ છે તેને (વિશેષાત્ પરિહર્તુમ્) ભિન્ન ભિન્ન નામોનાં વિવરણ સહિત છોડવાને માટે અથવા છોડાવવાને માટે. અહીં સુધી કહ્યું તે શું કહ્યું? “इत्थं समस्तम् एव परिग्रहम् सामान्यतः अपास्य” (इत्थं) અહીં સુધી જે કાંઈ કહ્યું તે એમ કહ્યું કે (સમસ્તમ્ એવ પરિગ્રહમ્) જેટલી પુદ્ગલકર્મની ઉપાધિરૂપ સામગ્રી, તેનો (સામાન્યતઃ અપાસ્ય) સામાન્યપણે ત્યાગ કહ્યો અર્થાત્ જે કાંઈ પરદ્રવ્ય સામગ્રી છે તે ત્યાજ્ય છે એમ કહીને પરદ્રવ્યનો ત્યાગ કહ્યો. હવે વિશેષરૂપ કહે છે. વિશેષાર્થ આમ છે કે—જેટલું પરદ્રવ્ય તેટલું ત્યાજ્ય છે એમ કહ્યું. હવે (કહે છે કે) ક્રોધ પરદ્રવ્ય છે તેથી ત્યાજ્ય છે, માન પરદ્રવ્ય છે તેથી ત્યાજ્ય છે, ઈત્યાદિ; ભોજન પરદ્રવ્ય છે તેથી ત્યાજ્ય છે, પાણી પીવું પરદ્રવ્ય છે તેથી ત્યાજ્ય છે. કેવો છે પરદ્રવ્યપરિગ્રહ? “स्वपरयोः अविवेकहेतुम्” (સ્વ) શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાત્ર વસ્તુ અને (પરયોઃ) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મ, તેમના (અવિવેક) એકત્વરૂપ સંસ્કારનું (હૈતુમ્) કારણ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને જીવ-કર્મમાં એકત્વબુદ્ધિ છે તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિને પરદ્રવ્યનો પરિગ્રહ ઘટે છે; સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને ભેદબુદ્ધિ છે તેથી પરદ્રવ્યનો પરિગ્રહ ઘટતો નથી. આવો અર્થ અહીંથી શરૂ કરીને કહેવામાં આવશે. ૧૩-૧૪૫.

(સ્વાગતા)

પૂર્વબદ્ધનિજકર્મવિપાકાત્
 જ્ઞાનિનો યદિ ભવત્યુપભોગઃ ।
 તદ્ભવત્વથ ચ રાગવિયોગાત્
 નૂનમેતિ ન પરિગ્રહભાવમ્ ॥૧૪-૧૪૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“યદિ જ્ઞાનિનઃ ઉપભોગઃ ભવતિ તત્ ભવતુ” (યદિ) જો કદાચિત્ (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને (ઉપભોગઃ) શરીર આદિ સંપૂર્ણ ભોગસામગ્રી (ભવતિ) હોય છે, સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ ભોગવે છે, (તત્) તો (ભવતુ) સામગ્રી હો, સામગ્રીનો ભોગ પણ હો, “નૂનમ્ પરિગ્રહભાવમ્ ન એતિ” (નૂનમ્) નિશ્ચયથી (પરિગ્રહભાવમ્) વિષયસામગ્રીના સ્વીકારરૂપ અભિપ્રાયને (ન એતિ) પામતો નથી. શા કારણથી? “અથ ચ રાગવિયોગાત્” (અથ ચ) જ્યારથી સમ્યગ્દેષ્ટિ થયો (રાગવિયોગાત્) ત્યારથી માંડીને વિષયસામગ્રીમાં રાગ-દ્વેષ-મોહથી રહિત થયો, તે કારણથી. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે આવા વિરાગીને—સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને વિષયસામગ્રી કેમ હોય છે? ઉત્તર આમ છે કે—“પૂર્વબદ્ધનિજકર્મવિપાકાત્” (પૂર્વબદ્ધ) સમ્યક્ત્વ ઊપજતાં પહેલાં મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ હતો, રાગી હતો; ત્યાં રાગભાવ દ્વારા બાંધી હતી જે (નિજકર્મ) પોતાના પ્રદેશોમાં જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ કાર્મણવર્ગણા, તેના (વિપાકાત્) ઉદયને લીધે. ભાવાર્થ આમ છે કે—રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામ મટતાં દ્રવ્યરૂપ બાહ્ય સામગ્રીનો ભોગ બંધનું કારણ નથી, નિર્જરાનું કારણ છે; તેથી સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ અનેક પ્રકારની વિષયસામગ્રી ભોગવે છે, પરંતુ રંજિતપરિણામ નથી તેથી બંધ નથી, પૂર્વે બાંધ્યું હતું જે કર્મ તેની નિર્જરા છે. ૧૪-૧૪૬.

(સ્વાગતા)

વેદ્યવેદકવિભાવચલત્વાદ્
 વેદ્યતે ન ખલુ કાંક્ષિતમેવ ।
 તેન કાંક્ષતિ ન કિઞ્ચન વિદ્વાન્
 સર્વતોઽપ્યતિવિરક્તિમુપૈતિ ॥૧૫-૧૪૭॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તેન વિદ્વાન્ કિઞ્ચન ન કાંક્ષતિ” (તેન) તે કારણથી (વિદ્વાન્) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ, (કિઞ્ચન) કર્મના ઉદયથી છે નાના પ્રકારની સામગ્રી તેમાં કોઈ સામગ્રી (ન કાંક્ષતિ)—કર્મની સામગ્રીમાં કોઈ સામગ્રી—જીવને સુખનું કારણ એમ માનતો નથી, સર્વ સામગ્રી દુઃખનું કારણ એમ માને છે. વળી કેવો છે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ? “સર્વતઃ અતિવિરક્તિમ્ ઉપૈતિ” (સર્વતઃ) જેટલી કર્મજનિત સામગ્રી છે તેના પ્રત્યે મન, વચન, કાય—ત્રિશુદ્ધિ વડે (અતિવિરક્તિમ્) અતિ વિરક્તપણે અર્થાત્ સર્વથા ત્યાગરૂપ (ઉપૈતિ) પરિણમે છે. શા કારણથી એવો છે? “યતઃ ખલુ કાંક્ષિતમ્ ન વેદ્યતે ઇવ” (યતઃ) કારણ કે (ખલુ) નિશ્ચયથી (કાંક્ષિતમ્) જે કાંઈ ચિંતવ્યું છે તે (ન વેદ્યતે) પ્રાપ્ત થતું નથી, (ઇવ) એમ જ છે. શા કારણથી? “વેદ્યવેદકવિભાવચલત્વાત્” (વેદ્ય) વાંછવામાં આવે છે જે વસ્તુસામગ્રી અને (વેદક) વાંછારૂપ જીવનો અશુદ્ધ પરિણામ, તેઓ છે (વિભાવ) બંને અશુદ્ધ, વિનશ્ચર, કર્મજનિત, તે કારણથી (ચલત્વાત્) ક્ષણે ક્ષણે અન્ય અન્ય થાય છે. કોઈ અન્ય ચિંતવાય છે, કોઈ અન્ય થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—અશુદ્ધ રાગાદિ પરિણામ તથા વિષયસામગ્રી બંને સમયે સમયે વિનશ્ચર છે, માટે જીવનું સ્વરૂપ નથી. આ કારણથી સમ્યગ્દેષ્ટિને એવા ભાવોનો સર્વથા ત્યાગ છે. તેથી સમ્યગ્દેષ્ટિને બંધ નથી, નિર્જરા છે. ૧૫-૧૪૭.

(સ્વાગતા)

જ્ઞાનિનો ન હિ પરિગ્રહભાવં

કર્મ રાગરસરિક્તતયૈતિ ।

રઙ્ગયુક્તિરકષાયિતવસ્ત્રે

સ્વીકૃતૈવ હિ બહિર્લુઠ્ઠીહ ॥૧૬-૧૪૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“કર્મ જ્ઞાનિનઃ પરિગ્રહભાવં ન હિ ઇતિ” (કર્મ) જેટલી વિષયસામગ્રી ભોગરૂપ ક્રિયા છે તે (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને (પરિગ્રહભાવં) મમતારૂપ સ્વીકારપણાને (ન હિ ઇતિ) નિશ્ચયથી પ્રાપ્ત થતી નથી. શા કારણે? “રાગરસરિક્તતા” (રાગ) કર્મની સામગ્રીને પોતારૂપ જાણીને રંજિતપરિણામરૂપ જે

(સ) વેગ, તેનાથી (સ્તિત્તયા) ખાલી છે, એવો ભાવ હોવાથી. દષ્ટાન્ત કહે છે— “હિ ઇહ અકષાયિતવસ્ત્રે રઙ્ગયુક્તિઃ બહિઃ લુઠતિ એવ” (હિ) જેમ (ઇહ) સર્વ લોકમાં પ્રગટ છે કે (અકષાયિત) હરડાં, ફટકડી, લોધર જેને લાગ્યાં નથી એવા (વસ્ત્રે) કપડામાં (રઙ્ગયુક્તિઃ) રંગયુક્તિ અર્થાત્ મજ્જાના રંગનો સંયોગ કરવામાં આવે છે તોપણ (બહિઃ લુઠતિ) કપડાને લાગતો નથી, બહાર ને બહાર ફરે છે, તેવી રીતે. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને પંચેન્દ્રિયવિષયસામગ્રી છે, ભોગવે પણ છે; પરંતુ અંતરંગ રાગ-દ્વેષ-મોહભાવ નથી, તેથી કર્મનો બંધ નથી, નિર્જરા છે; કેવી છે રંગયુક્તિ? “સ્વીકૃતા” કપડું અને રંગ એકઠાં કરવામાં આવ્યાં છે એવી. ૧૬-૧૪૮.

(સ્વાગતા)

જ્ઞાનવાન્ સ્વરસતોઽપિ યતઃ સ્યાત્

સર્વરાગરસવર્જનશીલઃ ।

લિપ્યતે સકલકર્મભિરેષઃ

કર્મમધ્યપતિતોઽપિ તતો ન ॥૧૭-૧૪૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“યતઃ જ્ઞાનવાન્ સ્વરસતઃ અપિ સર્વરાગરસ-વર્જનશીલઃ સ્યાત્” (યતઃ) જે કારણથી (જ્ઞાનવાન્) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવશીલ છે જે જીવ તે, (સ્વરસતઃ) વિભાવપરિણમન મટ્યું હોવાથી શુદ્ધતારૂપે દ્રવ્ય પરિણમ્યું છે તેથી (સર્વરાગ) જેટલા રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામરૂપ (સ) અનાદિના સંસ્કાર તેનાથી (વર્જનશીલઃ સ્યાત્) રહિત છે સ્વભાવ જેનો, એવો છે; “તતઃ એષઃ કર્મમધ્યપતિતઃ અપિ સકલકર્મભિઃ ન લિપ્યતે” (તતઃ) તે કારણથી (એષઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (કર્મ) કર્મના ઉદયજનિત અનેક પ્રકારની ભોગસામગ્રીમાં (મધ્યપતિતઃ અપિઃ) પડ્યો છે અર્થાત્ પંચેન્દ્રિયભોગસામગ્રી ભોગવે છે, સુખ-દુઃખને પામે છે, તથાપિ (સકલકર્મભિઃ) આઠે પ્રકારનાં છે જે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ, તેમના વડે (ન લિપ્યતે) બંધાતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—અંતરંગ ચીકણાપણું નથી તેથી બંધ થતો નથી, નિર્જરા થાય છે. ૧૭-૧૪૬.

(શાદ્દલવિકીરિત)

યાદ્દક્ તાદ્દગિહાસ્તિ તસ્ય વશતો યસ્ય સ્વભાવો હિ યઃ
 કર્તુઃ નૈષ કથઞ્ચનાપિ હિ પરૈરન્યાદ્દશઃ શક્યતે ।
 અજ્ઞાનં ન કદાચનાપિ હિ ભવેજ્ઞાનં ભવત્સન્તતં
 જ્ઞાનિન્ ભુંક્ષ્વ પરાપરાધજનિતો નાસ્તીહ બન્ધસ્તવ ॥૧૮-૧૫૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ પરિણામથી શુદ્ધ છે તથાપિ પંચેન્દ્રિયવિષય ભોગવે છે, ત્યાં વિષયને ભોગવતાં કર્મનો બંધ છે કે નથી? સમાધાન આમ છે કે કર્મનો બંધ નથી. “જ્ઞાનીન્ ભુંક્ષ્વ” (જ્ઞાનિન્) હે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ! (ભુંક્ષ્વ) કર્મના ઉદયથી મળી છે જે ભોગસામગ્રી તેને ભોગવે છે તો ભોગવ, “તથાપિ તવ બન્ધઃ નાસ્તિ” (તથાપિ) તોપણ (તવ) તને (બન્ધઃ) બંધ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનું આગમન (નાસ્તિ) નથી. કેવો બંધ નથી? “પરાપરાધજનિતઃ” (પર) ભોગસામગ્રી, તેનું (અપરાધ) ભોગવવામાં આવવું, તેનાથી (જનિતઃ) ઉત્પન્ન થતો. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને વિષયસામગ્રી ભોગવતાં બંધ નથી, નિર્જરા છે, કારણ કે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ સર્વથા અવશ્ય પરિણામોથી શુદ્ધ છે; એવું જ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. પરિણામોની શુદ્ધતા હોતાં બાહ્ય ભોગસામગ્રી દ્વારા બંધ કરાતો નથી; એવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. અહીં કોઈ આશંકા કરે છે કે—સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ ભોગ ભોગવે છે, તો ભોગ ભોગવતાં રાગરૂપ અશુદ્ધ પરિણામ થતા હશે, ત્યાં તે રાગપરિણામ દ્વારા બંધ થતો હશે; પરંતુ એમ તો નથી, કારણ કે વસ્તુનું સ્વરૂપ એમ છે કે શુદ્ધ જ્ઞાન થતાં, ભોગસામગ્રીને ભોગવતાં, સામગ્રી દ્વારા અશુદ્ધરૂપ કરાતું નથી. કેટલીયે ભોગસામગ્રી ભોગવો તથાપિ શુદ્ધજ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપે—શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપે રહે છે; વસ્તુનું એવું સહજ છે. તે કહે છે—“જ્ઞાનં કદાચનાપિ અજ્ઞાનં ન ભવેત્” (જ્ઞાનં) જ્ઞાન અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ પરિણમ્યું છે આત્મદ્રવ્ય તે, (કદાચન અપિ) અનેક પ્રકારની ભોગસામગ્રીને ભોગવતાં અતીત-અનાગત-વર્તમાન કાળમાં (અજ્ઞાનં) વિભાવ-અશુદ્ધ-રાગાદિરૂપ (ન ભવેત્) થતું નથી. કેવું છે જ્ઞાન? “સન્તતં ભવત્” શાશ્વત શુદ્ધત્વરૂપ જીવદ્રવ્ય પરિણમ્યું છે, માયાજાળની માફક ક્ષણવિનશ્વર નથી. હવે દેષ્ટાન્ત દ્વારા વસ્તુનું

સ્વરૂપ સાધે છે—“હિ यस્ય વશતઃ યઃ યાદૃક્ સ્વભાવઃ તસ્ય તાદૃક્ ઇહ અસ્તિ” (હિ) કારણ કે (યસ્ય) જે કોઈ વસ્તુનો (યઃ યાદૃક્ સ્વભાવઃ) જે સ્વભાવ, જેવો સ્વભાવ છે તે (વશતઃ) અનાદિનિધન છે, (તસ્ય) તે વસ્તુનો (તાદૃક્ ઇહ અસ્તિ) તેવો જ છે. જેવી રીતે શંખનો શ્વેત સ્વભાવ છે, શ્વેત પ્રગટ છે, તેવી રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિનો શુદ્ધ પરિણામ હોતો થકો શુદ્ધ છે. “एषः परैः कथञ्चन अपि अन्यादृशः कर्तुं न शक्यते” (एषः) વસ્તુનો સ્વભાવ (परैः) અન્ય વસ્તુનો કર્યો (कथञ्चन अपि) કોઈ પણ પ્રકારે (अन्यादृशः) બીજારૂપ (कर्तुं) કરાવાને (न शक्यते) સમર્થ નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—સ્વભાવથી શ્વેત શંખ છે, તે શંખ કાળી માટી ખાય છે, પીળી માટી ખાય છે, નાના વર્ણની માટી ખાય છે; એવી માટી ખાતો થકો શંખ તે માટીના રંગનો થતો નથી, પોતાના શ્વેત રૂપે રહે છે; વસ્તુનું એવું જ સહજ છે; તેવી રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ સ્વભાવથી રાગ-દ્વેષ-મોહરહિત શુદ્ધપરિણામરૂપ છે, તે જીવ નાના પ્રકારની ભોગસામગ્રી ભોગવે છે તથાપિ પોતાના શુદ્ધપરિણામરૂપ પરિણામે છે, સામગ્રી હોતાં અશુદ્ધરૂપ પરિણામાવાતો નથી; એવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે. તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને કર્મનો બંધ નથી, નિર્જરા છે. ૧૮-૧૫૦.

(શાદ્દૂલવિકીરિત)

**ज्ञानिन् कर्म न जातु कर्तुमुचितं किञ्चित्ताप्युच्यते
भुंक्षे हन्त न जातु मे यदि परं दुर्भुक्त एवासि भोः।
बन्धः स्यादुपभोगतो यदि न तत्किं कामचारोऽस्ति ते
ज्ञानं सन्वस बन्धमेष्यपरथा स्वस्यापराधाद्ध्रुवम् ॥१६-१५१॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જ્ઞાનિન્ જાતુ કર્મ કર્તુમ્ ન યુચિતં” (જ્ઞાનિન્) હે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ! (જાતુ) કોઈ પણ પ્રકારે, ક્યારેય (કર્મ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ પુદ્ગલપિંડ (कर्तुम्) બાંધવાને (न उचितं) યોગ્ય નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને કર્મનો બંધ નથી. “तथापि किञ्चित् उच्यते” (तथापि) તોપણ (किञ्चित् उच्यते) કાંઈક વિશેષ છે તે કહે છે—“हन्त यदि मे परं न जातु भुंक्षे भोः दुर्भुक्तः एव असि” (हन्त) આકરાં વચને કહે છે : (यदि) જો એવું જાણીને

ભોગસામગ્રી ભોગવે છે કે (મે) મને (પરં ન જાતુ) કર્મનો બંધ નથી, એમ જાણીને (ભુંક્ષે) પંચેન્દ્રિયવિષય ભોગવે છે તો (ભોઃ) અહો જીવ! (દુર્ભુક્તઃ એવ અસિ) એવું જાણીને ભોગોને ભોગવવું ભલું નથી. કારણ કે વસ્તુસ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે— “યદિ ઉપભોગતઃ બન્ધઃ ન સ્યાત્ તત્ તે કિં કામચારઃ અસ્તિ” (યદિ) જો એમ છે કે (ઉપભોગતઃ) ભોગસામગ્રી ભોગવતાં (બન્ધઃ ન સ્યાત્) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો બંધ નથી (તત્) તો (તે) અહો સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ! તારે (કામચારઃ) સ્વેચ્છા-આચરણ (કિં અસ્તિ) શું છે? અર્થાત્ એમ તો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને કર્મનો બંધ નથી, કારણ કે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ રાગ-દ્વેષ-મોહથી રહિત છે. તે જ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ, જો સમ્યક્ત્વ છૂટે, મિથ્યાત્વરૂપ પરિણમે તો, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધને અવશ્ય કરે; કેમ કે મિથ્યાદેષ્ટિ થતો થકો રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ પરિણમે છે; એમ કહે છે—“જ્ઞાનં સન્ વસ” સમ્યગ્દેષ્ટિ હોતો થકો જેટલો કાળ પ્રવર્તે તેટલો કાળ બંધ નથી; “અપરથા સ્વસ્ય અપરાધાત્ બન્ધમ્ ધ્રુવમ્ એષિ” (અપરથા) મિથ્યાદેષ્ટિ થતો થકો (સ્વસ્ય અપરાધાત્) પોતાના જ દોષથી રાગાદિ અશુદ્ધરૂપ પરિણમનને લીધે (બન્ધમ્ ધ્રુવમ્ એષિ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધને તું જ અવશ્ય કરે છે. ૧૯-૧૫૧.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

કર્તારિં સ્વફલેન યત્કિલ બલાત્કર્મેવ નો યોજયેત્
 કુર્વાણઃ ફલલિપ્સુરેવ હિ ફલં પ્રાપ્નોતિ યત્કર્મણઃ ।
 જ્ઞાનં સંસ્તદપાસ્તરાગરચનો નો બધ્યતે કર્મણા
 કુર્વાણોઽપિ હિ કર્મ તત્ફલપરિત્યાગૈકશીલો મુનિઃ ॥૨૦-૧૫૨॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તત્ મુનિઃ કર્મણા નો બધ્યતે” (તત્) તે કારણથી (મુનિઃ) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવે બિરાજમાન સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (કર્મણા) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી (નો બધ્યતે) બંધાતો નથી. કેવો છે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ? “હિ કર્મ કુર્વાણઃ અપિ” (હિ) નિશ્ચયથી (કર્મ) કર્મજનિત વિષયસામગ્રી ભોગરૂપ ક્રિયાને (કુર્વાણઃ અપિ) જો કે કરે છે—ભોગવે છે તોપણ “તત્ફલપરિત્યાગૈકશીલઃ” (તત્ફલ)

કર્મજનિત સામગ્રીમાં આત્મબુદ્ધિ જાણીને રંજિતપરિણામનો (પરિત્યાગ) સર્વથા પ્રકારે સ્વીકાર છૂટી ગયો છે એવો છે (એક) સુખરૂપ (શીલ:) સ્વભાવ જેનો, એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને વિભાવરૂપ મિથ્યાત્વપરિણામ મટી ગયા છે, તે મટવાથી અનાકુલતાલક્ષણ અતીન્દ્રિય સુખ અનુભવગોચર થયું છે. વળી કેવો છે? “જ્ઞાનં સન્ તદપાસ્ત્રાગરચનઃ” જ્ઞાનમય હોતાં દૂર કર્યો છે રાગભાવ જેમાંથી, એવો છે. તેથી કર્મજનિત છે જે ચાર ગતિના પર્યાય તથા પંચેન્દ્રિયના ભોગ તે બધા આકુલતાલક્ષણ દુઃખરૂપ છે—એવો જ, સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ અનુભવ કરે છે; એ કારણથી જેટલો કાંઈ સાતા-અસાતારૂપ કર્મનો ઉદય, તેનાથી જે કાંઈ ઈષ્ટ વિષયરૂપ અથવા અનિષ્ટ વિષયરૂપ સામગ્રી તે, સમ્યગ્દેષ્ટિને સર્વ અનિષ્ટરૂપ છે. તેથી જેમ કોઈ જીવને અશુભ કર્મના ઉદયે રોગ, શોક, દારિદ્ર આદિ હોય છે, તેને જીવ છોડવાને ઘણુંય કરે છે, પરંતુ અશુભ કર્મના ઉદયે છૂટતાં નથી, તેથી ભોગવવાં જ પડે; તેમ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને, પૂર્વે અજ્ઞાન પરિણામથી બાંધ્યું છે જે સાતારૂપ-અસાતારૂપ કર્મ, તેના ઉદયે અનેક પ્રકારની વિષયસામગ્રી હોય છે, તેને સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ દુઃખરૂપ અનુભવે છે, છોડવાને ઘણુંય કરે છે, પરંતુ જ્યાં સુધીમાં ક્ષપકશ્રેણી ચડે ત્યાં સુધી છૂટવું અશક્ય છે, તેથી પરવશ થયો ભોગવે છે, હૃદયમાં અત્યંત વિરક્ત છે, તેથી અરંજિત છે. માટે ભોગસામગ્રી ભોગવતાં કર્મનો બંધ નથી, નિર્જરા છે. અહીં દેષ્ટાન્ત કહે છે—“યત્ કિલ્લ કર્મ કર્તારં સ્વફલેન બલાત્ યોજયેત્” (યત્) કારણ કે આમ છે, (કિલ્લ) આમ જ છે, સંદેહ નથી કે (કર્મ) રાજાની સેવા આદિથી માંડીને જેટલી કર્મભૂમિસંબંધી ક્રિયા, (કર્તારં) ક્રિયામાં રંજિત થઈને-તન્મય થઈને કરે છે જે કોઈ પુરુષ તેને, (સ્વફલેન)—જેમ રાજાની સેવા કરતાં દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ, ભૂમિની પ્રાપ્તિ, જેમ ખેતી કરતાં અન્નની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ—પોતાના ફળ સાથે (બલાત્ યોજયેત્) અવશ્ય જોડે છે અર્થાત્ અવશ્ય કર્તાપુરુષનો ક્રિયાના ફળ સાથે સંયોગ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જે ક્રિયાને કરતો નથી તેને ક્રિયાના ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેવી રીતે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને બંધ થતો નથી, નિર્જરા થાય છે; કારણ કે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ ભોગસામગ્રી-ક્રિયાનો કર્તા નથી, તેથી ક્રિયાનું ફળ કર્મબંધ, તે તો સમ્યગ્દેષ્ટિને નથી. દેષ્ટાન્તથી દેહ કરે છે—“યત્ કુર્વાણઃ ફલલિપ્સુઃ ના એવ હિ કર્મણઃ ફલં પ્રાપ્નોતિ” (યત્) કારણ કે પૂર્વોક્ત

નાના પ્રકારની ક્રિયા (કુર્વાણઃ) કરતો થકો (ફલતિપ્સુઃ) ફળની અભિલાષા કરીને ક્રિયાને કરે છે એવો (ના) કોઈ પુરુષ (કર્મણઃ ફલં) ક્રિયાના ફળને (પ્રાપ્નોતિ) પામે છે. ભાવાર્થ આમ છે—જે કોઈ પુરુષ ક્રિયા કરે છે, નિરભિલાષ થઈને કરે છે, તેને તો ક્રિયાનું ફળ નથી. ૨૦-૧૫૨.

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

ત્યક્તં યેન ફલં સ કર્મ કુરુતે નેતિ પ્રતીમો વયં

કિન્ત્વસ્યાપિ કુતોઽપિ કિચ્ચિદપિ તત્કર્માવશેનાપતેત્ ।

તસ્મિન્નાપતિતે ત્વકમ્પપરમજ્ઞાનસ્વભાવે સ્થિતો

જ્ઞાની કિં કુરુતેઽથ કિં ન કુરુતે કર્મેતિ જાનાતિ કઃ ॥૨૧-૧૫૩॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“યેન ફલં ત્યક્તં સ કર્મ કુરુતે ઇતિ વયં ન પ્રતીમઃ” (યેન) જે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવે (ફલં ત્યક્તં) કર્મના ઉદયથી છે જે ભોગસામગ્રી તેનો (ફલં) અભિલાષ (ત્યક્તં) સર્વથા મમત્વ છોડેલ છે (સઃ) તે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (કર્મ કુરુતે) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મને કરે છે (ઇતિ વયં ન પ્રતીમઃ) એવી તો અમે પ્રતીતિ કરતા નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જે કર્મના ઉદય પ્રત્યે ઉદાસીન છે તેને કર્મનો બંધ નથી, નિર્જરા છે. “કિન્તુ” કાંઈક વિશેષ—“અસ્ય અપિ” આ સમ્યગ્દેષ્ટિને પણ “અવશેન કુતઃ અપિ કિચ્ચિત્ અપિ કર્મ આપતેત્” (અવશેન) અભિલાષ કર્યા વિના જ, બલાત્કારે જ (કુતઃ અપિ કિચ્ચિત્ અપિ કર્મ) પૂર્વે બાંધ્યું હતું જે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ, તેના ઉદયથી થઈ છે જે પંચેન્દ્રિયવિષય ભોગક્રિયા, તે (આપતેત્) પ્રાપ્ત થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ કોઈને રોગ, શોક, દારિદ્ર વાંછા વિના જ હોય છે, તેમ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને જે કોઈ ક્રિયા હોય છે તે વાંછા વિના જ હોય છે. “તસ્મિન્ આપતિતે” અનિચ્છક છે સમ્યગ્દેષ્ટિ પુરુષ, તેને બલાત્કારે હોય છે ભોગક્રિયા, તે હોતાં “જ્ઞાની કિં કુરુતે” (જ્ઞાની) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (કિં કુરુતે) અનિચ્છક થઈ કર્મના ઉદયે ક્રિયા કરે છે તો શું ક્રિયાનો કર્તા થયો? “અથ ન કુરુતે” સર્વથા ક્રિયાનો કર્તા સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ નથી. કોનો કર્તા નથી? “કર્મ ઇતિ” ભોગક્રિયાનો. કેવો છે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ? “જાનાતિ કઃ” શાયક-

સ્વરૂપમાત્ર છે. તથા કેવો છે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ? “અકમ્પપરમજ્ઞાનસ્વભાવે સ્થિતઃ” નિશ્ચળ પરમ જ્ઞાનસ્વભાવમાં સ્થિત છે. ૨૧-૧૫૩.

(શાદ્દલવિકીરિત)

**સમ્યગ્દેષ્ટય એવ સાહસમિદં કર્તુ ક્ષમન્તે પરં
યદ્વજ્રેડપિ પતત્યમી ભયચલત્ત્રૈલોક્યમુક્તાધ્વનિ ।
સર્વામેવ નિસર્ગનિર્ભયતયા શઙ્કાં વિહાય સ્વયં
જાનન્તઃ સ્વમવધ્યબોધવપુષં બોધાચ્ચયવન્તે ન હિ ॥૨૨-૧૫૪॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“સમ્યગ્દેષ્ટયઃ એવ ઇદં સાહસમ્ કર્તુ ક્ષમન્તે” (સમ્યગ્દેષ્ટયઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ અર્થાત્ સ્વભાવગુણરૂપ પરિણમ્યો છે જે જીવરાશિ તે (એવ) નિશ્ચયથી (ઇદં સાહસમ્) આવું સાહસ અર્થાત્ ધીરપણું (કર્તુ) કરવાને (ક્ષમન્તે) સમર્થ હોય છે. કેવું છે સાહસ? “પરં” સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. ક્યું સાહસ? “યત્ વજ્રે પતતિ અપિ અમી બોધાત્ ન હિ ચ્યવન્તે” (યત્) જે સાહસ એવું છે કે (વજ્રે પતતિ અપિ) મહાન વજ્ર પડવા છતાં પણ (અમી) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવરાશિ (બોધાત્) શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવથી (ન હિ ચ્યવન્તે) સહજ ગુણથી સ્ખલિત થતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ અજ્ઞાની એમ માનશે કે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને સાતાકર્મના ઉદયે અનેક પ્રકારની ઈષ્ટ ભોગસામગ્રી હોય છે, અસાતાકર્મના ઉદયે અનેક પ્રકારની રોગ, શોક, દારિદ્ર, પરીષદ, ઉપસર્ગ ઇત્યાદિ અનિષ્ટ સામગ્રી હોય છે, તેને ભોગવતાં શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવથી ચૂકતો હશે. તેનું સમાધાન આમ છે કે અનુભવથી ચૂકતો નથી, જેવો અનુભવ છે તેવો જ રહે છે; વસ્તુનું એવું જ સ્વરૂપ છે. કેવું છે વજ્ર? “ભયચલત્ત્રૈલોક્યમુક્તાધ્વનિ” (ભય) વજ્ર પડતાં તેના ત્રાસથી (ચલત્) ચલાયમાન એવો જે (ત્રૈલોક્ય) સર્વ સંસારી જીવરાશિ, તેણે (મુક્ત) છોડી દીધી છે (અધ્વનિ) પોતપોતાની ક્રિયા જેના પડવાથી, એવું છે વજ્ર. ભાવાર્થ આમ છે કે—એવા છે ઉપસર્ગ, પરીષદ કે જે હોતાં મિથ્યાદેષ્ટિને જ્ઞાનની સૂઝ રહેતી નથી. કેવા છે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ? “સ્વં જાનન્તઃ” (સ્વં) સ્વને અર્થાત્ શુદ્ધ ચિદ્રૂપને (જાનન્તઃ) પ્રત્યક્ષપણે અનુભવે છે. કેવો છે સ્વ? “અવધ્યબોધવપુષં” (અવધ્ય) શાશ્વત

જે (બોધ) જ્ઞાનગુણ, તે છે (વપુષં) શરીર જેનું, એવો છે. શું કરીને (અનુભવે છે)? “સર્વામ્ એવ શઙ્કાં વિહાય” (સર્વામ્ એવ) સાત પ્રકારના (શઙ્કાં) ભયને (વિહાય) છોડીને. જે રીતે ભય ધૂટે છે તે કહે છે—“નિસર્ગનિર્ભયતયા” (નિસર્ગ) સ્વભાવથી (નિર્ભયતયા) ભયરહિતપણું હોવાને લીધે. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોનો નિર્ભય સ્વભાવ છે, તેથી સહજ જ અનેક પ્રકારના પરિષદ-ઉપસર્ગનો ભય નથી. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને કર્મનો બંધ નથી, નિર્જરા છે. કઈ રીતે છે નિર્ભયપણું? “સ્વયં” એવું સહજ છે. ૨૨-૧૫૪.

(શાદ્દલવિકીરિત)

લોકઃ શાશ્વત એક એષ સકલવ્યક્તો વિવિક્તાત્મન-

શ્ચિલ્લોકં સ્વયમેવ કેવલમયં યલ્લોકયત્યેકકઃ ।

લોકોઽયં ન તવાપરસ્તદપરસ્તસ્યાસ્તિ તદ્ભીઃ કુતો

નિશ્શંકઃ સતતં સ્વયં સ સહજં જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ ॥૨૩-૧૫૫॥

બંડાન્વય સહિત અર્થ :—“સઃ સહજં જ્ઞાનં સ્વયં સતતં સદા વિન્દતિ” (સઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (સહજં) સ્વભાવથી જ (જ્ઞાનં) શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુને (વિન્દતિ) અનુભવે છે—આસ્વાદે છે. કઈ રીતે અનુભવે છે? (સ્વયં) પોતાથી પોતાને અનુભવે છે. ક્યા કાળે? (સતતં) નિરંતરપણે (સદા) અતીત-અનાગત-વર્તમાનમાં અનુભવે છે. કેવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ? “નિઃશઙ્કઃ” સાત ભયથી રહિત છે. શાથી? કારણ કે “તસ્ય તદ્ભીઃ કુતઃ અસ્તિ” (તસ્ય) તે સમ્યગ્દષ્ટિને (તદ્ભીઃ) ઈહલોકભય, પરલોકભય (કુતઃ અસ્તિ) ક્યાંથી હોય? અર્થાત્ નથી હોતો. જેવો વિચાર કરતાં ભય હોતો નથી તે કહે છે—“તવ અયં લોકઃ તદપરઃ અપરઃ ન” (તવ) હે જીવ! તારો (અયં લોકઃ) વિદ્યમાન છે જે ચિદ્રૂપમાત્ર તે લોક છે, (તદ્-અપરઃ) તેનાથી અન્ય જે કાંઈ છે ઈહલોક, પરલોક,—વિવરણઃ ઈહલોક અર્થાત્ વર્તમાન પર્યાય, તે વિષે એવી ચિન્તા કે પર્યાય પર્યંત સામગ્રી રહેશે કે નહિ રહે; પરલોક અર્થાત્ અહીંથી મરીને સારી ગતિમાં જઈશ કે નહિ જાઉં એવી ચિન્તા;—એવો જે (અપરઃ) ઈહલોક પરલોક પર્યાયરૂપ તે (ન) જીવનું સ્વરૂપ નથી; “યત્ એષઃ અયં લોકઃ કેવલં ચિલ્લોકં સ્વયં એવ લોકયતિ” (યત્) કારણ કે (એષઃ અયં લોકઃ) અસ્તિરૂપ છે

જે ચૈતન્યલોક તે (કેવલં) નિર્વિકલ્પ છે, (ચિલ્લોકં સ્વયં એવ લોકયતિ) જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને સ્વયમેવ દેખે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જે જીવનું સ્વરૂપ જ્ઞાનમાત્ર તે તો જ્ઞાનમાત્ર જ છે. કેવો છે ચૈતન્યલોક? “શાશ્વતઃ” અવિનાશી છે. વળી કેવો છે? “એકકઃ” એક વસ્તુ છે. વળી કેવો છે? “સકલવ્યક્તઃ” (સકલ) ત્રણે કાળે (વ્યક્તઃ) પ્રગટ છે. કોને પ્રગટ છે? “વિવિક્તાત્મનઃ” (વિવિક્ત) ભિન્ન છે (આત્મનઃ) આત્મસ્વરૂપ જેને એવો છે જે ભેદજ્ઞાની પુરુષ, તેને. ૨૩-૧૫૫.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

एषैकैव हि वेदना यदचलं ज्ञानं स्वयं वेद्यते
निर्भेदोदितवेद्यवेदकबलादेकं सदानाकुलैः ।
नैवान्यागतवेदनैव हि भवेत्तद्वीः कुतो ज्ञानिनो
निश्शंकः सततं स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विन्दति ॥२४-१५६॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“સઃ સ્વયં સતતં સદા જ્ઞાનં વિન્દતિ” (સઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (સ્વયં) પોતાની મેળે (સતતં) નિરંતરપણે (સદા) ત્રણે કાળે (જ્ઞાનં) જ્ઞાનને અર્થાત્ જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપને (વિન્દતિ) અનુભવે છે—આસ્વાદે છે. કેવું છે જ્ઞાન? “સહજં” સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન છે. કેવો છે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ? “નિઃશંકઃ” સાત ભયથી મુક્ત છે. “જ્ઞાનિનઃ તદ્વીઃ કુતઃ” (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને (તદ્વીઃ) વેદનાનો ભય (કુતઃ) ક્યાંથી હોય? અર્થાત્ નથી હોતો; કારણ કે “સદા અનાકુલૈઃ” સર્વદા ભેદજ્ઞાને ભિરાજમાન છે જે પુરુષો, તે પુરુષો “સ્વયં વેદ્યતે” સ્વયં એવો અનુભવ કરે છે કે “યત્ અચલં જ્ઞાનં એષા એકા એવ વેદના” (યત્) જે કારણથી (અચલં જ્ઞાનં) શાશ્વત છે જે જ્ઞાન (એષા) એ જ (એકા વેદના) જીવને એક વેદના છે (એવ) નિશ્ચયથી; “અન્યાગતવેદના એવ ન ભવેત્” (અન્યા) આને છોડીને જે અન્ય (આગતવેદના એવ) કર્મના ઉદયથી થઈ છે સુખરૂપ અથવા દુઃખરૂપ વેદના તે, (ન ભવેત્) જીવને છે જ નહિ. જ્ઞાન કેવું છે? “એકં” શાશ્વત છે—એકરૂપ છે. શા કારણે એકરૂપ છે? “નિર્ભેદોદિતવેદ્યવેદકબલાત્” (નિર્ભેદોદિત) અભેદપણથી (વેદ્યવેદક) જે વેદે છે તે જ વેદાય છે એવું જે (બલાત્) સામર્થ્ય, તેના કારણે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવનું

સ્વરૂપ જ્ઞાન છે, તે એકરૂપ છે. જે સાતા-અસાતા કર્મના ઉદયે સુખ-દુઃખરૂપ વેદના થાય છે તે જીવનું સ્વરૂપ નથી; તેથી સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને રોગ ઊપજવાનો ભય હોતો નથી. ૨૪-૧૫૬.

(શાદ્ધૃલવિકીરિત.)

યત્સન્નાશમુપૈતિ તન્ન નિયતં વ્યક્તેતિ વસ્તુસ્થિતિ-

જ્ઞાનં સત્સ્વયમેવ તત્કિલ તત્સ્રાતં કિમસ્યાપરૈઃ ।

અસ્યાત્રાણમતો ન કિઞ્ચન ભવેત્તદ્વીઃ કુતો જ્ઞાનિનો

નિશ્શંકઃ સતતં સ્વયં સ સહજં જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ ॥૨૫-૧૫૭॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“સઃ જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ” (સઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (જ્ઞાન) જ્ઞાનને અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વરૂપને (સદા) ત્રણે કાળ (વિન્દતિ) અનુભવે છે- આસ્વાદે છે. કેવું છે જ્ઞાન? “સતતં” નિરંતર વર્તમાન છે. વળી કેવું છે જ્ઞાન? “સ્વયં” અનાદિનિધન છે. વળી કેવું છે? “સહજં” કારણ વિના દ્રવ્યરૂપ છે. કેવો છે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ? “નિશ્શંકઃ” ‘કોઈ મારો રક્ષક છે કે નહીં’ એવા ભયથી રહિત છે. શા કારણથી? “જ્ઞાનિનઃ તદ્વીઃ કુતઃ” (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને (તદ્વીઃ) ‘મારો રક્ષક કોઈ છે કે નહીં’ એવો ભય (કુતઃ) ક્યાંથી હોય? અર્થાત્ નથી હોતો. “અતઃ અસ્ય કિઞ્ચન અત્રાણં ન ભવેત્” (અતઃ) આ કારણથી (અસ્ય) જીવવસ્તુને (અત્રાણં) અરક્ષકપણું (કિઞ્ચન) પરમાણુમાત્ર પણ (ન ભવેત્) નથી. શા કારણથી નથી? “યત્ સત્ તત્ નાશં ન ઉપૈતિ” (યત્ સત્) જે કોઈ સત્તાસ્વરૂપ વસ્તુ છે (તત્ નાશં ન ઉપૈતિ) તે તો વિનાશને પ્રાપ્ત થતી નથી. “ઇતિ નિયતં વસ્તુસ્થિતિઃ વ્યક્તઃ” (ઇતિ) આ કારણથી (નિયતં) અવશ્યમેવ (વસ્તુસ્થિતિઃ) વસ્તુનું અવિનશ્વરપણું (વ્યક્તઃ) પ્રગટ છે. “કિલ તત્ જ્ઞાનં સ્વયં ઇવ સત્, તતઃ અસ્ય અપરૈઃ કિં ત્રાતં” (કિલ) નિશ્ચયથી (તત્ જ્ઞાનં) આવું છે જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે (સ્વયં ઇવ સત્) સહજ જ સત્તાસ્વરૂપ છે; (તતઃ) તે કારણથી (અસ્ય) જીવના સ્વરૂપની (અપરૈઃ) કોઈ દ્રવ્યાન્તર દ્વારા (કિં ત્રાતં) શી રક્ષા કરવામાં આવે? ભાવાર્થ આમ છે કે— બધા જીવોને એવો ભય ઉત્પન્ન થાય છે કે ‘મારો રક્ષક કોઈ છે કે નહીં,’ પરંતુ

એવો ભય સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને હોતો નથી; કારણ કે તે એવો અનુભવ કરે છે કે શુદ્ધ જીવસ્વરૂપ સહજ જ શાશ્વત છે; એની કોઈ શી રક્ષા કરે? ૨૫-૧૫૭.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

स्वं रूपं किल वस्तुनोऽस्ति परमा गुप्तिः स्वरूपे न यत्
शक्तः कोऽपि परः प्रवेष्टुमकृतं ज्ञानं स्वरूपं च नुः ।
अस्यागुप्तिरतो न काचन भवेत्तद्द्वीः कुतो ज्ञानिनो
निश्शङ्कः सततं स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विन्दति ॥२६-१५८॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“સઃ જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ” (સઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (જ્ઞાન) જ્ઞાનને અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુને (સદા વિન્દતિ) નિરંતર અનુભવે છે— આસ્વાદે છે. કેવું છે જ્ઞાન? “સ્વયં” અનાદિસિદ્ધ છે. વળી કેવું છે? “સહજં” શુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપ છે. વળી કેવું છે? “સતતં” અખંડધારાપ્રવાહરૂપ છે. કેવો છે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ? “નિઃશંકઃ” ‘વસ્તુને જતનથી રાખવી, નહીં તો કોઈ ચોરી જશે’ એવો જે અગુપ્તિભય તેનાથી રહિત છે. “અતઃ અસ્ય કાચન અગુપ્તિઃ એવ ન ભવેત્ જ્ઞાનિનઃ તદ્વીઃ કુતઃ” (અતઃ) આ કારણથી (અસ્ય) શુદ્ધ જીવને (કાચન અગુપ્તિઃ) કોઈ પ્રકારનું અગુપ્તિપણું (ન ભવેત્) નથી; (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને (તદ્વીઃ) ‘મારું કાંઈ કોઈ છીનવી ન લે’ એવો અગુપ્તિભય (કુતઃ) ક્યાંથી હોય? અર્થાત્ હોતો નથી. શા કારણથી? “કિલ વસ્તુનઃ સ્વં રૂપં પરમા ગુપ્તિઃ અસ્તિ” (કિલ) નિશ્ચયથી (વસ્તુનઃ) જે કોઈ દ્રવ્ય છે તેનું (સ્વં રૂપં) જે કાંઈ નિજ લક્ષણ છે તે (પરમા ગુપ્તિઃ અસ્તિ) સર્વથા પ્રકારે ગુપ્ત છે. શા કારણથી? “યત્ સ્વરૂપે કઃ અપિ પરઃ પ્રવેષ્ટુમ્ ન શક્તઃ” (યત્) કારણ કે (સ્વરૂપે) વસ્તુના સત્ત્વમાં (કઃ અપિ પરઃ) કોઈ અન્ય દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યમાં (પ્રવેષ્ટુમ્) સંક્રમણ કરવાને (-સંચરવાને) (ન શક્તઃ) સમર્થ નથી. “નુઃ જ્ઞાનં સ્વરૂપં ચ” (નુઃ) આત્મદ્રવ્યનું (જ્ઞાનં સ્વરૂપં) જ્ઞાન સ્વરૂપ છે અર્થાત્ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. (ચ) તે જ જ્ઞાનસ્વરૂપ કેવું છે? “અકૃતં” કોઈએ કર્યું નથી, કોઈ હરી શકતું નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—બધા જીવોને એવો ભય હોય છે કે ‘મારું કાંઈ કોઈ ચોરી જશે, છીનવી લેશે?’ પરંતુ આવો ભય સમ્યગ્દેષ્ટિને

હોતો નથી, કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિ એવું અનુભવે છે કે ‘મારું તો શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, તેને તો કોઈ ચોરી શકે નહીં, છીનવી શકે નહીં; વસ્તુનું સ્વરૂપ અનાદિનિધન છે.’ ૨૬-૧૫૮.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

**પ્રાણોચ્છેદમુદાહરન્તિ મરણં પ્રાણાઃ કિલાસ્યાત્મનો
જ્ઞાનં તત્સ્વયમેવ શાશ્વતતયા નોચ્છિદ્યતે જાતુચિત્ ।
તસ્યાતો મરણં ન કિઞ્ચન ભવેત્તદ્વીઃ કુતો જ્ઞાનિનો
નિશ્શઙ્કઃ સતતં સ્વયં સ સહજં જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ ॥૨૭-૧૫૬॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“સઃ જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ” (સઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (જ્ઞાન) જ્ઞાનને અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુને (સદા) નિરંતર (વિન્દતિ) આસ્વાદે છે. કેવું છે જ્ઞાન? “સ્વયં” અનાદિસિદ્ધ છે. વળી કેવું છે? “સતતં” અખંડધારાપ્રવાહરૂપ છે. વળી કેવું છે? “સહજં” કારણ વિના સહજ જ નિષ્પન્ન છે. કેવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ? “નિઃશંકઃ” મરણશંકાના દોષથી રહિત છે. શું વિચારતો થકો નિઃશંક છે? “અતઃ તસ્ય મરણં કિઞ્ચન ન ભવેત્, જ્ઞાનિનઃ તદ્વીઃ કુતઃ” (અતઃ) આ કારણથી (તસ્ય) આત્મદ્રવ્યને (મરણં) પ્રાણવિયોગ (કિઞ્ચન) સૂક્ષ્મમાત્ર (ન ભવેત્) થતો નથી, તેથી (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દષ્ટિને (તદ્વીઃ) મરણનો ભય (કુતઃ) ક્યાંથી હોય? અર્થાત્ નથી હોતો; કારણ કે “પ્રાણોચ્છેદમ્ મરણં ઉદાહરન્તિ” (પ્રાણોચ્છેદમ્) ઈન્દ્રિય, બળ, ઉચ્છ્વાસ, આયુ-એવા છે જે પ્રાણ, તેમના વિનાશને (મરણં) મરણ કહેવામાં આવે છે, (ઉદાહરન્તિ) અરિહંતદેવ એમ કહે છે; “કિલ આત્મનઃ જ્ઞાનં પ્રાણાઃ” (કિલ) નિશ્ચયથી (આત્મનઃ) જીવદ્રવ્યના (જ્ઞાનં પ્રાણાઃ) શુદ્ધજ્ઞાનમાત્ર અર્થાત્ શુદ્ધચૈતન્યમાત્ર પ્રાણ છે; “તત્ જાતુચિત્ ન ડચ્છિદ્યતે” (તત્) શુદ્ધજ્ઞાન (જાતુચિત્) કોઈ કાળે (ન ડચ્છિદ્યતે) વિનાશ પામતું નથી. શા કારણથી? “સ્વયમ્ ઇવ શાશ્વતતયા” (સ્વયમ્ ઇવ) જતન વિના જ (શાશ્વતતયા) અવિનશ્વર છે તે કારણથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—બધાય મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને મરણનો ભય હોય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ એમ અનુભવે છે કે ‘મારું શુદ્ધચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપ છે તે તો

વિનાશ પામતું નથી, પ્રાણ નષ્ટ થાય છે તે તો મારું સ્વરૂપ છે જ નહીં, પુદ્ગલનું સ્વરૂપ છે; તેથી મારું મરણ થતું હોય તો ડરું, હું શા માટે ડરું? મારું સ્વરૂપ શાશ્વત છે.’ ૨૭-૧૫૯.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

एकं ज्ञानमनाद्यनन्तमचलं सिद्धं किलैतत्स्वतो
यावत्तावदिदं सदैव हि भवेन्नात्र द्वितीयोदयः ।
तन्नाकस्मिकमत्र किञ्चन भवेत्तद्वीः कुतो ज्ञानिनो
निश्शङ्कः सततं स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विन्दति ॥ २८-१६० ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“સઃ જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ” (સઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (જ્ઞાન) જ્ઞાનને અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુને (સદા) ત્રિકાળ (વિન્દતિ) આસ્વાદે છે. કેવું છે જ્ઞાન? “સ્વયં” સહજથી જ ઊપજ્યું છે. વળી કેવું છે? “સતતં” અખંડધારાપ્રવાહરૂપ છે. વળી કેવું છે? “સહજં” ઉપાય વિના એવી જ વસ્તુ છે. કેવો છે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ? “નિઃશંકઃ” આકસ્મિક ભયથી રહિત છે. આકસ્મિક એટલે અણચિંતવ્યું તત્કાળ જ અનિષ્ટનું ઊપજવું તે. શું વિચારે છે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ? “અત્ર તત્ આકસ્મિકમ્ કિઞ્ચન ન ભવેત્, જ્ઞાનિનઃ તદ્વીઃ કુતઃ” (અત્ર) શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુમાં, (તત્) કહ્યું છે લક્ષણ જેનું એવું (આકસ્મિકમ્) આકસ્મિક અર્થાત્ ક્ષણમાત્રમાં અન્ય વસ્તુથી અન્ય વસ્તુપણું, એવું (કિઞ્ચન ન ભવેત્) કાંઈ છે જ નહીં; તેથી (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને (તદ્વીઃ) આકસ્મિકપણાનો ભય (કુતઃ) ક્યાંથી હોય? અર્થાત્ નથી હોતો. શા કારણથી? “એતત્ જ્ઞાનં સ્વતઃ યાવત્” (એતત્ જ્ઞાનં) શુદ્ધ જીવવસ્તુ (સ્વતઃ યાવત્) પોતે સહજ જેવી છે, જેવડી છે “ઇદં તાવત્ સદા એવ ભવેત્” (ઇદં) શુદ્ધ વસ્તુમાત્ર (તાવત્) તેવી છે, તેવડી છે, (સદા) અતીત-અનાગત-વર્તમાન કાળમાં (એવ ભવેત્) નિશ્ચયથી એવી જ છે. “અત્ર દ્વિતીયોદયઃ ન” (અત્ર) શુદ્ધ વસ્તુમાં (દ્વિતીયોદયઃ) અનેરું કોઈ સ્વરૂપ (ન) થતું નથી. કેવું છે જ્ઞાન? “એકં” સમસ્ત વિકલ્પોથી રહિત છે. વળી કેવું છે? “અનાદ્યનન્તમ્” નથી આદિ, નથી અંત જેનો એવું છે. વળી કેવું છે? “અચલં” પોતાના સ્વરૂપથી વિચલિત થતું નથી. વળી કેવું છે? “સિદ્ધં” નિષ્પન્ન છે. ૨૮-૧૬૦.

(મન્દાકાન્ત)

ટઢ્ઢોત્કીર્ણસ્વરસનિચિતજ્ઞાનસર્વસ્વભાજઃ
 સમ્યગ્દષ્ટેર્યદિહ સકલં ઘનન્તિ લક્ષ્માણિ કર્મ ।
 તત્તસ્યાસ્મિન્પુનરપિ મનાક્કર્મણો નાસ્તિ બન્ધઃ
 પૂર્વોપાત્તં તદનુભવતો નિશ્ચિતં નિર્જરૈવ ॥૨૬-૧૬૧॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“યત્ ઇહ સમ્યગ્દષ્ટેઃ લક્ષ્માણિ સકલં કર્મ ઘનન્તિ” (યત્) જે કારણથી (ઇહ) વિદ્યમાન (સમ્યગ્દષ્ટેઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ અર્થાત્ શુદ્ધસ્વરૂપે પરિણમ્યો છે જે જીવ, તેના (લક્ષ્માણિ) નિઃશંકિત, નિઃકાંક્ષિત, નિર્વિચિકિત્સા, અમૂઢદેષ્ટિ, ઉપગૂહન, સ્થિતિકરણ, વાત્સલ્ય, પ્રભાવના અંગરૂપ ગુણો (સકલં કર્મ) જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ પ્રકારનાં પુદ્ગલદ્રવ્યનાં પરિણમનને (ઘનન્તિ) હણે છે;—ભાવાર્થ આમ છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવના જેટલા જે કોઈ ગુણો છે તે શુદ્ધપરિણમનરૂપ છે, તેનાથી કર્મની નિર્જરા છે;—“તત્ તસ્ય અસ્મિન્ કર્મણઃ મનાક્ બન્ધઃ પુનઃ અપિ નાસ્તિ” (તત્) તે કારણથી (તસ્ય) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને (અસ્મિન્) શુદ્ધ પરિણામ હોતાં (કર્મણઃ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો (મનાક્ બન્ધઃ) સૂક્ષ્મમાત્ર પણ બંધ (પુનઃ અપિ નાસ્તિ) કદી પણ નથી. “તત્ પૂર્વોપાત્તં અનુભવતઃ નિશ્ચિતં નિર્જરા એવ” (તત્) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ—(પૂર્વોપાત્તં) સમ્યક્ત્વ ઊપજ્યા પહેલાં અજ્ઞાન-રાગપરિણામથી બાંધ્યું હતું જે કર્મ—તેના ઉદયને (અનુભવતઃ) જે ભોગવે છે એવા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને (નિશ્ચિતં) નિશ્ચયથી (નિર્જરા એવ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનું ગળવું છે. કેવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ? “ટઢ્ઢોત્કીર્ણસ્વરસનિચિતજ્ઞાનસર્વસ્વભાજઃ” (ટઢ્ઢોત્કીર્ણ) શાશ્વત જે (સ્વરસ) સ્વપરગ્રાહકશક્તિ, તેનાથી (નિચિત) પરિપૂર્ણ એવો (જ્ઞાન) પ્રકાશગુણ, તે જ છે (સર્વસ્વ) આદિ મૂળ જેનું એવું જે જીવદ્રવ્ય, તેનો (ભાજઃ) અનુભવ કરવામાં સમર્થ છે. આવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ, તેથી તેને નૂતન કર્મનો બંધ નથી, પૂર્વબદ્ધ કર્મની નિર્જરા છે. ૨૯-૧૬૧.

રુન્ધન્ બન્ધં નવમિતિ નિજૈઃ સઙ્ગતોઽષ્ટાભિરઙ્ગૈઃ
 પ્રાગ્બદ્ધં તુ ક્ષયમુપનયન્નિર્જરોઽજ્ઞમ્ભણેન ।
 સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ સ્વયમતિરસાદાદિમધ્યાન્તમુક્તં
 જ્ઞાનં ભૂત્વા નટતિ ગગનાભોગરઙ્ગં વિગાહ્ય ॥૩૦-૧૬૨॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ જ્ઞાનં ભૂત્વા નટતિ” (સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ) સમ્યગ્દૃષ્ટિ અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ થઈને પરિણમેલો જીવ (જ્ઞાનં ભૂત્વા) શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ થઈને (નટતિ) પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપે પરિણમે છે. કેવું છે શુદ્ધ જ્ઞાન? “આદિમધ્યાન્તમુક્તં” અતીત-અનાગત-વર્તમાનકાળગોચર શાશ્વત છે. શું કરીને? “ગગનાભોગરઙ્ગં વિગાહ્ય” (ગગન) જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે (આભોગરઙ્ગં) અખાડાની નાયવાની ભૂમિ, તેને (વિગાહ્ય) અનુભવગોચર કરીને, એવી છે જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ. શા કારણથી? “સ્વયમ્ અતિરસાત્” અનાકુલત્વલક્ષણ અતીન્દ્રિય જે સુખ તેને પામવાથી. કેવો છે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ? “નવમ્ બન્ધં રુન્ધન્” (નવમ્) ધારાપ્રવાહરૂપ પરિણમે છે જે જ્ઞાનાવરણાદિરૂપે પુદ્ગલપિંડ એવો જે (બન્ધં) બંધ અર્થાત્ જીવના પ્રદેશો સાથે એકક્ષેત્રાવગાહ, તેને (રુન્ધન્) મટાડતો થકો; કેમ કે “નિજૈઃ અષ્ટાભિઃ અઙ્ગૈઃ સઙ્ગતઃ” (નિજૈઃ અષ્ટાભિઃ) પોતાના જ નિઃશંકિત, નિઃકાંક્ષિત ઈત્યાદિ કહ્યા જે આઠ (અઙ્ગૈઃ) સમ્યક્ત્વના સહારાના ગુણ, તે-પણે (સઙ્ગતઃ) ભાવરૂપ પરિણમ્યો છે, એવો છે. વળી કેવો છે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ? “તુ પ્રાગ્બદ્ધં કર્મ ક્ષયં ઉપનયન્” (તુ) બીજું કાર્ય એવું પણ થાય છે કે (પ્રાગ્બદ્ધં) પૂર્વે બાંધેલ છે જે જ્ઞાનાવરણાદિ (કર્મ) પુદ્ગલપિંડ, તેનો (ક્ષયં) મૂળથી સત્તાનાશ (ઉપનયન્) કરતો થકો. શા વડે? “નિર્જરોઽજ્ઞમ્ભણેન” (નિર્જરા) શુદ્ધ પરિણામના (અજ્ઞમ્ભણેન) પ્રગટપણા વડે. ૩૦-૧૬૨.

-૮-

બંધ અધિકાર

(શાદ્દલવિકીડિત.)

રાગોદ્ધારમહારસેન સકલં કૃત્વા પ્રમત્તં જગત્
 ક્રીડન્તં રસભાવનિર્ભરમહાનાટ્યેન બન્ધં ધુનત્ ।
 આનન્દામૃતનિત્યભોજિ સહજાવસ્થાં સ્ફુટન્નાટ્યદ્-
 ધીરોદારમનાકુલં નિરુપધિ જ્ઞાનં સમુન્મજ્જતિ ॥૧-૧૬૩॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જ્ઞાનં સમુન્મજ્જતિ” (જ્ઞાનં) જ્ઞાન અર્થાત્ શુદ્ધ જીવ (સમુન્મજ્જતિ) પ્રગટ થાય છે. ભાવાર્થ—અહીંથી શરૂ કરીને જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કહે છે. કેવું છે શુદ્ધ જ્ઞાન? “આનન્દામૃતનિત્યભોજિ” (આનન્દ) અતીન્દ્રિય સુખ, એવી છે (અમૃત) અપૂર્વ લબ્ધિ, તેનું (નિત્યભોજિ) નિરંતર આસ્વાદનશીલ છે. વળી કેવું છે? “સ્ફુટં સહજાવસ્થાં નાટ્યત્” (સ્ફુટં) પ્રગટપણે (સહજાવસ્થાં) પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને (નાટ્યત્) પ્રગટ કરે છે. વળી કેવું છે? “ધીરોદારમ્” (ધીર) અવિનશ્વર સત્તારૂપ છે; (ઉદારમ્) ધારાપ્રવાહરૂપ પરિણમનસ્વભાવ છે. વળી કેવું છે? “અનાકુલં” સર્વ દુઃખથી રહિત છે. વળી કેવું છે? “નિરુપધિ” સમસ્ત કર્મની ઉપાધિથી રહિત છે. શું કરતું થકું જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે? “બન્ધં ધુનત્” (બન્ધં) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ પુદ્ગલપિંડનું પરિણમન, તેને (ધુનત્) મટાડતું થકું. કેવો છે બંધ? “ક્રીડન્તં” ક્રીડા કરે છે અર્થાત્ પ્રગટપણે ગર્જે છે. શા વડે ક્રીડા કરે છે? “રસભાવનિર્ભરમહાનાટ્યેન” (રસભાવ) સમસ્ત જીવરાશિને પોતાને વશ કરી ઊપજ્યો છે જે અહંકારલક્ષણ ગર્વ, તેનાથી (નિર્ભર) ભરેલો જે (મહાનાટ્યેન) અનંત કાળથી માંડીને અખાડાનો સંપ્રદાય,

તેના વડે. શું કરીને આવો છે બંધ? “સકલં જગત્ પ્રમત્તં કૃત્વા” (સકલં જગત્) સર્વ સંસારી જીવરાશિને (પ્રમત્તં કૃત્વા) જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ કરીને. શા વડે? “રાગોદ્ગારમહારસેન” (રાગ) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિનું (ઉદ્ગાર) ઘણું જ અધિકપણું, એવી જે (મહારસેન) મોહરૂપ મદિરા, તે વડે. ભાવાર્થ આમ છે કે— જેવી રીતે કોઈ જીવને મદિરા પિવડાવીને વિકળ કરવામાં આવે છે, સર્વસ્વ છીનવી લેવામાં આવે છે, પદથી ભ્રષ્ટ કરવામાં આવે છે; તેવી રીતે અનાદિ કાળથી સર્વ જીવરાશિ રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામથી મતવાલો થયો છે, તેથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો બંધ થાય છે. આવા બંધને શુદ્ધ જ્ઞાનનો અનુભવ મેટનશીલ છે, તેથી શુદ્ધ જ્ઞાન ઉપાદેય છે. ૧-૧૬૩.

(પૃથ્વી)

ન કર્મબહુલં જગન્ન ચલનાત્મકં કર્મ વા
 ન નૈકકરણાનિ વા ન ચિદચિદ્વધો બન્ધકૃત્ ।
 યદૈક્યમુપયોગભૂઃ સમુપયાતિ રાગાદિભિઃ
 સ એવ કિલ કેવલં ભવતિ બન્ધહેતુર્નૃણામ્ ॥૨-૧૬૪॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—પ્રથમ જ બંધનું સ્વરૂપ કહે છે : “યત્ ઉપયોગભૂઃ રાગાદિભિઃ એક્યમ્ સમુપયાતિ સઃ એવ કેવલં કિલ નૃણામ્ બન્ધહેતુઃ ભવતિ” (યત્) જે (ઉપયોગ) ચેતનાગુણરૂપ (ભૂઃ) મૂળ વસ્તુ (રાગાદિભિઃ) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામો સાથે (એક્યમ્) મિશ્રિતપણારૂપે (સમુપયાતિ) પરિણમે છે, (સઃ એવ) એટલું માત્ર (કેવલં) અન્ય સહાય વિના (કિલ) નિશ્ચયથી (નૃણામ્) જેટલો સંસારી જીવરાશિ છે તેને (બન્ધહેતુઃ ભવતિ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધનું કારણ થાય છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે બંધનું કારણ આટલું જ છે કે બીજું પણ કાંઈ બંધનું કારણ છે? સમાધાન આમ છે કે બંધનું કારણ આટલું જ છે, બીજું તો કાંઈ નથી; એમ કહે છે—“કર્મબહુલં જગત્ ન બન્ધકૃત્ વા ચલનાત્મકં કર્મ ન બન્ધકૃત્ વા અનેકકરણાનિ ન બન્ધકૃત્ વા ચિદચિદ્વધઃ ન બન્ધકૃત્” (કર્મ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપે બંધાવાને યોગ્ય છે જે કાર્મણવર્ગણા, તેમનાથી (બહુલં) ઘૃતઘટની માફક

ભરેલો છે એવો જે (જગત્) ત્રણસો તેતાલીસ રાજુપ્રમાણ લોકાકાશપ્રદેશ (ન બન્ધકૃત્) તે પણ બંધનો કર્તા નથી. સમાધાન આમ છે કે જો રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામો વિના કાર્મણવર્ગણામાત્રથી બંધ થતો હોત તો જે મુક્ત જીવો છે તેમને પણ બંધ થાત. ભાવાર્થ આમ છે કે—જો રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામો છે તો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો બંધ છે, તો પછી કાર્મણવર્ગણાનો સહારો કાંઈ નથી; જો રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવ નથી તો કર્મનો બંધ નથી, તો પછી કાર્મણવર્ગણાનો સહારો કાંઈ નથી. (ચત્તનાત્મકં કર્મ) મન-વચન-કાયયોગ (ન બન્ધકૃત્) તે પણ બંધનો કર્તા નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જો મન-વચન-કાયયોગ બંધનો કર્તા થતો હોત તો તેરમા ગુણસ્થાને મન-વચન-કાયયોગ છે, તેનાથી પણ કર્મનો બંધ થાત; તેથી જો રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવ છે તો કર્મનો બંધ છે, તો પછી મન-વચન-કાયયોગનો સહારો કાંઈ નથી; રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવ નથી તો કર્મનો બંધ નથી, તો પછી મન-વચન-કાયયોગનો સહારો કાંઈ નથી. (અનેકકરણાનિ) પાંચ ઈન્દ્રિયો—સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ઇત્દું મન (ન બન્ધકૃત્) આ પણ બંધનાં કર્તા નથી. સમાધાન આમ છે કે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને પાંચ ઈન્દ્રિયો છે, મન પણ છે, તેમના દ્વારા પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણોનો જ્ઞાયક પણ છે. જો પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મનમાત્રથી કર્મનો બંધ થતો હોત તો સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને પણ બંધ સિદ્ધ થાત. ભાવાર્થ આમ છે કે—જો રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવ છે તો કર્મનો બંધ છે, તો પછી પાંચ ઈન્દ્રિયો અને ઇટ્ટા મનનો સહારો કાંઈ નથી; જો રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવ નથી તો કર્મનો બંધ નથી, તો પછી પાંચ ઈન્દ્રિયો અને ઇટ્ટા મનનો સહારો કાંઈ નથી. (ચિત્) જીવના સંબંધ સહિત એકેન્દ્રિયાદિ શરીર, (અચિત્) જીવના સંબંધ રહિત પાષાણ, લોહું, માટી તેમનો (વષઃ) મૂળથી વિનાશ અથવા બાધા-પીડા (ન બન્ધકૃત્) તે પણ બંધનાં કર્તા નથી. સમાધાન આમ છે કે કોઈ મહામુનીશ્વર ભાવલિંગી માર્ગમાં ચાલે છે, દેવસંયોગે સૂક્ષ્મ જીવોને બાધા થાય છે, ત્યાં જો જીવઘાતમાત્રથી બંધ થતો હોત તો મુનીશ્વરને કર્મબંધ થાત. ભાવાર્થ આમ છે કે—જો રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામ છે તો કર્મનો બંધ છે, તો પછી જીવઘાતનો સહારો કાંઈ નથી; જો રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવ નથી તો કર્મનો બંધ નથી, તો પછી જીવઘાતનો સહારો કાંઈ નથી. ૨-૧૬૪.

લોકઃ કર્મતતોઽસ્તુ સોઽસ્તુ ચ પરિસ્પન્દાત્મકં કર્મ તત્
 તાન્યસ્મિન્કરણાનિ સન્તુ ચિદચિદ્વ્યાપાદનં ચાસ્તુ તત્ ।
 રાગાદિનુપયોગભૂમિમનયન્ જ્ઞાનં ભવેત્ કેવલં
 બન્ધં નૈવ કુતોઽપ્યુપૈત્યયમહો સમ્યગ્દગાત્મા ધ્રુવમ્ ॥૩-૧૬૫॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અહો અયમ્ સમ્યગ્દગાત્મા કુતઃ અપિ ધ્રુવમ્ એવ
 બન્ધં ન ઉપૈતિ” (અહો) હે ભવ્યજીવ! (અયમ્ સમ્યગ્દગાત્મા) આ શુદ્ધ સ્વરૂપનો
 અનુભવનશીલ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (કુતઃ અપિ) ભોગસામગ્રીને ભોગવતાં અથવા નહિ
 ભોગવતાં (ધ્રુવમ્) અવશ્ય (એવ) નિશ્ચયથી (બન્ધં ન ઉપૈતિ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધને
 કરતો નથી. કેવો છે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ? “રાગાદીન્ ઉપયોગભૂમિમ્ અનયન્” (રાગાદીન્)
 અશુદ્ધરૂપ વિભાવપરિણામોને (ઉપયોગભૂમિમ્) ચેતનામાત્ર ગુણ પ્રત્યે (અનયન્) નહિ
 પરિણામવતો થકો, “કેવલં જ્ઞાનં ભવેત્” માત્ર જ્ઞાનસ્વરૂપ રહે છે. ભાવાર્થ આમ
 છે કે—સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને બાહ્ય-આભ્યંતર સામગ્રી જેવી હતી તેવી જ છે, પરંતુ
 રાગાદિ અશુદ્ધરૂપ વિભાવપરિણામો નથી, તેથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો બંધ નથી.
 “કર્મતતઃ લોકઃ સઃ અસ્તુ ચ તત્ પરિસ્પન્દાત્મકં કર્મ અસ્તુ અસ્મિન્ તાનિ કરણાનિ
 સન્તુ ચ તત્ ચિદચિદ્વ્યાપાદનં અસ્તુ” તે કારણથી (કર્મતતઃ લોકઃ સઃ અસ્તુ)
 કાર્મણવર્ગણાથી ભરેલું છે જે સમસ્ત લોકાકાશ તે તો જેવું છે તેવું જ રહ્યો, (ચ)
 અને (તત્ પરિસ્પન્દાત્મકં કર્મ અસ્તુ) એવા છે જે આત્મપ્રદેશકંપરૂપ મન-વચન-કાયરૂપ
 ત્રણ યોગ તે પણ જેવા છે તેવા જ રહ્યો, તથાપિ કર્મનો બંધ નથી. શું થતાં?
 (અસ્મિન્) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામો ચાલ્યા જતાં. (તાનિ કરણાનિ સન્તુ) તે
 પાંચ ઈન્દ્રિયો તથા મન પણ જેવાં છે તેવાં જ રહ્યો (ચ) અને (તત્ ચિદ્-અચિદ્વ્યાપાદનં
 અસ્તુ) પૂર્વોક્ત ચેતન-અચેતનનો ઘાત જેવો થતો હતો તેવો જ રહ્યો, તથાપિ શુદ્ધ
 પરિણામ થતાં કર્મનો બંધ નથી. ૩-૧૬૫.

(પૃથ્વી)

તથાપિ ન નિર્ગલં ચરિતુમિષ્યતે જ્ઞાનિનાં
 તદાયતનમેવ સા કિલ નિર્ગલા વ્યાપૃતિઃ ।
 અકામકૃતકર્મ તન્મતમકારણં જ્ઞાનિનાં
 દ્વયં ન હિ વિરુદ્ધ્યતે કિમુ કરોતિ જાનાતિ ચ ॥૪-૧૬૬ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તથાપિ જ્ઞાનિનાં નિર્ગલં ચરિતુમ્ ન ઇષ્યતે” (તથાપિ) જોકે કાર્મણવર્ગણા, મન-વચન-કાયયોગ, પાંચ ઈન્દ્રિયો તથા મન, જીવોનો ઘાત ઈત્યાદિ બ્રાહ્મ સામગ્રી કર્મબંધનું કારણ નથી, કર્મબંધનું કારણ રાગાદિ અશુદ્ધપણું છે, વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું જ છે, તોપણ (જ્ઞાનિનાં) શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવશીલ છે જે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ તેમને (નિર્ગલં ચરિતુમ્) ‘પ્રમાદી થઈને વિષયભોગ સેવ્યા તો સેવ્યા જ, જીવોનો ઘાત થયો તો થયોજ, મન-વચન-કાય જેમ પ્રવર્તે તેમ પ્રવર્તો જ’—એવી નિરંકુશ વૃત્તિ (ન ઇષ્યતે) જાણી કરીને કરતાં કર્મનો બંધ નથી એવું તો ગણધરદેવ માનતા નથી. શા કારણથી નથી માનતા? કારણ કે “સા નિર્ગલા વ્યાપૃતિઃ કિલ તદાયતનમ્ એવ” (સા) પૂર્વોક્ત (નિર્ગલા વ્યાપૃતિઃ) બુદ્ધિપૂર્વક-જાણી કરીને અંતરંગ રુચિથી વિષય-કષાયોમાં નિરંકુશપણે આચરણ (કિલ) નિશ્ચયથી (તદ્-આયતનમ્ એવ) અવશ્ય, મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ ભાવો સહિત છે, તેથી કર્મબંધનું કારણ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—આવી યુક્તિનો ભાવ મિથ્યાદેષ્ટિ જીવને હોય છે, તેથી મિથ્યાદેષ્ટિ કર્મબંધનો કર્તા પ્રગટ જ છે; કારણ કે “જ્ઞાનિનાં તત્ અકામકૃત્ કર્મ અકારણં મતમ્” (જ્ઞાનિનાં) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવોને (તત્) જે કાંઈ પૂર્વબદ્ધ કર્મના ઉદયે છે તે બધું (અકામકૃત્ કર્મ) અવાંછિત ક્રિયારૂપ છે તેથી (અકારણં મતમ્) કર્મબંધનું કારણ નથી—એમ ગણધરદેવે માન્યું છે, અને એમ જ છે. કોઈ કહેશે કે—“કરોતિ જાનાતિ ચ” (કરોતિ) કર્મના ઉદયે હોય છે જે ભોગસામગ્રી તે હોતી થકી અન્તરંગ રુચિપૂર્વક ગમે છે એમ પણ છે (જાનાતિ ચ) તથા શુદ્ધ સ્વરૂપને અનુભવે છે, સમસ્ત કર્મજનિત સામગ્રીને હેયરૂપ જાણે છે એમ પણ છે. આમ કોઈ કહે છે તે જૂઠો છે; કારણ કે “દ્વયં

કિમુ ન હિ વિરુદ્ધતે” (દ્વયં) જ્ઞાતા પણ અને વાંછક પણ—એવી બે ક્રિયા (કિમુ ન હિ વિરુદ્ધતે) વિરુદ્ધ નથી શું? અર્થાત્ સર્વથા વિરુદ્ધ છે. ૪-૧૬૬.

(વસન્તતિલકા)

જાનાતિ યઃ સ ન કરોતિ કરોતિ યસ્તુ

જાનાત્યયં ન ખલુ તત્કિલ કર્મ રાગઃ ।

રાગં ત્વબોધમયમધ્યવસાયમાહુ—

મિથ્યાદૃશઃ સ નિયતં સ ચ બન્ધહેતુઃ ॥૫-૧૬૭॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“યઃ જાનાતિ સઃ ન કરોતિ” (યઃ) જે કોઈ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ (જાનાતિ) શુદ્ધ સ્વરૂપને અનુભવે છે (સઃ) તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ (ન કરોતિ) કર્મની ઉદયસામગ્રીમાં અભિલાષા કરતો નથી; “તુ યઃ કરોતિ અયં ન જાનાતિ” (તુ) અને (યઃ) જે કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ (કરોતિ) કર્મની વિચિત્ર સામગ્રીને પોતારૂપ જાણીને અભિલાષા કરે છે (અયં) તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ (ન જાનાતિ) શુદ્ધસ્વરૂપ જીવને જાણતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને જીવના સ્વરૂપનું જાણપણું ઘટતું નથી. “ખલુ” આમ વસ્તુનો નિશ્ચય છે. એમ કહ્યું કે મિથ્યાદૃષ્ટિ કર્તા છે, ત્યાં ‘કરવું’ તે શું? “તત્ કર્મ કિલ રાગઃ” (તત્ કર્મ) કર્મની ઉદયસામગ્રીનું ‘કરવું’ તે (કિલ) વાસ્તવમાં (રાગઃ) કર્મસામગ્રીમાં અભિલાષારૂપ ચીકણા પરિણામ છે. કોઈ માનશે કે કર્મસામગ્રીમાં અભિલાષા થઈ તો શું, ન થઈ તો શું? પરંતુ એમ તો નથી, અભિલાષામાત્ર પૂરો મિથ્યાત્વપરિણામ છે એમ કહે છે—“તુ રાગં અબોધમયમ્ અધ્યવસાયમ્ આહુઃ” (તુ) તે વસ્તુ એવી છે કે (રાગં અબોધમયમ્ અધ્યવસાયમ્) પરદ્રવ્યસામગ્રીમાં છે જે અભિલાષા તે કેવળ મિથ્યાત્વરૂપ પરિણામ છે એમ (આહુઃ) ગણધરદેવે કહ્યું છે. “સઃ નિયતં મિથ્યાદૃશઃ ભવેત્” (સઃ) કર્મની સામગ્રીમાં રાગ (નિયતં) અવશ્ય (મિથ્યાદૃશઃ ભવેત્) મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને હોય છે, સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને નિશ્ચયથી હોતો નથી. “સઃ ચ બન્ધહેતુઃ” તે રાગપરિણામ કર્મબંધનું કારણ છે. તેથી ભાવાર્થ આમ છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ કર્મબંધ કરે છે, સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ કરતો નથી. ૫-૧૬૭.

સર્વં સદૈવ નિયતં ભવતિ સ્વકીય-
 કર્મોદયાન્મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્ ।
 અજ્ઞાનમેતદિહ યત્તુ પરઃ પરસ્ય
 કુર્યાત્પુમાન્ મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્ ॥૬-૧૬૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ઇહ એત્ અજ્ઞાનમ્” (ઇહ) મિથ્યાત્વપરિણામનું એક અંગ દેખાડે છે : (એત્ અજ્ઞાનમ્) આવો ભાવ મિથ્યાત્વમય છે—“તુ યત્ પરઃ પુમાન્ પરસ્ય મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્ કુર્યાત્” (તુ) તે કેવો ભાવ? (યત્) તે ભાવ એવો કે (પરઃ પુમાન્) કોઈ પુરુષ (પરસ્ય) અન્ય પુરુષનાં (મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્) મરણ-પ્રાણઘાત, જીવિત-પ્રાણરક્ષા, દુઃખ-અનિષ્ટસંયોગ, સૌખ્ય-ઈષ્ટપ્રાપ્તિ એવાં કાર્યને (કુર્યાત્) કરે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે અજ્ઞાની મનુષ્યોમાં એવી કહેણી છે કે ‘આ જીવે આ જીવને માર્યો, આ જીવે આ જીવને જિવાડ્યો, આ જીવે આ જીવને સુખી કર્યો, આ જીવે આ જીવને દુઃખી કર્યો;’—આવી કહેણી છે. ત્યાં એવી જ પ્રતીતિ જે જીવને હોય તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે એમ નિઃસંદેહ જાણજો, સંશય કાંઈ નથી. શા માટે જાણવું કે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે? કારણ કે “મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્ સર્વં સદા એવ નિયતં સ્વકીયકર્મોદયાત્ ભવતિ” (મરણ) પ્રાણઘાત, (જીવિત) પ્રાણરક્ષા, (દુઃખસૌખ્યમ્) ઈષ્ટ-અનિષ્ટસંયોગ—આ જે (સર્વં) સર્વ જીવરાશિને હોય છે તે બધું (સદા એવ) સર્વ કાળ (નિયતં) નિશ્ચયથી, (સ્વકીયકર્મોદયાત્ ભવતિ) જે જીવે પોતાના વિશુદ્ધ અથવા સંકલેશરૂપ પરિણામ વડે પૂર્વે જ બાંધ્યું છે જે આયુકર્મ અથવા શાતાકર્મ અથવા અશાતાકર્મ, તે કર્મના ઉદયથી તે જીવને મરણ અથવા જીવન અથવા દુઃખ અથવા સુખ થાય છે એવો નિશ્ચય છે; આ વાતમાં સંદેહ કાંઈ નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ જીવ કોઈ જીવને મારવા સમર્થ નથી, જિવાડવા સમર્થ નથી, સુખી-દુઃખી કરવા સમર્થ નથી. ૬-૧૬૮.

अज्ञानमेतदधिगम्य परात्परस्य

पश्यन्ति ये मरणजीवितदुःखसौख्यम् ।

कर्माण्यहंकृतिरसेन चिकीर्षवस्ते

मिथ्यादृशो नियतमात्महनो भवन्ति ॥७-१६६॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“યે પરાત્ પરસ્ય મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્ પશ્યન્તિ” (યે) જે કોઈ અજ્ઞાની જીવરાશિ (પરાત્) અન્ય જીવથી (પરસ્ય) અન્ય જીવનું (મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્) મરવું, જીવવું, દુઃખ, સુખ (પશ્યન્તિ) માને છે; શું કરીને? “એતત્ અજ્ઞાનમ્ અધિગમ્ય” (એતત્ અજ્ઞાનમ્) મિથ્યાત્વરૂપ અશુદ્ધ પરિણામને—આવા અશુદ્ધપણાને (અધિગમ્ય) પામીને; “તે નિયતમ્ મિથ્યાદૃશઃ ભવન્તિ” (તે) જે જીવરાશિ એવું માને છે તે (નિયતમ્) નિશ્ચયથી (મિથ્યાદૃશઃ ભવન્તિ) સર્વ પ્રકારે મિથ્યાદૃષ્ટિરાશિ છે. કેવા છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ? “અહંકૃતિરસેન કર્માણિ ચિકીર્ષવઃ” (અહંકૃતિ) ‘હું દેવ, હું મનુષ્ય, હું તિર્યચ, હું નારક, હું દુઃખી, હું સુખી’ એવી કર્મજનિતપર્યાયમાં છે આત્મબુદ્ધિ, તે-રૂપ જે (સેન) મગ્નપણું, તે વડે (કર્માણિ) કર્મના ઉદયે જેટલી ક્રિયા થાય છે તેને (ચિકીર્ષવઃ) ‘હું કરું છું, મેં કર્યું છે, આમ કરીશ’ એમ અજ્ઞાનને લીધે માને છે. વળી કેવા છે? “આત્મહનઃ” પોતાના ઘાતનશીલ છે. ૭-૧૬૮.

(અનુષ્ટુપ)

मिथ्यादृष्टेः स एवास्य बन्धहेतुर्विपर्ययात् ।

य एवाध्यवसायोऽयमज्ञानात्माऽस्य दृश्यते ॥८-१७०॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અસ્ય મિથ્યાદૃષ્ટેઃ સઃ એવ બન્ધહેતુઃ ભવતિ” (અસ્ય મિથ્યાદૃષ્ટેઃ) આ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને, (સઃ એવ) મિથ્યાત્વરૂપ છે જે એવો પરિણામ કે ‘આ જીવે આ જીવને માર્યો, આ જીવે આ જીવને જિવાડ્યો’—એવો ભાવ (બન્ધહેતુઃ ભવતિ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધનું કારણ થાય છે. શા કારણથી? “વિપર્યયાત્” કારણ કે એવો

પરિણામ મિથ્યાત્વરૂપ છે. “યઃ એવ અયમ્ અધ્યવસાયઃ” ‘આને મારું, આને જિવાડું’ એવો જે મિથ્યાત્વરૂપ પરિણામ તે જેને હોય છે “અસ્ય અજ્ઞાનાત્મા દૃશ્યતે” (અસ્ય) એવા જીવનું (અજ્ઞાનાત્મા) મિથ્યાત્વમય સ્વરૂપ (દૃશ્યતે) જોવામાં આવે છે. ૮-૧૭૦.

(અનુષ્ટુપ)

અનેનાધ્યવસાયેન નિષ્ફલેન વિમોહિતઃ ।

તત્કિઞ્ચનાપિ નૈવાસ્તિ નાત્માત્માનં કરોતિ યત્ ॥૬-૧૭૧॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“આત્મા આત્માનં યત્ ન કરોતિ તત્ કિઞ્ચન અપિ ન એવ અસ્તિ” (આત્મા) મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ (આત્માનં) પોતાને (યત્ ન કરોતિ) જે-રૂપે આસ્વાદતો ન હોય (તત્ કિઞ્ચન) એવો પર્યાય, એવો વિકલ્પ (ન એવ અસ્તિ) ત્રૈલોક્યમાં છે જ નહીં. ભાવાર્થ આમ છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ જેવો પર્યાય ધારણ કરે છે, જેવા ભાવે પરિણમે છે, તે બધાને પોતાસ્વરૂપ જાણી અનુભવે છે; તેથી કર્મના સ્વરૂપને જીવના સ્વરૂપથી ભિન્ન કરીને જાણતો નથી, એકરૂપ અનુભવ કરે છે. “અનેન અધ્યવસાયેન” ‘આને મારું, આને જિવાડું, આને મેં માર્યો, આને મેં જિવાડ્યો, આને મેં સુખી કર્યો, આને મેં દુઃખી કર્યો’—એવા પરિણામથી “વિમોહિતઃ” ઘેલો થયો છે. કેવો છે પરિણામ? “નિઃફલેન” જૂઠો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે યદ્યપિ મારવાનું કહે છે, જિવાડવાનું કહે છે, તથાપિ જીવોનું મરવું જીવવું પોતાનાં કર્મના ઉદયને હાથ છે, આના પરિણામોને આધીન નથી. આ પોતાના અજ્ઞાનપણાને લીધે અનેક જૂઠા વિકલ્પો કરે છે. ૯-૧૭૧.

(ઇન્દ્રવજ્ઞા)

વિશ્વાદ્વિભક્તોઽપિ હિ યત્રભાવા-

દાત્માનમાત્મા વિદધાતિ વિશ્વમ્ ।

મોહૈકકન્દોઽધ્યવસાય એષ

નાસ્તીહ યેષાં યતયસ્ત એવ ॥૧૦-૧૭૨॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તે એવ યતયઃ” તેઓ જ યતીશ્વર છે “યેષાં

इह एष अध्यवसायः नास्ति” (येषां) જેમને (इह) સૂક્ષ્મરૂપ કે સ્થૂલરૂપ (एषः अध्यवसायः) ‘આને મારું, આને જિવાડું’ એવો મિથ્યાત્વરૂપ પરિણામ (नास्ति) નથી. કેવો છે પરિણામ? “मोहैककन्दः” (मोह) મિથ્યાત્વનું (एककन्दः) મૂળ કારણ છે. “यत्प्रभावात्” જે મિથ્યાત્વપરિણામના કારણે “आत्मा आत्मानम् विश्वम् विदधाति” (आत्मा) જીવદ્રવ્ય (आत्मानम्) પોતાને (विश्वम्) ‘હું દેવ, હું મનુષ્ય, હું કોધી, હું માની, હું સુખી, હું દુઃખી’ ઈત્યાદિ નાનારૂપ (विदधाति) અનુભવે છે. કેવો છે આત્મા? “विश्वात् विभक्तः अपि” જોકે કર્મના ઉદયથી થયેલા સમસ્ત પર્યાયોથી ભિન્ન છે. ભાવાર્થ આમ છે કે મિથ્યાદૈષ્ટિ જીવ પર્યાયમાં રત છે, તેથી પર્યાયને પોતારૂપ અનુભવે છે. આવો મિથ્યાત્વભાવ છૂટતાં જ્ઞાની પણ સાચો, આચરણ પણ સાચું. ૧૦-૧૭૨.

(शाद्धलविकीडित)

सर्वत्राध्यवसानमेवमखिलं त्याज्यं यदुक्तं जिनै-
स्तन्मन्ये व्यवहार एव निखिलोऽप्यन्याश्रयस्त्याजितः ।
सम्यङ्निश्चयमेकमेव तदमी निष्कंपमाक्रम्य किं
शुद्धज्ञानघने महिम्नि न निजे बध्नन्ति सन्तो धृतिम् ॥११-१७३॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“अमी सन्तः निजे महिम्नि धृतिम् किं न बध्नन्ति” (अमी सन्तः) સમ્યગ્દૈષ્ટિ જીવરાશિ (निजे महिम्नि) નિજ મહિમામાં અર્થાત્ પોતાના શુદ્ધ ચિદ્રૂપ સ્વરૂપમાં (धृतिम्) સ્થિરતારૂપ સુખને (किं न बध्नन्ति) કેમ ન કરે? અર્થાત્ સર્વથા કરે. કેવો છે નિજ મહિમા? “शुद्धज्ञानघने” (शुद्ध) રાગાદિ રહિત એવા (ज्ञान) ચેતનાગુણનો (घने) સમૂહ છે. શું કરીને? “तत् सम्यक् निश्चयं आक्रम्य” (तत्) તે કારણથી (सम्यक् निश्चयम्) સમ્યક્ નિશ્ચયને અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ વસ્તુમાત્રને (आक्रम्य) જેવી છે તેવી અનુભવગોચર કરીને. કેવો છે નિશ્ચય? “एकम् एव” (एकम्) નિર્વિકલ્પ વસ્તુમાત્ર છે, (एव) નિશ્ચયથી. વળી કેવો છે? “निष्कम्पम्” સર્વ ઉપાધિથી રહિત છે. “यत् सर्वत्र अध्यवसानम् अखिलं एव त्याज्यं” (यत्) જે કારણથી (सर्वत्र अध्यवसानम्) ‘હું મારું, હું જિવાડું, હું દુઃખી કરું, હું સુખી કરું,

હું દેવ, હું મનુષ્ય' ઈત્યાદિ છે જે મિથ્યાત્વરૂપ અસંખ્યાત લોકમાત્ર પરિણામ (અખિલં એવ ત્યાજ્યં) તે સમસ્ત પરિણામ હેય છે. કેવા છે પરિણામ? “જિનૈઃ ઉક્તં” પરમેશ્વર કેવળજ્ઞાને બિરાજમાન, તેમણે એવા કહ્યા છે. “તત્” મિથ્યાત્વભાવનો થયો છે ત્યાગ, તેને “મન્યે” હું એમ માનું છું કે “નિખિલઃ અપિ વ્યવહારઃ ત્યાજિતઃ એવ” (નિખિલઃ અપિ) જેટલો છે સત્યરૂપ અથવા અસત્યરૂપ (વ્યવહારઃ) વ્યવહાર અર્થાત્ શુદ્ધસ્વરૂપમાત્રથી વિપરિત જેટલા મન-વચન-કાયના વિકલ્પો તે બધા (ત્યાજિતઃ) સર્વ પ્રકારે છૂટ્યા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે પૂર્વોક્ત મિથ્યાભાવ જેને છૂટી ગયો તેને સમસ્ત વ્યવહાર છૂટી ગયો, કારણ કે મિથ્યાત્વના ભાવ તથા વ્યવહારના ભાવ એક વસ્તુ છે. કેવો છે વ્યવહાર? “અન્યાશ્રયઃ” (અન્ય) વિપરીતપણું તે જ છે (આશ્રયઃ) અવલંબન જેનું, એવો છે. ૧૧-૧૭૩.

(ઉપજાતિ)

રાગાદયો બન્ધનિદાનમુક્તા-

સ્તે શુદ્ધચિન્માત્રમહોઽતિરિક્તાઃ ।

આત્મા પરો વા કિમુ તન્નિમિત્ત-

મિતિ પ્રણુન્નાઃ પુનરેવમાહુઃ ॥૧૨-૧૭૪॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“પુનઃ એવમ્ આહુઃ” (પુનઃ) શુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું તોપણ ફરીને (એવમ્ આહુઃ) એમ કહે છે ગ્રંથના કર્તા શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય. કેવા છે? “ઈતિ પ્રણુન્નાઃ” જેમને આવો પ્રશ્ન નમ્ર થઈને પૂછવામાં આવ્યો છે. કેવો પ્રશ્ન? “તે રાગાદયઃ બન્ધનિદાનમ્ ઉક્તાઃ” અહો સ્વામિન્! (તે રાગાદયઃ) અશુદ્ધ ચેતનારૂપ છે રાગ-દ્વેષ-મોહ ઈત્યાદિ અસંખ્યાત લોકમાત્ર વિભાવપરિણામ તે, (બન્ધનિદાનમ્ ઉક્તાઃ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધનાં કારણ છે એવું કહ્યું, સાંભળ્યું, જાણ્યું, માન્યું. કેવા છે તે ભાવ? “શુદ્ધચિન્માત્રમહોઽતિરિક્તાઃ” (શુદ્ધચિન્માત્ર) શુદ્ધ જ્ઞાન-ચેતનામાત્ર છે જે (મહઃ) જ્યોતિસ્વરૂપ જીવવસ્તુ, તેનાથી (અતિરિક્તાઃ) બહાર છે. હવે એક પ્રશ્ન હું કરું છું કે “તન્નિમિત્તમ્ આત્મા વા પરઃ” (તન્નિમિત્તમ્) તે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામોનું કારણ કોણ છે? (આત્મા) જીવદ્રવ્ય કારણ છે (વા) કે

(પરઃ) મોહકર્મરૂપ પરિણમ્યો છે જે પુદ્ગલદ્રવ્યનો પિંડ તે કારણ છે? એવું પૂછવામાં આવતાં આચાર્ય ઉત્તર કહે છે. ૧૨-૧૭૪.

(ઉપજાતિ)

**ન જાતુ રાગાદિનિમિત્તભાવ-
માત્માત્મનો યાતિ યથાર્કકાન્તઃ ।
તસ્મિન્નિમિત્તં પરસઙ્ગ એવ
વસ્તુસ્વભાવોઽયમુદેતિ તાવત્ ॥૧૩-૧૭૫॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તાવત્ અયમ્ વસ્તુસ્વભાવઃ ઉદેતિ” (તાવત્) પ્રશ્ન કર્યો હતો તેનો ઉત્તર આમ છે—(અયમ્ વસ્તુસ્વભાવઃ) આ વસ્તુનું સ્વરૂપ (ઉદેતિ) સર્વ કાળે પ્રગટ છે. કેવો છે વસ્તુનો સ્વભાવ? “જાતુ આત્મા આત્મનઃ રાગાદિનિમિત્ત-ભાવમ્ ન યાતિ” (જાતુ) કોઈ પણ કાળે (આત્મા) જીવદ્રવ્ય (આત્મનઃ રાગાદિનિમિત્તભાવમ્) પોતાસંબંધી છે જે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામ તેમના કારણપણારૂપ (ન યાતિ) પરિણમતું નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે દ્રવ્યના પરિણામનું કારણ બે પ્રકારનું છે : એક ઉપાદાનકારણ છે, એક નિમિત્તકારણ છે. ઉપાદાનકારણ એટલે દ્રવ્યમાં અન્તર્ગમિત છે પોતાના પરિણામ-પર્યાયરૂપ પરિણમનશક્તિ; તે તો જે દ્રવ્યની, તે જ દ્રવ્યમાં હોય છે એવો નિશ્ચય છે. નિમિત્તકારણ—જે દ્રવ્યનો સંયોગ પ્રાપ્ત થવાથી અન્ય દ્રવ્ય પોતાના પર્યાયરૂપ પરિણમે છે; તે તો જે દ્રવ્યનો, તે દ્રવ્યમાં હોય છે, અન્ય દ્રવ્યગોચર હોતો નથી એવો નિશ્ચય છે. જેવી રીતે મૃત્તિકા ઘટ પર્યાયરૂપે પરિણમે છે, તેનું ઉપાદાનકારણ છે મૃત્તિકામાં ઘટરૂપ પરિણમનશક્તિ; નિમિત્તકારણ છે બાહ્યરૂપ કુંભાર, ચક્ર, દંડ ઇત્યાદિ; તેવી જ રીતે જીવદ્રવ્ય અશુદ્ધ પરિણામે—મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણમે છે, તેનું ઉપાદાનકારણ છે જીવદ્રવ્યમાં અન્તર્ગમિત વિભાવરૂપ અશુદ્ધ પરિણમનશક્તિ; “તસ્મિન્ નિમિત્તં” નિમિત્તકારણ છે “પરસઙ્ગઃ એવ” દર્શનમોહ-ચારિત્રમોહકર્મરૂપ બંધાયેલો જે જીવના પ્રદેશોમાં એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યનો પિંડ, તેનો ઉદય. જોકે મોહકર્મરૂપ પુદ્ગલપિંડનો ઉદય પોતાના દ્રવ્ય સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ છે, જીવદ્રવ્ય સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ

નથી, તોપણ મોહકર્મનો ઉદય હોતાં જીવદ્રવ્ય પોતાના વિભાવપરિણામરૂપે પરિણમે છે—એવો જ વસ્તુનો સ્વભાવ છે, સહારો કોનો? અહીં દેષ્ટાંત છે—“યથા અર્કકાન્તઃ” જેમ સ્ફટિકમણિ રાતી, પીળી, કાળી ઈત્યાદિ અનેક પ્રભારૂપે પરિણમે છે, તેનું ઉપાદાનકારણ છે સ્ફટિકમણિમાં અન્તર્ગર્ભિત નાના વર્ણરૂપ પરિણમન-શક્તિ; નિમિત્તકારણ છે બાહ્ય નાના વર્ણરૂપ પૂરીનો (આશ્રયરૂપ વસ્તુનો) સંયોગ. ૧૩-૧૭૫.

(અનુષ્ટુપ)

इति वस्तुस्वभावं स्वं ज्ञानी जानाति तेन सः।

रागादीन्नात्मनः कुर्यान्नातो भवति कारकः॥१४-१७६॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જ્ઞાની ઇતિ વસ્તુસ્વભાવં સ્વં જાનાતિ” (જ્ઞાની) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (ઇતિ) પૂર્વોક્ત પ્રકારે (વસ્તુસ્વભાવં) દ્રવ્યનું સ્વરૂપ એવું જે (સ્વં) પોતાનું શુદ્ધ ચૈતન્ય, તેને (જાનાતિ) આસ્વાદરૂપ અનુભવે છે, “તેન સઃ રાગાદીન્ આત્મનઃ ન કુર્યાત્” (તેન) તે કારણથી (સઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (રાગાદીન્) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામો (આત્મનઃ) જીવદ્રવ્યનું સ્વરૂપ છે એમ (ન કુર્યાત્) અનુભવતો નથી, કર્મના ઉદયની ઉપાધિ છે એમ અનુભવે છે. “અતઃ કારકઃ ન ભવતિ” (અતઃ) આ કારણથી (કારકઃ) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોનો કર્તા (ન ભવતિ) થતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવને રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોનું સ્વામિત્વપણું નથી, તેથી સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ કર્તા નથી. ૧૪-૧૭૬.

(અનુષ્ટુપ)

इति वस्तुस्वभावं स्वं नाज्ञानी वेत्ति तेन सः।

रागादीनात्मनः कुर्यादतो भवति कारकः॥१५-१७७॥*

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અજ્ઞાની ઇતિ વસ્તુસ્વભાવં સ્વં ન વેત્તિ” (અજ્ઞાની)

* પંડિત શ્રી રાજમલજીની ટીકામાં આ શ્લોક તથા તેનો અર્થ નથી. શ્લોક નં. ૧૭૬ના આધારે આ શ્લોકનો ‘ખંડાન્વય સહિત અર્થ’ કરવામાં આવ્યો છે.

મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ (ઇતિ) પૂર્વોક્ત પ્રકારે (વસ્તુસ્વભાવં) દ્રવ્યનું સ્વરૂપ એવું જે (સ્વં) પોતાનું શુદ્ધ ચૈતન્ય, તેને (ન વેત્તિ) આસ્વાદરૂપ અનુભવતો નથી, “તેન સઃ રાગાદીન્ આત્મનઃ કુર્યાત્” (તેન) તે કારણથી (સઃ) મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ (રાગાદીન્) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામો (આત્મનઃ) જીવદ્રવ્યનું સ્વરૂપ છે એમ (કુર્યાત્) અનુભવે છે, કર્મના ઉદયની ઉપાધિ છે એમ અનુભવતો નથી. “અતઃ કારકઃ ભવતિ” (અતઃ) આ કારણથી (કારકઃ) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોનો કર્તા (ભવતિ) થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—મિથ્યાદેષ્ટિ જીવને રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોનું સ્વામિત્વપણું છે, તેથી મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ કર્તા છે. ૧૫-૧૭૭.

(શાદ્દલવિકીરિત)

**इत्यालोच्य विवेच्य तत्किल परद्रव्यं समग्रं बलात्
तन्मूलां बहुभावसन्ततिमिमामुद्धर्तुकामः समम् ।
आत्मानं समुपैति निर्भरवहत्पूर्णैकसंवियुतं
येनोन्मूलितबन्ध एष भगवानात्मात्मनि स्फूर्जति ॥१६-१७८॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“**एषः आत्मा आत्मानं समुपैति येन आत्मनि स्फूर्जति**” (एषः आत्मा) આ આત્મા અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ છે જે જીવદ્રવ્ય તે (આત્માનં સમુપૈતિ) અનાદિ કાળથી સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થયો હતો તોપણ આ અનુક્રમથી પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયો, (येन) જે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના કારણે (आत्मनि स्फूर्जति) પરદ્રવ્ય સાથે સંબંધ છૂટ્યો, પોતા સાથે સંબંધ રહ્યો. કેવો છે? “**उन्मूलितबन्धः**” (उन्मूलित) મૂળ સત્તાથી દૂર કર્યો છે (बन्धः) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યનો પિંડ જેણે, એવો છે. વળી કેવો છે? “**भगवान्**” જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. કેવી રીતે અનુભવે છે? “**निर्भरवहत्पूर्णैकसंवियुतं**” (निर्भर) અનંત શક્તિના પુંજરૂપે (वहत्) નિરંતર પરિણામે છે એવું જે (पूर्ण) સ્વરસથી ભરેલું (एकसंवित्) વિશુદ્ધ જ્ઞાન, તેની સાથે (युतं) મળેલું છે એવા શુદ્ધ સ્વરૂપને અનુભવે છે. વળી કેવો છે આત્મા? “**इमाम् बहुभावसन्ततिम् समम् उद्धर्तुकामः**” (इमाम्) કહ્યું છે સ્વરૂપ જેમનું એવા છે (बहुभाव) બહુભાવ અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ અનેક પ્રકારના અશુદ્ધ પરિણામ, તેમની (सन्ततिम्) સંતતિને અર્થાત્ પરંપરાને (समम्) એક જ કાળે (उद्धर्तुकामः) ઉખાડીને દૂર

કરવાનો છે અભિપ્રાય જેનો, એવો છે. કેવી છે ભાવસંતતિ? “તન્મૂલાં” પરદ્રવ્યનું સ્વામિત્વપણું છે મૂળ કારણ જેનું એવી છે. શું કરીને? “કિલ બલાત્ તત્ સમગ્રં પરદ્રવ્યં ઇતિ આલોચ્ય વિવેચ્ય” (કિલ) નિશ્ચયથી (બલાત્) જ્ઞાનના બળથી (તત્) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મરૂપ (સમગ્રં પરદ્રવ્યં) એવી છે જેટલી પુદ્ગલદ્રવ્યની વિચિત્ર પરિણતિ તેને, (ઇતિ આલોચ્ય) પૂર્વોક્ત પ્રકારે વિચાર કરી, (વિવેચ્ય) શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપથી ભિન્ન કરી છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપાદેય છે, અન્ય સમસ્ત પરદ્રવ્ય હેય છે. ૧૬-૧૭૮.

(મન્દાકાન્તી)

રાગાદીનામુદયમદયં દારયત્કારણાનાં

કાર્યં બન્ધં વિવિધમધુના સઘ એવ પ્રણુઘ।

જ્ઞાનજ્યોતિઃ ક્ષપિતતિમિરં સાધુ સન્નદ્ધમેતત્

તદ્વદ્યદ્વત્પ્રસરમપરઃ કોઽપિ નાસ્યાવૃણોતિ ॥૧૭-૧૭૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“એતત્ જ્ઞાનજ્યોતિઃ તદ્વત્ સન્નદ્ધમ્” (એતત્ જ્ઞાનજ્યોતિઃ) આ જ્ઞાનજ્યોતિ અર્થાત્ સ્વાનુભવગોચર શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુ (તદ્વત્ સન્નદ્ધમ્) પોતાના બળ-પરાક્રમ સાથે એવી પ્રગટ થઈ કે “યદ્વત્ અસ્ય પ્રસરમ્ અપરઃ કઃ અપિ ન આવૃણોતિ” (યદ્વત્) જેથી (અસ્ય પ્રસરમ્) શુદ્ધ જ્ઞાનના લોક-અલોકસંબંધી સકળ જ્ઞેયને જાણવાના પ્રસારને (અપરઃ કઃ અપિ) અન્ય કોઈ બીજું દ્રવ્ય (ન આવૃણોતિ) રોકી શકતું નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવનો સ્વભાવ કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન છે, તે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધ દ્વારા આચ્છાદિત છે; એવું આવરણ શુદ્ધ પરિણામથી મટે છે, વસ્તુસ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. આવું શુદ્ધ સ્વરૂપ જીવને ઉપાદેય છે. કેવી છે જ્ઞાનજ્યોતિ? “ક્ષપિતતિમિરં” (ક્ષપિત) વિનાશ કર્યા છે (તિમિરં) જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણકર્મ જેણે, એવી છે. વળી કેવી છે? “સાધુ” સર્વ ઉપદ્રવોથી રહિત છે. વળી કેવી છે? “કારણાનાં રાગાદીનામ્ ઉદયં દારયત્” (કારણાનાં) કર્મબંધનાં કારણ એવા જે (રાગાદીનામ્) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામ, તેમના (ઉદયં) પ્રગટપણાને (દારયત્) મૂળથી જ ઉખાડતી થકી. કેવી રીતે ઉખાડે છે?

“અદ્યં” નિર્દયપણાની માફક. વળી શું કરીને એવી થાય છે? “કાર્યં બન્ધં અધુના સઘઃ એવ પ્રણુઘ” (કાર્યં) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામો હોતાં થાય છે એવા, (બન્ધં) ધારાપ્રવાહરૂપ થનારા પુદ્ગલકર્મના બંધને (સઘઃ એવ) જે કાળે રાગાદિ મટ્યા તે જ કાળે (પ્રણુઘ) મટાડીને. કેવો છે બંધ? “વિવિધમ્” જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ ઈત્યાદિ અસંખ્યાત લોકમાત્ર છે. કોઈ વિતર્ક કરશે કે આવું તો દ્રવ્યરૂપ વિદ્યમાન જ હતું. સમાધાન આમ છે કે (અધુના) દ્રવ્યરૂપ જોકે વિદ્યમાન જ હતું તોપણ પ્રગટરૂપ, બંધને દૂર કરતાં થયું. ૧૭-૧૭૯.

-૯-

મોક્ષ અધિકાર

(શિખરિણી)

દ્વિધાકૃત્ય પ્રજ્ઞાક્રકચદલનાદ્વન્ધપુરુષૌ
 નયન્મોક્ષં સાક્ષાત્પુરુષમુપલમ્બૈકનિયતમ્ ।
 ઇદાનીમુન્મજ્જત્સહજપરમાનન્દસરસં
 પરં પૂર્ણ જ્ઞાનં કૃતસકલકૃત્યં વિજયતે ॥૧-૧૮૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ઇદાનીં પૂર્ણ જ્ઞાનં વિજયતે” (ઇદાનીમ્) અહીંથી શરૂ કરીને (પૂર્ણ જ્ઞાન) શુદ્ધ જ્ઞાન અર્થાત્ સમસ્ત આવરણનો વિનાશ થતાં થાય છે જે શુદ્ધ વસ્તુનો પ્રકાશ તે (વિજયતે) આગામી અનંત કાળ પર્યંત તે જ રૂપે રહે છે, અન્યથા થતો નથી. કેવું છે શુદ્ધ જ્ઞાન? “કૃતસકલકૃત્યં” (કૃત) કર્યો છે (સકલકૃત્યં) કરવાયોગ્ય સમસ્ત કર્મનો વિનાશ જેણે, એવું છે. વળી કેવું છે? “ઉન્મજ્જત્સહજપરમાનન્દસરસં” (ઉન્મજ્જત્) અનાદિ કાળથી ગયું હતું તે પ્રગટ થયું છે એવું જે (સહજપરમાનન્દ) દ્રવ્યના સ્વભાવરૂપે પરિણમતું અનાકુલત્વલક્ષણ અતીન્દ્રિય સુખ, તેનાથી (સરસં) સંયુક્ત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે મોક્ષનું ફળ અતીન્દ્રિય સુખ છે. શું કરતું થકું જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે? “પુરુષમ્ સાક્ષાત્ મોક્ષં નયત્” (પુરુષમ્) જીવદ્રવ્યને (સાક્ષાત્ મોક્ષં) સકળ કર્મનો વિનાશ થતાં શુદ્ધત્વ-અવસ્થાના પ્રગટપણારૂપ (નયત્) પરિણમાવતું થકું. ભાવાર્થ આમ છે કે અહીંથી આરંભ કરીને સકળકર્મક્ષયલક્ષણ મોક્ષના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. વળી કેવું છે? “પરં” ઉત્કૃષ્ટ છે. વળી કેવું છે? “ઉપલમ્બૈકનિયતમ્” એક નિશ્ચયસ્વભાવને પ્રાપ્ત છે. શું કરતો થકો આત્મા મુક્ત થાય છે? “વન્ધપુરુષૌ દ્વિધાકૃત્ય” (વન્ધ) દ્રવ્યકર્મ-

ભાવકર્મ-નોકર્મરૂપ ઉપાધિ અને (પુરુષૌ) શુદ્ધ જીવદ્રવ્ય તેમની, (દ્વિધાકૃત્ય) ‘સર્વ બંધ હેય, શુદ્ધ જીવ ઉપાદેય’ એવા ભેદજ્ઞાનરૂપ પ્રતીતિ ઉપજાવીને. આવી પ્રતીતિ જે રીતે ઊપજે છે તે કહે છે—“પ્રજ્ઞાક્રકચદલનાત્” (પ્રજ્ઞા) શુદ્ધજ્ઞાનમાત્ર જીવદ્રવ્ય, અશુદ્ધ રાગાદિ ઉપાધિ બંધ—એવી ભેદજ્ઞાનરૂપી બુદ્ધિ, એવું જે (ક્રકચ) કરવત, તેના દ્વારા (દલનાત્) નિરંતર અનુભવનો અભ્યાસ કરવાથી. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ કરવતને વારંવાર ચલાવતાં પુદ્ગલવસ્તુ કાષ્ઠ ઈત્યાદિના બે ખંડ થઈ જાય છે, તેમ ભેદજ્ઞાન વડે જીવ-પુદ્ગલને વારંવાર ભિન્ન ભિન્ન અનુભવતાં ભિન્ન ભિન્ન થઈ જાય છે; તેથી ભેદજ્ઞાન ઉપાદેય છે. ૧-૧૮૦.

(સ્રગ્ધરા)

**પ્રજ્ઞાછેત્રી શિતેયં કથમપિ નિપુણૈઃ પાતિતા સાવધાનૈઃ
સૂક્ષ્મેઽન્તઃસન્ધિબન્ધે નિપતતિ રભસાદાત્મકર્મોભયસ્ય ।
આત્માનં મગ્નમંતઃસ્થિરવિશદલસદ્ધામ્નિ ચૈતન્યપૂરે
બન્ધં ચાજ્ઞાનભાવે નિયમિતમભિતઃ કુર્વતી ભિન્નભિન્નો ॥૨-૧૮૧॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવદ્રવ્ય તથા કર્મપર્યાયરૂપ પરિણત પુદ્ગલદ્રવ્યનો પિંડ, તે બંનેનો એકબંધપર્યાયરૂપ સંબંધ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવ્યો છે; ત્યાં એવો સંબંધ જ્યારે છૂટી જાય, જીવદ્રવ્ય પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપે પરિણમે—અનંત ચતુષ્ટયરૂપ પરિણમે, તથા પુદ્ગલદ્રવ્ય જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપર્યાયને છોડે—જીવના પ્રદેશોથી સર્વથા અબંધરૂપ થઈ સંબંધ છૂટી જાય, જીવ-પુદ્ગલ બંને ભિન્ન ભિન્ન થઈ જાય, તેનું નામ મોક્ષ કહેવાય છે. તે ભિન્ન ભિન્ન થવાનું કારણ આવું કે મોહ-રાગ-દ્વેષ ઈત્યાદિ વિભાવરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિના મટવાથી જીવને શુદ્ધત્વરૂપ પરિણમન. તેનું વિવરણ આમ છે કે શુદ્ધત્વપરિણમન સર્વથા સકળ કર્મોનો ક્ષય કરવાનું કારણ છે. એવું શુદ્ધત્વપરિણમન સર્વથા દ્રવ્યના પરિણમનરૂપ છે, નિર્વિકલ્પરૂપ છે, તેથી વચન દ્વારા કહેવાનું સમર્થપણું નથી. તેથી એવા રૂપે કહેવાય છે કે જીવને શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવરૂપ પરિણમાવે છે જ્ઞાનગુણ, તે મોક્ષનું કારણ છે. તેનું

સમાધાન આમ છે કે શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવરૂપ છે જે જ્ઞાન તે, જીવના શુદ્ધત્વપરિણમનથી સર્વથા સહિત છે. જેને શુદ્ધત્વપરિણમન હોય છે તે જીવને શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ અવશ્ય હોય છે, સંદેહ નથી, અન્યથા સર્વથા પ્રકારે અનુભવ હોતો નથી; તેથી શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ મોક્ષનું કારણ છે. અહીં અનેક પ્રકારના મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો નાના પ્રકારના વિકલ્પો કરે છે, તેથી તેમનું સમાધાન કરે છે. કોઈ કહે છે કે જીવનું સ્વરૂપ અને બંધનું સ્વરૂપ જાણી લેવું તે મોક્ષમાર્ગ છે. કોઈ કહે છે કે બંધનું સ્વરૂપ જાણીને એવું ચિન્તવન કરવું કે ‘બંધ ક્યારે છૂટશે, કઈ રીતે છૂટશે’ એવી ચિન્તા મોક્ષનું કારણ છે. આવું કહે છે જે જીવો તે જૂઠા છે—મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. મોક્ષનું કારણ જેવું છે તેવું કહે છે—“**इयं प्रज्ञाच्छेत्री आत्मकर्मोभयस्य अन्तःसन्धिबन्धे निपतति**” (इयं) વસ્તુસ્વરૂપે પ્રગટ છે જે (પ્રજ્ઞા) પ્રજ્ઞા અર્થાત્ આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવસમર્થપણે પરિણમેલો જીવનો જ્ઞાનગુણ, તે જ છે (છેત્રી) ઈણી. ભાવાર્થ આમ છે કે સામાન્યપણે જે કોઈ વસ્તુને છેદીને બે કરવામાં આવે છે તે ઈણી વડે છેદવામાં આવે છે. અહીં પણ જીવ-કર્મને છેદીને બે કરવાનાં છે, તેમને બે-રૂપે છેદવાને માટે સ્વરૂપ-અનુભવસમર્થ જ્ઞાનરૂપ ઈણી છે; અન્ય તો બીજું કારણ થયું નથી, થશે નહીં. આવી પ્રજ્ઞાઈણી જે રીતે છેદીને બે કરે છે તે રીત કહે છે—(आत्मकर्मोभयस्य) આત્મા-ચેતનામાત્ર દ્રવ્ય, કર્મ-પુદ્ગલનો પિંડ અથવા મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ,—એવી છે બે વસ્તુઓ, તેમનો (अन्तःसन्धि) અન્તઃસંધિવાળો—જોકે એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ છે, બંધપર્યાયરૂપ છે, અશુદ્ધત્વ-વિકારરૂપ પરિણમેલ છે તોપણ પરસ્પર સંધિ છે, નિઃસન્ધિ થયેલ નથી, બે દ્રવ્યોનું એક દ્રવ્યરૂપ થયું નથી, એવો છે જે—(बन्धे) બંધ અર્થાત્ જ્ઞાનઈણી પેસવાનું સ્થાન, તેમાં (निपतति) જ્ઞાનઈણી પેસે છે, પેઠી થકી છેદીને ભિન્ન ભિન્ન કરે છે. કેવી છે પ્રજ્ઞાઈણી? “**शिता**” જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થતાં, મિથ્યાત્વકર્મનો નાશ થતાં, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં પેસવાને અત્યંત સમર્થ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેવી રીતે જોકે ઊંચા લોઢાની ઈણી અતિ તીક્ષ્ણ હોય છે તોપણ સંધિ વિચારીને દેવાથી (મારવાથી) છેદીને બે કરે છે; તેવી રીતે, જોકે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવનું જ્ઞાન અત્યંત તીક્ષ્ણ છે તોપણ જીવ-કર્મની છે જે અંદરમાં સંધિ, તેમાં પ્રવેશ કરતાં પ્રથમ તો બુદ્ધિગોચર છેદીને બે કરે છે, પછી સકળ

કર્મનો ક્ષય થવાથી સાક્ષાત્ છેદીને ભિન્ન ભિન્ન કરે છે. કેવો છે જીવ-કર્મનો અન્તઃસન્ધિબંધ? “સૂક્ષ્મે” ઘણી જ દુર્લભ્ય સંધિરૂપ છે. તેનું વિવરણ આમ છે—જે દ્રવ્યકર્મ છે જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલનો પિંડ, તે જોકે એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ છે તોપણ તેની તો જીવથી ભિન્નપણાની પ્રતીતિ, વિચાર કરતાં ઊપજે છે; કારણ કે દ્રવ્યકર્મ પુદ્ગલપિંડરૂપ છે; જોકે એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ છે તોપણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશ છે, અચેતન છે, બંધાય છે, છૂટે છે—આમ વિચારતાં ભિન્નપણાની પ્રતીતિ ઊપજે છે. નોકર્મ છે જે શરીર-મન-વચન તેનાથી પણ તે પ્રકારે, વિચાર કરતાં ભેદ-પ્રતીતિ ઊપજે છે. ભાવકર્મ જે મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ—અશુદ્ધચેતનારૂપ—પરિણામ, તે અશુદ્ધ પરિણામ વર્તમાનમાં જીવની સાથે એકપરિણમનરૂપ છે, તથા અશુદ્ધ પરિણામની સાથે વર્તમાનમાં જીવ વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ પરિણામે છે, તેથી તે પરિણામોના જીવથી ભિન્નપણાનો અનુભવ કઠણ છે, તોપણ સૂક્ષ્મ સંધિનો ભેદ પાડતાં ભિન્ન પ્રતીતિ થાય છે. તેનો વિચાર આમ છે કે જેવી રીતે સ્ફટિકમણિ સ્વરૂપથી સ્વચ્છતામાત્ર વસ્તુ છે, રાતી-પીળી-કાળી પુરીનો (આશ્રયરૂપ વસ્તુનો) સંયોગ પામવાથી રાતો-પીળો-કાળો એ-રૂપે સ્ફટિકમણિ ઝળકે છે; વર્તમાનમાં સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં સ્વચ્છતામાત્ર ભૂમિકા સ્ફટિકમણિ વસ્તુ છે; તેમાં રાતા-પીળા-કાળાપણું પરસંયોગની ઉપાધિ છે, સ્ફટિકમણિનો સ્વભાવગુણ નથી; તેવી જ રીતે જીવદ્રવ્યનો સ્વચ્છ ચેતનામાત્ર સ્વભાવ છે; અનાદિ સન્તાનરૂપ મોહકર્મના ઉદયથી મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ—રંજિત અશુદ્ધ ચેતનારૂપે—પરિણામે છે, તોપણ વર્તમાનમાં સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં ચેતનાભૂમિમાત્ર તો જીવવસ્તુ છે; તેમાં મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ રંજિતપણું કર્મના ઉદયની ઉપાધિ છે, વસ્તુનો સ્વભાવગુણ નથી. —આ રીતે વિચારતાં ભેદભિન્ન પ્રતીતિ ઊપજે છે, જે અનુભવગોચર છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે કેટલા કાળમાં પ્રજ્ઞાછીણી પડે છે—ભિન્ન ભિન્ન કરે છે? ઉત્તર આમ છે—“રભસાત્” અતિ સૂક્ષ્મ કાળમાં—એક સમયમાં પડે છે, તે જ કાળે ભિન્ન ભિન્ન કરે છે. કેવી છે પ્રજ્ઞાછીણી? “નિપુણૈઃ કથમપિ પાતિતા” (નિપુણૈઃ) આત્માનુભવમાં પ્રવીણ છે જે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવો તેમના વડે (કથમ્ અપિ) સંસારમાં નિકટપણારૂપ કાળલબ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી (પાતિતા) સ્વરૂપમાં પેસાડવાથી પેસે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે ભેદવિજ્ઞાન બુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પરૂપ છે, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ છે,

શુદ્ધસ્વરૂપની જેમ નિર્વિકલ્પ નથી; તેથી ઉપાયરૂપ છે. કેવા છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો? “સાવધાનૈઃ” જીવનું સ્વરૂપ અને કર્મનું સ્વરૂપ, તેમના ભિન્ન ભિન્ન વિચારમાં જાગરૂક છે, પ્રમાદી નથી. કેવી છે પ્રજ્ઞાછીણી? “અભિતઃ ભિન્નભિન્નો કુર્વતી” (અભિતઃ) સર્વથા પ્રકારે (ભિન્નભિન્નો કુર્વતી) જીવને અને કર્મને જુદાં જુદાં કરે છે. જે રીતે ભિન્ન ભિન્ન કરે છે તે રીત કહે છે—“ચૈતન્યપૂરે આત્માનં મનં કુર્વતી અજ્ઞાનભાવે બન્ધં નિયમિતં કુર્વતી” (ચૈતન્ય) સ્વપરસ્વરૂપગ્રાહક એવો જે પ્રકાશગુણ તેના (પૂરે) ત્રિકાળગોચર પ્રવાહમાં (આત્માનં) જીવદ્રવ્યને (મનં કુર્વતી) એકવસ્તુરૂપ—એમ સાધે છે; ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધચેતનામાત્ર જીવનું સ્વરૂપ છે એમ અનુભવગોચર થાય છે; (અજ્ઞાનભાવે) રાગાદિપણામાં (નિયમિતં બન્ધં કુર્વતી) નિયમથી બંધનો સ્વભાવ છે—એમ સાધે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે રાગાદિ અશુદ્ધપણું કર્મબંધની ઉપાધિ છે, જીવનું સ્વરૂપ નથી એવું અનુભવગોચર થાય છે. કેવું છે ચૈતન્યપૂર? “અન્તઃસ્થિરવિશદલસદ્ધામ્નિ” (અન્તઃ) સર્વ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં એકસ્વરૂપ, (સ્થિર) સર્વ કાળે શાશ્વત, (વિશદ) સર્વ કાળે શુદ્ધત્વરૂપ અને (લસત્) સર્વ કાળે પ્રત્યક્ષ એવો છે (ધામ્નિ) કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન-તેજઃપુંજ જેનો, એવું છે. ૨-૧૮૧.

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

ભિત્ત્વા સર્વમપિ સ્વલક્ષણબલાદ્દેતું હિ યચ્છવ્યતે
ચિન્મુદ્રાદ્ઙ્ઙિતનિર્વિભાગમહિમા શુદ્ધશ્ચિદેવાસ્મ્યહમ્ ।
ભિદ્યન્તે યદિ કારકાણિ યદિ વા ધર્મા ગુણા વા યદિ
ભિદ્યન્તાં ન ભિદાસ્તિ કાચન વિભૌ ભાવે વિશુદ્ધે ચિત્તિ ॥૩-૧૮૨॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે જેને શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ હોય છે તે જીવ આવા પરિણામસંસ્કારવાળો હોય છે. “અહમ્ શુદ્ધઃ ચિત્ અસ્મિ એવ” (અહમ્) હું (શુદ્ધઃ ચિત્ અસ્મિ) શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર છું, (એવ) નિશ્ચયથી એવો જ છું. “ચિન્મુદ્રાદ્ઙ્ઙિતનિર્વિભાગમહિમા” (ચિન્મુદ્રા) ચેતનાગુણ વડે (અદ્ઙ્ઙિત) ચિહ્નિત કરી દીધેલી એવી છે (નિર્વિભાગ) ભેદથી રહિત (મહિમા) મોટપ જેની, એવો છું.

આવો અનુભવ જે રીતે થાય છે તે રીત કહે છે—“સર્વમ્ અપિ ભિત્વા” (સર્વમ્) જેટલી કર્મના ઉદયની ઉપાધિ છે તે બધાનું—(ભિત્વા) અનાદિ કાળથી પોતારૂપ જાણીને અનુભવતો હતો તેને પરદ્રવ્ય જાણીને—સ્વામિત્વ છોડી દીધું. કેવું છે પરદ્રવ્ય? “યત્ તુ ભેતુમ્ શક્યતે” (યત્ તુ) જે કર્મરૂપ પરદ્રવ્ય-વસ્તુ (ભેતું શક્યતે) જીવથી ભિન્ન કરાવાને શક્ય છે એટલે કે દૂર કરી શકાય છે. શાથી? “સ્વલક્ષણબલાત્” (સ્વલક્ષણ) જીવનું લક્ષણ ચેતન, કર્મનું લક્ષણ અચેતન—એવો જે ભેદ તેની (બલાત્) સહાયથી. કેવો છું હું? “યદિ કારકાણિ વા ધર્માઃ વા ગુણાઃ ભિદ્યન્તે ભિદ્યન્તાં ચિતિ ભાવે કાચન ભિદા ન” (યદિ) જો (કારકાણિ) આત્મા, આત્માને, આત્મા વડે, આત્મામાં—એવા ભેદ (વા) અથવા (ધર્માઃ) ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યરૂપ, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપ ભેદબુદ્ધિ અથવા (ગુણાઃ) જ્ઞાનગુણ, દર્શનગુણ, સુખગુણ ઇત્યાદિ અનંત ગુણરૂપ ભેદબુદ્ધિ (ભિદ્યન્તે)—આવા ભેદ વચન દ્વારા ઉપજાવ્યા થકા ઊપજે છે (તદા ભિદ્યન્તાં) તો વચનમાત્ર ભેદ હો; પરંતુ (ચિતિ ભાવે) ચૈતન્યસત્તામાં તો (કાચન ભિદા ન) કોઈ ભેદ નથી, નિર્વિકલ્પમાત્ર ચૈતન્ય વસ્તુનું સત્ત્વ છે. કેવો છે ચૈતન્યભાવ? “વિભૌ” પોતાના સ્વરૂપમાં વ્યાપનશીલ છે. વળી કેવો છે? “વિશુદ્ધે” સર્વ કર્મની ઉપાધિથી રહિત છે. ૩-૧૮૨.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

અદ્વૈતાપિ હિ ચેતના જગતિ ચેદ્ દગ્ઙ્ઙપ્તિરૂપં ત્યજેત્

તત્સામાન્યવિશેષરૂપવિરહાત્સાઽસ્તિત્વમેવ ત્યજેત્ ।

તત્ત્યાગે જડતા ચિત્તોઽપિ ભવતિ વ્યાપ્યો વિના વ્યાપકા-

દાત્મા ચાન્તમુપૈતિ તેન નિયતં દગ્ઙ્ઙપ્તિરૂપાસ્તુ ચિત્ ॥૪-૧૮૩॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તેન ચિત્ નિયતં દગ્ઙ્ઙપ્તિરૂપા અસ્તુ” (તેન) તે કારણથી (ચિત્) ચેતનામાત્ર સત્તા (નિયતં) અવશ્ય (દગ્ઙ્ઙપ્તિરૂપા અસ્તુ) દર્શન એવું નામ, જ્ઞાન એવું નામ, એવાં બે નામ—સંજ્ઞા દ્વારા ઉપદિષ્ટ હો. ભાવાર્થ આમ છે કે એક સત્ત્વરૂપ ચેતના, તેનાં નામ બે : એક તો દર્શન એવું નામ, બીજું જ્ઞાન એવું નામ. એવા ભેદ હોય છે તો હો, વિરુદ્ધ તો કાંઈ નથી. એવા અર્થને

દેહ કરે છે—“ચેત્ જગતિ ચેતના અદ્વૈતા અપિ તત્ દૃગ્જ્ઞપ્તિરૂપં ત્યજેત્ સા અસ્તિત્વમ્ એવ ત્યજેત્” (ચેત્) જો એમ છે કે (જગતિ) ત્રૈલોક્યવર્તી જીવોમાં પ્રગટ છે એવી (ચેતના) સ્વપરગ્રાહક શક્તિ, [કેવી છે?] (અદ્વૈતા અપિ) એક-પ્રકાશરૂપ છે તથાપિ (દૃગ્જ્ઞપ્તિરૂપં ત્યજેત્) દર્શનરૂપ ચેતના, જ્ઞાનરૂપ ચેતના—એવાં બે નામોને છોડે, તો તેમાં ત્રણ દોષ ઊપજે. પ્રથમ દોષ આવો—“સા અસ્તિત્વમ્ એવ ત્યજેત્” (સા) તે ચેતના (અસ્તિત્વમ્ એવ ત્યજેત્) પોતાના સત્ત્વને અવશ્ય છોડે. ભાવાર્થ આમ છે કે ચેતના સત્ત્વ નથી એવો ભાવ પ્રાપ્ત થાય. શા કારણથી? “સામાન્યવિશેષરૂપવિરહાત્ (સામાન્ય) સત્તામાત્ર અને (વિશેષ) પર્યાયરૂપ, તેમના (વિરહાત્) રહિતપણાના કારણે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ સમસ્ત જીવાદિ વસ્તુ સત્ત્વરૂપ છે, તે જ સત્ત્વ પર્યાયરૂપ છે, તેમ ચેતના અનાદિનિધન સત્તાસ્વરૂપ વસ્તુમાત્ર નિર્વિકલ્પ છે તેથી ચેતનાનું દર્શન એવું નામ કહેવાય છે; જેથી સમસ્ત જ્ઞેય વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે, જે તે જ્ઞેયાકારરૂપે પરિણમે છે—જ્ઞેયાકારરૂપ પરિણમન ચેતનાનો પર્યાય છે તે-રૂપે પરિણમે છે—તેથી ચેતનાનું જ્ઞાન એવું નામ છે. આવી બે અવસ્થાઓને છોડે તો ચેતના વસ્તુ નથી એવી પ્રતીતિ ઊપજે. અહીં કોઈ આશંકા કરશે કે ચેતના ન રહે તો નહીં રહો, જીવદ્રવ્ય તો વિદ્યમાન છે? ઉત્તર આમ છે કે ચેતનામાત્ર દ્વારા જીવદ્રવ્ય સાધ્યું છે, તેથી તે ચેતના સિદ્ધ થયા વિના જીવદ્રવ્ય પણ સિદ્ધ થશે નહિ; અથવા જો સિદ્ધ થશે તો તે પુદ્ગલદ્રવ્યની માફક અચેતન સિદ્ધ થશે, ચેતન સિદ્ધ નહિ થાય. એ જ અર્થ કહે છે : બીજો દોષ આવો—“તત્ત્યાગે ચિત્તઃ અપિ જડતા ભવતિ” (તત્ત્યાગે) ચેતનાનો અભાવ થતાં (ચિત્તઃ અપિ) જીવદ્રવ્યને પણ (જડતા ભવતિ) પુદ્ગલદ્રવ્યની માફક જડપણું આવે અર્થાત્ જીવદ્રવ્ય પણ અચેતન છે એવી પ્રતીતિ ઊપજે. “ચ” ત્રીજો દોષ આવો કે—“વ્યાપકાત્ વિના વ્યાપ્યઃ આત્મા અન્તમ્ ઝૈતિ” (વ્યાપકાત્ વિના) ચેતનાગુણનો અભાવ થતાં (વ્યાપ્યઃ આત્મા) ચેતનાગુણમાત્ર છે જે જીવદ્રવ્ય તે (અન્તમ્ ઝૈતિ) નાશને પામે અર્થાત્ મૂળથી જીવદ્રવ્ય નથી એવી પ્રતીતિ પણ ઊપજે.—આવા ત્રણ દોષ મોટા દોષ છે. આવા દોષોથી જે કોઈ ભય પામે છે તેણે એમ માનવું જોઈએ કે ચેતના દર્શન-જ્ઞાન એવાં બે નામે—સંજ્ઞાએ બિરાજમાન છે. આવો અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે. ૪-૧૮૩.

(ઈન્દ્રવજ્રા)

एकश्चित्तश्चिन्मय एव भावो**भावाः परे ये किल ते परेषाम् ।****ग्राह्यस्ततश्चिन्मय एव भावो****भावाः परे सर्वत एव हेयाः ॥५-१८४॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ચિત્તઃ ચિન્મયઃ ભાવઃ એવ” (ચિત્તઃ) જીવદ્રવ્યનો (ચિન્મયઃ) ચેતનામાત્ર એવો (ભાવઃ) સ્વભાવ છે, (એવ) નિશ્ચયથી એમ જ છે, અન્યથા નથી. કેવો છે ચેતનામાત્ર ભાવ? “એકઃ” નિર્વિકલ્પ છે, નિર્ભેદ છે, સર્વથા શુદ્ધ છે. “કિલ યે પરે ભાવાઃ તે પરેષામ્” (કિલ) નિશ્ચયથી (યે પરે ભાવાઃ) શુદ્ધ ચેતન્યસ્વરૂપ સાથે અણમળતા છે જે દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મસંબંધી પરિણામો (તે પરેષામ્) સમસ્ત પુદ્ગલકર્મના છે, જીવના નથી. “તત્તઃ ચિન્મયઃ ભાવઃ ગ્રાહ્યઃ એવ, પરે ભાવાઃ સર્વતઃ હેયાઃ એવ” (તત્તઃ) તે કારણથી (ચિન્મયઃ ભાવઃ) શુદ્ધ ચેતનામાત્ર છે જે સ્વભાવ તે (ગ્રાહ્યઃ એવ) જીવનું સ્વરૂપ છે એવો અનુભવ કરવા યોગ્ય છે; (પરે ભાવાઃ) આની સાથે અણમળતા છે જે દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મસ્વભાવ તે (સર્વતઃ હેયાઃ એવ) સર્વથા પ્રકારે જીવનું સ્વરૂપ નથી એવો અનુભવ કરવા યોગ્ય છે. આવો અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે; સમ્યક્ત્વગુણ મોક્ષનું કારણ છે. ૫-૧૮૪.

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

सिद्धान्तोऽयमुदात्तचित्तचरितैर्मोक्षार्थिभिः सेव्यतां**शुद्धं चिन्मयमेकमेव परमं ज्योतिः सदैवास्म्यहम् ।****एते ये तु समुल्लसन्ति विविधा भावाः पृथग्लक्षणा-****स्तेऽहं नास्मि यतोऽत्र ते मम परद्रव्यं समग्रा अपि ॥६-१८५॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“મોક્ષાર્થિભિઃ અયં સિદ્ધાન્તઃ સેવ્યતાં” (મોક્ષાર્થિભિઃ) મોક્ષાર્થીઓ અર્થાત્ સકળ કર્મનો ક્ષય થતાં થાય છે અતીન્દ્રિય સુખ, તેને ઉપાદેયરૂપ અનુભવે છે એવા છે જે કોઈ જીવ તેઓ, (અયં સિદ્ધાન્તઃ) આ

પરમાર્થનો અર્થાત્ જેવું કહીશું વસ્તુનું સ્વરૂપ તેનો (સેવ્યતાં) નિરંતર અનુભવ કરો. કેવા છે મોક્ષાર્થી જીવ? “ઉદાત્તચિત્તચરિત્તૈઃ” (ઉદાત્ત) સંસાર-શરીર-ભોગથી રહિત છે (ચિત્તચરિત્તૈઃ) મનનો અભિપ્રાય જેમનો, એવા છે. કેવો છે તે પરમાર્થ? “અહમ્ શુદ્ધં ચિન્મયમ્ જ્યોતિઃ સદા એવ અસ્મિ” (અહમ્) સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ છું જે હું જીવદ્રવ્ય તે (શુદ્ધં ચિન્મયમ્ જ્યોતિઃ) શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રકાશ (સદા) સર્વ કાળ (એવ) નિશ્ચયથી (અસ્મિ) છું “તુ યે એતે વિવિધાઃ ભાવાઃ તે અહં ન અસ્મિ” (તુ) એક વિશેષ છે—(યે એતે વિવિધાઃ ભાવાઃ) શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ સાથે અણમળતા છે જે રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવ, શરીર આદિ, સુખદુઃખ આદિ નાના પ્રકારના અશુદ્ધ પર્યાયો, (તે અહં ન અસ્મિ) તે બધાં જીવદ્રવ્યસ્વરૂપ નથી. કેવા છે અશુદ્ધ ભાવ? “પૃથગ્લક્ષણાઃ” મારા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ સાથે મળતા નથી. શા કારણથી? “યતઃ અત્ર તે સમગ્રાઃ અપિ મમ પરદ્રવ્યં” (યતઃ) કારણ કે (અત્ર) નિજસ્વરૂપને અનુભવતાં, (તે સમગ્રાઃ અપિ) જેટલા છે રાગાદિ અશુદ્ધ વિભાવપર્યાયો તે (મમ પરદ્રવ્યં) મને પરદ્રવ્યરૂપ છે, કેમ કે શુદ્ધ ચૈતન્યલક્ષણ સાથે મળતા નથી; તેથી સમસ્ત વિભાવપરિણામ હેય છે. ૬-૧૮૫.

(અનુષ્ટુપ)

પરદ્રવ્યગ્રહં કુર્વન્ બદ્ધ્યેતૈવાપરાધવાન્ ।

બદ્ધ્યેતાનપરાધો ન સ્વદ્રવ્યે સંવૃતો યતિઃ ॥૭-૧૮૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અપરાધવાન્ બદ્ધ્યેત એવ” (અપરાધવાન્) શુદ્ધ ચિદ્રૂપ-અનુભવસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ છે જે જીવ તે (બદ્ધ્યેત) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો વડે બંધાય છે. કેવો છે? “પરદ્રવ્યગ્રહં કુર્વન્” (પરદ્રવ્ય) શરીર, મન, વચન, રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામ, તેમના (ગ્રહં) આત્મબુદ્ધિરૂપ સ્વામિત્વને (કુર્વન્) કરતો થકો. “અનપરાધઃ મુનિઃ ન બદ્ધ્યેત” (અનપરાધઃ) કર્મના ઉદયના ભાવને આત્માનો જાણીને અનુભવતો નથી એવો છે જે (મુનિઃ) પરદ્રવ્યથી વિરક્ત સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ તે (ન બદ્ધ્યેત) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપિંડ વડે બંધાતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ કોઈ ચોર પરદ્રવ્ય ચોરે છે, ગુનેગાર થાય છે, ગુનેગાર થવાથી બંધાય છે; તેમ મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ પરદ્રવ્યરૂપ છે જે દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મ, તેમને પોતારૂપ જાણી અનુભવે છે, શુદ્ધસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ છે, પરમાર્થ બુદ્ધિએ વિચારતાં ગુનેગાર છે, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો બંધ કરે છે. સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ

એવા ભાવથી રહિત છે. કેવો છે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ? “સ્વદ્રવ્યે સંવૃતઃ” પોતાના આત્મદ્રવ્યમાં સંવરરૂપ છે અર્થાત્ આત્મામાં મગ્ન છે. ૭-૧૮૬.

(માલિની)

**અનવરતમનન્તૈર્બદ્ધ્યતે સાપરાધઃ
સ્પૃશતિ નિરપરાધો બન્ધનં નૈવ જાતુ ।
નિયતમયમશુદ્ધં સ્વં ભજન્સાપરાધો
ભવતિ નિરપરાધઃ સાધુ શુદ્ધાત્મસેવી ॥૮-૧૮૭॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“સાપરાધઃ અનવરતમ્ અનન્તૈઃ બદ્ધ્યતે” (સાપરાધઃ) પરદ્રવ્યરૂપ છે પુદ્ગલકર્મ, તેને પોતારૂપ જાણે છે એવો મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ (અનવરતમ્) અખંડધારાપ્રવાહરૂપે (અનન્તૈઃ) ગણનાથી અતીત જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ બંધાય છે પુદ્ગલવર્ગણા, તેમના વડે (બદ્ધ્યતે) બંધાય છે. “નિરપરાધઃ જાતુ બન્ધનં ન એવ સ્પૃશતિ” (નિરપરાધઃ) શુદ્ધસ્વરૂપને અનુભવે છે એવો સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (જાતુ) કોઈ પણ કાળે (બન્ધનં) પૂર્વોક્ત કર્મબંધને (ન સ્પૃશતિ) સ્પર્શતો નથી, (એવ) નિશ્ચયથી. હવે સાપરાધ-નિરપરાધનું લક્ષણ કહે છે—“અયમ્ અશુદ્ધં સ્વં નિયતમ્ ભજન્ સાપરાધઃ ભવતિ” (અયમ્) મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ, (અશુદ્ધં) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામરૂપ પરિણમ્યું છે એવા (સ્વં) પોતાના જીવદ્રવ્યને (નિયતમ્ ભજન્) એવું જ નિરંતર અનુભવતો થકો (સાપરાધઃ ભવતિ) અપરાધ સહિત હોય છે. “સાધુ શુદ્ધાત્મસેવી નિરપરાધઃ ભવતિ” (સાધુ) જેમ છે તેમ (શુદ્ધાત્મ) સકળ રાગાદિ અશુદ્ધપણાથી ભિન્ન શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાત્ર એવા જીવદ્રવ્યને (સેવી) સેવે છે અર્થાત્ તેના અનુભવથી બિરાજમાન છે જે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ તે (નિરપરાધઃ ભવતિ) સમસ્ત અપરાધથી રહિત છે; તેથી કર્મનો બંધક થતો નથી. ૮-૧૮૭.

**અતો હતાઃ પ્રમાદિનો ગતાઃ સુખાસીનતાં
પ્રલીનં ચાપલમુન્મૂલિતમાલંબનમ્ ।
આત્મન્યેવાલાનિતં ચ ચિત્ત-
માસંપૂર્ણવિજ્ઞાનઘનોપલબ્ધેઃ ॥૯-૧૮૮॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અતઃ પ્રમાદિનઃ હતાઃ” (અતઃ પ્રમાદિનઃ) શુદ્ધ-સ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી ભ્રષ્ટ છે જે જીવ, તેઓ (હતાઃ) મોક્ષમાર્ગના અધિકારી નથી; એવા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોનો ધિક્કાર કર્યો છે. કેવા છે? “સુખાસીનતાં ગતાઃ” કર્મના ઉદયે પ્રાપ્ત જે ભોગસામગ્રી, તેમાં સુખની વાંછા કરે છે. “ચાપલમ્ પ્રલીનં” (ચાપલમ્) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોથી થાય છે સર્વ પ્રદેશોમાં આકુળતા (પ્રલીનં) તે પણ હેય કરી. “આલમ્બનમ્ ઉન્મૂલિતમ્” (આલમ્બનમ્) બુદ્ધિપૂર્વક જ્ઞાન કરતાં થકાં જેટલું ભણવું, વિચારવું, ચિંતવવું, સ્મરણ કરવું ઇત્યાદિ છે તે (ઉન્મૂલિતમ્) મોક્ષનું કારણ નથી એમ જાણીને હેય ઠરાવ્યું છે. “આત્મનિ એવ ચિત્તમ્ આલાનિતં” (આત્મનિ એવ) શુદ્ધસ્વરૂપમાં એકાગ્ર થઈને (ચિત્તમ્ આલાનિતં) મનને બાંધ્યું છે. આવું કાર્ય જે રીતે થયું તે રીત કહે છે—“આસમ્પૂર્ણવિજ્ઞાનઘનોપલબ્ધેઃ” (આસમ્પૂર્ણવિજ્ઞાન) નિરાવરણ કેવળજ્ઞાનનો (ઘન) સમૂહ જે આત્મદ્રવ્ય, તેની (ઉપલબ્ધેઃ) પ્રત્યક્ષપણે પ્રાપ્તિ થવાથી. ૯-૧૮૮.

(વસન્તતિલકા)

યત્ર પ્રતિક્રમણમેવ વિષં પ્રણીતં

તત્રાપ્રતિક્રમણમેવ સુધા કુતઃ સ્યાત્ ।

તત્કિં પ્રમાદ્યતિ જનઃ પ્રપતન્નધોઽધઃ

કિં નોર્ધ્વમૂર્ધ્વમધિરોહતિ નિષ્પ્રમાદઃ ॥૧૦-૧૮૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તત્ જનઃ કિં પ્રમાદ્યતિ” (તત્) તે કારણથી (જનઃ) જન અર્થાત્ સમસ્ત સંસારી જીવરાશિ (કિં પ્રમાદ્યતિ) કેમ પ્રમાદ કરે છે? ભાવાર્થ આમ છે કે—કૃપાસાગર છે સૂત્રના કર્તા આચાર્ય, તે એમ કહે છે કે નાના પ્રકારના વિકલ્પો કરવાથી સાધ્યસિદ્ધિ તો નથી. કેવો છે નાના પ્રકારના વિકલ્પો કરનારો જન? “અધઃ અધઃ પ્રપતન્” જેમ જેમ અધિક ક્રિયા કરે છે, અધિક અધિક વિકલ્પ કરે છે, તેમ તેમ અનુભવથી ભ્રષ્ટથી ભ્રષ્ટ થાય છે. તે કારણથી “જનઃ ઝર્ધ્વમ્ ઝર્ધ્વમ્ કિં ન અધિરોહતિ” (જનઃ) જન અર્થાત્ સમસ્ત સંસારી જીવરાશિ (ઝર્ધ્વમ્ ઝર્ધ્વમ્) નિર્વિકલ્પથી નિર્વિકલ્પ અનુભવરૂપ (કિં ન અધિરોહતિ) કેમ પરિણમતો નથી? કેવો છે જન? “નિઃપ્રમાદઃ” નિર્વિકલ્પ છે. કેવો છે નિર્વિકલ્પ અનુભવ? “યત્ર

પ્રતિક્રમણમ્ વિષં એવ પ્રણીતં” (યત્ર) જેમાં (પ્રતિક્રમણમ્) પઠન-પાઠન, સ્મરણ, ચિંતન, સ્તુતિ, વંદના ઈત્યાદિ અનેક ક્રિયારૂપ વિકલ્પો (વિષં એવ પ્રણીતં) વિષ સમાન કહ્યા છે, “તત્ર અપ્રતિક્રમણમ્ સુધાકુટઃ એવ સ્યાત્” (તત્ર) તે નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં (અપ્રતિક્રમણમ્) ન ભણવું, ન ભણાવવું, ન વંદવું, ન નિંદવું એવો ભાવ (સુધાકુટઃ એવ સ્યાત્) અમૃતના નિધાન સમાન છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—નિર્વિકલ્પ અનુભવ સુખરૂપ છે, તેથી ઉપાદેય છે; નાના પ્રકારના વિકલ્પો આકુળતારૂપ છે, તેથી હેય છે. ૧૦-૧૮૯.

(પૃથ્વી)

પ્રમાદકલિતઃ કથં ભવતિ શુદ્ધભાવોઽલસઃ

કષાયભરગૌરવાદલસતા પ્રમાદો યતઃ ।

અતઃ સ્વરસનિર્ભરે નિયમિતઃ સ્વભાવે ભવન્

મુનિઃ પરમશુદ્ધતાં વ્રજતિ મુચ્યતે વાઽચિરાત્ ॥૧૧-૧૬૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અલસઃ પ્રમાદકલિતઃ શુદ્ધભાવઃ કથં ભવતિ”

(અલસઃ) અનુભવમાં શિથિલ છે એવો જીવ, [વળી કેવો છે?] (પ્રમાદકલિતઃ) નાના પ્રકારના વિકલ્પોથી સંયુક્ત છે એવો જીવ, (શુદ્ધભાવઃ કથં ભવતિ) શુદ્ધોપયોગી ક્યાંથી હોય? અર્થાત્ નથી હોતો. “યતઃ અલસતા પ્રમાદઃ કષાયભરગૌરવાત્” (યતઃ) કારણ કે (અલસતા) અનુભવમાં શિથિલતા (પ્રમાદઃ) નાના પ્રકારના વિકલ્પ છે. શા કારણથી થાય છે? (કષાય) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિના (ભર) ઉદયના (ગૌરવાત્) તીવ્રપણાથી થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જે જીવ શિથિલ છે, વિકલ્પ કરે છે, તે જીવ શુદ્ધ નથી; કારણ કે શિથિલપણું, વિકલ્પપણું અશુદ્ધપણાનું મૂળ છે. “અતઃ મુનિઃ પરમશુદ્ધતાં વ્રજતિ ચ અચિરાત્ મુચ્યતે” (અતઃ) આ કારણથી (મુનિઃ) મુનિ અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (પરમશુદ્ધતાં વ્રજતિ) શુદ્ધોપયોગપરિણતિરૂપ પરિણમે છે (ચ) એવો થતો થકો (અચિરાત્ મુચ્યતે) તે જ કાળે કર્મબંધથી મુક્ત થાય છે. કેવો છે મુનિ? “સ્વભાવે નિયમિતઃ ભવન્” (સ્વભાવે) સ્વભાવમાં અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં (નિયમિતઃ ભવન્) એકાગ્રપણે મગ્ન થતો થકો. કેવો છે સ્વભાવ? “સ્વરસનિર્ભરે” (સ્વરસ) ચેતનાગુણથી (નિર્ભરે) પરિપૂર્ણ છે. ૧૧-૧૬૦.

ત્યક્ત્વાઽશુદ્ધિવિધાયિ તત્કિલ પરદ્રવ્યં સમગ્રં સ્વયં
સ્વદ્રવ્યે રતિમેતિ યઃ સ નિયતં સર્વાપરાધચ્યુતઃ ।
બન્ધધ્વંસમુપેત્ય નિત્યમુદિતઃ સ્વજ્યોતિરચ્છોચ્છલ-
ચ્ચૈતન્યામૃતપૂરપૂર્ણમહિમા શુદ્ધો ભવન્મુચ્યતે ॥૧૨-૧૬૧॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“સઃ મુચ્યતે” (સઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (મુચ્યતે) સકળ કર્મોનો ક્ષય કરી અતીન્દ્રિયસુખલક્ષણ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. કેવો છે? “શુદ્ધઃ ભવન્” રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિથી ભિન્ન થતો થકો. વળી કેવો છે? “સ્વજ્યોતિરચ્છોચ્છલચ્ચૈતન્યામૃતપૂરપૂર્ણમહિમા” (સ્વજ્યોતિઃ) દ્રવ્યના સ્વભાવગુણરૂપ, (અચ્છ) નિર્મળ, (ચ્છલત્) ધારાપ્રવાહરૂપ પરિણમનશીલ એવો જે (ચૈતન્ય) ચૈતનાગુણ, તે-રૂપ જે (અમૃત) અતીન્દ્રિય સુખ, તેના (પૂર) પ્રવાહથી (પૂર્ણ) તન્મય છે (મહિમા) માહાત્મ્ય જેનું, એવો છે. વળી કેવો છે? “નિત્યમ્ ઉદિતઃ” સર્વ કાળ અતીન્દ્રિય સુખસ્વરૂપ છે. વળી કેવો છે? “નિયતં સર્વાપરાધચ્યુતઃ” (નિયતં) અવશ્ય (સર્વાપરાધ) જેટલા સૂક્ષ્મ-સ્થૂલરૂપ રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામો, તેમનાથી (ચ્યુતઃ) સર્વ પ્રકારે રહિત છે. શું કરતો થકો આવો થાય છે? “બન્ધધ્વંસમ્ ઉપેત્ય” (બન્ધ) જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલકર્મના બંધરૂપ પર્યાયની (ધ્વંસમ્) સત્તાના નાશરૂપ (ઉપેત્ય) અવસ્થાને પામીને. વળી શું કરતો થકો આવો થાય છે? “તત્ સમગ્રં પરદ્રવ્યં સ્વયં ત્યક્ત્વા” દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મસામગ્રીનું મૂળથી મમત્વ સ્વયં છોડીને. કેવું છે પરદ્રવ્ય? “અશુદ્ધિવિધાયિ” અશુદ્ધ પરિણતિને બાહ્યરૂપ નિમિત્તમાત્ર છે. “કિલ” નિશ્ચયથી. “યઃ સ્વદ્રવ્યે રતિમ્ એતિ” (યઃ) જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (સ્વદ્રવ્યે) શુદ્ધ ચૈતન્યમાં (રતિમ્ એતિ) રત થયો છે અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ અનુભવથી ઊપજેલા સુખમાં મગ્નપણાને પ્રાપ્ત થયો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે સર્વ અશુદ્ધપણું મટતાં થાય છે શુદ્ધપણું, તેના સહારાનો છે શુદ્ધ ચિદ્રૂપનો અનુભવ, એવો મોક્ષમાર્ગ છે. ૧૨-૧૮૧.

बन्धच्छेदात्कलयदतुलं मोक्षमक्षय्यमेत-
नित्योद्योतस्फुटितसहजावस्थमेकान्तशुद्धम् ।

एकाकारस्वरसभरतोऽत्यन्तगम्भीरधीरं

पूर्णं ज्ञानं ज्वलितमचले स्वस्य लीनं महिम्नि ॥१३-१६२॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“एतत् पूर्णं ज्ञानं ज्वलितम्” (एतत्) એ પ્રમાણે જે કહ્યું છે તે, (पूर्ण ज्ञानं) સમસ્ત કર્મભળકલંકનો વિનાશ થતાં, જીવદ્રવ્ય જેવું હતું અનંત ગુણે બિરાજમાન, તેવું (ज्वलितम्) પ્રગટ થયું. કેવું પ્રગટ થયું? “मोक्षम् कलयत्” (मोक्षम्) જીવની જે નિઃકર્મરૂપ અવસ્થા, (कलयत्) તે અવસ્થારૂપ પરિણમતું થકું. કેવો છે મોક્ષ? “अक्षय्यम्” આગામી અનંત કાળ પર્યન્ત અવિનશ્વર છે, (अतुलं) ઉપમા રહિત છે. શા કારણથી પ્રગટ થયું? “बन्धच्छेदात्” (बन्ध) જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મના (छेदात्) મૂળ સત્તાથી નાશ દ્વારા. કેવું છે શુદ્ધ જ્ઞાન (अर्थात् જીવદ્રવ્ય)? “नित्योद्योतस्फुटितसहजावस्थम्” (नित्योद्योत) શાશ્વત પ્રકાશથી (स्फुटित) પ્રગટ થયું છે (सहजावस्थम्) અનંત ગુણે બિરાજમાન શુદ્ધ જીવદ્રવ્ય જેને, એવું છે. વળી કેવું છે? “एकान्तशुद्धम्” સર્વથા પ્રકારે શુદ્ધ છે. વળી કેવું છે? “अत्यन्तगम्भीरधीरं” (अत्यन्तगम्भीर) અનંત ગુણે બિરાજમાન એવું છે, (धीरं) સર્વ કાળ શાશ્વત છે. શા કારણથી? “एकाकारस्वरसभरतः” (एकाकार) એકરૂપ થયેલાં (स्वरस) અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્યના (भरतः) અતિશયના કારણે. વળી કેવું છે? “स्वस्य अचले महिम्नि लीनं” (स्वस्य अचले महिम्नि) પોતાના નિષ્કમ્પ પ્રતાપમાં (लीनं) મગ્નરૂપ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે— સકળકર્મક્ષયલક્ષણ મોક્ષમાં આત્મદ્રવ્ય સ્વાધીન છે, અન્યત્ર ચતુર્ગતિમાં જીવ પરાધીન છે. મોક્ષનું સ્વરૂપ કહ્યું. ૧૩-૧૬૨.

-૧૦-

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

(મંદાકાન્ત)

નીત્વા સમ્યક્ પ્રલયમખિલાન્ કર્તૃભોક્ત્રાદિભાવાન્
 દૂરીભૂતઃ પ્રતિપદમયં બન્ધમોક્ષપ્રક્લૃપ્તેઃ ।
 શુદ્ધઃ શુદ્ધઃ સ્વરસવિસરાપૂર્ણપુણ્યાચલાર્ચિ-
 ષ્ટકોત્કીર્ણપ્રકટમહિમા સ્ફૂર્જતિ જ્ઞાનપુજ્જઃ ॥૧-૧૬૩॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અયં જ્ઞાનપુજ્જઃ સ્ફૂર્જતિ” (અયં) આ વિદ્યમાન (જ્ઞાનપુજ્જઃ) જ્ઞાનપુંજ અર્થાત્ શુદ્ધ જીવદ્રવ્ય (સ્ફૂર્જતિ) પ્રગટ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે અહીંથી શરૂ કરીને જીવનું જેવું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તેવું કહે છે. કેવો છે જ્ઞાનપુંજ? “ટટ્કોત્કીર્ણપ્રકટમહિમા” (ટટ્કોત્કીર્ણ) સર્વ કાળ એકરૂપ એવો છે (પ્રકટ) સ્વાનુભવગોચર (મહિમા) સ્વભાવ જેનો, એવો છે. વળી કેવો છે? “સ્વરસવિસરાપૂર્ણપુણ્યાચલાર્ચિઃ” (સ્વરસ) શુદ્ધ જ્ઞાનચેતનાના (વિસર) અનંત અંશભેદથી (આપૂર્ણ) સંપૂર્ણ એવું છે (પુણ્ય) નિરાવરણ જ્યોતિરૂપ (અચલ) નિશ્ચળ (અર્ચિઃ) પ્રકાશસ્વરૂપ જેનું, એવો છે. વળી કેવો છે? “શુદ્ધઃ શુદ્ધઃ” શુદ્ધ-શુદ્ધ છે, અર્થાત્ બે વાર શુદ્ધ કહેવાથી ઘણો જ વિશુદ્ધ છે. વળી કેવો છે? “બન્ધમોક્ષપ્રક્લૃપ્તેઃ પ્રતિપદમ્ દૂરીભૂતઃ” (બન્ધ) બંધ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપિંડ સાથે સંબંધરૂપ એકક્ષેત્રાવગાહ અને (મોક્ષ) મોક્ષ અર્થાત્ સકળ કર્મનો નાશ થતાં જીવના સ્વરૂપનું પ્રગટપણું,—એવા (પ્રક્લૃપ્તેઃ) જે બે વિકલ્પો, તેમનાથી (પ્રતિપદમ્) એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિયપર્યાયરૂપે જ્યાં છે ત્યાં (દૂરીભૂતઃ) ઘણો જ ભિન્ન છે. ભાવાર્થ આમ છે કે એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધી જીવદ્રવ્ય જ્યાં ત્યાં, દ્રવ્યસ્વરૂપના વિચારની અપેક્ષાએ, બંધ એવા

અને મુક્ત એવા વિકલ્પથી રહિત છે; દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જેવું છે તેવું જ છે. શું કરતું થકું જીવદ્રવ્ય (અર્થાત્ જ્ઞાનપુંજ) એવું છે? “અખિલાન્ કર્તૃભોક્ત્રાદિભાવાન્ સમ્યક્ પ્રલયમ્ નીત્વા” (અખિલાન્) ગણના કરતાં અનંત છે એવા જે (કર્તૃ) ‘જીવ કર્તા છે’ એવો વિકલ્પ, (ભોક્તૃ) ‘જીવ ભોક્તા છે’ એવો વિકલ્પ, (અદિભાવાન્) ઈત્યાદિ અનંત ભેદ તેમનો (સમ્યક્) મૂળથી (પ્રલયમ્ નીત્વા) વિનાશ કરીને. આમ કહે છે. ૧-૧૯૩.

(અનુષ્ટુપ)

કર્તૃત્વં ન સ્વભાવોઽસ્ય ચિતો વેદયિતૃત્વવત્ ।

અજ્ઞાનાદેવ કર્તાયં તદભાવાદકારકઃ ॥૨-૧૬૪॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અસ્ય ચિતઃ કર્તૃત્વં ન સ્વભાવઃ” (અસ્ય ચિતઃ) ચૈતન્યમાત્રસ્વરૂપ જીવનો, (કર્તૃત્વં) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મને કરે અથવા રાગાદિ પરિણામને કરે એવો (ન સ્વભાવઃ) સહજનો ગુણ નથી; [દૃષ્ટાન્ત કહે છે—] “વેદયિતૃત્વવત્” જેમ જીવ કર્મનો ભોક્તા પણ નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જો જીવદ્રવ્ય કર્મનું ભોક્તા હોય તો કર્તા હોય; તે તો ભોક્તા પણ નથી, તેથી કર્તા પણ નથી. “અયં કર્તા અજ્ઞાનાત્ એવ” (અયં) આ જ જીવ (કર્તા) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામને કરે છે એવું પણ છે તે શા કારણથી? (અજ્ઞાનાત્ એવ) કર્મજનિત ભાવમાં આત્મબુદ્ધિ એવો છે જે મિથ્યાત્વરૂપ વિભાવપરિણામ, તેના કારણે જીવ કર્તા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવવસ્તુ રાગાદિ વિભાવપરિણામની કર્તા છે એવો જીવનો સ્વભાવગુણ નથી, પરંતુ અશુદ્ધરૂપ વિભાવપરિણામ છે. “તદભાવાત્ અકારકઃ” (તદભાવાત્) મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષરૂપ વિભાવપરિણામ મટે છે, તે મટતાં (અકારકઃ) જીવ સર્વથા અકર્તા થાય છે. ૨-૧૬૪.

(શિખરિણી)

અકર્તા જીવોઽયં સ્થિત ઇતિ વિશુદ્ધઃ સ્વરસતઃ

સ્ફુરચ્ચિજ્જ્યોતિર્ભિશ્છુરિત્ત્ભુવનાભોગભવનઃ ।

તથાપ્યસ્યાસૌ સ્યાદ્દિહ કિલ બન્ધઃ પ્રકૃતિભિઃ

સ ખલ્વજ્ઞાનસ્ય સ્ફુરતિ મહિમા કોઽપિ ગહનઃ ॥૩-૧૬૫॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અયં જીવઃ અકર્તા ઇતિ સ્વસ્તઃ સ્થિતઃ” (અયં જીવઃ) વિદ્યમાન છે જે ચૈતન્યદ્રવ્ય તે (અકર્તા) જ્ઞાનાવરણાદિનું અથવા રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામનું કર્તા નથી (ઇતિ) એવું સહજ (સ્વસ્તઃ સ્થિતઃ) સ્વભાવથી અનાદિનિધન એમ જ છે. કેવું છે? “વિશુદ્ધઃ” દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દ્રવ્યકર્મ-ભાવ-કર્મ-નોકર્મથી ભિન્ન છે. “સ્ફુરચ્છિજ્યોતિર્ભિશ્છુરિતભુવનાભોગભવનઃ” (સ્ફુરત્) પ્રકાશરૂપ એવા (ચિજ્યોતિર્ભિઃ) ચેતનાગુણ દ્વારા (છુરિત) પ્રતિબિંબિત છે (ભુવનાભોગભવનઃ) અનંત દ્રવ્ય પોતાના અતીત-અનાગત-વર્તમાન સમસ્ત પર્યાયો સહિત જેમાં, એવું છે. “તથાપિ કિલ્લ ઇહ અસ્ય પ્રકૃતિભિઃ યત્ અસૌ બન્ધઃ સ્યાત્” (તથાપિ) શુદ્ધ છે જીવદ્રવ્ય તોપણ (કિલ્લ) નિશ્ચયથી (ઇહ) સંસાર-અવસ્થામાં (અસ્ય) જીવને (પ્રકૃતિભિઃ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ (યત્ અસૌ બન્ધઃ સ્યાત્) જે કાંઈ બંધ થાય છે “સઃ ખલુ અજ્ઞાનસ્ય કઃ અપિ મહિમા સ્ફુરતિ” (સઃ) તે (ખલુ) નિશ્ચયથી (અજ્ઞાનસ્ય કઃ અપિ મહિમા સ્ફુરતિ) મિથ્યાત્વરૂપ વિભાવપરિણમનશક્તિનો કોઈ એવો જ સ્વભાવ છે. કેવો છે? “ગહનઃ” અસાધ્ય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવદ્રવ્ય સંસાર-અવસ્થામાં વિભાવરૂપ મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામરૂપ પરિણમ્યું છે, તેથી જેવું પરિણમ્યું છે તેવા ભાવોનું કર્તા થાય છે—અશુદ્ધ ભાવોનું કર્તા થાય છે. અશુદ્ધ ભાવો મટતાં જીવનો સ્વભાવ અકર્તા છે. ૩-૧૮૫.

(અનુષ્ટુપ)

ભોક્તૃત્વં ન સ્વભાવોઽસ્ય સ્મૃતઃ કર્તૃત્વવચ્ચિતઃ ।

અજ્ઞાનાદેવ ભોક્તાઽયં તદભાવાદવેદકઃ ॥૪-૧૬૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અસ્ય ચિતઃ ભોક્તૃત્વં સ્વભાવઃ ન સ્મૃતઃ” (અસ્ય ચિતઃ) ચેતનદ્રવ્યનો (ભોક્તૃત્વં) ભોક્તાપણું—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના ફળનો અથવા સુખદુઃખરૂપ કર્મફળચેતનાનો અથવા રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામરૂપ કર્મચેતનાનો ભોક્તા જીવ છે—એવો (સ્વભાવઃ) સ્વભાવ અર્થાત્ જીવદ્રવ્યનો સહજ ગુણ એવું તો (ન સ્મૃતઃ) ગણધરદેવે કહ્યું નથી; જીવનો ભોક્તા સ્વભાવ નથી એમ કહ્યું છે; [દૃષ્ટાન્ત કહે છે—] “કર્તૃત્વવત્” જેમ જીવદ્રવ્ય કર્મનું કર્તા પણ નથી તેમ. “અયં જીવઃ ભોક્તા” આ જ જીવદ્રવ્ય પોતાના સુખદુઃખરૂપ પરિણામને ભોગવે છે એવું

પણ છે. તે શા કારણથી? “અજ્ઞાનાત્ એવ” અનાદિથી કર્મનો સંયોગ છે, તેથી મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ વિભાવે પરિણમ્યું છે, તે કારણે ભોક્તા છે. “તદભાવાત્ અવેદકઃ” મિથ્યાત્વરૂપ વિભાવપરિણામનો નાશ થતાં જીવદ્રવ્ય સાક્ષાત્ અભોક્તા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ જીવદ્રવ્યનું અનંતચતુષ્ટય સ્વરૂપ છે તેમ કર્મનું કર્તાપણું-ભોક્તાપણું સ્વરૂપ નથી, કર્મની ઉપાધિથી વિભાવરૂપ—અશુદ્ધ પરિણતિરૂપ વિકાર છે, તેથી વિનાશિક છે. તે વિભાવપરિણતિનો વિનાશ થતાં જીવ અકર્તા છે, અભોક્તા છે. હવે મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ દ્રવ્યકર્મનો અથવા ભાવકર્મનો કર્તા છે, સમ્યગ્દેષ્ટિ કર્તા નથી એમ કહે છે. ૪-૧૮૬.

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

**અજ્ઞાની પ્રકૃતિસ્વભાવનિરતો નિત્યં ભવેદ્વેદકો
જ્ઞાની તુ પ્રકૃતિસ્વભાવવિરતો નો જાતુચિદ્વેદકઃ ।
इत्येवं नियमं निरूप्य निपुणैरज्ञानिता त्यज्यतां
शुद्धैकात्ममये महस्यचलितैरासेव्यतां ज्ञानिता ॥૫-૧૬૭॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“નિપુણેઃ અજ્ઞાનિતા ત્યજ્યતાં” (નિપુણેઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવોએ (અજ્ઞાનિતા) પરદ્રવ્યમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ મિથ્યાત્વપરિણતિ (ત્યજ્યતાં) જે રીતે મટે તે રીતે સર્વથા મટાડવાયોગ્ય છે. કેવા છે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવો? “મહસિ અચલિતૈઃ” શુદ્ધ ચિદ્રૂપના અનુભવમાં અખંડ ધારારૂપ મગ્ન છે. કેવો છે શુદ્ધ ચિદ્રૂપનો અનુભવ? “શુદ્ધૈકાત્મમયે” (શુદ્ધ) સમસ્ત ઉપાધિથી રહિત એવું જે (एकात्म) એકલું જીવદ્રવ્ય (મયે) તે-સ્વરૂપ છે. બીજું શું કરવાનું છે? “જ્ઞાનિતા આસેવ્યતાં” શુદ્ધ વસ્તુના અનુભવરૂપ—સમ્યક્ત્વપરિણતિરૂપ સર્વ કાળ રહેવું તે ઉપાદેય છે. શું જાણીને એવો થાય? “इति एवं नियमं निरूप्य” (इति) જે પ્રકારે કહે છે (एवं नियमं) એવા વસ્તુસ્વરૂપ પરિણામના નિશ્ચયને (निरूप्य) અવધારીને. તે વસ્તુનું સ્વરૂપ કેવું? “અજ્ઞાની નિત્યં વેદકઃ ભવેત્” (અજ્ઞાની) મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ (નિત્યં) સર્વ કાળે (वेदकः भवेत्) દ્રવ્યકર્મનો, ભાવકર્મનો ભોક્તા થાય છે એવો નિશ્ચય છે; મિથ્યાત્વનું પરિણામન એવું જ છે. કેવો છે અજ્ઞાની? “પ્રકૃતિસ્વભાવનિરતઃ” (પ્રકૃતિ)

જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મનો (સ્વભાવ) ઉદય થતાં નાના પ્રકારનાં ચતુર્ગતિશરીર, રાગાદિભાવ, સુખદુઃખપરિણતિ ઈત્યાદિમાં (નિસ્તઃ) પોતાપણું જાણી એકત્વબુદ્ધિરૂપ પરિણમ્યો છે. “તુ જ્ઞાની જાતુ વેદકઃ નો ભવેત્” (તુ) મિથ્યાત્વ મટતાં એવું પણ છે કે (જ્ઞાની) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (જાતુ) કદાચિત્ (વેદકઃ નો ભવેત્) દ્રવ્યકર્મનો, ભાવકર્મનો ભોક્તા થતો નથી; આવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. કેવો છે જ્ઞાની? “પ્રકૃતિસ્વભાવવિસ્તઃ” (પ્રકૃતિ) કર્મના (સ્વભાવ) ઉદયના કાર્યમાં (વિસ્તઃ) હેય જાણીને છૂટી ગયું છે સ્વામિત્વપણું જેને, એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવને સમ્યક્ત્વ થતાં અશુદ્ધપણું મટ્યું છે, તેથી ભોક્તા નથી. ૫-૧૮૭.

(વસન્તતિલકા)

જ્ઞાની કરોતિ ન ન વેદયતે ચ કર્મ

જાનાતિ કેવલમયં કિલ તત્સ્વભાવમ્ ।

જાનન્પરં કરણવેદનયોરભાવા-

ચ્છુદ્ધસ્વભાવનિયતઃ સ હિ મુક્ત એવ ॥૬-૧૬૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જ્ઞાની કર્મ ન કરોતિ ચ ન વેદયતે” (જ્ઞાની) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (કર્મ ન કરોતિ) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોનો કર્તા નથી (ચ) અને (ન વેદયતે) સુખદુઃખ ઈત્યાદિ અશુદ્ધ પરિણામોનો ભોક્તા નથી. કેવો છે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ? “કિલ અયં તત્સ્વભાવમ્ ઇતિ કેવલમ્ જાનાતિ” (કિલ) નિશ્ચયથી (અયં) જે શરીર, ભોગ, રાગાદિ, સુખદુઃખ ઈત્યાદિ છે તે સમસ્ત (તત્સ્વભાવમ્) કર્મનો ઉદય છે, જીવનું સ્વરૂપ નથી—(ઇતિ કેવલમ્ જાનાતિ) એવું સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ જાણે છે, પરંતુ સ્વામિત્વરૂપ પરિણમતો નથી. “હિ સઃ મુક્તઃ એવ” (હિ) તે કારણથી (સઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (મુક્તઃ એવ) જેવા નિર્વિકાર સિદ્ધ છે તેવો છે. કેવો છે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ? “પરં જાનન્” જેટલી છે પરદ્રવ્યની સામગ્રી તેનો જ્ઞાયકમાત્ર છે, મિથ્યાદેષ્ટિની જેમ સ્વામીરૂપ નથી. વળી કેવો છે? “શુદ્ધસ્વભાવનિયતઃ” (શુદ્ધસ્વભાવ) શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુમાં (નિયતઃ) આસ્વાદરૂપ મગ્ન છે. શા કારણથી? “કરણવેદનયોઃ અભાવાત્” (કરણ) કર્મનું કરવું, (વેદન) કર્મનો ભોગ,—એવા ભાવ (અભાવાત્)

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને મટ્યા છે તે કારણથી. ભાવાર્થ આમ છે કે મિથ્યાત્વ સંસાર છે; મિથ્યાત્વ મટતાં જીવ સિદ્ધસદૈશ છે. ૬-૧૯૮.

(અનુષ્ટુપ)

યે તુ કર્તારમાત્માનં પશ્યન્તિ તમસા તતાઃ ।

સામાન્યજનવત્તેષાં ન મોક્ષોઽપિ મુમુક્ષતામ્ ॥૭-૧૬૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તેષાં મોક્ષઃ ન” (તેષાં) એવા મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને (ન મોક્ષઃ) કર્મનો વિનાશ, શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નથી. કેવા છે તે જીવો? “મુમુક્ષતામ્ અપિ” જૈનમતાશ્રિત છે, ઘણું ભણ્યા છે, દ્રવ્યક્રિયારૂપ ચારિત્ર પાળે છે, મોક્ષના અભિલાષી છે તોપણ તેમને મોક્ષ નથી. કોની જેમ? “સામાન્યજનવત્” જેમ તાપસ, યોગી, ભરડા ઈત્યાદિ જીવોને મોક્ષ નથી તેમ. ભાવાર્થ આમ છે— કોઈ જાણશે કે જૈનમતાશ્રિત છે, કાંઈક વિશેષ હશે; પરંતુ વિશેષ તો કાંઈ નથી. કેવા છે તે જીવો? “તુ યે આત્માનં કર્તારમ્ પશ્યન્તિ” (તુ) જેથી એમ છે કે (યે) જે કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવો (આત્માનં) જીવદ્રવ્યને (કર્તારમ્ પશ્યન્તિ) કર્તા માને છે અર્થાત્ તે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મને, રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામને કરે છે, એવો જીવદ્રવ્યનો સ્વભાવ છે—એવું માને છે, પ્રતીતિ કરે છે, આસ્વાદે છે. વળી કેવા છે? “તમસા તતાઃ” મિથ્યાત્વભાવરૂપ અંધકારથી વ્યાપ્ત છે, અંધ થયા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—તેઓ મહામિથ્યાદષ્ટિ છે કે જેઓ જીવનો સ્વભાવ કર્તારૂપ માને છે; કારણ કે કર્તાપણું જીવનો સ્વભાવ નથી, વિભાવરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ છે; તે પણ પરના સંયોગથી છે, વિનાશિક છે. ૭-૧૯૯.

(અનુષ્ટુપ)

નાસ્તિ સર્વોઽપિ સમ્બન્ધઃ પરદ્રવ્યાત્મતત્ત્વયોઃ ।

કર્તૃકર્મત્વસમ્બન્ધાભાવે તત્કર્તૃતા કુતઃ ॥૮-૨૦૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તત્ પરદ્રવ્યાત્મતત્ત્વયોઃ કર્તૃતા કુતઃ” (તત્) તે કારણથી (પરદ્રવ્ય) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ પુદ્ગલનો પિંડ અને (આત્મતત્ત્વયોઃ) શુદ્ધ

જીવદ્રવ્ય, તેમને (કર્તૃતા) ‘જીવદ્રવ્ય પુદ્ગલકર્મનું કર્તા, પુદ્ગલદ્રવ્ય જીવભાવનું કર્તા’ એવો સંબંધ (કૃતઃ) કેમ હોય? અર્થાત્ કાંઈ પણ નથી હોતો. શા કારણથી? “કર્તૃકર્મસમ્બન્ધાભાવે” (કર્તૃ) જીવ કર્તા, (કર્મ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ—એવો છે જે (સમ્બન્ધ) બે દ્રવ્યનો એકસંબંધ, એવો (અભાવે) દ્રવ્યનો સ્વભાવ નથી તે કારણથી. તે પણ શા કારણથી? “સર્વઃ અપિ સમ્બન્ધઃ નાસ્તિ” (સર્વઃ) જે કોઈ વસ્તુ છે તે (અપિ) જોકે એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ છે તોપણ (સમ્બન્ધઃ નાસ્તિ) પોતપોતાના સ્વરૂપે છે, કોઈ દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્ય સાથે તન્મયરૂપ મળતું નથી, એવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. તેથી જીવ પુદ્ગલકર્મનો કર્તા નથી. ૮-૨૦૦.

(વસન્તતિલકા)

ऐकस्य वस्तुन इहान्यतरेण सार्धं

सम्बन्ध एव सकलोऽपि यतो निषिद्धः ।

तत्कर्तृकर्मघटनास्ति न वस्तुभेदे

पश्यन्त्वकर्तृ मुनयश्च जनाश्च तत्त्वम् ॥६-२०१॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તત્ વસ્તુભેદે કર્તૃકર્મઘટના ન અસ્તિ” (તત્) તે કારણથી (વસ્તુભેદે) ‘જીવદ્રવ્ય ચેતનસ્વરૂપ, પુદ્ગલદ્રવ્ય અચેતનસ્વરૂપ’ એવો ભેદ અનુભવતાં, (કર્તૃકર્મઘટના) ‘જીવદ્રવ્ય કર્તા, પુદ્ગલપિંડ કર્મ, એવો વ્યવહાર (ન અસ્તિ) સર્વથા નથી. તો કેવો છે? “મુનયઃ જનાઃ તત્ત્વમ્ અકર્તૃ પશ્યન્તુ” (મુનયઃ જનાઃ) સમ્યગ્દેષ્ટિ છે જે જીવો તે (તત્ત્વમ્) જીવસ્વરૂપને (અકર્તૃ પશ્યન્તુ) ‘કર્તા નથી’ એવું અનુભવો—આસ્વાદો. શા કારણથી? “યતઃ એકસ્ય વસ્તુનઃ અન્યતરેણ સાર્ધં સકલોઽપિ સમ્બન્ધઃ નિષિદ્ધઃ એવ” (યતઃ) કારણ કે (એકસ્ય વસ્તુનઃ) શુદ્ધ જીવદ્રવ્યનું (અન્યતરેણ સાર્ધં) પુદ્ગલદ્રવ્ય સાથે (સકલઃ અપિ) દ્રવ્યરૂપ, ગુણરૂપ અથવા પર્યાયરૂપ (સમ્બન્ધઃ) એકત્વપણું (નિષિદ્ધઃ એવ) અતીત-અનાગત-વર્તમાન કાળમાં વર્જ્યું છે. ભાવાર્થ આમ છે કે અનાદિનિધન જે દ્રવ્ય જેવું છે તે તેવું જ છે, અન્ય દ્રવ્ય સાથે મળતું નથી; તેથી જીવદ્રવ્ય પુદ્ગલકર્મનું અકર્તા છે. ૯-૨૦૧.

(વસન્તતિલકા)

ये तु स्वभावनियमं कलयन्ति नेम-
मज्ञानमग्नमहसो बत ते वराकाः ।
कुर्वन्ति कर्म तत एव हि भावकर्म-
कर्ता स्वयं भवति चेतन एव नान्यः ॥१०-२०२॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“બત તે વરાકાઃ કર્મ કુર્વન્તિ” (બત) દુઃખની સાથે કહે છે કે, (તે વરાકાઃ) એવો જે મિથ્યાદેષ્ટિ જીવરાશિ તે (કર્મ કુર્વન્તિ) મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ કરે છે;—કેવો છે? “અજ્ઞાનમગ્નમહસઃ” (અજ્ઞાન) મિથ્યાત્વરૂપ ભાવના કારણે (મગ્ન) આચ્છાદવામાં આવ્યો છે (મહસઃ) શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રકાશ જેનો, એવો છે;—“તુ ये इमम् स्वभावनियमं न कलयन्ति” (તુ) કારણ કે (ये) જે, (इमम् स्वभावनियमं) ‘જીવદ્રવ્ય જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલપિંડનું કર્તા નથી’ એવા વસ્તુસ્વભાવને (ન કલયન્તિ) સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષપણે અનુભવતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—મિથ્યાદેષ્ટિ જીવરાશિ શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવથી ભ્રષ્ટ છે, તેથી પર્યાયરત છે, તેથી મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષ—અશુદ્ધ પરિણામરૂપ પરિણમે છે. “તતઃ ભાવકર્મકર્તા ચેતનઃ એવ સ્વયં ભવતિ, ન અન્યઃ” (તતઃ) તે કારણથી (ભાવકર્મ) મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષ—અશુદ્ધ ચેતનારૂપ પરિણામનું, (કર્તા ચેતનઃ એવ સ્વયં ભવતિ) વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ પરિણમે છે એવું જીવદ્રવ્ય પોતે કર્તા થાય છે, (ન અન્યઃ) પુદ્ગલકર્મ કર્તા થતું નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવ મિથ્યાદેષ્ટિ હોતો થકો જેવા અશુદ્ધ ભાવોરૂપે પરિણમે છે તેવા ભાવોનો કર્તા થાય છે—એવો સિદ્ધાન્ત છે. ૧૦-૨૦૨.

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

कार्यत्वादकृतं न कर्म न च तज्जीवप्रकृत्योर्द्वयो-
रज्ञायाः प्रकृतेः स्वकार्यफलभुग्भावानुषंगत्कृतिः ।
नैकस्याः प्रकृतेरचित्तलसनाज्जीवोऽस्य कर्ता ततो
जीवस्यैव च कर्म तच्चिदनुगं ज्ञाता न यत्पुद्गलः ॥११-२०३॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તતઃ અસ્ય જીવઃ કર્તા ચ તત્ ચિદનુગં જીવસ્ય એવ કર્મ” (તતઃ) તે કારણથી (અસ્ય) રાગાદિ અશુદ્ધ ચેતનાપરિણામનું, (જીવઃ કર્તા) જીવદ્રવ્ય તે કાળે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ પરિણમતું હોવાથી કર્તા છે (ચ) અને (તત્) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામન, (ચિદ્-અનુગં) અશુદ્ધરૂપ છે, ચેતનારૂપ છે તેથી, (જીવસ્ય એવ કર્મ) તે કાળે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ જીવદ્રવ્ય પોતે પરિણમતું હોવાથી જીવનું કરેલું છે. શા કારણથી? “યત્ પુદ્ગલઃ જ્ઞાતા ન” (યત્) કારણ કે (પુદ્ગલઃ જ્ઞાતા ન) પુદ્ગલદ્રવ્ય ચેતનારૂપ નથી, રાગાદિ પરિણામ ચેતનારૂપ છે તેથી જીવનો કરેલો છે. કહ્યો છે જે ભાવ તેને ગાઢો-પાકો કરે છે—“કર્મ અકૃતં ન” (કર્મ) રાગાદિ અશુદ્ધ ચેતનારૂપ પરિણામ (અકૃતં ન) અનાદિનિધન આકાશદ્રવ્યની જેમ સ્વયંસિદ્ધ છે એમ પણ નથી, કોઈથી કરાયેલો હોય છે. એવો છે શા કારણથી? “કાર્યત્વાત્” કારણ કે ઘડાની જેમ ઊપજે છે, વિનશે છે તેથી પ્રતીતિ એવી કે કરતૂતરૂપ (-કાર્યરૂપ) છે. (ચ) તથા “તત્ જીવપ્રકૃત્યોઃ દ્વયોઃ કૃત્તિઃ ન” (તત્) રાગાદિ અશુદ્ધ ચેતન પરિણામન (જીવ) ચેતનદ્રવ્ય અને (પ્રકૃત્યોઃ) પુદ્ગલદ્રવ્ય એવાં (દ્વયોઃ) બે દ્રવ્યોનું (કૃત્તિઃ ન) કરતૂત નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ એમ માનશે કે જીવ તથા કર્મ મળતાં રાગાદિ અશુદ્ધ ચેતન પરિણામ થાય છે, તેથી બંને દ્રવ્ય કર્તા છે. સમાધાન આમ છે કે બંને દ્રવ્ય કર્તા નથી, કારણ કે રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોનું બાહ્ય કારણ—નિમિત્તમાત્ર પુદ્ગલકર્મનો ઉદય છે, અંતરંગ કારણ વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ જીવદ્રવ્ય વિભાવરૂપ પરિણામે છે; તેથી જીવને કર્તાપણું ઘટે છે, પુદ્ગલકર્મને કર્તાપણું ઘટતું નથી; કારણ કે “અજ્ઞાયાઃ પ્રકૃતેઃ સ્વકાર્યફલભુગ્ભાવાનુષઙ્ગાત્” (અજ્ઞાયાઃ) અચેતનદ્રવ્યરૂપ છે જે (પ્રકૃતેઃ) જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ, તેને (સ્વકાર્ય) પોતાના કરતૂતના (ફલ) ફળના અર્થાત્ સુખ-દુઃખના (ભુગ્ભાવ) ભોક્તાપણાનો (અનુષઙ્ગાત્) પ્રસંગ આવી પડે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જે દ્રવ્ય જે ભાવનું કર્તા હોય છે તે, તે દ્રવ્યનું ભોક્તા પણ હોય છે. આમ હોતાં રાગાદિ અશુદ્ધ ચેતન પરિણામ જો જીવ-કર્મ બંનેએ મળીને કર્યા હોય તો બંને ભોક્તા થશે; પરંતુ બંને ભોક્તા તો નથી. કારણ કે જીવદ્રવ્ય ચેતન છે તે કારણે સુખ-દુઃખનું ભોક્તા હોય એમ ઘટે છે, પુદ્ગલદ્રવ્ય અચેતન હોવાથી સુખ-દુઃખનું ભોક્તા ઘટતું નથી. તેથી રાગાદિ અશુદ્ધ ચેતનપરિણામનનો એકલો સંસારી જીવ કર્તા છે, ભોક્તા પણ છે. વળી આ અર્થને ગાઢો-પાકો કરે છે—“એકસ્યાઃ પ્રકૃતેઃ કૃત્તિઃ ન” (એકસ્યાઃ પ્રકૃતેઃ) એકલા

પુદ્ગલકર્મનું (કૃતિ: ન) કરતૂત નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ એમ માનશે કે રાગાદિ અશુદ્ધ ચેતનપરિણામ એકલા પુદ્ગલકર્મના કરેલા છે. ઉત્તર આમ છે કે એમ પણ નથી; કારણ કે, “અચિત્તલસનાત્” અનુભવ એવો આવે છે કે પુદ્ગલકર્મ અચેતનદ્રવ્ય છે, રાગાદિ પરિણામ અશુદ્ધ ચેતનારૂપ છે; તેથી અચેતનદ્રવ્યના પરિણામ અચેતનરૂપ હોય છે, ચેતનરૂપ હોતા નથી. તે કારણથી રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામનો કર્તા સંસારી જીવ છે, ભોક્તા પણ છે. ૧૧-૨૦૩.

(શાદ્દલવિકીરિત)

કર્મેવ પ્રવિતર્ક્ય કર્તૃ હતકૈઃ ક્ષિપ્વાત્મનઃ કર્તૃતાં
 કર્તાત્મૈષ કથજ્વિદિત્યચલિતા કૈશ્ચિચ્છૃતિઃ કોપિતા ।
 તેષામુદ્ધતમોહમુદ્રિતધિયાં બોધસ્ય સંશુદ્ધયે
 સ્યાદ્વાદપ્રતિબંધલબ્ધવિજયા વસ્તુસ્થિતિઃ સ્તૂયતે ॥૧૨-૨૦૪॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“વસ્તુસ્થિતિઃ સ્તૂયતે” (વસ્તુ) જીવદ્રવ્યની (સ્થિતિઃ) સ્થિતિ અર્થાત્ સ્વભાવની મર્યાદા (સ્તૂયતે) જેવી છે તેવી કહે છે. કેવી છે? “સ્યાદ્વાદપ્રતિબંધલબ્ધવિજયા” (સ્યાદ્વાદ) ‘જીવ કર્તા છે, અકર્તા પણ છે’ એવું અનેકાન્તપણું, તેની (પ્રતિબંધ) સાવધાનપણે કરવામાં આવેલી સ્થાપના વડે (લબ્ધ) પ્રાપ્ત કરી છે (વિજયા) જીવ જેણે, એવી છે. શા માટે કહે છે? “તેષાં બોધસ્ય સંશુદ્ધયે” (તેષામ્) જેઓ જીવને સર્વથા અકર્તા કહે છે એવા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોની (બોધસ્ય સંશુદ્ધયે) વિપરીત બુદ્ધિને છોડાવવા માટે જીવનું સ્વરૂપ સાધે છે. કેવો છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવરાશિ? “ઉદ્ધતમોહમુદ્રિતધિયાં” (ઉદ્ધત) તીવ્ર ઉદયરૂપ (મોહ) મિથ્યાત્વભાવથી (મુદ્રિત) આચ્છાદિત છે (ધિયાં) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવરૂપ સમ્યક્ત્વશક્તિ જેની, એવો છે. વળી કેવો છે? “एषः आत्मा कथञ्चित् कर्ता इति कैश्चित् श्रुतिः कोपिता” (एषः आत्मा) ચેતનાસ્વરૂપમાત્ર જીવદ્રવ્ય (કથञ्चित્ કર્તા) કોઈ યુક્તિથી અશુદ્ધ ભાવનું કર્તા પણ છે—(इति) એ રીતે (कैश्चित् श्रुतिः) કેટલાક મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોને આવું સાંભળવામાત્રથી (कोपिता) અત્યંત ક્રોધ ઊપજે છે. કેવો ક્રોધ થાય છે? “अचलिता” જે અતિ ગાઢો છે, અમિટ (-અટળ) છે. જેથી આવું માને છે—

“આત્મનઃ કર્તૃતાં ક્ષિપ્વા” (આત્મનઃ) જીવને (કર્તૃતાં) પોતાના રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવોનું કર્તાપણું (ક્ષિપ્વા) સર્વથા મટાડીને (–નહીં માનીને) ક્રોધ કરે છે. વળી કેવું માને છે? “કર્મ ઇવ કર્તૃ ઇતિ પ્રવિત્કર્ય” (કર્મ ઇવ) એકલો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપિંડ (કર્તૃ) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોનો પોતામાં વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ થઈને કર્તા છે (ઇતિ પ્રવિત્કર્ય) એવું ગાઢપણું કરે છે–પ્રતીતિ કરે છે. તે એવી પ્રતીતિ કરતા થકા કેવા છે? “હત્કૈઃ” પોતાના ઘાતક છે, કેમ કે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ૧૨-૨૦૪.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

માઽકર્તારમમી સ્પૃશન્તુ પુરુષં સાંખ્યા ઇવાપ્યાર્હતાઃ

કર્તારં કલયન્તુ તં કિલ સદા ભેદાવબોધાદધઃ ।

ઊર્ધ્વં તૂદ્ધતબોધધામનિયતં પ્રત્યક્ષમેનં સ્વયં

પશ્યન્તુ ચ્યુતકર્તૃભાવમચલં જ્ઞાતારમેકં પરમ્ ॥૧૩-૨૦૫॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—એમ કહ્યું હતું કે સ્યાદ્વાદસ્વરૂપ દ્વારા જીવનું સ્વરૂપ કહીશું. તેનો ઉત્તર છે—“અમી આર્હતાઃ અપિ પુરુષં અકર્તારમ્ મા સ્પૃશન્તુ” (અમી) વિદ્યમાન જે (આર્હતાઃ અપિ) જૈનોક્ત સ્યાદ્વાદસ્વરૂપને અંગીકાર કરે છે એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો તે પણ (પુરુષં) જીવદ્રવ્યને (અકર્તારમ્) અકર્તા અર્થાત્ રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોનો તે સર્વથા કર્તા નથી એવું (મા સ્પૃશન્તુ) ન અંગીકાર કરો. કોની જેમ? “સાંખ્યાઃ ઇવ” જેમ સાંખ્યમતવાળા જીવને સર્વથા અકર્તા માને છે તેમ જૈનો પણ સર્વથા અકર્તા ન માનો. કેવું માનવાયોગ્ય છે તે કહે છે—“સદા તં ભેદાવબોધાત્ અધઃ કર્તારં કિલ કલયન્તુ તુ ઊર્ધ્વં એનં ચ્યુતકર્તૃભાવમ્ પશ્યન્તુ” (સદા) સર્વ કાળ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ એવું છે કે (તં) જીવદ્રવ્યને, (ભેદાવબોધાત્ અધઃ) શુદ્ધસ્વરૂપ-પરિણમનરૂપ સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોતું થકું મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણમે છે તેટલો કાળ, (કર્તારં કિલ કલયન્તુ) કર્તા અવશ્ય માનો અર્થાત્ મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ ચેતનપરિણામનો કર્તા જીવ છે એમ અવશ્ય માનો—પ્રતીતિ કરો. (તુ) તે જ જીવ (ઊર્ધ્વં) જ્યારે મિથ્યાત્વપરિણામ છૂટીને પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપ સમ્યક્ત્વભાવરૂપે પરિણમે છે ત્યારે (એનં ચ્યુતકર્તૃભાવમ્) તેને કર્તાપણા વિનાનો

અર્થાત્ ઇહ્યું છે રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવોનું કર્તાપણું જેણે એવો (પશ્યન્તુ) શ્રદ્ધો-પ્રતીતિ કરો-એવો અનુભવો. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ જીવનો જ્ઞાનગુણ સ્વભાવ છે, તે જ્ઞાનગુણ સંસાર-અવસ્થામાં અથવા મોક્ષ-અવસ્થામાં છૂટતો નથી; તેમ રાગાદિપણું જીવનો સ્વભાવ નથી, તોપણ સંસાર-અવસ્થામાં જ્યાં સુધી કર્મનો સંયોગ છે ત્યાં સુધી મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધપણાને લીધે વિભાવરૂપે જીવ પરિણમે છે અને ત્યાં સુધી કર્તા છે. જીવને સમ્યક્ત્વગુણ પરિણમ્યા પછી આવો જાણવો—“ઉદ્ધતબોધધામનિયતં” (ઉદ્ધત) સકળ જ્ઞેય પદાર્થ જાણવા માટે ઉતાવળા એવા (બોધધામ) જ્ઞાનનો પ્રતાપ છે (નિયતં) સર્વસ્વ જેનું, એવો છે. વળી કેવો છે? “સ્વયં પ્રત્યક્ષમ્” પોતાને પોતાની મેળે પ્રગટ થયો છે. વળી કેવો છે? “અચલં” ચાર ગતિના ભ્રમણથી રહિત થયો છે. વળી કેવો છે? “જ્ઞાતાસ્મ્” જ્ઞાનમાત્રસ્વરૂપ છે. વળી કેવો છે? “પરમ્ એકં” રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિથી રહિત શુદ્ધ વસ્તુમાત્ર છે. ૧૩-૨૦૫.

(માલિની)

**ક્ષણિકમિદમિહૈકઃ કલ્પયિત્વાત્મતત્ત્વં
નિજમનસિ વિધત્તે કર્તૃભોક્ત્રોર્વિભેદમ્ ।
અપહરતિ વિમોહં તસ્ય નિત્યામૃતૌઘૈઃ
સ્વયમયમભિષિજ્વંશ્ચિચ્ચમત્કાર એવ ॥૧૪-૨૦૬॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—બૌદ્ધમતીને પ્રતિબોધવામાં આવે છે—“ઇહ એકઃ નિજમનસિ કર્તૃભોક્ત્રોઃ વિભેદમ્ વિધત્તે” (ઇહ) સાંપ્રત વિદ્યમાન છે એવો (એકઃ) બૌદ્ધમતને માનવાવાળો કોઈ જીવ (નિજમનસિ) પોતાના જ્ઞાનમાં (કર્તૃભોક્ત્રોઃ) કર્તાપણા-ભોક્તાપણાનો (વિભેદમ્ વિધત્તે) ભેદ કરે છે. ભાવાર્થ આમ છે—તે એમ કહે છે કે ક્રિયાનો કર્તા કોઈ અન્ય છે, ભોક્તા કોઈ અન્ય છે. એવું કેમ માને છે? “ઇદમ્ આત્મતત્ત્વં ક્ષણિકમ્ કલ્પયિત્વા” (ઇદમ્ આત્મતત્ત્વં) અનાદિનિધન છે જે ચૈતન્યસ્વરૂપ જીવદ્રવ્ય, તેને (ક્ષણિકમ્ કલ્પયિત્વા) ક્ષણિક માને છે અર્થાત્ જેમ પોતાના નેત્રરોગના કારણે કોઈ શ્વેત શંખને પીળો જુએ છે, તેમ અનાદિનિધન

જીવદ્રવ્યને મિથ્યા ભ્રાન્તિના કારણે એમ માને છે કે એક સમયમાત્રમાં પૂર્વનો જીવ મૂળથી વિનશી જાય છે, અન્ય નવો જીવ મૂળથી ઊપજી આવે છે; આવું માનતો થકો માને છે કે ક્રિયાનો કર્તા અન્ય કોઈ જીવ છે, ભોક્તા અન્ય કોઈ જીવ છે. આવો અભિપ્રાય મિથ્યાત્વનું મૂળ છે. તેથી એવા જીવને સમજાવે છે— “અયમ્ વિદ્યમત્કારઃ તસ્ય વિમોહં અપહરતિ” (અયમ્ વિદ્યમત્કારઃ) કોઈ જીવે બાલ્યાવસ્થામાં કોઈ નગર જોયું હતું, કેટલોક કાળ જતાં અને તરુણ-અવસ્થા આવતાં તે જ નગરને જુએ છે, જોતાં એવું જ્ઞાન ઊપજે છે કે તે જ આ નગર છે કે જે નગર મેં બાળકપણમાં જોયું હતું;—આવી છે જે અતીત-અનાગત-વર્તમાન શાશ્વત જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ તે (તસ્ય વિમોહં અપહરતિ) ક્ષણિકવાદીના મિથ્યાત્વને દૂર કરે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જો જીવતત્ત્વ ક્ષણવિનશ્વર હોય તો પહેલાંના જ્ઞાન સહિત જે વર્તમાન જ્ઞાન થાય છે તે કોને થાય? માટે ‘જીવદ્રવ્ય સદા શાશ્વત છે’ એવું કહેવાથી ક્ષણિકવાદી પ્રતિબુદ્ધ થાય છે. કેવી છે જીવવસ્તુ? “નિત્યામૃતૌઘૈઃ સ્વયમ્ અભિષિજ્વન્” (નિત્ય) સદાકાળ અવિનશ્વરપણારૂપ જે (અમૃત) જીવદ્રવ્યનું જીવનમૂળ, તેના (ઓઘૈઃ) સમૂહ વડે (સ્વયમ્ અભિષિજ્વન્) પોતાની શક્તિથી પોતે પુષ્ટ થતી થકી. “એવ” નિશ્ચયથી આમ જ જાણજો, અન્યથા નહીં. ૧૪-૨૦૬.

(અનુષ્ટુપ)

વૃત્ત્યંશભેદતોઽત્યન્તં વૃત્તિમન્નાશકલ્પનાત્ ।

અન્યઃ કરોતિ ભુક્તેઽન્ય ઇત્યેકાન્તશ્ચકાસ્તુ મા ॥૧૫-૨૦૭॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ક્ષણિકવાદીને પ્રતિબોધવામાં આવે છે—“ઇતિ એકાન્તઃ મા ચકાસ્તુ” (ઇતિ) એ રીતે (એકાન્તઃ) દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકના ભેદ કર્યા વિના ‘સર્વથા આમ જ છે’ એમ કહેવું તે (મા ચકાસ્તુ) ન પ્રકાશો અર્થાત્ કોઈ પણ જીવને સ્વપ્નમાત્રમાં પણ એવું શ્રદ્ધાન ન હો. એવું કેવું? “અન્યઃ કરોતિ અન્યઃ ભુંક્તે” (અન્યઃ કરોતિ) અન્ય પ્રથમ સમયનો ઊપજેલો કોઈ જીવ કર્મને ઉપાર્જે છે, (અન્યઃ ભુંક્તે) અન્ય બીજા સમયનો ઊપજેલો જીવ કર્મને ભોગવે છે,— એવું એકાન્તપણું મિથ્યાત્વ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવવસ્તુ દ્રવ્યરૂપ છે, પર્યાયરૂપ છે. તેથી દ્રવ્યરૂપે વિચારતાં જે જીવ કર્મને ઉપાર્જે છે તે જ જીવ ઉદય

આવતાં ભોગવે છે; પર્યાયરૂપે વિચારતાં જે પરિણામ-અવસ્થામાં જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ ઉપાર્જે છે, ઉદય આવતાં તે પરિણામનું અવસ્થાન્તર થાય છે; તેથી અન્ય પર્યાય કરે છે, અન્ય પર્યાય ભોગવે છે—આવો ભાવ સ્યાદ્વાદ સાધી શકે છે. જેવું બૌદ્ધમતનો જીવ કહે છે તે તો મહાવિપરીત છે. તે ક્યું વિપરીતપણું? “અત્યન્તં વૃત્યંશભેદતઃ વૃત્તિમન્નાશકલ્પનાત્” (અત્યન્તં) દ્રવ્યનું આવું જ સ્વરૂપ છે, સહારો કોનો? (વૃત્તિ) અવસ્થા, તેના (અંશ) અંશ અર્થાત્ એક દ્રવ્યની અનંત અવસ્થા, એવો (ભેદતઃ) ભેદ છે અર્થાત્ કોઈ અવસ્થા વિનશે છે, અન્ય કોઈ અવસ્થા ઊપજે છે—એવો અવસ્થાભેદ વિદ્યમાન છે; આવા અવસ્થાભેદનો છળ પકડીને કોઈ બૌદ્ધમતનો મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ (વૃત્તિમન્નાશકલ્પનાત્) વૃત્તિમાનનો અર્થાત્ જેનો અવસ્થાભેદ થાય છે એવી સત્તારૂપ શાશ્વત વસ્તુનો નાશ કલ્પે છે અર્થાત્ મૂળથી સત્તાનો નાશ માને છે; તેથી એવું કહેવું વિપરીતપણું છે. ભાવાર્થ આમ છે કે બૌદ્ધમતનો જીવ પર્યાયમાત્રને વસ્તુ માને છે, પર્યાય જેનો છે એવી સત્તામાત્ર વસ્તુને માનતો નથી. માટે આવું માને છે તે મહામિથ્યાત્વ છે. ૧૫-૨૦૭.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

આત્માનં પરિશુદ્ધમીપ્સુભિરતિવ્યાપ્તિં પ્રપદ્યાન્ધકૈઃ

કાલોપાધિબલાદશુદ્ધિમધિકાં તત્રાપિ મત્વા પરૈઃ ।

ચૈતન્યં ક્ષણિકં પ્રકલ્પ્ય પૃથુકૈઃ શુદ્ધર્જુસૂત્રે રતૈઃ

આત્મા વ્યુજ્જિત ઇષ હારવદહો નિઃસૂત્રમુક્તેક્ષિભિઃ ॥૧૬-૨૦૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—એકાન્તપણે જે માનવામાં આવે તે મિથ્યાત્વ છે. “અહો પૃથુકૈઃ ઇષઃ આત્મા વ્યુજ્જિતઃ” (અહો) હે જીવ! (પૃથુકૈઃ) નાના પ્રકારનો અભિપ્રાય છે જેમનો એવા જે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો છે તેમનાથી (ઇષઃ આત્મા) વિદ્યમાન શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુ (વ્યુજ્જિતઃ) સધાઈ નહિ. કેવા છે એકાન્તવાદી? “શુદ્ધર્જુસૂત્રે રતૈઃ” (શુદ્ધ) *દ્રવ્યાર્થિકનયથી રહિત (ઋજુસૂત્રે) વર્તમાન પર્યાયમાત્રમાં

* અહીં ‘દ્રવ્યાર્થિકનયથી રહિત’ પાઠના સ્થાનમાં હસ્તલિખિત તથા પહેલી મુદ્રિત હિન્દી પ્રતમાં ‘પર્યાયાર્થિકનયથી રહિત’ એવો પાઠ છે જે ભૂલથી લખાઈ ગયો લાગે છે.

વસ્તુરૂપ અંગીકાર કરવારૂપ એકાન્તપણામાં (સ્તૈઃ) મગ્ન છે. “ચૈતન્યં ક્ષણિકં પ્રકલ્પ્ય” એક સમયમાત્રમાં એક જીવ મૂળથી વિનશે છે, અન્ય જીવ મૂળથી ઊપજે છે—એવું માનીને બૌદ્ધમતના જીવોને જીવસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નથી. તથા મતાન્તર કહે છે—“અપરૈઃ તત્રાપિ કાલોપાધિવલાત્ અધિકાં અશુદ્ધિં મત્વા” (અપરૈઃ) કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ એકાન્તવાદી એવા છે કે જેઓ જીવનું શુદ્ધપણું માનતા નથી, સર્વથા અશુદ્ધપણું માને છે. તેમને પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ નથી એમ કહે છે—(કાલોપાધિવલાત્) અનંત કાળથી જીવદ્રવ્ય કર્મો સાથે મળેલું જ ચાલ્યું આવ્યું છે, ભિન્ન તો થયું નથી—એમ માની (તત્ર અપિ) તે જીવમાં (અધિકાં અશુદ્ધિં મત્વા) અધિક અશુદ્ધિ માને છે અર્થાત્ જીવદ્રવ્ય અશુદ્ધ છે, શુદ્ધ છે જ નહિ—એવી પ્રતીતિ કરે છે જે જીવો, તેમને પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ નથી. મતાન્તર કહે છે—“અન્ધકૈઃ અતિવ્યાપ્તિં પ્રપદ્ય” (અન્ધકૈઃ) એકાન્ત મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ કોઈ એવા છે કે જેઓ (અતિવ્યાપ્તિં પ્રપદ્ય) કર્મની ઉપાધિને માનતા નથી, “આત્માનં પરિશુદ્ધમ્ ઈપ્સુભિઃ” જીવદ્રવ્યને સર્વ કાળ સર્વથા શુદ્ધ માને છે; તેમને પણ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નથી. કેવા છે એકાન્તવાદી? “નિઃસૂત્રમુક્તેક્ષિભિઃ” (નિઃસૂત્ર) સ્યાદ્વાદસૂત્ર વિના (મુક્તેક્ષિભિઃ) સકળ કર્મના ક્ષયલક્ષણ મોક્ષને ચાહે છે; તેમને પ્રાપ્તિ નથી. તેનું દૃષ્ટાન્ત—“હારવત્” હારની જેમ. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ સૂત્ર (દોરા) વિના મોતી સધાતા નથી—હાર થતો નથી, તેમ સ્યાદ્વાદસૂત્રના જ્ઞાન વિના એકાન્તવાદો દ્વારા આત્માનું સ્વરૂપ સધાતું નથી—આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તેથી જે કોઈ પોતાને સુખ ચાહે છે, તેઓ સ્યાદ્વાદસૂત્ર વડે જેવું આત્માનું સ્વરૂપ સાધવામાં આવ્યું છે તેવું માનજો. ૧૬-૨૦૮.

(શાદ્દલવિકીરિત)

કર્તુર્વેદયિતુશ્ચ યુક્તિવશતો ભેદોઽસ્ત્વભેદોઽપિ વા
 કર્તા વેદયિતા ચ મા ભવતુ વા વસ્ત્વેવ સઙ્ચિન્ત્યતામ્ ।
 પ્રોતા સૂત્ર ઇવાત્મનીહ નિપુણૈર્ભેત્તું ન શક્યા ક્વચિ-
 ઙ્ચિન્તિન્તામણિમાલિકેયમભિતોઽપ્યેકા ચકાસ્ત્વેવ નઃ ॥૧૭-૨૦૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“નિપુણૈઃ વસ્તુ એવ સચ્ચિન્ત્યતામ્” (નિપુણૈઃ) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવમાં પ્રવીણ છે એવા જે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવો, તેમણે (વસ્તુ એવ) સમસ્ત વિકલ્પથી રહિત નિર્વિકલ્પ સત્તામાત્ર ચૈતન્યસ્વરૂપ (સચ્ચિન્ત્યતામ્) સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષપણે અનુભવ કરવાયોગ્ય છે. “કર્તુઃ ચ વેદયિતુઃ યુક્તિવશતઃ ભેદઃ અસ્તુ અથવા અભેદઃ અસ્તુ” (કર્તુઃ) કર્તામાં (ચ) અને (વેદયિતુઃ) ભોક્તામાં (યુક્તિવશતઃ) દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયાર્થિકનયનો ભેદ કરતાં—(ભેદઃ અસ્તુ) અન્ય પર્યાય કરે છે, અન્ય પર્યાય ભોગવે છે, પર્યાયાર્થિકનયથી એવો ભેદ છે તો હો,—એવું સાધતાં સાધ્યસિદ્ધિ તો કાંઈ નથી; (અથવા) દ્રવ્યાર્થિકનયથી (અભેદઃ) જે જીવદ્રવ્ય જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મને કરે છે તે જ જીવદ્રવ્ય ભોગવે છે એવું પણ છે (અસ્તુ) તો એવું પણ હો,—એમાં પણ સાધ્યસિદ્ધિ તો કાંઈ નથી. “વા કર્તા ચ વેદયિતા વા મા ભવતુ” (વા) કર્તૃત્વનયથી (કર્તા) જીવ પોતાના ભાવોનો કર્તા છે (ચ) તથા ભોક્તૃત્વનયથી (વેદયિતા) જે-રૂપે પરિણમે છે તે પરિણામનો ભોક્તા છે એવું છે તો એવું જ હો,—એવું વિચારતાં શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ તો નથી, કારણ કે આવું વિચારવું અશુદ્ધરૂપ વિકલ્પ છે; (વા) અથવા અકર્તૃત્વનયથી જીવ અકર્તા છે (ચ) તથા અભોક્તૃત્વનયથી જીવ (મા) ભોક્તા નથી, (ભવતુ) કર્તા-ભોક્તા નથી તો નહીં જ હો,—એવું વિચારતાં પણ શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ નથી, કારણ કે “પ્રોતા ઇહ આત્મનિ ક્વચિત્ ભર્તુ ન શક્યઃ” (પ્રોતા) કોઈ નયવિકલ્પ, [તેનું વિવરણ—અન્ય કરે છે-અન્ય ભોગવે છે એવો વિકલ્પ, અથવા જીવ કર્તા છે-ભોક્તા છે એવો વિકલ્પ, અથવા જીવ કર્તા નથી-ભોક્તા નથી એવો વિકલ્પ, ઈત્યાદિ અનંત વિકલ્પો છે તોપણ તેમાંથી કોઈ વિકલ્પ,] (ઇહ આત્મનિ) શુદ્ધવસ્તુમાત્ર છે જીવદ્રવ્ય તેમાં (ક્વચિત્) કોઈ પણ કાળે (ભર્તુ ન શક્યઃ) શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવરૂપ સ્થાપવાને સમર્થ નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ અજ્ઞાની એમ જાણશે કે આ સ્થળે ગ્રંથકર્તા આચાર્યે કર્તાપણું-અકર્તાપણું, ભોક્તાપણું-અભોક્તાપણું ઘણા પ્રકારે કહ્યું છે તો એમાં શું અનુભવની પ્રાપ્તિ ઘણી છે? સમાધાન આમ છે કે સમસ્ત નયવિકલ્પોથી શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ સર્વથા નથી. તેને (સ્વરૂપને) માત્ર જણાવવા માટે જ શાસ્ત્રમાં બહુ નય-યુક્તિથી બતાવ્યું છે. તે કારણે “નઃ ઇયમ્ એકા અપિ ચિચ્ચિન્તામણિમાલિકા અભિતઃ ચકાસ્તુ એવ” (નઃ) અમને (ઇયં) સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ, (એકા અપિ) સમસ્ત વિકલ્પોથી રહિત, (ચિત્) શુદ્ધ ચૈતનારૂપ (ચિન્તામણિ) અનંત

શક્તિગર્ભિત (માલિકા) ચેતનામાત્ર વસ્તુની (અભિતઃ ચકાસ્તુ એવ) સર્વથા પ્રકારે પ્રાપ્તિ હો. ભાવાર્થ આમ છે કે—નિર્વિકલ્પમાત્રનો અનુભવ ઉપાદેય છે, અન્ય વિકલ્પ સમસ્ત હેય છે. દષ્ટાન્ત આમ છે કે—“સૂત્રે પ્રોતા ઇવ” જેમ કોઈ પુરુષ મોતીની માળા પરોવી જાણે છે, માળા ગૂંથતાં અનેક વિકલ્પો કરે છે, પરંતુ તે સમસ્ત વિકલ્પો જૂઠા છે, વિકલ્પોમાં શોભા કરવાની શક્તિ નથી, શોભા તો મોતીમાત્ર વસ્તુ છે તેમાં છે; તેથી પહેરનારો પુરુષ મોતીની માળા જાણીને પહેરે છે, ગૂંથવાના ઘણા વિકલ્પો જાણી પહેરતો નથી; જોનારો પણ મોતીની માળા જાણીને શોભા જુએ છે, ગૂંથવાના વિકલ્પોને જોતો નથી; તેમ શુદ્ધ ચેતનામાત્ર સત્તા અનુભવ કરવાયોગ્ય છે, તેમાં ઘટે છે જે અનેક વિકલ્પો તે બધાની સત્તા અનુભવ કરવાયોગ્ય નથી. ૧૭-૨૦૯.

(રથોદ્ધતા)

વ્યાવહારિકદૃશૈવ કેવલં

કર્તૃ કર્મ ચ વિભિન્નમિષ્યતે ।

નિશ્ચયેન યદિ વસ્તુ ચિન્ત્યતે

કર્તૃ કર્મ ચ સદૈકમિષ્યતે ॥૧૮-૨૧૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ પુદ્ગલપિંડનો કર્તા જીવ છે કે નથી? ઉત્તર આમ છે કે—કહેવા માટે તો છે, વસ્તુસ્વરૂપ વિચારતાં કર્તા નથી. તે કહે છે—“વ્યાવહારિકદૃશા એવ કેવલં” જૂઠી વ્યવહારદેષ્ટિથી જ “કર્તૃ” કર્તા “ચ” તથા “કર્મ” કરાયેલું કાર્ય “વિભિન્નમ્ ઇષ્યતે” ભિન્ન ભિન્ન છે. જીવ જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મનો કર્તા—એવું કહેવા માટે સત્ય છે; કારણ કે યુક્તિ એમ છે કે રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોને જીવ કરે છે, રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામો હોતાં જ્ઞાનાવરણાદિરૂપે પુદ્ગલદ્રવ્ય પરિણામે છે, તેથી કહેવા માટે એમ છે કે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ જીવે કર્યું. સ્વરૂપ વિચારતાં એવું કહેવું જૂઠું છે; કારણ કે “યદિ નિશ્ચયેન ચિન્ત્યતે” (યદિ) જો (નિશ્ચયેન) સાચી વ્યવહારદેષ્ટિથી (ચિન્ત્યતે) જોવામાં આવે, શું જોવામાં આવે? “વસ્તુ” સ્વદ્રવ્ય-

પરિણામ-પરદ્રવ્યપરિણામરૂપ વસ્તુનું સ્વરૂપ, તો “સદા એવ કર્તૃ કર્મ એકમ્ ઇષ્યતે” (સદા એવ) સર્વ કાળે (કર્તૃ) કર્તા અર્થાત્ પરિણામે છે જે દ્રવ્ય અને (કર્મ) કર્મ અર્થાત્ દ્રવ્યનો પરિણામ (એકમ્ ઇષ્યતે) એક છે અર્થાત્ કોઈ જીવ અથવા પુદ્ગલ-દ્રવ્ય પોતાના પરિણામો સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ પરિણામે છે તેથી કર્તા છે; અને તે જ કર્મ છે, કેમ કે પરિણામ તે દ્રવ્ય સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ છે;—એમ (ઇષ્યતે) વિચારતાં ઘટે છે—અનુભવમાં આવે છે. અન્ય દ્રવ્યનું અન્ય દ્રવ્ય કર્તા, અન્ય દ્રવ્યનો પરિણામ અન્ય દ્રવ્યનું કર્મ—એવું તો અનુભવમાં ઘટતું નથી; કારણ કે બે દ્રવ્યોને વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણું નથી. ૧૮-૨૧૦.

(નર્દટક)

નનુ પરિણામ એવ કિલ કર્મ વિનિશ્ચયતઃ

સ ભવતિ નાપરસ્ય પરિણામિન એવ ભવેત્ ।

ન ભવતિ કર્તૃશૂન્યમિહ કર્મ ન ચૈકતયા

સ્થિતિરિહ વસ્તુનો ભવતુ કર્તૃ તદેવ તતઃ ॥૧૬-૨૧૧॥*

શ્લોકાર્થ :—“નનુ કિલ” ખરેખર “પરિણામઃ એવ” પરિણામ છે તે જ “વિનિશ્ચયતઃ” નિશ્ચયથી “કર્મ” કર્મ છે, અને “સઃ પરિણામિનઃ એવ ભવેત્, અપરસ્ય ન ભવતિ” પરિણામ પોતાના આશ્રયભૂત પરિણામીનો જ હોય છે, અન્યનો નહિ (કારણ કે પરિણામો પોતપોતાના દ્રવ્યના આશ્રયે છે, અન્યના પરિણામનો અન્ય આશ્રય નથી હોતો); વળી “કર્મ કર્તૃશૂન્યં ઇહ ન ભવતિ” કર્મ કર્તા વિના હોતું નથી, “ચ” તેમ જ “વસ્તુનઃ એકતયા સ્થિતિઃ ઇહ ન” વસ્તુની એકરૂપે સ્થિતિ (અર્થાત્ કૂટસ્થ સ્થિતિ) હોતી નથી (કારણ કે વસ્તુ દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ હોવાથી સર્વથા નિત્યપણું બાધાસહિત છે); “તતઃ” માટે “તત્ એવ કર્તૃ ભવતુ” વસ્તુ પોતે જ પોતાના પરિણામરૂપ કર્મની કર્તા છે (—એ નિશ્ચય-સિદ્ધાંત છે). ૧૮-૨૧૧.

★ પંડિત શ્રી રાજમલજીની ટીકામાં ‘આત્મખ્યાતિ’ના આ શ્લોકનો ‘ખંડાન્વય સહિત અર્થ’ નથી, તેથી ગુજરાતી સમયસારના આધારે અર્થસહિત તે શ્લોક અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

(પૃથ્વી)

બહિર્લુઠતિ યદ્યપિ સ્ફુટદનન્તશક્તિઃ સ્વયં
 તથાઽપ્યપરવસ્તુનો વિશતિ નાન્યવસ્ત્વન્તરમ્ ।
 સ્વભાવનિયતં યતઃ સકલમેવ વસ્ત્વિષ્યતે
 સ્વભાવચલનાકુલઃ કિમિહ મોહિતઃ ક્લિશ્યતે ॥૨૦-૨૧૨॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—જીવનો સ્વભાવ એવો છે કે સકળ જ્ઞેયને જાણે છે. કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ એવું જાણશે કે જ્ઞેયવસ્તુને જાણતાં જીવને અશુદ્ધપણું ઘટે છે. તેનું સમાધાન એમ છે કે અશુદ્ધપણું ઘટતું નથી, જીવવસ્તુનો એવો જ સ્વભાવ છે કે સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુને જાણે છે. અહીંથી શરૂ કરીને એવો ભાવ કહે છે—“ઇહ સ્વભાવચલનાકુલઃ મોહિતઃ કિં ક્લિશ્યતે” (ઇહ) જીવ સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે એમ દેખીને (સ્વભાવ) જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપથી (ચલન) સ્ખલિતપણું જાણી (આકુલઃ) ખેદખિન્ન થતો મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ (મોહિતઃ) મિથ્યાત્વરૂપ અજ્ઞાનપણાને આધીન થઈ (કિં ક્લિશ્યતે) કેમ ખેદખિન્ન થાય છે? “યતઃ સ્વભાવનિયતં સકલમ્ એવ વસ્તુ ઇષ્યતે” (યતઃ) કારણ કે (સકલમ્ એવ વસ્તુ) જે કોઈ જીવદ્રવ્ય અથવા પુદ્ગલદ્રવ્ય ઈત્યાદિ છે તે બધું (સ્વભાવનિયતં) નિયમથી પોતાના સ્વરૂપે છે એવું (ઇષ્યતે) અનુભવગોચર થાય છે. આ જ અર્થ પ્રગટ કરીને કહે છે—“યદ્યપિ સ્ફુટદનન્તશક્તિઃ સ્વયં બહિર્લુઠતિ” (યદ્યપિ) જોકે પ્રત્યક્ષપણે એવું છે કે (સ્ફુટ્) સદાકાળ પ્રગટ છે (અનન્તશક્તિઃ) અવિનશ્ચર ચેતનાશક્તિ જેની એવું જીવદ્રવ્ય (સ્વયં બહિઃ લુઠતિ) સ્વયં સમસ્ત જ્ઞેયને જાણીને જ્ઞેયાકારરૂપે પરિણમે છે—એવો જીવનો સ્વભાવ છે, “તથાપિ અન્યવસ્ત્વન્તરમ્” (તથાપિ) તોપણ (અન્યવસ્ત્વન્તરમ્) એક કોઈ જીવદ્રવ્ય અથવા પુદ્ગલદ્રવ્ય “અપરવસ્તુનઃ ન વિશતિ” કોઈ અન્ય દ્રવ્યમાં પ્રવેશ કરતું નથી; વસ્તુસ્વભાવ એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્ય સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુને જાણે છે એવો તો સ્વભાવ છે, પરંતુ જ્ઞાન જ્ઞેયરૂપ થતું નથી, જ્ઞેય પણ જ્ઞાનદ્રવ્યરૂપ પરિણમતું નથી—એવી વસ્તુની મર્યાદા છે. ૨૦-૨૧૨.

(૨થોઃદ્વતા)

વસ્તુ ચૈકમિહ નાન્યવસ્તુનો
 येन तेन खलु वस्तु वस्तु तत् ।
 निश्चयोऽयमपरो परस्य कः
 किं करोति हि बहिर्लुठन्नपि ॥२१-२१३॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—અર્થ કહ્યો હતો તેને ગાઢો કરે છે—“येन इह एकम् वस्तु अन्यवस्तुनः न” (येन) જે કારણથી (इह) છ દ્રવ્યોમાં કોઈ (एकम् वस्तु) જીવદ્રવ્ય અથવા પુદ્ગલદ્રવ્ય સત્તારૂપ વિદ્યમાન છે તે (अन्यवस्तुनः न) અન્ય દ્રવ્ય સાથે સર્વથા મળતું નથી એવી દ્રવ્યોના સ્વભાવની મર્યાદા છે, “तेन खलु वस्तु तत् वस्तु” (तेन) તે કારણથી (खलु) નિશ્ચયથી (वस्तु) જે કોઈ દ્રવ્ય છે (तत् वस्तु) તે પોતાના સ્વરૂપે છે—જેમ છે તેમ જ છે; “अयम् निश्चयः” આવો તો નિશ્ચય છે, પરમેશ્વરે કહ્યો છે, અનુભવગોચર પણ થાય છે. “कः अपरः बहिः लुठन् अपि अपरस्य किं करोति” (कः अपरः) એવું ક્યું દ્રવ્ય છે કે જે (बहिः लुठन् अपि) યદ્યપિ જોયવસ્તુને જાણે છે તોપણ (अपरस्य किं करोति) જોયવસ્તુ સાથે સંબંધ કરી શકે? અર્થાત્ કોઈ દ્રવ્ય કરી શકે નહિ. ભાવાર્થ આમ છે કે—વસ્તુસ્વરૂપની મર્યાદા તો એવી છે કે કોઈ દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્ય સાથે એકરૂપ થતું નથી. આ ઉપરાંત જીવનો સ્વભાવ છે કે જોયવસ્તુને જાણે; એવો છે તો હો, તોપણ હાનિ તો કાંઈ નથી; જીવદ્રવ્ય જોયને જાણતું થકું પોતાના સ્વરૂપે છે. ૨૧-૨૧૩.

(૨થોઃદ્વતા)

यत्तु वस्तु कुरुतेऽन्यवस्तुनः
 किञ्चनापि परिणामिनः स्वयम् ।
 व्यावहारिकदृशैव तन्मतं
 नान्यदस्ति किमपीह निश्चयात् ॥२२-२१४॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—કોઈ આશંકા કરે છે કે જૈનસિદ્ધાન્તમાં પણ એમ કહ્યું છે કે જીવ જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલકર્મને કરે છે, ભોગવે છે. તેનું સમાધાન આમ છે કે—જૂઠા વ્યવહારથી કહેવા માટે છે, દ્રવ્યનું સ્વરૂપ વિચારતાં પરદ્રવ્યનો કર્તા જીવ નથી. “તુ યત્ વસ્તુ સ્વયમ્ પરિણામિનઃ અન્યવસ્તુનઃ કિઞ્ચન અપિ કુરુતે” (તુ) એવી પણ કહેણી છે કે (યત્ વસ્તુ) જે કોઈ ચેતનાલક્ષણ જીવદ્રવ્ય, (સ્વયમ્ પરિણામિનઃ અન્યવસ્તુનઃ) પોતાની પરિણામશક્તિથી જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ પરિણામે છે એવા પુદ્ગલદ્રવ્યનું (કિઞ્ચન અપિ કુરુતે) કાંઈ કરે છે એમ કહેવું, “તત્ વ્યાવહારિકદૃશા” (તત્) જે કાંઈ એવો અભિપ્રાય છે તે બધો (વ્યાવહારિકદૃશા) જૂઠી વ્યવહારદૃષ્ટિથી છે. “નિશ્ચયાત્ કિમ્ અપિ નાસ્તિ ઇહ મતં” (નિશ્ચયાત્) વસ્તુનું સ્વરૂપ વિચારતાં (કિમ્ અપિ નાસ્તિ) એવો વિચાર—એવો અભિપ્રાય કાંઈ નથી;—ભાવાર્થ આમ છે કે કાંઈ જ વાત નથી, મૂળથી જૂઠું છે;—(ઇહ મતં) એવો સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થયો. ૨૨-૨૧૪.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

શુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાર્પિતમતેસ્તત્ત્વં સમુત્પશ્યતો

નૈકદ્રવ્યગતં ચકાસ્તિ કિમપિ દ્રવ્યાન્તરં જાતુચિત્ ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયમવૈતિ યત્તુ તદયં શુદ્ધસ્વભાવોદયઃ

કિં દ્રવ્યાન્તરચુમ્બનાકુલધિયસ્તત્ત્વાચ્ચવન્તે જનાઃ ॥૨૩-૨૧૫॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જનાઃ તત્ત્વાત્ કિં ચવન્તે” (જનાઃ) જનો અર્થાત્ સમસ્ત સંસારી જીવો (તત્ત્વાત્) ‘જીવવસ્તુ સર્વ કાળ શુદ્ધસ્વરૂપ છે, સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે’ એવા અનુભવથી (કિં ચવન્તે) કેમ ભ્રષ્ટ થાય છે? ભાવાર્થ આમ છે કે—વસ્તુનું સ્વરૂપ તો પ્રગટ છે, ભ્રમ કેમ કરે છે? કેવા છે જનો? “દ્રવ્યાન્તરચુમ્બનાકુલધિયઃ” (દ્રવ્યાન્તર) ‘સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુને જાણે છે જીવ તેથી (ચુમ્બન) અશુદ્ધ થયું છે જીવદ્રવ્ય’ એવું જાણીને (આકુલધિયઃ) ‘જ્ઞેયવસ્તુનું જાણપણું કઈ રીતે છૂટે કે જેના છૂટવાથી જીવદ્રવ્ય શુદ્ધ થાય’ એવી થઈ છે બુદ્ધિ જેમની, એવા છે. “તુ” તેનું સમાધાન આમ છે કે—“યત્ જ્ઞાનં જ્ઞેયમ્ અવૈતિ તત્ અયં શુદ્ધ-સ્વભાવોદયઃ” (યત્) જે એમ છે કે (જ્ઞાનં જ્ઞેયમ્ અવૈતિ) ‘જ્ઞાન જ્ઞેયને જાણે છે’ એવું

પ્રગટ છે (તત્ અયં) તે આ (શુદ્ધસ્વભાવોદયઃ) શુદ્ધ જીવવસ્તુનું સ્વરૂપ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ અગ્નિનો દાહકસ્વભાવ છે, સમસ્ત દાહ્યવસ્તુને બાળે છે, બાળતો થકો અગ્નિ પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપે છે—અગ્નિનો એવો જ સ્વભાવ છે; તેમ જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે, જાણતો થકો પોતાના સ્વરૂપે છે—એવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે. જ્ઞેયના જાણપણાથી જીવને અશુદ્ધપણું માને છે તે ન માનો, જીવ શુદ્ધ છે; [વિશેષ સમાધાન કરે છે—] કારણ કે “કિમ્ અપિ દ્રવ્યાન્તરં એકદ્રવ્યગતં ન ચકાસ્તિ” (કિમ્ અપિ દ્રવ્યાન્તરં) કોઈ જ્ઞેયરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્ય અથવા ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળદ્રવ્ય (એકદ્રવ્ય) શુદ્ધ જીવવસ્તુમાં (ગતં) એકદ્રવ્યરૂપે પરિણમે છે એમ (ન ચકાસ્તિ) શોભતું નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવ સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે, જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ છે, જ્ઞેયવસ્તુ જ્ઞેયરૂપ છે; કોઈ દ્રવ્ય પોતાનું દ્રવ્યત્વ છોડીને અન્ય દ્રવ્યરૂપ તો નથી થયું. એવો અનુભવ કોને છે તે કહે છે—“શુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાર્પિતમતેઃ” (શુદ્ધદ્રવ્ય) સમસ્ત વિકલ્પથી રહિત શુદ્ધ ચેતનામાત્ર જીવવસ્તુના (નિરૂપણ) પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં (અર્પિતમતેઃ) સ્થાયું છે બુદ્ધિનું સર્વસ્વ જેણે એવા જીવને. વળી કેવા જીવને? “તત્ત્વં સમુત્પશ્યતઃ” સત્તામાત્ર શુદ્ધ જીવવસ્તુને પ્રત્યક્ષ આસ્વાદે છે એવા જીવને. ભાવાર્થ આમ છે— ‘જીવ સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે, સમસ્ત જ્ઞેયથી ભિન્ન છે,’ એવો સ્વભાવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જાણે છે. ૨૩-૨૧૫.

(મન્દાકાન્તા)

શુદ્ધદ્રવ્યસ્વરસભવનાત્કિં સ્વભાવસ્ય શેષ-

મન્યદ્રવ્યં ભવતિ યદિ વા તસ્ય કિં સ્યાત્સ્વભાવઃ ।

જ્યોત્સ્નારૂપં સ્પયતિ ભુવં નૈવ તસ્યાસ્તિ ભૂમિ-

જ્ઞાનં જ્ઞેયં કલયતિ સદા જ્ઞેયમસ્યાસ્તિ નૈવ ॥૨૪-૨૧૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“સદા જ્ઞાનં જ્ઞેયં કલયતિ અસ્ય જ્ઞેયં ન અસ્તિ એવ” (સદા) સર્વ કાળ (જ્ઞાનં) જ્ઞાન અર્થાત્ અર્થગ્રહણશક્તિ (જ્ઞેયં) સ્વપરસંબંધી સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુને (કલયતિ) એક સમયમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયભેદ સહિત જેવી છે તેવી જાણે છે. એક વિશેષ—(અસ્ય) જ્ઞાનના સંબંધથી (જ્ઞેયં ન અસ્તિ) જ્ઞેયવસ્તુ જ્ઞાન

સાથે સંબંધરૂપ નથી, (એવ) નિશ્ચયથી એમ જ છે. દૃષ્ટાંત કહે છે—“જ્યોત્સ્નારૂપં ભુવં સ્નપયતિ તસ્ય ભૂમિઃ ન અસ્તિ એવ” (જ્યોત્સ્નારૂપં) ચાંદનીનો પ્રસાર (ભુવં સ્નપયતિ) ભૂમિને શ્વેત કરે છે. એક વિશેષ—(તસ્ય) ચાંદનીના પ્રસારના સંબંધથી (ભૂમિઃ ન અસ્તિ) ભૂમિ ચાંદનીરૂપ થતી નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ ચાંદની પ્રસરે છે, સમસ્ત ભૂમિ શ્વેત થાય છે, તોપણ ચાંદનીનો અને ભૂમિનો સંબંધ નથી; તેમ જ્ઞાન સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે તોપણ જ્ઞાનનો અને જ્ઞેયનો સંબંધ નથી; એવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે. આવું કોઈ ન માને તેના પ્રતિ યુક્તિ દ્વારા ઘટાવે છે— “શુદ્ધદ્રવ્યસ્વરસભવનાત્” શુદ્ધ દ્રવ્ય પોતપોતાના સ્વભાવમાં રહે છે તો “સ્વભાવસ્ય શેષં કિં” (સ્વભાવસ્ય) સત્તામાત્ર વસ્તુનું (શેષં કિં) શું બચ્યું? ભાવાર્થ આમ છે કે સત્તામાત્ર વસ્તુ નિર્વિભાગ એકરૂપ છે, જેના બે ભાગ થતા નથી. “યદિ વા” જો કદી “અન્યદ્રવ્યં ભવતિ” અનાદિનિધન સત્તારૂપ વસ્તુ અન્ય સત્તારૂપ થાય તો “તસ્ય સ્વભાવઃ કિં સ્યાત્” (તસ્ય) પહેલાં સાધેલી સત્તારૂપ વસ્તુનો (સ્વભાવઃ કિં સ્યાત્) સ્વભાવ શું રહ્યો અર્થાત્ જો પહેલાંનું સત્ત્વ અન્ય સત્ત્વરૂપ થાય તો પહેલાંની સત્તામાંનું શું બચ્યું? અર્થાત્ પહેલાંની સત્તાનો વિનાશ સિદ્ધ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ જીવદ્રવ્ય ચેતનાસત્તારૂપ છે, નિર્વિભાગ છે, તે ચેતનાસત્તા જો કદી પુદ્ગલદ્રવ્ય-અચેતનારૂપ થઈ જાય તો ચેતનાસત્તાનો વિનાશ થતો કોણ મટાડી શકે? પરંતુ વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું તો નથી, તેથી જે દ્રવ્ય જેવું છે, જે રીતે છે, તે તેવું જ છે, અન્યથા થતું નથી. માટે જીવનું જ્ઞાન સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે તો જાણો, તથાપિ જીવ પોતાના સ્વરૂપે છે. ૨૪-૨૧૬.

(મન્દાકાન્તા)

રાગદ્વેષદ્વયમુદયતે તાવદેતન્ન યાવત્

જ્ઞાનં જ્ઞાનં ભવતિ ન પુનર્બોધ્યતાં યાતિ બોધ્યમ્ ।

જ્ઞાનં જ્ઞાનં ભવતુ તદિદં ન્યક્ૃતાજ્ઞાનભાવં

ભાવાભાવૌ ભવતિ તિરયન્ યેન પૂર્ણસ્વભાવઃ ॥૨૫-૨૧૭॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“એત્ રાગદ્વેષદ્વયં તાવત્ ઉદયતે” (એત્)

વિદ્યમાન, (રાગ) ઈષ્ટમાં અભિલાષ અને (દ્વેષ) અનિષ્ટમાં ઉદ્વેગ એવા (દ્વયમ્) બે જાતિના અશુદ્ધ પરિણામ (તાવત્ જ્ઞાન) ત્યાં સુધી થાય છે “યાવત્ જ્ઞાનં જ્ઞાનં ન ભવતિ” (યાવત્) જ્યાં સુધી (જ્ઞાનં) જ્ઞાન અર્થાત્ જીવદ્રવ્ય (જ્ઞાનં ન ભવતિ) પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવરૂપ પરિણમતું નથી; [ભાવાર્થ આમ છે કે જેટલા કાળ સુધી જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે તેટલા કાળ સુધી રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણામન મટતું નથી.] “પુનઃ बोध्यं बोध्यतां यावत् न याति” (પુનઃ) તથા (बोध्यं) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ અથવા રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામ (बोध्यतां यावत् न याति) જ્ઞેયમાત્ર બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થતાં નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને જાણવા માટે છે, કોઈ પોતાના કર્મનો ઉદય કાર્ય જે તે પ્રકારે કરવાને સમર્થ નથી. “તત્ જ્ઞાનં જ્ઞાનં ભવતુ” (તત્) તે કારણથી (જ્ઞાનં) જ્ઞાન અર્થાત્ જીવવસ્તુ (જ્ઞાનં ભવતુ) શુદ્ધ પરિણતિરૂપ થઈને શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવસમર્થ હો. કેવું છે શુદ્ધ જ્ઞાન? “न्यकृताज्ञानभावं” (न्यकृत) દૂર કરી છે (अज्ञानभावं) મિથ્યાત્વભાવરૂપ પરિણતિ જેણે એવું છે. આવું થતાં કાર્યની પ્રાપ્તિ કહે છે—“येन पूर्णस्वभावः भवति” (येन) જે શુદ્ધ જ્ઞાન વડે (पूर्णस्वभावः भवति) પૂર્ણ સ્વભાવ અર્થાત્ જેવું દ્રવ્યનું અનંતચતુષ્ટયસ્વરૂપ છે તેવું પ્રગટ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેવો છે પૂર્ણ સ્વભાવ અર્થાત્ સ્વરૂપ? “भावाभावौ तिर्यन्” ચતુર્ગતિસંબંધી ઉત્પાદ-વ્યયને સર્વથા દૂર કરતું થકું જીવનું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. ૨૫-૨૧૭.

(મંદાકાન્તી)

रागद्वेषाविह हि भवति ज्ञानमज्ञानभावात्
 तौ वस्तुत्वप्रणिहितदृशा दृश्यमानौ न किञ्चित् ।
 सम्यग्दृष्टिः क्षपयतु ततस्तत्त्वदृष्ट्या स्फुटन्तौ
 ज्ञानज्योतिर्ज्वलति सहजं येन पूर्णाचलार्चिः ॥२६-२९८॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ततः सम्यग्दृष्टिः स्फुटं तत्त्वदृष्ट्या तौ क्षपयतु” (ततः) તે કારણથી (सम्यग्दृष्टिः) શુદ્ધચૈતન્ય-અનુભવશીલ જીવ, (स्फुटं तत्त्वदृष्ट्या) પ્રત્યક્ષરૂપ છે જે શુદ્ધ જીવસ્વરૂપનો અનુભવ તેના વડે (तौ) રાગ-દ્વેષ બંનેને (क्षपयतु)

મૂળથી મટાડીને દૂર કરો. “યેન જ્ઞાનજ્યોતિઃ સહજં જ્વલતિ” (યેન) જે રાગ-દ્વેષને મટાડવાથી (જ્ઞાનજ્યોતિઃ સહજં જ્વલતિ) જ્ઞાનજ્યોતિ અર્થાત્ શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ જેવું છે તેવું સહજ પ્રગટ થાય છે. કેવી છે જ્ઞાનજ્યોતિ? “પૂર્ણાચ્છલાર્ચિઃ” (પૂર્ણ) જેવો સ્વભાવ છે એવો અને (અચલ) સર્વ કાળ પોતાના સ્વરૂપે છે એવો (અર્ચિઃ) પ્રકાશ છે જેનો, એવી છે. રાગ-દ્વેષનું સ્વરૂપ કહે છે—“હિ જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાનભાવાત્ ઇહ રાગદ્વેષૌ ભવતિ” (હિ) જે કારણથી (જ્ઞાનમ્) જીવદ્રવ્ય (અજ્ઞાનભાવાત્) અનાદિ કર્મસંયોગથી પરિણમ્યું છે વિભાવપરિણતિ-મિથ્યાત્વરૂપ, તેને લીધે (ઇહ) વર્તમાન સંસાર-અવસ્થામાં (રાગદ્વેષૌ ભવતિ) રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિએ વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ પોતે પરિણમે છે. તેથી “તૌ વસ્તુત્વપ્રણિહિતદ્દશા દશ્યમાનો ન કિઞ્ચિત્” (તૌ) રાગ-દ્વેષ બંને જાતિના અશુદ્ધ પરિણામ (વસ્તુત્વપ્રણિહિતદ્દશા દશ્યમાનો) સત્તાસ્વરૂપ દૃષ્ટિથી વિચારતાં (ન કિઞ્ચિત્) કાંઈ વસ્તુ નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ સત્તાસ્વરૂપ એક જીવદ્રવ્ય વિદ્યમાન છે તેમ રાગ-દ્વેષ કોઈ દ્રવ્ય નથી, જીવની વિભાવપરિણતિ છે. તે જ જીવ જો પોતાના સ્વભાવરૂપે પરિણમે તો રાગ-દ્વેષ સર્વથા મટે. આમ થવું સુગમ છે, કાંઈ મુશ્કેલ નથી; અશુદ્ધ પરિણતિ મટે છે, શુદ્ધ પરિણતિ થાય છે. ૨૬-૨૧૮.

(શાલિની)

રાગદ્વેષોત્પાદકં તત્ત્વદૃષ્ટ્યા

નાન્યદ્રવ્યં વીક્ષ્યતે કિઞ્ચનાપિ ।

સર્વદ્રવ્યોત્પત્તિરન્તશ્ચકાસ્તિ

વ્યક્તાત્યન્તં સ્વસ્વભાવેન યસ્માત્ ॥૨૭-૨૧૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે, કોઈ એમ માને છે કે જીવનો સ્વભાવ રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણમવાનો નથી, પરદ્રવ્ય—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ તથા શરીર-સંસાર-ભોગસામગ્રી—બલાત્કારે જીવને રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણમાવે છે. પરંતુ એમ તો નથી, જીવની વિભાવપરિણામશક્તિ જીવમાં છે, તેથી મિથ્યાત્વના ભ્રમરૂપે પરિણમતું થકું રાગ-દ્વેષરૂપે જીવદ્રવ્ય પોતે પરિણમે છે, પરદ્રવ્યનો કાંઈ સહારો નથી. તે કહે છે—“કિઞ્ચન અપિ અન્યદ્રવ્યં તત્ત્વદૃષ્ટ્યા રાગદ્વેષોત્પાદકં ન વીક્ષ્યતે”

(કિञ્ચન અપિ અન્યદ્રવ્ય) આઠ કર્મરૂપ અથવા શરીર, મન, વચન-નોકર્મરૂપ અથવા બાહ્ય ભોગસામગ્રી ઈત્યાદિરૂપ છે જેટલું પરદ્રવ્ય તે, (તત્ત્વદૃષ્ટ્યા) દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જોતાં સાચી દૃષ્ટિથી (રાગદ્વેષોત્પાદકં) અશુદ્ધ ચેતનારૂપ છે જે રાગ-દ્વેષપરિણામ તેમને ઉપજાવવા સમર્થ (ન વીક્ષ્યતે) જોવામાં આવતું નથી; [કહેલો અર્થ ગાઢો-દૃઢ કરે છે—] “યસ્માત્ સર્વદ્રવ્યોત્પત્તિઃ સ્વસ્વભાવેન અન્તઃશ્ચકાસ્તિ” (યસ્માત્) કારણ કે (સર્વદ્રવ્ય) જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, કાળ અને આકાશના (જ્વલતિઃ) અખંડધારારૂપ પરિણામ (સ્વસ્વભાવેન) પોતપોતાના સ્વરૂપે છે, (અન્તઃ ચકાસ્તિ) એવું જ અનુભવમાં નિશ્ચિત થાય છે અને એમ જ વસ્તુ સઘાય છે, અન્યથા વિપરીત છે. કેવી છે પરિણતિ? “અત્યન્તં વ્યક્તા” અતિશય પ્રગટ છે. ૨૭-૨૧૯.

(માલિની)

યદિહ ભવતિ રાગદ્વેષદોષપ્રસૂતિઃ

ક્તરદપિ પરેષાં દૂષણં નાસ્તિ તત્ર ।

સ્વયમયમપરાધી તત્ર સર્પત્યબોધો

ભવતુ વિદિતમસ્તં યાત્વબોધોઽસ્મિ બોધઃ ॥૨૮-૨૨૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્ય સંસારઅવસ્થામાં રાગ-દ્વેષ-મોહ—અશુદ્ધ ચેતનારૂપ પરિણમે છે તે, વસ્તુનું સ્વરૂપ વિચારતાં, જીવનો દોષ છે, પુદ્ગલદ્રવ્યનો દોષ કાંઈ નથી; કારણ કે જીવદ્રવ્ય પોતાના વિભાવ-મિથ્યાત્વરૂપ પરિણમતું થકું પોતાના અજ્ઞાનપણાને લીધે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ પોતે પરિણમે છે. જો કદી શુદ્ધ પરિણતિરૂપ થઈને શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવરૂપ પરિણમે, રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ ન પરિણમે, તો પુદ્ગલદ્રવ્યનો શો ઈલાજ ચાલે? તે જ કહે છે—“ઈહ યત્ રાગદ્વેષદોષપ્રસૂતિઃ ભવતિ તત્ર ક્તરત્ અપિ પરેષાં દૂષણં નાસ્તિ” (ઈહ) અશુદ્ધ અવસ્થામાં (યત્) જે કાંઈ (રાગદ્વેષદોષપ્રસૂતિઃ ભવતિ) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિ થાય છે (તત્ર) તે અશુદ્ધ પરિણતિ થવામાં (ક્તરત્ અપિ) અત્યંત થોડું પણ, (પરેષાં દૂષણં નાસ્તિ) જેટલી સામગ્રી છે—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો ઉદય અથવા શરીર-મન-વચન અથવા પંચેન્દ્રિય ભોગસામગ્રી ઈત્યાદિ ઘણી સામગ્રી છે—તેમાં કોઈનું દૂષણ

તો નથી. તો શું છે? “અયમ્ સ્વયમ્ અપરાધી તત્ર અબોધઃ સર્પતિ” (અયમ્) સંસારી જીવ (સ્વયમ્ અપરાધી) પોતે મિથ્યાત્વરૂપે પરિણમતો થકો શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવથી ભ્રષ્ટ છે; કર્મના ઉદયથી થયો છે અશુદ્ધ ભાવ, તેને પોતારૂપ જાણે છે; (તત્ર) એ રીતે અજ્ઞાનનો અધિકાર હોતાં (અબોધઃ સર્પતિ) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવ પોતે મિથ્યાદૃષ્ટિ થતો થકો પરદ્રવ્યને પોતારૂપ જાણીને અનુભવે ત્યાં રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિનું થવું કોણ રોકે? તેથી પુદ્ગલકર્મનો શો દોષ? “વિદિતં ભવતુ” એમ જ વિદિત હો કે રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિરૂપે જીવ પરિણમે છે તે જીવનો દોષ છે, પુદ્ગલદ્રવ્યનો દોષ નથી. હવે આગળનો વિચાર કંઈ છે કે નથી? ઉત્તર આમ છે—આગળનો આ વિચાર છે કે “અબોધઃ અસ્તં યાતુ” (અબોધઃ) મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ છે જે અશુદ્ધ પરિણતિ તેનો (અસ્તં યાતુ) વિનાશ હો. તેનો વિનાશ થવાથી “બોધઃ અસ્મિ” હું શુદ્ધ, ચિદ્રૂપ, અવિનશ્વર, અનાદિનિધન, જેવો છું તેવો વિદ્યમાન જ છું. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવદ્રવ્ય શુદ્ધસ્વરૂપ છે; તેમાં મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ થાય છે; તે અશુદ્ધ પરિણતિને મટાડવાનો ઉપાય આ છે કે સહજ જ દ્રવ્ય શુદ્ધત્વરૂપ પરિણમે તો અશુદ્ધ પરિણતિ મટે; બીજું તો કોઈ કરતૂત-ઉપાય નથી. તે અશુદ્ધ પરિણતિ મટતાં જીવદ્રવ્ય જેવું છે તેવું છે, કાંઈ ઘટવધ તો નથી. ૨૮-૨૨૦.

(૨થોદ્ધતા.)

રાગજન્મનિ નિમિત્તતાં પર-

દ્રવ્યમેવ કલયન્તિ યે તુ તે ।

ઉત્તરન્તિ ન હિ મોહવાહિનીં

શુદ્ધબોધવિધુરાન્ધબુદ્ધયઃ ॥૨૬-૨૨૧॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—કહેલા અર્થને ગાઢો-દૃઢ કરે છે—“તે મોહવાહિનીં ન હિ ઉત્તરન્તિ” (તે) એવો મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવરાશિ (મોહવાહિનીં) મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ એવી જે શત્રુની સેના તેને (ન હિ ઉત્તરન્તિ) મટાડી શકતો નથી. કેવા છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો? “શુદ્ધબોધવિધુરાન્ધબુદ્ધયઃ” (શુદ્ધ) સકળ

ઉપાધિથી રહિત જીવવસ્તુના (બોધ) પ્રત્યક્ષ અનુભવથી (વિધુર) રહિત હોવાથી (અન્ધ) સમ્યક્ત્વથી શૂન્ય છે (બુદ્ધયઃ) જ્ઞાનસર્વસ્વ જેમનું, એવા છે. તેમનો અપરાધ શો? ઉત્તર—અપરાધ આવો છે; તે જ કહે છે : “યે રાગજન્મનિ પરદ્રવ્યં નિમિત્તતાં એવ કલયન્તિ” (યે) જે કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ એવા છે—(રાગજન્મનિ) રાગ-દ્વેષ-મોહ અશુદ્ધ પરિણતિરૂપ પરિણમતા જીવદ્રવ્યના વિષયમાં (પરદ્રવ્યં) આઠ કર્મ, શરીર આદિ નોકર્મ તથા બાહ્ય ભોગસામગ્રીરૂપ (નિમિત્તતાં કલયન્તિ) પુદ્ગલદ્રવ્યનું નિમિત્ત પામીને જીવ રાગાદિ અશુદ્ધરૂપ પરિણમે છે’ એવી શ્રદ્ધા કરે છે જે કોઈ જીવરાશિ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, અનંત સંસારી છે, જેથી એવો વિચાર છે કે સંસારી જીવને રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણમનશક્તિ નથી, પુદ્ગલકર્મ બલાત્કારે જ પરિણમાવે છે. જો એમ છે તો પુદ્ગલકર્મ તો સર્વ કાળ વિદ્યમાન જ છે, જીવને શુદ્ધ પરિણામનો અવસર ક્યો? અર્થાત્ કોઈ અવસર નહિ. ૨૯-૨૨૧.

(શાદ્દૂલવિકીરિત)

**पूर्णेकाच्युतशुद्धबोधमहिमा बोधा न बोध्यादयं
यायात्कामपि विक्रियां तत इतो दीपः प्रकाश्यादिव ।
तद्वस्तुस्थितिबोधवन्ध्यधिषणा एते किमज्ञानिनो
रागद्वेषमयीभवन्ति सहजां मुञ्चन्त्युदासीनताम् ॥३०-२२२॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે, કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ એવી આશંકા કરશે કે જીવદ્રવ્ય જ્ઞાયક છે, સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે, તેથી પરદ્રવ્યને જાણતાં કાંઈક થોડો ઘણો રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિનો વિકાર થતો હશે? ઉત્તર આમ છે કે પરદ્રવ્યને જાણતાં તો એક નિરંશમાત્ર પણ નથી, પોતાની વિભાવપરિણતિ કરતાં વિકાર છે, પોતાની શુદ્ધ પરિણતિ હોતાં નિર્વિકાર છે. એમ કહે છે—“એતે અજ્ઞાનિનઃ કિં રાગદ્વેષમયીભવન્તિ, સહજાં ઉદાસીનતાં કિં મુજ્ચંતિ” (એતે અજ્ઞાનિનઃ) વિદ્યમાન છે જે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો તે (કિં રાગદ્વેષમયીભવન્તિ) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિમાં મગ્ન કેમ થાય છે? તથા (સહજાં ઉદાસીનતાં કિં મુજ્ચંતિ) સહજ જ છે સકળ પરદ્રવ્યથી ભિન્નપણું—એવી પ્રતીતિને કેમ છોડે છે? ભાવાર્થ

આમ છે કે—વસ્તુનું સ્વરૂપ તો પ્રગટ છે, તેઓ વિચલિત થાય છે તે પૂરો અચંબો છે. કેવા છે અજ્ઞાની જીવો? “તદ્વસ્તુસ્થિતિબોધબન્ધ્યધિષ્ણાઃ” (તદ્વસ્તુ) શુદ્ધ જીવદ્રવ્યની (સ્થિતિ) સ્થિતિ અર્થાત્ સ્વભાવની મર્યાદા, તેના (બોધ) અનુભવથી (બન્ધ્ય) શૂન્ય છે (ધિષ્ણાઃ) બુદ્ધિ જેમની, એવા છે. “અચં બોધા” વિદ્યમાન છે જે ચેતનામાત્ર જીવદ્રવ્ય તે “બોધ્યાત્” સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે તેના દ્વારા “કામપિ વિક્રિયાં ન યાયાત્” રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ કોઈ પણ વિક્રિયારૂપે પરિણમતું નથી. કેવું છે જીવદ્રવ્ય? “પૂર્ણેકાચ્યુતશુદ્ધબોધમહિમા” (પૂર્ણ) જેનો ખંડ નથી એવો, (એક) સમસ્ત વિકલ્પથી રહિત, (અચ્યુત) અનંત કાળ પર્યન્ત સ્વરૂપથી ચળતો નથી એવો, (શુદ્ધ) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મથી રહિત એવો જે (બોધ) જ્ઞાનગુણ તે જ છે (મહિમા) સર્વસ્વ જેનું, એવું છે. દેષ્ટાન્ત કહે છે—“તતઃ ઇતઃ પ્રકાશ્યાત્ દીપઃ ઇવ” (તતઃ ઇતઃ) ડાબે-જમણે, ઉપર-નીચે, આગળ-પાછળ (પ્રકાશ્યાત્) દીવાના પ્રકાશથી જોવામાં આવે છે ઘડો, કપડું ઇત્યાદિ, તેના દ્વારા (દીપઃ ઇવ) જેમ દીવામાં કોઈ વિકાર ઊપજતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેવી રીતે દીપક પ્રકાશસ્વરૂપ છે, ઘટ-પટ્ટાદિ અનેક વસ્તુઓને પ્રકાશે છે, પ્રકાશતો થકો જે પોતાનું પ્રકાશમાત્ર સ્વરૂપ હતું તેવું જ છે, વિકાર તો કાંઈ જોવામાં આવતો નથી; તેવી જ રીતે જીવદ્રવ્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે, જાણતું થકું જે પોતાનું જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપ હતું તેવું જ છે, જ્ઞેયને જાણતાં વિકાર કાંઈ નથી. આવું વસ્તુનું સ્વરૂપ જેમને ભાસતું નથી તેઓ મિથ્યાદેષ્ટિ છે. ૩૦-૨૨૨.

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

રાગદ્વેષવિભાવમુક્તમહસો નિત્યં સ્વભાવસ્પૃશઃ

પૂર્વાગામિસમસ્તકર્મવિકલા ભિન્નાસ્તદાત્વોદયાત્ ।

દૂરારૂઢચરિત્રવૈભવબલાઞ્ચઞ્ચિદર્ચિર્મયીં

વિન્દન્તિ સ્વરસાભિષિક્તભુવનાં જ્ઞાનસ્ય સઞ્ચેતનામ્ ॥૩૧-૨૨૩॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“નિત્યં સ્વભાવસ્પૃશઃ જ્ઞાનસ્ય સઞ્ચેતનાં વિન્દન્તિ” (નિત્યં સ્વભાવસ્પૃશઃ) નિરંતર શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ છે જેમને એવા છે જે સમ્યગ્દેષ્ટિ

જીવો તે (જ્ઞાનસ્ય સજ્જેતનાં) જ્ઞાનચેતનાને અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ-મોહથી રહિત શુદ્ધ જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુને (વિન્દન્તિ) પામે છે—આસ્વાદે છે. કેવી છે જ્ઞાનચેતના? “સ્વરસાભિષિક્તભુવનાં” પોતાના આત્મિક રસથી જગતને જાણે કે સિંચન કરે છે. વળી કેવી છે? “ચ્ચ્ચિદર્ચિર્મયી” (ચ્ચ્ચત્) સકળ જ્ઞેયને જાણવામાં સમર્થ એવો જે (ચિદર્ચિઃ) ચૈતન્યપ્રકાશ, તે છે (મયી) સર્વસ્વ જેનું, એવી છે. આવી ચેતના ક્યા કારણથી છે તે કહે છે—“દૂરારૂઢચરિત્રવૈભવવલાત્” (દૂર) અતિ ગાઢ-દેઢ (આરૂઢ) પ્રગટ થયેલો, (ચરિત્ર) રાગદ્વેષ અશુદ્ધ પરિણતિથી રહિત જીવનો જે ચારિત્રગુણ, તેના (વૈભવ) પ્રતાપના (વલાત્) સામર્થ્યથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—શુદ્ધ ચારિત્ર તથા શુદ્ધ જ્ઞાનચેતનાને એકવસ્તુપણું છે. કેવા છે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ? “રાગદ્વેષવિભાવમુક્તમહસઃ” (રાગદ્વેષ) જેટલી અશુદ્ધ પરિણતિ છે તે-રૂપ જે (વિભાવ) જીવનો વિકારભાવ, તેનાથી (મુક્ત) રહિત થયું છે (મહસઃ) શુદ્ધ જ્ઞાન જેમનું, એવા છે. વળી કેવા છે? “પૂર્વાગામિસમસ્તકર્મવિકલાઃ” (પૂર્વ) જેટલો અતીત કાળ, (આગામિ) જેટલો અનાગત કાળ, તે-સંબંધી (સમસ્ત) નાના પ્રકારના અસંખ્યાત લોકમાત્ર (કર્મ) રાગાદિરૂપ અથવા સુખ-દુઃખરૂપ અશુદ્ધચેતના-વિકલ્પ, તેનાથી (વિકલાઃ) સર્વથા રહિત છે. વળી કેવા છે? “તદાત્વોદયાત્ ભિન્નાઃ” (તદાત્વોદયાત્) વર્તમાન કાળમાં આવેલા ઉદયથી થયેલ છે જે શરીર, સુખ-દુઃખ, વિષયભોગસામગ્રી ઈત્યાદિ, તેનાથી (ભિન્નાઃ) પરમ ઉદાસીન છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવો ત્રિકાળસંબંધી કર્મની ઉદયસામગ્રીથી વિરક્ત થઈને શુદ્ધ ચેતનાને પામે છે—આસ્વાદે છે. ૩૧-૨૨૩.

(ઉપજાતિ)

**જ્ઞાનસ્ય સજ્જેતનયૈવ નિત્યં
પ્રકાશતે જ્ઞાનમતીવ શુદ્ધમ્ ।
અજ્ઞાનસજ્જેતનયા તુ ધાવન્
બોધસ્ય શુદ્ધિં નિરુણદ્ધિ બન્ધઃ ॥૩૨-૨૨૪॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—જ્ઞાનચેતનાનું ફળ તથા અજ્ઞાનચેતનાનું ફળ કહે છે: “નિત્યં” નિરંતર “જ્ઞાનસ્ય સજ્જેતનયા” રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ

વિના શુદ્ધ જીવસ્વરૂપના અનુભવરૂપ જે જ્ઞાનપરિણતિ, તેના વડે “અતીવ શુદ્ધમ્ જ્ઞાનમ્ પ્રકાશતે એવ” (અતીવ શુદ્ધમ્ જ્ઞાનમ્) સર્વથા નિરાવરણ કેવળજ્ઞાન (પ્રકાશતે) પ્રગટ થાય છે; [ભાવાર્થ આમ છે કે—કારણ સદૃશ કાર્ય થાય છે, તેથી શુદ્ધ જ્ઞાનને અનુભવતાં શુદ્ધ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે—એમ ઘટે છે.] (એવ) એમ જ છે નિશ્ચયથી. “તુ” તથા “અજ્ઞાનસજ્જેતનયા બન્ધઃ ધાવન્ બોધસ્ય શુદ્ધિં નિરુણદ્ધિ” (અજ્ઞાનસજ્જેતનયા) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ તથા સુખ-દુઃખાદિરૂપ જીવની અશુદ્ધ પરિણતિ વડે (બન્ધઃ ધાવન્) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધ અવશ્ય થતો થકો (બોધસ્ય શુદ્ધિં નિરુણદ્ધિ) કેવળજ્ઞાનની શુદ્ધતાને રોકે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જ્ઞાનચેતના મોક્ષનો માર્ગ, અજ્ઞાનચેતના સંસારનો માર્ગ. ૩૨-૨૨૪.

(આર્થ)

કૃતકારિતાનુમનનૈસ્ત્રિકાલવિષયં મનોવચનકાયૈઃ ।

પરિહત્ય કર્મ સર્વં પરમં નૈષ્કર્મ્યમવલમ્બે ॥૩૩-૨૨૫॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—કર્મચેતનારૂપ તથા કર્મફળચેતનારૂપ છે જે અશુદ્ધ પરિણતિ તેને મટાડવાનો અભ્યાસ કરે છે : “પરમં નૈષ્કર્મ્યમ્ અવલમ્બે” હું શુદ્ધ ચેતન્યસ્વરૂપ જીવ છું, સકળ કર્મની ઉપાધિથી રહિત એવું મારું સ્વરૂપ મને સ્વાનુભવ-પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ્યમાં આવે છે. શું વિચારીને? “સર્વં કર્મ પરિહત્ય” જેટલું દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ, નોકર્મ છે તે સમસ્તનું સ્વામિત્વ છોડીને. અશુદ્ધ પરિણતિનું વિવરણ—“ત્રિકાલવિષયં” એક અશુદ્ધ પરિણતિ અતીત કાળના વિકલ્પરૂપ છે જે ‘મેં આમ કર્યું, આમ ભોગવ્યું’ ઇત્યાદિરૂપ છે; એક અશુદ્ધ પરિણતિ આગામી કાળના વિષયરૂપ છે જે ‘આમ કરીશ, આમ કરવાથી આમ થશે’ ઇત્યાદિરૂપ છે; એક અશુદ્ધ પરિણતિ વર્તમાન વિષયરૂપ છે જે ‘હું દેવ, હું રાજા, મારે આવી સામગ્રી, મને આવું સુખ અથવા દુઃખ’ ઇત્યાદિરૂપ છે. એક આવો પણ વિકલ્પ છે કે : “કૃતિકારિતાનુમનનૈઃ” (કૃત) જે કંઈ પોતે હિંસાદિ ક્રિયા કરી હોય; (કારિત) જે, અન્ય જીવને ઉપદેશ દઈને, કરાવી હોય; (અનુમનનૈઃ) જે, કોઈએ સહજ જ કરેલી ક્રિયાથી સુખ માનવું હોય. તથા એક આવો પણ વિકલ્પ છે કે : “મનોવચનકાયૈઃ” મનથી ચિંતવવું, વચનથી બોલવું, કાયાથી

પ્રત્યક્ષપણે કરવું. આવા વિકલ્પોને પરસ્પર ફેલાવતાં ઓગણપચાસ ભેદ થાય છે, તે સમસ્ત જીવનું સ્વરૂપ નથી, પુદ્ગલકર્મના ઉદયથી થાય છે. ૩૩-૨૨૫.

ભૂતકાળનો વિચાર આ પ્રમાણે કરે છે—

**યદહમકાર્ષં યદચીકરં યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં મનસા
ચ વાચા ચ કાયેન ચ તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ।***

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તત્ દુષ્કૃતં મે મિથ્યા ભવતુ” (તત્ દુષ્કૃતમ્) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ અથવા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપિંડ, (મે મિથ્યા ભવતુ) સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ હોવાથી મેં પોતારૂપ અનુભવ્યાં તે અજ્ઞાનપણું થયું; સાંપ્રત (હવે) એવું અજ્ઞાનપણું જાઓ, ‘હું શુદ્ધસ્વરૂપ’ એવો અનુભવ હો. પાપના ઘણા ભેદ છે. તે કહે છે—“યત્ અહમ્ અકાર્ષં” (યત્) જે પાપ (અહમ્ અકાર્ષં) મેં પોતે કર્યું હોય, “યત્ અહમ્ અચીકરં” જે પાપ અન્યને ઉપદેશ દઈને કરાવ્યું હોય, તથા “યત્ અન્યં કુર્વન્તમ્ અપિ સમન્વજ્ઞાસિષં” જે સહજ જ કર્યું છે અન્ય કોઈએ તેમાં મેં સુખ માન્યું હોય, “મનસા” મનથી, “વાચા” વચનથી, “કાયેન” શરીરથી. આ બધું જીવનું સ્વરૂપ નથી, તેથી હું તો સ્વામી નથી; એનો સ્વામી તો પુદ્ગલકર્મ છે.—આવું સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ અનુભવે છે.

(આર્પિ)

મોહાદ્યદહમકાર્ષં સમસ્તમપિ કર્મ તત્પ્રતિક્રમ્ય ।

આત્મનિ ચૈતન્યાત્મનિ નિષ્કર્મણિ નિત્યમાત્મના વર્તે ॥૩૪-૨૨૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અહમ્ આત્મના આત્મનિ વર્તે” (અહમ્) ચેતનામાત્ર સ્વરૂપ છું જે ‘હું’ વસ્તુ, તે હું (આત્મના) પોતાથી (આત્મનિ વર્તે) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિ ત્યાગીને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અનુભવરૂપ પ્રવર્તું છું. કેવો છે આત્મા અર્થાત્ પોતે? “નિત્યમ્ ચૈતન્યાત્મનિ” (નિત્યમ્) સર્વ કાળ (ચૈતન્યાત્મનિ) જ્ઞાનમાત્રસ્વરૂપ છે. વળી કેવો છે? “નિષ્કર્મણિ” સમસ્ત કર્મની ઉપાધિથી રહિત

★ શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ-ટીકાનો આ ભાગ ગદ્યરૂપ છે, પદ્યરૂપ અર્થાત્ કળશરૂપ નથી, તેથી તેને પદ્યાંક આપવામાં આવ્યો નથી.

છે. શું કરતો થકો આમ પ્રવર્તું છું? “તત્ સમસ્તં કર્મ પ્રતિક્રમ્ય” પહેલાં કર્યું હોય જે કાંઈ અશુદ્ધપણારૂપ કર્મ તેને પ્રતિક્રમીને—ત્યાગીને. ક્યું કર્મ? “યત્ અહમ્ અકાર્ષ” જે પોતે કર્યું હોય. શા કારણથી? “મોહાત્” શુદ્ધ સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ હોઈને કર્મના ઉદયે આત્મબુદ્ધિ હોવાથી. ૩૪-૨૨૬.

વર્તમાન કાળની આલોચના આ પ્રમાણે છે—

**ન કરોમિ ન કારયામિ ન કુર્વન્તમપ્યન્યં સમનુજાનામિ
મનસા ચ વાચા ચ કાયેન ચેતિ ।***

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ન કરોમિ” વર્તમાન કાળમાં થાય છે જે રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ અથવા જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલકર્મબંધ, તેને હું કરતો નથી, [ભાવાર્થ આમ છે કે—મારું સ્વામિત્વપણું નથી એમ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ અનુભવે છે.] “ન કારયામિ” અન્યને ઉપદેશ દઈને કરાવતો નથી, “અન્યં કુર્વન્તમ્ અપિ ન સમનુજાનામિ” પોતાથી સહજ અશુદ્ધપણારૂપ પરિણમે છે જે કોઈ જીવ તેમાં હું સુખ માનતો નથી, (મનસા) મનથી, (વાચા) વચનથી, (કાયેન) શરીરથી. સર્વથા વર્તમાન કર્મનો મારે ત્યાગ છે.

(આર્થ)

મોહવિલાસવિજૃમ્ભિતમિદમુદયત્કર્મ સકલમાલોચ્ય ।

આત્મનિ ચૈતન્યાત્મનિ નિષ્કર્મણિ નિત્યમાત્મના વર્તે ॥૩૫-૨૨૭॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અહં આત્મના આત્મનિ નિત્યમ્ વર્તે” (અહં) હું (આત્મના) પરદ્રવ્યની સહાય વિના પોતાની સહાયથી (આત્મનિ) પોતામાં (વર્તે) સર્વથા ઉપાદેય બુદ્ધિથી પ્રવર્તું છું. શું કરીને? “ઇદમ્ સકલમ્ કર્મ ઉદયત્ આલોચ્ય” (ઇદમ્) વર્તમાનમાં ઉપસ્થિત (સકલમ્ કર્મ) જેટલું અશુદ્ધપણું અથવા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપિંડરૂપ પુદ્ગલ કે જે (ઉદયત્) વર્તમાન કાળમાં ઉદયરૂપ છે, તેને (આલોચ્ય) આલોચીને અર્થાત્ ‘શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ નથી’ એમ વિચાર કરતાં તેનું સ્વામિત્વપણું છોડીને. કેવું છે

★ જુઓ પદટિપ્પણ પૃ. ૨૧૪.

કર્મ? “મોહવિલાસવિજૃમ્ભિતમ્” (મોહ) મિથ્યાત્વના (વિલાસ) પ્રભુત્વપણા વડે (વિજૃમ્ભિતમ્) પ્રસર્યું છે. કેવો છું હું આત્મા? “ચૈતન્યાત્મનિ” શુદ્ધ ચેતનામાત્રસ્વરૂપ છું. વળી કેવો છું? “નિષ્કર્મણિ” સમસ્ત કર્મની ઉપાધિથી રહિત છું. ૩૫-૨૨૭.

ભવિષ્યના કર્મનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે—

**ન કરિષ્યામિ ન કારયિષ્યામિ ન કુર્વન્તમપ્યન્યં સમનુ-
જ્ઞાસ્યામિ મનસા ચ વાચા ચ કાયેન ચેતિ ।***

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ન કરિષ્યામિ” હું આગામી કાળમાં રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામો કરીશ નહિ, “ન કારયિષ્યામિ” કરાવીશ નહિ, “અન્યં કુર્વન્તમ્ ન સમનુજ્ઞાસ્યામિ” (અન્યં કુર્વન્તમ્) સહજ જ અશુદ્ધ પરિણતિને કરે છે જે કોઈ જીવ તેને (ન સમનુજ્ઞાસ્યામિ) અનુમોદન કરીશ નહિ, “મનસા” મનથી, “વાચા” વચનથી, “કાયેન” શરીરથી.

(આપી)

પ્રત્યાખ્યાય ભવિષ્યત્કર્મ સમસ્તં નિરસ્તસમ્મોહઃ ।

આત્મનિ ચૈતન્યાત્મનિ નિષ્કર્મણિ નિત્યમાત્મના વર્તે ॥૩૬-૨૨૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“નિરસ્તસમ્મોહઃ આત્મના આત્મનિ નિત્યમ્ વર્તે” (નિરસ્ત) ગઈ છે (સમ્મોહઃ) મિથ્યાત્વરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ જેની એવો છું જે હું તે (આત્મના) પોતાના જ્ઞાનના બળથી (આત્મનિ) પોતાના સ્વરૂપમાં (નિત્યમ્ વર્તે) નિરંતર અનુભવરૂપ પ્રવર્તું છું. કેવો છે આત્મા અર્થાત્ પોતે? “ચૈતન્યાત્મનિ” શુદ્ધ ચેતનામાત્ર છે. વળી કેવો છે? “નિષ્કર્મણિ” સમસ્ત કર્મની ઉપાધિથી રહિત છે. શું કરીને આત્મામાં પ્રવર્તું છું? “ભવિષ્યત્ સમસ્તં કર્મ પ્રત્યાખ્યાય” (ભવિષ્યત્) આગામી કાળ સંબંધી (સમસ્તં કર્મ) જેટલા રાગાદિ અશુદ્ધ વિકલ્પો છે તે (પ્રત્યાખ્યાય) શુદ્ધ સ્વરૂપથી અન્ય છે એમ જાણી અંગીકારરૂપ સ્વામિત્વને છોડીને. ૩૬-૨૨૮.

★ જુઓ પદટિપ્પણ પૃ. ૨૧૪.

(ઉપજાતિ)

સમસ્તમિત્યેવમપાસ્ય કર્મ
ત્રૈકાલિકં શુદ્ધનયાવલમ્બી ।
વિલીનમોહો રહિતં વિકારૈ-
શ્ચિન્માત્રમાત્માનમથાવલમ્બે ॥૩૭-૨૨૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અથ વિલીનમોહઃ ચિન્માત્રમ્ આત્મનમ્ અવલમ્બે” (અથ) અશુદ્ધ પરિણતિના મટવા ઉપરાન્ત (વિલીનમોહઃ) મૂળથી મટ્યો છે મિથ્યાત્વપરિણામ જેનો એવો હું (ચિન્માત્રમ્ આત્માનમ્ અવલમ્બે) જ્ઞાનસ્વરૂપ જીવવસ્તુને નિરંતર આસ્વાદું છું. કેવી આસ્વાદું છું? “વિકારૈઃ રહિતં” જે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિથી રહિત છે એવી. કેવો છું હું? “શુદ્ધનયાવલમ્બી” (શુદ્ધનય) શુદ્ધ જીવવસ્તુને (અવલમ્બી) અવલંબું છું—એવો છું. શું કરતો થકો એવો છું? “इत्येवम् समस्तम् कर्म अपास्य” (इति एवम्) પૂર્વોક્ત પ્રકારે (સમસ્તમ્ કર્મ) જેટલાં છે જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ, રાગાદિ ભાવકર્મ, તેમને (અપાસ્ય) જીવથી ભિન્ન જાણીને—સ્વીકારનો ત્યાગ કરીને. કેવું છે રાગાદિ કર્મ? “ત્રૈકાલિકં” અતીત-અનાગત-વર્તમાન કાળ સંબંધી છે. ૩૭-૨૨૯.

(આર્થ)

વિગલન્તુ કર્મવિષતરુફલાનિ મમ ભુક્તિમન્તરેણૈવ ।
સજ્વેતયેઽહમચલં ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમ્ ॥૩૮-૨૩૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અહમ્ આત્માનં સજ્વેતયે” હું શુદ્ધ ચિદ્રૂપને—પોતાને આસ્વાદું છું. કેવો છે આત્મા અર્થાત્ પોતે? “ચૈતન્યાત્માનમ્” જ્ઞાનસ્વરૂપમાત્ર છે. વળી કેવો છે? “અચલં” પોતાના સ્વરૂપથી સ્થલિત નથી. અનુભવનું ઈળ કહે છે—“કર્મવિષતરુફલાનિ મમ ભુક્તિમ્ અન્તરેણ એવ વિગલન્તુ” (કર્મ) જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલપિંડરૂપ છે જે (વિષતરુ) વિષનું વૃક્ષ—કેમ કે ચૈતન્ય પ્રાણનું ઘાતક છે—તેનાં (ફલાનિ) ઈળ અર્થાત્ ઉદયની સામગ્રી (મમ ભુક્તિમ્ અન્તરેણ એવ) મારા ભોગવ્યા વિના જ (વિગલન્તુ) મૂળથી સત્તા સહિત નષ્ટ હો. ભાવાર્થ આમ છે કે

કર્મના ઉદયે છે જે સુખ અથવા દુઃખ, તેનું નામ છે કર્મફળયેતના, તેનાથી ભિન્ન-સ્વરૂપ આત્મા—એમ જાણીને સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ અનુભવ કરે છે. ૩૮-૨૩૦.

(વસન્તતિલકા)

નિઃશેષકર્મફલસંન્યસનાન્મમૈવં

સર્વક્રિયાન્તરવિહારનિવૃત્તવૃત્તેઃ ।

ચૈતન્યલક્ષ્મ ભજતો ભૃશમાત્મતત્ત્વં

કાલાવલીયમચલસ્ય વહત્વનન્તા ॥૩૬-૨૩૧॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“મમ એવં અનન્તા કાલાવલી વહતુ” (મમ) મને (એવં) કર્મયેતના-કર્મફળયેતનાથી રહિતપણે, શુદ્ધ જ્ઞાનયેતના સહિત બિરાજમાનપણે (અનન્તા કાલાવલી વહતુ) અનંત કાળ એમ જ પૂરો હો. ભાવાર્થ આમ છે કે કર્મયેતના-કર્મફળયેતના હેય, જ્ઞાનયેતના ઉપાદેય. કેવો છું હું? “સર્વક્રિયાન્તરવિહારનિવૃત્તવૃત્તેઃ” (સર્વ) અનંત એવી (ક્રિયાન્તર)—શુદ્ધ જ્ઞાનયેતનાથી અન્ય—કર્મના ઉદયે અશુદ્ધ પરિણતિ, તેમાં (વિહાર) વિભાવરૂપ પરિણમે છે જીવ, તેનાથી (નિવૃત્ત) રહિત એવી છે (વૃત્તેઃ) જ્ઞાનયેતનામાત્ર પ્રવૃત્તિ જેની, એવો છું. શા કારણથી એવો છું? “નિઃશેષકર્મફલસંન્યસનાત્” (નિઃશેષ) સમસ્ત (કર્મ) જ્ઞાનાવરણાદિનાં (ફલ) ફળના અર્થાત્ સંસાર સંબંધી સુખ-દુઃખના (સંન્યસનાત્) સ્વામિત્વપણાના ત્યાગના કારણે. વળી કેવો છું? “ભૃશમ્ આત્મતત્ત્વં ભજતઃ” (ભૃશમ્) નિરંતર (આત્મતત્ત્વં) આત્મતત્ત્વનો અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુનો (ભજતઃ) અનુભવ છે જેને, એવો છું. કેવું છે આત્મતત્ત્વ? “ચૈતન્યલક્ષ્મ” શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. વળી કેવો છું? “અચલસ્ય” આગામી અનંત કાળ સ્વરૂપથી અમિટ (—અટળ) છું. ૩૯-૨૩૧.

(વસન્તતિલકા)

યઃ પૂર્વભાવકૃતકર્મવિષદ્રુમાણાં

ભુક્તે ફલાનિ ન ખલુ સ્વત એવ તૃપ્તઃ ।

આપાતકાલરમણીયમુદર્કરમ્યં

નિષ્કર્મશર્મમયમેતિ દશાન્તરં સઃ ॥૪૦-૨૩૨॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“યઃ ખલુ પૂર્વભાવકૃતકર્મવિષદ્રુમાણાં ફલાનિ ન મુદ્કત્તે” (યઃ) જે કોઈ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (ખલુ) સમ્યક્ત્વ ઊપજયા વિના (પૂર્વભાવ) મિથ્યાત્વભાવ વડે (કૃત) ઉપાર્જિત (કર્મ) જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલપિંડરૂપી (વિષદ્રુમ) ચૈતન્યપ્રાણઘાતક વિષવૃક્ષનાં (ફલાનિ) ફળને અર્થાત્ સંસાર સંબંધી સુખ-દુઃખને (ન મુદ્કત્તે) ભોગવતો નથી; [ભાવાર્થ આમ છે કે સુખ-દુઃખનો જ્ઞાયકમાત્ર છે, પરંતુ પરદ્રવ્યરૂપ જાણીને રંજિત નથી.] કેવો છે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ? “સ્વતઃ એવ તૃપ્તઃ” શુદ્ધ સ્વરૂપને અનુભવતાં થાય છે જે અતીન્દ્રિય સુખ, તેનાથી તૃપ્ત અર્થાત્ સમાધાનરૂપ છે; “સઃ દશાન્તરં એતિ” (સઃ) તે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (દશાન્તરં) નિષ્કર્મ-અવસ્થારૂપ નિર્વાણપદને (એતિ) પામે છે. કેવી છે દશાંતર? “આપાતકાલરમણીયમ્” વર્તમાન કાળમાં અનંત સુખરૂપ બિરાજમાન છે, “ઉદર્કરમ્યં” આગામી અનંત કાળ સુધી સુખરૂપ છે. વળી કેવી છે અવસ્થાન્તર? “નિષ્કર્મશર્મમયમ્” સકળ કર્મનો વિનાશ થતાં પ્રગટ થાય છે જે દ્રવ્યના સહજભૂત અતીન્દ્રિય અનંત સુખ, તે-મય છે—તેની સાથે એક સત્તારૂપ છે. ૪૦-૨૩૨.

(સ્ત્રગ્ધરા)

અત્યન્તં ભાવયિત્વા વિરતિમવિરતં કર્મણસ્તત્ફલાઞ્ચ

પ્રસ્પષ્ટં નાટયિત્વા પ્રલયનમખિલાજ્ઞાનસજ્જ્વેતનાયાઃ ।

પૂર્ણં કૃત્વા સ્વભાવં સ્વરસપરિગતં જ્ઞાનસજ્જ્વેતનાં સ્વાં

સાનન્દં નાટયન્તઃ પ્રશમરસમિતઃ સર્વકાલં પિબન્તુ ॥૪૧-૨૩૩॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ઇતઃ પ્રશમરસમ્ સર્વકાલં પિબન્તુ” (ઇતઃ) અહીંથી શરૂ કરીને (સર્વકાલં) આગામી અનંત કાળ પર્યન્ત (પ્રશમરસમ્ પિબન્તુ) અતીન્દ્રિય સુખને આસ્વાદો. તે કોણ? “સ્વાં જ્ઞાનસજ્જ્વેતનાં સાનન્દં નાટયન્તઃ” (સ્વાં) પોતાસંબંધી છે જે (જ્ઞાનસજ્જ્વેતનાં) શુદ્ધ જ્ઞાનમાત્ર પરિણતિ, તેને (સાનન્દં નાટયન્તઃ) આનંદ સહિત નચાવે છે અર્થાત્ અતીન્દ્રિય સુખ સહિત જ્ઞાનચેતનારૂપે પરિણમે છે, એવા છે જે જીવ તે. શું કરીને? “સ્વભાવં પૂર્ણં કૃત્વા” (સ્વભાવં) સ્વભાવ અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન તેને, (પૂર્ણ કૃત્વા) આવરણ સહિત હતું તે નિરાવરણ કર્યું. કેવો

છે સ્વભાવ? “સ્વરસપરિગતં” ચેતનારસનું નિધાન છે. વળી શું કરીને? “કર્મણઃ ચ તત્ફલાત્ અત્યન્તં વિરતિમ્ ભાવયિત્વા” (કર્મણઃ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી (ચ) અને (તત્ફલાત્) કર્મનાં ફળ સુખ-દુઃખથી (અત્યન્તં) અતિશયપણે (વિરતિમ્) વિરતિને અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વરૂપથી ભિન્ન છે એવો અનુભવ થતાં સ્વામિત્વપણાના ત્યાગને (ભાવયિત્વા) ભાવીને અર્થાત્ એવો સર્વથા નિશ્ચય કરીને; “અવિરતં” જે પ્રકારે એક સમયમાત્ર ખંડ ન પડે તે પ્રકારે સર્વ કાળ. વળી શું કરીને? “અખિલાજ્ઞાનસંચેતનાયાઃ પ્રલયનમ્ પ્રસ્પષ્ટં નાટયિત્વા” સર્વ મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિનો ભલા પ્રકારે વિનાશ કરીને. ભાવાર્થ આમ છે કે—મોહ-રાગ-દ્વેષપરિણતિ વિનશે છે, શુદ્ધ જ્ઞાનચેતના પ્રગટ થાય છે, અતીન્દ્રિય સુખરૂપે જીવ પરિણમે છે;—આટલું કાર્ય જ્યારે થાય છે ત્યારે એકીસાથે જ થાય છે. ૪૧-૨૩૩.

(વંશસ્થ)

**इतः पदार्थप्रथनावगुण्ठनाद्-
विना कृतेरेकमनाकुलं ज्वलत् ।
समस्तवस्तुव्यतिरेकनिश्चयाद्-
विवेचितं ज्ञानमिहावतिष्ठते ॥४२-२३४॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“इतः इह ज्ञानम् अवतिष्ठते” (इतः) अज्ञान-चेतनानो विनाश थवा उपरान्त (इह) आगामी सर्व काल (ज्ञानम्) शुद्ध ज्ञानमात्र जिववस्तु (अवतिष्ठते) भिराजमान प्रवर्ते છે. કેવું છે જ્ઞાન (—જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ)? “विवेचितं” સર્વ કાળ સમસ્ત પરદ્રવ્યથી ભિન્ન છે. શા કારણથી આવું જાણ્યું? “समस्तवस्तुव्यतिरेकनिश्चयात्” (समस्तवस्तु) જેટલી પરદ્રવ્યની ઉપાધિ છે તેનાથી (व्यतिरेक) સર્વથા ભિન્નરૂપ એવી છે (निश्चयात्) અવશ્ય દ્રવ્યની શક્તિ, તેના કારણે. કેવું છે જ્ઞાન? “एकम्” સમસ્ત ભેદ-વિકલ્પથી રહિત છે. વળી કેવું છે? “अनाकुलं” અનાકુલત્વલક્ષણ છે અતીન્દ્રિય સુખ, તેના સહિત ભિરાજમાન છે. વળી કેવું છે? “ज्वलत्” સર્વ કાળ પ્રકાશમાન છે. આવું કેમ છે? “पदार्थप्रथनावगुण्ठनात् विना” (पदार्थ) જેટલા વિષય, તેમનો (प्रथना)

વિસ્તાર—પાંચ વર્ણ, પાંચરસ, બે ગંધ, આઠ સ્પર્શ, શરીર-મન-વચન, સુખ-દુઃખ ઈત્યાદિ—તેની (અવગુણનાત્) માળારૂપ ગુંથણી, તેનાથી (વિના) રહિત છે અર્થાત્ સર્વ માળાથી ભિન્ન છે જીવવસ્તુ. કેવી છે વિષયમાળા? “કૃતેઃ” પુદ્ગલદ્રવ્યના પર્યાયરૂપ છે. ૪૨-૨૩૪.

(શાદ્દલવિકીરિત)

અન્યેભ્યો વ્યતિરિક્તમાત્મનિયતં વિભ્રત્પૃથક્વસ્તુતા-

માદાનોઙ્ઙનશૂન્યમેતદમલં જ્ઞાનં તથાવસ્થિતમ્ ।

મધ્યાઘન્તવિભાગમુક્તસહજસ્ફારપ્રભાભાસુરઃ

શુદ્ધજ્ઞાનઘનો યથાઽસ્ય મહિમા નિત્યોદિતસ્તિષ્ઠતિ ॥૪૩-૨૩૫॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“એતત્ જ્ઞાનં તથા અવસ્થિતં યથા અસ્ય મહિમા નિત્યોદિતઃ તિષ્ઠતિ” (એતત્ જ્ઞાનમ્) શુદ્ધ જ્ઞાન (તથા અવસ્થિતમ્) તે પ્રકારે પ્રગટ થયું કે (યથા અસ્ય મહિમા) જે પ્રકારે શુદ્ધ જ્ઞાનનો પ્રકાશ (નિત્યોદિતઃ તિષ્ઠતિ) આગામી અનંત કાળ પર્યન્ત અવિનશ્ચર જેવો છે તેવો જ રહેશે. કેવું છે જ્ઞાન? “અમલં” જ્ઞાનાવરણકર્મભળથી રહિત છે. વળી કેવું છે જ્ઞાન? “આદાનોઙ્ઙન-શૂન્યમ્” (આદાન) પરદ્રવ્યનું ગ્રહણ, (ઙ્ઙન) સ્વસ્વરૂપનો ત્યાગ, તેમનાથી (શૂન્યમ્) રહિત છે. વળી કેવું છે જ્ઞાન? “પૃથક્ વસ્તુતામ્ વિભ્રત્” સકળ પરદ્રવ્યથી ભિન્ન સત્તારૂપ છે. વળી કેવું છે? “અન્યેભ્યઃ વ્યતિરિક્તમ્” કર્મના ઉદયથી છે જેટલા ભાવ, તેમનાથી ભિન્ન છે. વળી કેવું છે? “આત્મનિયતં” પોતાના સ્વરૂપથી અમિટ (-અટળ) છે. કેવો છે જ્ઞાનનો મહિમા? “મધ્યાઘન્તવિભાગમુક્ત-સહજસ્ફારપ્રભાભાસુરઃ” (મધ્ય) વર્તમાન, (આદિ) પહેલો, (અન્ત) આગામી—એવા (વિભાગ) વિભાગથી અર્થાત્ ભેદથી (મુક્ત) રહિત (સહજ) સ્વભાવરૂપ (સ્ફારપ્રભા) અનંત જ્ઞાનશક્તિથી (ભાસુરઃ) સાક્ષાત્ પ્રકાશમાન છે. વળી કેવો છે? “શુદ્ધજ્ઞાનઘનઃ” ચેતનાનો સમૂહ છે. ૪૩-૨૩૫.

(ઉપજાતિ)

उन्मुक्तमुन्मोच्यमशेषतस्तत्
 तथात्तमादेयमशेषतस्तत् ।
 यदात्मनः संहतसर्वशक्तेः
 पूर्णस्य संधारणमात्मनीह ॥४४-२३६॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“યત્ આત્મનઃ ઇહ આત્મનિ સન્ધારણમ્” (યત્ જે (આત્મનઃ) પોતાના જીવનું (ઇહ આત્મનિ) પોતાના સ્વરૂપમાં (સન્ધારણમ્) સ્થિર થવું છે “તત્” તે જ માત્ર, “ઉન્મોચ્યમ્ ઉન્મુક્તમ્” જેટલું હેયપણે છોડવાનું હતું તે બધું છૂટ્યું, “અશેષતઃ” કાંઈ છોડવાને માટે બાકી રહ્યું નહિ; “તથા તત્ આદેયમ્ અશેષતઃ આત્તમ્” (તથા) તે જ પ્રકારે (તત્ આદેયમ્) જે કાંઈ ગ્રહવાનું હતું (અશેષતઃ આત્તમ્) તે સમસ્ત ગ્રહ્યું. ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ સર્વ કાર્યસિદ્ધિ. કેવો છે આત્મા? “સંહતસર્વશક્તેઃ” (સંહત) વિભાવરૂપ પરિણમ્યા હતા તે જ થયા છે સ્વભાવરૂપ—એવા છે (સર્વશક્તેઃ) અનંત ગુણ જેના, એવો છે. વળી કેવો છે? “પૂર્ણસ્ય” જેવો હતો તેવો પ્રગટ થયો. ૪૪-૨૩૬.

(અનુષ્ટુપ)

व्यतिरिक्तं परद्रव्यादेवं ज्ञानमवस्थितम् ।
 कथमाहारकं तत्स्याद्येन देहोऽस्य शङ्क्यते ॥४५-२३७॥*

શ્લોકાર્થ :—“એવં” આમ (પૂર્વોક્ત રીતે) “જ્ઞાનમ્ પરદ્રવ્યાત્ વ્યતિરિક્તં અવસ્થિતમ્” જ્ઞાન પરદ્રવ્યથી જુદું અવસ્થિત (-નિશ્ચળ રહેલું) છે; “તત્” તે (જ્ઞાન) “આહારકં” આહારક (અર્થાત્ કર્મ-નોકર્મરૂપ આહાર કરનારું) “કથમ્ સ્યાત્” કેમ હોય “યેન” કે જેથી “અસ્ય દેહઃ શંક્યતે” તેને દેહની શંકા

★ પં. શ્રી રાજમલજી કૃત ટીકામાં આ શ્લોક નથી. તેથી ગુજરાતી સમયસારમાંથી આ શ્લોક અર્થ સહિત લઈને અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

કરાય? (જ્ઞાનને દેહ હોઈ શકે જ નહિ, કારણ કે તેને કર્મ-નોકર્મરૂપ આહાર જ નથી.) ૪૫-૨૩૭.

(અનુષ્ટુપ)

एवं ज्ञानस्य शुद्धस्य देह एव न विद्यते ।

ततो देहमयं ज्ञातुर्न लिङ्गं मोक्षकारणम् ॥૪૬-૨૩૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તતઃ દેહમયં લિંગં જ્ઞાતુઃ મોક્ષકારણમ્ ન” (તતઃ) તે કારણથી (દેહમયં લિંગં) દ્રવ્યક્રિયારૂપ યતિપણું અથવા ગૃહસ્થપણું (જ્ઞાતુઃ) જીવને (મોક્ષકારણમ્ ન) સકળકર્મક્ષયલક્ષણ મોક્ષનું કારણ તો નથી. શા કારણથી? કારણ કે “એવં શુદ્ધસ્ય જ્ઞાનસ્ય” પૂર્વોક્ત પ્રકારે સાધ્યો છે જે શુદ્ધસ્વરૂપ જીવ તેને “દેહઃ એવ ન વિદ્યતે” શરીર જ નથી અર્થાત્ શરીર છે તે પણ જીવનું સ્વરૂપ નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ દ્રવ્યક્રિયાને મોક્ષનું કારણ માને છે તેને સમજાવ્યો છે. ૪૬-૨૩૮.

(અનુષ્ટુપ)

दर्शनज्ञानचारित्रत्रयात्मा तत्त्वमात्मनः ।

एक एव सदा सेव्यो मोक्षमार्गो मुमुक्षुणा ॥૪૭-૨૩૯॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“મુમુક્ષુણા એકઃ એવ મોક્ષમાર્ગઃ સદા સેવ્યઃ” (મુમુક્ષુણા) મોક્ષને ઉપાદેય અનુભવે છે એવો જે પુરુષ, તેણે (એકઃ એવ) શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ (મોક્ષમાર્ગઃ) મોક્ષમાર્ગ છે અર્થાત્ સકળ કર્મોના વિનાશનું કારણ છે એમ જાણીને (સદા સેવ્યઃ) નિરંતર અનુભવ કરવા યોગ્ય છે. તે મોક્ષમાર્ગ શું છે? “આત્મનઃ તત્ત્વમ્” આત્માનું તત્ત્વ અર્થાત્ શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ છે. વળી કેવું છે આત્મતત્ત્વ? “દર્શનજ્ઞાનચારિત્રત્રયાત્મા” સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર, તે ત્રણ સ્વરૂપની એક સત્તા છે આત્મા (-સર્વસ્વ) જેનો, એવું છે. ૪૭-૨૩૯.

(શાદ્દલવિકીડિત)

एको मोक्षपथो य एष नियतो दृग्ज्ञप्तिवृत्त्यात्मक-
 स्तत्रैव स्थितिमेति यस्तमनिशं ध्यायेच्च तं चेतति ।
 तस्मिन्नेव निरन्तरं विहरति द्रव्यान्तराण्यस्पृशन्
 सोऽवश्यं समयस्य सारमचिरान्नित्योदयं विन्दति ॥४८-२४०॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“સઃ નિત્યોદયં સમયસ્ય સારમ્ અચિરાત્ અવશ્યં વિન્દતિ” (સઃ) એવો છે જે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ તે, (નિત્યોદયં) નિત્ય ઉદયરૂપ (સમયસ્ય સારમ્) સમયના સારને અર્થાત્ સકળ કર્મનો વિનાશ કરીને પ્રગટ થયું છે જે શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર તેને (અચિરાત્) ઘણા જ થોડા કાળમાં (અવશ્યં વિન્દતિ) સર્વથા આસ્વાદે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત થાય છે. કેવો છે? “યઃ તત્ર એવ સ્થિતિમ્ એતિ” (યઃ) જે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ (તત્ર) શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુમાં (એવ) એકાગ્ર થઈને (સ્થિતિમ્ એતિ) સ્થિરતા કરે છે, “ચ તં અનિશં ધ્યાયેત્” (ચ) તથા (તં) શુદ્ધ ચિદ્રૂપને (અનિશં ધ્યાયેત્) નિરંતર અનુભવે છે, “ચ તં ચેતતિ” (તં ચેતતિ) વારંવાર તે શુદ્ધસ્વરૂપનું સ્મરણ કરે છે (ચ) અને “તસ્મિન્ એવ નિરન્તરં વિહરતિ” (તસ્મિન્) શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાં (એવ) એકાગ્ર થઈને (નિરન્તરં વિહરતિ) અખંડધારાપ્રવાહરૂપ પ્રવર્તે છે. કેવો હોતો થકો? “દ્રવ્યાન્તરાણિ અસ્પૃશન્” જેટલી કર્મના ઉદયથી નાના પ્રકારની અશુદ્ધ પરિણતિ તેને સર્વથા છોડતો થકો. તે ચિદ્રૂપ કોણ છે? “યઃ એષઃ દૃગ્જ્ઞપ્તિવૃત્તાત્મકઃ” (યઃ એષઃ) જે આ જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ છે, (દૃગ્) દર્શન-(જ્ઞપ્તિ) જ્ઞાન-(વૃત્ત) ચારિત્ર તે જ છે (આત્મકઃ) સર્વસ્વ જેનું, એવો છે. વળી (તે ચિદ્રૂપ) કેવો છે? “મોક્ષપથઃ” જેને શુદ્ધસ્વરૂપ પરિણમતાં સકળ કર્મોનો ક્ષય થાય છે. વળી કેવો છે? “એકઃ” સમસ્ત વિકલ્પથી રહિત છે. વળી કેવો છે? “નિયતઃ” દ્રવ્યાર્થિકદેષ્ટિથી જોતાં જેવો છે તેવો જ છે, તેનાથી હીનરૂપ નથી, અધિક નથી. ૪૮-૨૪૦.

ये त्वेनं परिहृत्य संवृतिपथप्रस्थापितेनात्मना
 लिङ्गे द्रव्यमये वहन्ति ममतां तत्त्वावबोधच्युताः ।
 नित्योद्योतमखण्डमेकमतुलालोकं स्वभावप्रभा-
 प्राग्भारं समयस्य सारममलं नाद्यापि पश्यन्ति ते ॥४६-२४१॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તે સમયસ્ય સારમ્ અદ્યાપિ ન પશ્યન્તિ” (તે) આવો છે મિથ્યાદેષ્ટિ જીવરાશિ તે (સમયસ્ય સારમ્) સમયસારને અર્થાત્ સકળ કર્મથી વિમુક્ત છે જે પરમાત્મા તેને, (અદ્યાપિ) દ્રવ્યવ્રત ધારણ કર્યા છે, ઘણાંય શાસ્ત્રો ભણ્યો છે તોપણ, (ન પશ્યન્તિ) પામતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે નિર્વાણપદને પામતો નથી. કેવો છે સમયસાર? “નિત્યોદ્યોતમ્” સર્વ કાળ પ્રકાશમાન છે. વળી કેવો છે? “અખણ્ડમ્” જેવો હતો તેવો છે. વળી કેવો છે? “એકમ્” નિર્વિકલ્પ સત્તારૂપ છે. વળી કેવો છે? “અતુલालોકં” જેની ઉપમાનું દેષ્ટાન્ત ત્રણ લોકમાં કોઈ નથી. વળી કેવો છે? “સ્વભાવપ્રભાપ્રાગ્ભારં” (સ્વભાવ) ચેતનાસ્વરૂપ, તેના (પ્રભા) પ્રકાશનો (પ્રાગ્ભારં) એક પુંજ છે. વળી કેવો છે? “અમલં” કર્મમળથી રહિત છે. કેવો છે તે મિથ્યાદેષ્ટિ જીવરાશિ? “યે લિંગે મમતાં વહન્તિ” (યે) જે કોઈ મિથ્યાદેષ્ટિ જીવરાશિ (લિંગે) લિંગમાં અર્થાત્ દ્રવ્યક્રિયામાત્ર છે જે યતિપણું તેમાં (મમતાં વહન્તિ) ‘હું યતિ છું, મારી ક્રિયા મોક્ષમાર્ગ છે’ એવી પ્રતીતિ કરે છે. કેવું છે લિંગ? “દ્રવ્યમયે” શરીરસંબંધી છે—બાહ્ય ક્રિયામાત્રનું અવલંબન કરે છે. કેવા છે તે જીવ? “તત્ત્વાવબોધચ્યુતાઃ” (તત્ત્વ) જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ, તેનો (અવબોધ) પ્રત્યક્ષપણે અનુભવ, તેનાથી (ચ્યુતાઃ) અનાદિ કાળથી ભ્રષ્ટ છે. દ્રવ્યક્રિયા કરતા થકા પોતાને કેવા માને છે? “સંવૃત્તિપથપ્રસ્થાપિતેન આત્મના” (સંવૃત્તિપથ) મોક્ષમાર્ગમાં (પ્રસ્થાપિતેન આત્મના) પોતાને સ્થાપિત કર્યો છે અર્થાત્ ‘હું મોક્ષમાર્ગમાં ચડ્યો છું’ એવું માને છે, એવો અભિપ્રાય રાખીને ક્રિયા કરે છે. શું કરીને? “એનં પરિહૃત્ય” શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપનો અનુભવ છોડીને. ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ મોક્ષમાર્ગ છે એવી પ્રતીતિ કરતા નથી. ૪૯-૨૪૧.

(વિયોગિની)

વ્યવહારવિમૂઢદષ્ટયઃ પરમાર્થ કલયન્તિ નો જનાઃ ।

તુષબોધવિમુગ્ધબુદ્ધયઃ કલયન્તીહ તુષં ન તણ્ડુલમ્ ॥૫૦-૨૪૨॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“જનાઃ” કોઈ એવા છે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો કે જે “પરમાર્થ” ‘શુદ્ધ જ્ઞાન મોક્ષમાર્ગ છે’ એવી પ્રતીતિને “નો કલયન્તિ” અનુભવતા નથી. કેવા છે? “વ્યવહારવિમૂઢદષ્ટયઃ” (વ્યવહાર) દ્રવ્યક્રિયામાત્રમાં (વિમૂઢ) ‘ક્રિયા મોક્ષનો માર્ગ છે’ એવા મૂર્ખપણારૂપ જૂઠી છે (દષ્ટયઃ) પ્રતીતિ જેમની, એવા છે. દૃષ્ટાન્ત કહે છે : જેમ લોકમાં—વર્તમાન કર્મભૂમિમાં “તુષબોધવિમુગ્ધબુદ્ધયઃ જનાઃ” (તુષ) ધાનની ઉપરના તુષમાત્રના (બોધ) જ્ઞાનથી—એવા જ મિથ્યાજ્ઞાનથી (વિમુગ્ધ) વિકળ થઈ છે (બુદ્ધયઃ) મતિ જેમની, એવા છે (જનાઃ) કેટલાક મૂર્ખ લોક તેઓ, “ઙ્હ” વસ્તુ જેવી છે તેવી જ છે તોપણ, અજ્ઞાનપણાને લીધે “તુષં કલયન્તિ” તુષને અંગીકાર કરે છે, “તન્ડુલમ્ ન કલયન્તિ” ચાવલના મર્મને પામતા નથી; તેમ જે કોઈ ક્રિયામાત્રને મોક્ષમાર્ગ જાણે છે, આત્માના અનુભવથી શૂન્ય છે, તે પણ એવા જ જાણવા. ૫૦-૨૪૨.

(સ્વાગતા)

દ્રવ્યલિઙ્ગમમકારમીલિતૈ-

દૃશ્યતે સમયસાર એવ ન ।

દ્રવ્યલિઙ્ગમિહ યત્કિલાન્યતો

જ્ઞાનમેકમિદમેવ હિ સ્વતો ॥૫૧-૨૪૩॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“દ્રવ્યલિઙ્ગમમકારમીલિતૈઃ સમયસારઃ ન દૃશ્યતે એવ” (દ્રવ્યલિઙ્ગ) ક્રિયારૂપ યતિપણું, તેમાં (મમકાર) ‘હું યતિ, મારું યતિપણું મોક્ષનો માર્ગ’ એવો જે અભિપ્રાય, તેના વડે (મીલિતૈઃ) અંધ થયા છે અર્થાત્ પરમાર્થદૃષ્ટિથી શૂન્ય થયા છે જે પુરુષો, તેમને (સમયસારઃ) શુદ્ધ જીવવસ્તુ (ન દૃશ્યતે) પ્રાપ્તિગોચર નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે મોક્ષની પ્રાપ્તિ તેમને દુર્લભ છે. શા કારણથી? “યત્ દ્રવ્યલિઙ્ગમ્

इह अन्यतः, हि इदम् एकम् ज्ञानम् स्वतः” (यत्) कारण के (द्रव्यलिङ्गम्) क्रियारूप यतिपशुं, (इह) शुद्ध ज्ञाननो विचार करतां, (अन्यतः) जिवथी त्मिन् ए, पुद्गल-कर्मसंबंधी ए; तेथी द्रव्यलिङ्ग उेय ए; अने (हि) कारण के (इदं) अनुभवगोचर (एकं ज्ञानं) शुद्ध ज्ञानमात्र वस्तु (स्वतः) अेकला जिवनुं सर्वस्व ए; तेथी उपादेय ए, मोक्षनो मार्ग ए. भावार्थ आम ए के शुद्ध जिवना स्वरूपनो अनुभव अवश्य करवा योग्य ए. ५१-२४३.

(मादिनी)

अलमलमतिजल्पैर्दुर्विकल्पैरनल्पै-

रयमिह परमार्थश्चेत्यतां नित्यमेकः ।

स्वरसविसरपूर्णज्ञानविस्फूर्तिमात्रा-

न्न खलु समयसारादुत्तरं किञ्चिदस्ति ॥५२-२४४॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“इह अयम् एकः परमार्थः नित्यम् चेत्यतां” (इह) सर्व तात्पर्य अेवुं ए के (अयम् एकः परमार्थः) घणा प्रकारे क्त्वो ए तथापि क्डीशुं आ अेक परमार्थ अर्थात् शुद्ध जिवना अनुभवरूप अेकलुं मोक्षनुं कारण तेने (नित्यम् चेत्यतां)—अन्य जे नाना प्रकारना अभिप्राय ते समस्तने मटाडीने आ अेकने—नित्य अनुभवो. ते शो परमार्थ? “खलु समयसारात् उत्तरं किञ्चित् न अस्ति” (खलु) निश्चयथी (समयसारात्) समयसार समान अर्थात् शुद्ध जिवना स्वरूपना अनुभव समान (उत्तरं) द्रव्यक्रिया अथवा सिद्धान्तनुं ભણવું-લખવું ઈત્યાદિ (किञ्चित् न अस्ति) કાંઈ નથી અર્થાત્ શુદ્ધ જીવસ્વરૂપનો અનુભવ મોક્ષમાર્ગ સર્વથા એ, અન્ય સમસ્ત મોક્ષમાર્ગ સર્વથા નથી. કેવો એ સમયસાર? “स्वरसविसरपूर्णज्ञानविस्फूर्तिमात्रात्” (स्वरस) ચેતનાના (વિસર) પ્રવાહથી (પૂર્ણ) સંપૂર્ણ અેવા (જ્ઞાનવિસ્ફૂર્તિ) કેવળજ્ઞાનનું પ્રગટપશું, (માત્રાત્) અેવડું એ સ્વરૂપ જેનું, અેવો એ. હવે, આવો મોક્ષમાર્ગ એ, આનાથી અધિક કોઈ મોક્ષમાર્ગ કહે એ તે બહિરાત્મા એ, તે વર્જવામાં આવે એ—“अतिजल्पैः अलम् अलम्” (अतिजल्पैः) अति જલ્પથી અર્થાત્ બહુ બોલવાથી (अलम् अलम्) બસ કરો, બસ કરો; અહીં બે વાર કહેવાથી અત્યંત વર્જવામાં આવે એ કે ચુપ રહો, ચુપ રહો. કેવા એ અતિ જલ્પ? “दुर्विकल्पैः” જૂઠીથી પણ જૂઠી

ઊઠે છે ચિત્તકલ્લોલમાળા જેમાં, એવા છે. વળી કેવા છે? “અનલ્પૈઃ” શક્તિભેદથી અનન્ત છે. ૫૨-૨૪૪.

(અનુષ્ટુપ)

इदमेकं जगच्चक्षुरक्षयं याति पूर्णताम् ।

विज्ञानघनमानन्दमयमध्यक्षतां नयत् ॥५३-२४५॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“इदम् पूर्णताम् याति” શુદ્ધ જ્ઞાનપ્રકાશ પૂર્ણ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જે સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકારનો આરંભ કર્યો હતો તે પૂર્ણ થયો. કેવું છે શુદ્ધ જ્ઞાન? “एकं” નિર્વિકલ્પ છે. વળી કેવું છે? “जगच्चक्षुः” જેટલી જ્ઞેયવસ્તુ તે બધાંનું જ્ઞાતા છે. વળી કેવું છે? “अक्षयं” શાશ્વત છે. વળી કેવું છે?★ “विज्ञानघनम् अध्यक्षतां नयत्” (વિજ્ઞાન) જ્ઞાનમાત્રના (ઘનમ્) સમૂહરૂપ આત્મદ્રવ્યને (અધ્યક્ષતાં નયત્) પ્રત્યક્ષપણે અનુભવતું થકું. ૫૩-૨૪૫.

(અનુષ્ટુપ)

इतीदमात्मनस्तत्त्वं ज्ञानमात्रमवस्थितम् ।

अखण्डमेकमचलं स्वसंवेद्यमबाधितम् ॥५४-२४६॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“इदम् आत्मनः तत्त्वं ज्ञानमात्रम् अवस्थितम् इति” (इदम्) પ્રત્યક્ષ છે જે (आत्मनः तत्त्वम्) આત્માનું તત્ત્વ અર્થાત્ શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ તે (ज्ञानमात्रम् अवस्थितम्) શુદ્ધ ચેતનામાત્ર છે એમ નક્કી થયું;—(इति) પૂર્ણ નાટક સમયસાર શાસ્ત્ર કહેતાં આટલો સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થયો. ભાવાર્થ આમ છે કે ‘શુદ્ધ જ્ઞાનમાત્ર જીવદ્રવ્ય’ એમ કહેતો થકો ગ્રંથ સંપૂર્ણ થયો. કેવું છે આત્મતત્ત્વ? “अखण्डम्” અબાધિત છે. વળી કેવું છે? “एकम्” નિર્વિકલ્પ છે. વળી કેવું છે? “अचलं” પોતાના સ્વરૂપથી અમિટ (-અટળ) છે. વળી કેવું છે? “स्वसंवेद्यम्” જ્ઞાનગુણથી સ્વાનુભવ-ગોચર થાય છે, અન્યથા કોટિ યત્નો કરતાં ગ્રાહ્ય નથી. વળી કેવું છે? “अबाधितम्” સકળ કર્મથી ભિન્ન હોતાં કોઈ બાધા કરવાને સમર્થ નથી. ૫૪-૨૪૬.

❖ ❖ ❖

★ અહીં મૂળ પ્રતમાં, ‘आनन्दमयम्’ શબ્દ તથા તેનો અર્થ કરવો રહી ગયો છે.

- ૧૧ -

સ્યાદ્વાદ અધિકાર

(અનુષ્ટુપ)

**અત્ર સ્યાદ્વાદશુદ્ધ્યર્થ વસ્તુતત્ત્વવ્યવસ્થિતિઃ ।
ઉપાયોપેયભાવશ્ચ મનાગ્ભૂયોઽપિ ચિન્ત્યતે ॥૧-૨૪૭॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ભૂયઃ અપિ મનાક્ ચિન્ત્યતે” (ભૂયઃ અપિ) ‘જ્ઞાનમાત્ર જીવદ્રવ્ય’ એમ કહેતું થકું સમયસાર નામનું શાસ્ત્ર સમાપ્ત થયું; તદુપરાન્ત (મનાક્ ચિન્ત્યતે) કાંઈક થોડોક અર્થ બીજો કહે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે ગાથાસૂત્રના કર્તા છે કુંદકુંદાચાર્યદેવ, તેમના દ્વારા કથિત ગાથાસૂત્રનો અર્થ સંપૂર્ણ થયો. સાંપ્રત, ટીકાકર્તા છે અમૃતચંદ્રસૂરિ, તેમણે ટીકા પણ કહી; તદુપરાન્ત અમૃતચંદ્રસૂરિ કાંઈક કહે છે. શું કહે છે? “વસ્તુતત્ત્વવ્યવસ્થિતિઃ” (વસ્તુ) જીવદ્રવ્યનું (તત્ત્વ) જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપ (વ્યવસ્થિતિઃ) જે પ્રકારે છે તે પ્રકારે કહે છે. “ચ” વળી શું કહે છે? “ઉપાયોપેયભાવઃ” (ઉપાય) મોક્ષનું કારણ જે પ્રકારે છે તે પ્રકાર, (ઉપેયભાવઃ) સકળ કર્મનો વિનાશ થતાં જે વસ્તુ નિષ્પન્ન થાય છે તે પ્રકાર કહે છે. કહેવાનું પ્રયોજન શું તે કહે છે—“અત્ર સ્યાદ્વાદશુદ્ધ્યર્થ” (અત્ર) જ્ઞાનમાત્ર જીવદ્રવ્યમાં (સ્યાદ્વાદ) સ્યાદ્વાદ—એક સત્તામાં અસ્તિ-નાસ્તિ, એક-અનેક, નિત્ય-અનિત્ય ઈત્યાદિ અનેકાન્તપણું (શુદ્ધિ) જ્ઞાનમાત્ર જીવદ્રવ્યમાં જેવી રીતે ઘટે તેવી રીતે (અર્થ) કહેવાનો છે અભિપ્રાય જેમાં, એવા પ્રયોજનસ્વરૂપ કહે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ આશંકા કરે છે કે જૈનમત સ્યાદ્વાદમૂલક છે, અહીં તો ‘જ્ઞાનમાત્ર જીવદ્રવ્ય’ એમ કહ્યું, ત્યાં એમ કહેતાં એકાન્તપણું થયું, સ્યાદ્વાદ તો પ્રગટ થયો નહિ. ઉત્તર આમ છે કે ‘જ્ઞાનમાત્ર જીવદ્રવ્ય’ એમ કહેતાં અનેકાન્તપણું ઘટે છે. જે રીતે ઘટે છે તે રીતે અહીંથી શરૂ કરીને કહે છે, સાવધાન થઈને સાંભળો. ૧-૨૪૭.

**બાહ્યાર્થે: પરિપીતમુજ્જિતનિજપ્રવ્યક્તિરિક્તીભવદ્
વિશ્રાન્તં પરરૂપ એવ પરિતો જ્ઞાનં પશો: સીદતિ ।
યત્તત્તદિહ સ્વરૂપત ઇતિ સ્યાદ્વાદિનસ્તત્પુન-
દૂરોન્મગનઘનસ્વભાવભરત: પૂર્ણં સમુન્મજ્જતિ ॥૨-૨૪૮॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે જે જ્ઞાનમાત્ર જીવનું સ્વરૂપ છે તેમાં પણ ચાર પ્રશ્ન વિચારણીય છે. તે પ્રશ્ન ક્યા? એક તો પ્રશ્ન એવો કે જ્ઞાન જ્ઞેયના સહારાનું છે કે પોતાના સહારાનું છે? બીજો પ્રશ્ન એવો કે જ્ઞાન એક છે કે અનેક છે? ત્રીજો પ્રશ્ન એવો કે જ્ઞાન અસ્તિરૂપ છે કે નાસ્તિરૂપ છે? ચોથો પ્રશ્ન એવો કે જ્ઞાન નિત્ય છે કે અનિત્ય છે? તેનો ઉત્તર આમ છે કે જેટલી વસ્તુ છે તે બધી દ્રવ્યરૂપ છે, પર્યાયરૂપ છે; તેથી જ્ઞાન પણ દ્રવ્યરૂપ છે, પર્યાયરૂપ છે. તેનું વિવરણ—દ્રવ્યરૂપ કહેતાં નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ; પર્યાયરૂપ કહેતાં સ્વજ્ઞેય અથવા પરજ્ઞેયને જાણતું થકું જ્ઞેયની આકૃતિ-પ્રતિબિંબરૂપ પરિણમે છે જે જ્ઞાન. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞેયને જાણવારૂપ પરિણતિ જ્ઞાનનો પર્યાય, તેથી જ્ઞાનને પર્યાયરૂપથી કહેતાં જ્ઞાન જ્ઞેયના સહારાનું છે; (જ્ઞાનને) વસ્તુમાત્રથી કહેતાં પોતાના સહારાનું છે.—એક પ્રશ્નનું સમાધાન તો આ પ્રમાણે છે. બીજા પ્રશ્નનું સમાધાન આમ છે કે જ્ઞાનને પર્યાયમાત્રથી કહેતાં જ્ઞાન અનેક છે; વસ્તુમાત્રથી કહેતાં એક છે. ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આમ છે કે જ્ઞાનને પર્યાયરૂપથી કહેતાં જ્ઞાન નાસ્તિરૂપ છે; જ્ઞાનને વસ્તુરૂપથી વિચારતાં જ્ઞાન અસ્તિરૂપ છે. ચોથા પ્રશ્નનો ઉત્તર આમ છે કે જ્ઞાનને પર્યાયમાત્રથી કહેતાં જ્ઞાન અનિત્ય છે; વસ્તુમાત્રથી કહેતાં જ્ઞાન નિત્ય છે. આવા પ્રશ્ન કરવામાં આવતાં આ પ્રમાણે સમાધાન કરવું, સ્યાદ્વાદ આનું નામ છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ આવું જ છે, તથા આ પ્રમાણે સાધતાં વસ્તુમાત્ર સધાય છે. જે કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો વસ્તુને તે વસ્તુરૂપ છે તથા તે જ વસ્તુ પર્યાયરૂપ છે એમ માનતા નથી, સર્વથા વસ્તુરૂપ માને છે અથવા સર્વથા પર્યાયમાત્ર માને છે, તે જીવો એકાન્તવાદી મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે; કારણ કે વસ્તુમાત્ર માન્યા વિના

પર્યાયમાત્ર માનતાં પર્યાયમાત્ર પણ સધાતી નથી; ત્યાં અનેક પ્રકારે સાધન-બાધન છે, અવસર પ્રાપ્ત થયે કહીશું; અથવા પર્યાયરૂપ માન્યા વિના વસ્તુમાત્ર માનતાં વસ્તુમાત્ર પણ સધાતી નથી; ત્યાં પણ અનેક યુક્તિઓ છે, અવસર પ્રાપ્ત થયે કહીશું. તે બાબતમાં કોઈ મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ જ્ઞાનને પર્યાયરૂપ માને છે, વસ્તુરૂપ માનતો નથી; એવું માનતો થકો જ્ઞાનને જ્ઞેયના સહારાનું માને છે. તેના પ્રતિ સમાધાન આમ છે કે આ પ્રમાણે તો એકાન્તરૂપે જ્ઞાન સધાતું નથી, તેથી જ્ઞાન પોતાના સહારાનું છે; એમ કહે છે :—“**પશોઃ જ્ઞાનં સીદતિ**” (પશોઃ) એકાન્તવાદી મિથ્યાદેષ્ટિ જેવું માને છે કે જ્ઞાન પર જ્ઞેયના સહારાનું છે, ત્યાં એવું માનતાં (જ્ઞાન) જ્ઞાન અર્થાત્ શુદ્ધ જીવની સત્તા (સીદતિ) નષ્ટ થાય છે અર્થાત્ અસ્તિત્વપણું વસ્તુરૂપતાને પામતું નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે એકાન્તવાદીના કથનાનુસાર વસ્તુનો અભાવ સધાય છે, વસ્તુપણું સધાતું નથી; કારણ કે મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ આવું માને છે—કેવું છે જ્ઞાન? “**બાહ્યાર્થેઃ પરિપીતમ્**” (બાહ્યાર્થેઃ) જ્ઞેય વસ્તુઓ દ્વારા (પરિપીતમ્) સર્વ પ્રકારે ગળી જવામાં આવ્યું છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ એમ માને છે કે જ્ઞાન વસ્તુ નથી, જ્ઞેયથી છે; તે પણ તે જ ક્ષણે ઊપજે છે, તે જ ક્ષણે વિનશે છે. જેમ કે—ઘટજ્ઞાન ઘટના સદ્ભાવમાં છે; પ્રતીતિ એમ થાય છે કે જો ઘટ છે તો ઘટજ્ઞાન છે, જ્યારે ઘટ નહોતો ત્યારે ઘટજ્ઞાન નહોતું, જ્યારે ઘટ હશે નહિ ત્યારે ઘટજ્ઞાન હશે નહિ;—કોઈ મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ જ્ઞાનવસ્તુને નહિ માનતાં, જ્ઞાનને પર્યાયમાત્ર માનતાં આવું માને છે. વળી જ્ઞાનને કેવું માને છે? “**ઝજ્ઞિતનિજપ્રવ્યક્તિરિક્તીભવત્**” (ઝજ્ઞિત) મૂળથી નષ્ટ થઈ ગયું છે (નિજપ્રવ્યક્તિ) જ્ઞેયના જાણપણામાત્રથી ‘જ્ઞાન’ એવું પ્રાપ્ત થયેલું નામમાત્ર, તે કારણથી (રિક્તીભવત્) ‘જ્ઞાન’ એવા નામથી પણ વિનષ્ટ થઈ ગયું છે—એમ માને છે મિથ્યાદેષ્ટિ એકાન્તવાદી જીવ. વળી જ્ઞાનને કેવું માને છે? “**પરિતઃ પરરૂપે એવ વિશ્રાન્તં**” (પરિતઃ) મૂળથી માંડીને (પરરૂપે) જ્ઞેયવસ્તુરૂપ નિમિત્તમાં (એવ) એકાન્તથી (વિશ્રાન્તં) વિશ્રાન્ત થઈ ગયું—જ્ઞેયથી ઉત્પન્ન થયું, જ્ઞેયથી નષ્ટ થઈ ગયું. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેવી રીતે ભીંતમાં ચિતરામણ જ્યારે ભીંત નહોતી ત્યારે નહોતું, જ્યારે ભીંત છે ત્યારે છે, જ્યારે ભીંત હશે નહિ ત્યારે હશે નહિ; આથી પ્રતીતિ એવી ઊપજે છે કે ચિત્રના સર્વસ્વની કર્તા ભીંત છે; તેવી રીતે જ્યારે ઘટ છે ત્યારે ઘટજ્ઞાન છે,

જ્યારે ઘટ નહોતો ત્યારે ઘટજ્ઞાન નહોતું, જ્યારે ઘટ હશે નહિ ત્યારે ઘટજ્ઞાન હશે નહિ; આથી એવી પ્રતીતિ ઊપજે છે કે જ્ઞાનના સર્વસ્વનું કર્તા જ્ઞેય છે. કોઈ અજ્ઞાની એકાન્તવાદી આવું માને છે, તેથી એવા અજ્ઞાનીના મતમાં ‘જ્ઞાન વસ્તુ’ એવું પ્રાપ્ત થતું નથી. સ્યાદ્વાદીના મતમાં ‘જ્ઞાન વસ્તુ’ એવું પ્રાપ્ત થાય છે. “પુનઃ સ્યાદ્વાદિનઃ તત્ પૂર્ણ સમુન્મજ્જતિ” (પુનઃ) એકાન્તવાદી કહે છે એ રીતે નથી, સ્યાદ્વાદી કહે છે એ રીતે છે; (સ્યાદ્વાદિનઃ) એક સત્તાને દ્રવ્યરૂપ તથા પર્યાયરૂપ માને છે એવા જે સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવો તેમના મતમાં (તત્) જ્ઞાનવસ્તુ (પૂર્ણ) જેવી જ્ઞેયથી થતી કહી, વિનશતી કહી તેવી નથી, જેવી છે તેવી જ છે, જ્ઞેયથી ભિન્ન સ્વયંસિદ્ધ પોતાથી છે; (સમુન્મજ્જતિ) એકાન્તવાદીના મતમાં મૂળથી લોપ થઈ ગયું હતું તે જ જ્ઞાન સ્યાદ્વાદીના મતમાં જ્ઞાનવસ્તુરૂપે પ્રગટ થયું. ક્યા કારણથી પ્રગટ થયું? “દૂરોન્મગ્નઘનસ્વભાવભરતઃ” (દૂર) અનાદિથી (જન્મગ્ન) સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુરૂપ પ્રગટ છે એવું (ઘન) અમિટ (-અટળ) (સ્વભાવ) જ્ઞાનવસ્તુનું સહજ તેના (ભરતઃ)—ન્યાય કરતાં, અનુભવ કરતાં ‘આમ જ છે’ એવા—સત્ત્વપણાના કારણથી. કેવો ન્યાય, કેવો અનુભવ,—એ બંને જે પ્રકારે હોય છે તે કહે છે—“યત્ તત્ સ્વરૂપતઃ તત્ ઇતિ” (યત્) જે વસ્તુ (તત્) તે વસ્તુ (સ્વરૂપતઃ તત્) પોતાના સ્વભાવથી વસ્તુ છે (ઇતિ) એમ અનુભવતાં અનુભવ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, યુક્તિ પણ પ્રગટ થાય છે. અનુભવ નિર્વિકલ્પ છે. યુક્તિ એવી કે જ્ઞાનવસ્તુ દ્રવ્યરૂપે વિચારતાં પોતાના સ્વરૂપે છે, પર્યાયરૂપે વિચારતાં જ્ઞેયથી છે. જેમ કે—જ્ઞાનવસ્તુ દ્રવ્યરૂપે જ્ઞાનમાત્ર છે, પર્યાયરૂપે ઘટજ્ઞાનમાત્ર છે, તેથી પર્યાયરૂપે જોતાં ઘટજ્ઞાન જે પ્રકારે કહ્યું છે કે ‘ઘટના સદ્ભાવમાં છે, ઘટ નહિ હોતાં નથી’ એમ જ છે. દ્રવ્યરૂપે અનુભવતાં ‘ઘટજ્ઞાન’ એમ ન જોવામાં આવે, ‘જ્ઞાન’ એમ જોવામાં આવે તો ઘટથી ભિન્ન પોતાના સ્વરૂપમાત્ર સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ છે. આ પ્રકારે અનેકાન્તને સાધતાં વસ્તુસ્વરૂપ સધાય છે. એકાન્તથી જો ઘટ ઘટજ્ઞાનનો કર્તા છે, જ્ઞાન ‘વસ્તુ’ નથી, તો એમ હોવું જોઈએ કે જે રીતે ઘટની પાસે બેઠેલા પુરુષને ઘટજ્ઞાન થાય છે તેવી જ રીતે જે કોઈ વસ્તુ ઘટની પાસે રાખવામાં આવે તેને ઘટજ્ઞાન થવું જોઈએ; એમ થતાં થાંભલાની પાસે ઘટ હોતાં થાંભલાને ઘટજ્ઞાન થવું જોઈએ; પરંતુ એવું તો જોવામાં આવતું નથી. તે કારણે એવો ભાવ પ્રતીતિમાં આવે છે કે જેમાં જ્ઞાનશક્તિ વિદ્યમાન છે તેને, ઘટની પાસે બેસીને ઘટને જોતાં, વિચારતાં,

ઘટજ્ઞાનરૂપ આ જ્ઞાનનો પર્યાય પરિણામે છે. તેથી સ્યાદ્વાદ વસ્તુનો સાધક છે, એકાન્તપણું વસ્તુનું નાશકર્તા છે. ૨-૨૪૮.

(શાદ્દલવિકીરિત)

વિશ્વં જ્ઞાનમિતિ પ્રતર્ક્ય સકલં દૃષ્ટ્વા સ્વતત્ત્વાશયા

ભૂત્વા વિશ્વમયઃ પશુઃ પશુરિવ સ્વચ્છન્દમાચેષ્ટતે ।

યત્તત્તપરરૂપતો ન તદિતિ સ્યાદ્વાદદર્શી પુન-

વિશ્વાદ્વિન્નમવિશ્વવિશ્વઘટિતં તસ્ય સ્વતત્ત્વં સ્પૃશેત્ ॥૩-૨૪૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ મિથ્યાદેષ્ટિ એવો છે કે જ્ઞાનને દ્રવ્યરૂપ માને છે, પર્યાયરૂપ માનતો નથી; તેથી જેમ જીવદ્રવ્યને જ્ઞાનવસ્તુરૂપે માને છે તેમ જોય જે પુદ્ગલ-ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-કાળદ્રવ્ય તેમને પણ જોયવસ્તુ માનતો નથી, જ્ઞાનવસ્તુ માને છે. તેના પ્રતિ સમાધાન આમ છે કે જ્ઞાન જોયને જાણે છે એવો જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે તોપણ જોયવસ્તુ જોયરૂપ છે, જ્ઞાનરૂપ નથી. “પશુઃ સ્વચ્છન્દમ્ આચેષ્ટતે” (પશુઃ) એકાન્તવાદી મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ, (સ્વચ્છન્દમ્) સ્વેચ્છાચારપણે ‘કાંઈક હેયરૂપ, કાંઈક ઉપાદેયરૂપ’ એવો ભેદ નહિ કરતો થકો, ‘સમસ્ત ત્રૈલોક્ય ઉપાદેય’ એવી બુદ્ધિ કરતો થકો (આચેષ્ટતે)—એવી પ્રતીતિ કરતો થકો—નિઃશંકપણે પ્રવર્તે છે. કોની માફક? “પશુઃ ઇવ” તિર્યચની માફક. કેવો થઈને પ્રવર્તે છે? “વિશ્વમયઃ ભૂત્વા” ‘અહં વિશ્વમ્ અર્થાત્ હું વિશ્વ’ એમ જાણી પોતે વિશ્વરૂપ થઈને પ્રવર્તે છે. એવો કેમ છે? કારણ કે “સકલં સ્વતત્ત્વાશયા દૃષ્ટ્વા” (સકલં) સમસ્ત જોયવસ્તુને (સ્વતત્ત્વાશયા) જ્ઞાનવસ્તુની બુદ્ધિએ (દૃષ્ટ્વા) પ્રગાઠ પ્રતીત કરીને. એવી પ્રગાઠ પ્રતીતિ કેમ થાય છે? કારણ કે “વિશ્વં જ્ઞાનમ્ ઇતિ પ્રતર્ક્ય” ‘ત્રૈલોક્યરૂપ જે કાંઈ છે તે જ્ઞાનવસ્તુરૂપ છે’ એમ જાણીને. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞાનવસ્તુ પર્યાયરૂપે જોયાકાર થાય છે; ત્યાં મિથ્યાદેષ્ટિ પર્યાયરૂપ ભેદ માનતો નથી, સમસ્ત જોયને જ્ઞાનવસ્તુરૂપ માને છે. તેના પ્રતિ ઉત્તર આમ છે કે જોયવસ્તુ જોયરૂપ છે, જ્ઞાનરૂપ નથી. એ જ કહે છે—“પુનઃ સ્યાદ્વાદદર્શી સ્વતત્ત્વં સ્પૃશેત્” (પુનઃ) એકાન્તવાદી જે રીતે કહે છે તે રીતે જ્ઞાનને વસ્તુપણું સિદ્ધ થતું નથી, સ્યાદ્વાદી જે રીતે કહે છે તે રીતે

વસ્તુપણું જ્ઞાનને સધાય છે; કારણ કે એકાન્તવાદી એવું માને છે કે સમસ્ત જ્ઞાનવસ્તુ છે, પરંતુ એવું માનતાં લક્ષ્ય-લક્ષણનો અભાવ થાય છે, તેથી લક્ષ્ય-લક્ષણનો અભાવ થતાં વસ્તુની સત્તા સધાતી નથી. સ્યાદ્વાદી એવું માને છે કે ‘જ્ઞાનવસ્તુ છે, તેનું લક્ષણ છે સમસ્ત જ્ઞેયનું જાણપણું,’ તેથી એમ કહેતાં સ્વભાવ સધાય છે, સ્વ-સ્વભાવ સધાતાં વસ્તુ સધાય છે. આથી જ એમ કહ્યું કે (સ્યાદ્વાદદર્શી સ્વતત્ત્વં સૃષ્ટેત્) વસ્તુને દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ માને છે એવો સ્યાદ્વાદદર્શી અર્થાત્ અનેકાન્તવાદી જીવ જ્ઞાનવસ્તુ છે એમ સાધવાને સમર્થ હોય છે. સ્યાદ્વાદી જ્ઞાનવસ્તુને કેવી માને છે? “વિશ્વાત્ ભિન્નમ્” (વિશ્વાત્) સમસ્ત જ્ઞેયથી (ભિન્નમ્) નિરાળી છે. વળી કેવી માને છે? “અવિશ્વવિશ્વઘટિતં” (અવિશ્વ) સમસ્ત જ્ઞેયથી ભિન્નરૂપ, (વિશ્વ) પોતાનાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી (ઘટિતં) જેવી છે તેવી અનાદિથી સ્વયંસિદ્ધ નિષ્પન્ન છે—એવી છે જ્ઞાનવસ્તુ. એવું કેમ માને છે? “યત્ તત્” જે જે વસ્તુ છે “તત્ પરરૂપતઃ ન તત્” તે વસ્તુ પરવસ્તુની અપેક્ષાએ વસ્તુરૂપ નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે જેવી રીતે જ્ઞાનવસ્તુ જ્ઞેયરૂપથી નથી, જ્ઞાનરૂપથી છે, તેવી જ રીતે જ્ઞેયવસ્તુ પણ જ્ઞાનવસ્તુથી નથી, જ્ઞેયવસ્તુરૂપ છે. તેથી આવો અર્થ પ્રગટ થયો કે પર્યાય દ્વારા જ્ઞાન વિશ્વરૂપ છે, દ્રવ્ય દ્વારા પોતારૂપ છે.—આવો ભેદ સ્યાદ્વાદી અનુભવે છે. તેથી સ્યાદ્વાદ વસ્તુસ્વરૂપનો સાધક છે, એકાન્તપણું વસ્તુનું ઘાતક છે. ૩-૨૪૯.

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

બાહ્યાર્થગ્રહણસ્વભાવભરતો વિષ્વગ્વિચિત્રોલ્લસદ્-

જ્ઞેયાકારવિશીર્ણશક્તિરભિતસ્ત્રુત્યન્પશુર્નશ્યતિ ।

એકદ્રવ્યતયા સદા વ્યુદિતયા ભેદભ્રમં ધ્વંસય-

ન્નેકં જ્ઞાનમવાધિતાનુભવનં પશ્યત્યનેકાન્તવિત્ ॥૪-૨૫૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ એકાન્તવાદી મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ પર્યાયમાત્રને વસ્તુ માને છે, વસ્તુને માનતો નથી; તેથી જ્ઞાનવસ્તુ અનેક જ્ઞેયને જાણે છે, તેને જાણતી થકી જ્ઞેયાકારે પરિણમે છે—એમ જાણીને જ્ઞાનને અનેક માને છે, એક માનતો નથી. તેના પ્રતિ ઉત્તર આમ છે કે ‘એક’

જ્ઞાનને માન્યા વિના ‘અનેક’ જ્ઞાન એમ સધાતું નથી; તેથી જ્ઞાનને ‘એક’ માનીને ‘અનેક’ માનવું વસ્તુનું સાધક છે.—એમ કહે છે : “પશુઃ નશ્યતિ” એકાન્તવાદી વસ્તુને સાધી શકતો નથી. કેવો છે? “અભિતઃ ત્રુટ્ચન્” જેવું માને છે તે રીતે તે જૂદો ઠરે છે. વળી કેવો છે? “વિષ્વગ્વિચિત્રોલ્લસદ્જ્ઞેયાકારવિશીર્ણશક્તિઃ” (વિષ્વક) જે અનંત છે, (વિચિત્ર) અનંત પ્રકારનો છે, (ઉલ્લસત્) પ્રગટ વિદ્યમાન છે—એવો જે (જ્ઞેય) છ દ્રવ્યોનો સમૂહ તેના (આકાર) પ્રતિબિમ્બરૂપ પરિણમ્યો છે જે જ્ઞાનપર્યાય (વિશીર્ણશક્તિઃ) એટલું જ માત્ર જ્ઞાન છે એવી શ્રદ્ધા કરતાં ગળી ગયું છે વસ્તુ સાધવાનું સામર્થ્ય જેનું, એવો છે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ. એવો કેમ છે? “બાહ્યાર્થગ્રહણસ્વભાવભરતઃ” (બાહ્યાર્થ) જેટલી જ્ઞેયવસ્તુ તેમનું (ગ્રહણ) જાણપણું—તેમની આકૃતિરૂપ જ્ઞાનનો પરિણામ—એવું જે છે (સ્વભાવ) વસ્તુનું સહજ, કે જે (ભરતઃ) કોઈના કહેવાથી વર્જ્યું ન જાય (છૂટે નહિ) એવા તેના અમિટપણાના (-અટળપણાના) કારણથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે કે સમસ્ત જ્ઞેયને જાણતાં જ્ઞેયના આકારરૂપે પરિણમવું. કોઈ એકાન્તવાદી વસ્તુને એટલી જ માત્ર જાણતો થકો જ્ઞાનને અનેક માને છે. તેના પ્રતિ સ્યાદ્વાદી જ્ઞાનનું એકપણું સાધે છે—“અનેકાન્તવિદ્ જ્ઞાનમ્ એકં પશ્યતિ” (અનેકાન્તવિદ્) સ્યાદ્વાદી અર્થાત્ એક સત્તાને દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ માને છે એવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ, (જ્ઞાનમ્ એકં પશ્યતિ) જ્ઞાનવસ્તુ જોકે પર્યાયરૂપથી અનેક છે તોપણ દ્રવ્યરૂપથી એકરૂપ અનુભવે છે. કેવો છે સ્યાદ્વાદી? “ભેદબ્રમં ધ્વંસયન્” જ્ઞાન અનેક છે એવા એકાન્તપક્ષને માનતો નથી. શા કારણથી? “એકદ્રવ્યતયા” જ્ઞાન એક વસ્તુ છે એવા અભિપ્રાયના કારણે. કેવો છે અભિપ્રાય? “સદા વ્યુદિતયા” સર્વ કાળ ઉદયમાન છે. કેવું છે જ્ઞાન? “અવાધિતાનુભવનં” અખંડિત છે અનુભવ જેમાં, એવી છે જ્ઞાનવસ્તુ. ૪-૨૫૦.

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

જ્ઞેયાકારકલઙ્કમેચકચિતિ પ્રક્ષાલનં કલ્પય-
 ન્નેકાકારચિકીર્ષયા સ્ફુટમપિ જ્ઞાનં પશુર્નેચ્છતિ ।
 વૈચિત્ર્યેઽપ્યવિચિત્રતામુપગતં જ્ઞાનં સ્વતઃ ક્ષાલિતં
 પર્યાયૈસ્તદનેકતાં પરિમૃશન્યશ્યત્યનેકાન્તવિત્ ॥૫-૨૫૧॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે, કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ એકાન્તવાદી એવો છે કે વસ્તુને દ્રવ્યરૂપ માત્ર માને છે, પર્યાયરૂપ માનતો નથી; તેથી જ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ વસ્તુમાત્ર માને છે, જ્ઞેયાકાર પરિણતિરૂપ જ્ઞાનનો પર્યાય માનતો નથી; તેથી જ્ઞેયવસ્તુને જાણતાં જ્ઞાનનું અશુદ્ધપણું માને છે. તેના પ્રતિ સ્યાદ્વાદી જ્ઞાનનો દ્રવ્યરૂપે ‘એક’ અને પર્યાયરૂપે ‘અનેક’ એવો સ્વભાવ સાધે છે.—એમ કહે છે : “પશુઃ જ્ઞાનં ન ઇચ્છતિ” (પશુઃ) એકાન્તવાદી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ (જ્ઞાનં) જ્ઞાનને અર્થાત્ જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુને (ન ઇચ્છતિ) સાધી શકતો નથી—અનુભવગોચર કરી શકતો નથી. કેવું છે જ્ઞાન? “સ્ફુટમ્ અપિ” પ્રકાશરૂપે જોકે પ્રગટ છે. કેવો છે એકાન્તવાદી? “પ્રક્ષાલનં કલ્પયન્” કલંક ધોઈ નાખવાનો અભિપ્રાય કરે છે. શેમાં? “જ્ઞેયાકારકલ્પમેચકચિતિ” (જ્ઞેય) જેટલી જ્ઞેયવસ્તુ છે, તે (આકાર) જ્ઞેયને જાણતાં થયું છે તેની આકૃતિરૂપ જ્ઞાન, એવું જે (કલ્પ) કલંક, તેના કારણે (મેચક) અશુદ્ધ થઈ છે—એવી છે (ચિતિ) જીવવસ્તુ, તેમાં. ભાવાર્થ આમ છે કે—જ્ઞેયને જાણે છે જ્ઞાન, તેને એકાન્તવાદી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સ્વભાવ માનતો નથી, અશુદ્ધપણારૂપે માને છે. એકાન્તવાદીનો અભિપ્રાય આવો કેમ છે? “एकाकारचिकीर्षया” કેમકે (एकाकार) સમસ્ત જ્ઞેયના જાણપણાથી રહિત થતો થકો નિર્વિકલ્પરૂપ જ્ઞાનનો પરિણામ (ચિકીર્ષયા) જ્યારે થાય ત્યારે જ્ઞાન શુદ્ધ છે, એવો છે અભિપ્રાય એકાન્તવાદીનો. તેના પ્રતિ ‘એક-અનેકરૂપ’ જ્ઞાનનો સ્વભાવ સાધે છે સ્યાદ્વાદી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ—“अनेकान्तविद् ज्ञानं पश्यति” (अनेकान्तविद्) સ્યાદ્વાદી જીવ (જ્ઞાનં) જ્ઞાન અર્થાત્ જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુને (पश्यति) સાધી શકે છે—અનુભવ કરી શકે છે. કેવું છે જ્ઞાન? “स्वतः क्षालितं” સહજ જ શુદ્ધસ્વરૂપ છે. સ્યાદ્વાદી જ્ઞાનને કેવું જાણીને અનુભવે છે? “तत् वैचित्र्ये अपि अविचित्रताम् पर्यायैः अनेकतां उपगतं परिमृशन्” (तत्) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ (वैचित्र्ये अपि अविचित्रताम्) અનેક જ્ઞેયાકારની અપેક્ષાએ પર્યાયરૂપે અનેક છે તોપણ દ્રવ્યરૂપે એક છે, (पर्यायैः अनेकतां उपगतं) જોકે દ્રવ્યરૂપે એક છે તોપણ અનેક જ્ઞેયાકારરૂપ પર્યાયની અપેક્ષાએ અનેકપણાને પામે છે;—આવા સ્વરૂપને એકાન્તવાદી સાધી શકે છે—અનુભવ-ગોચર કરી શકે છે; (परिमृशन्) આવી દ્રવ્યરૂપ પર્યાયરૂપ વસ્તુને અનુભવતો થકો ‘સ્યાદ્વાદી’ એવું નામ પામે છે. ૫-૨૫૧.

(શાદ્દલવિકીરિત)

પ્રત્યક્ષાલિખિતસ્ફુટસ્થિરપરદ્રવ્યાસ્તિતાવઞ્ચિતઃ**સ્વદ્રવ્યાનવલોકનેન પરિતઃ શૂન્યઃ પશુર્નશ્યતિ ।****સ્વદ્રવ્યાસ્તિતયા નિરૂપ્ય નિપુણં સઘઃ સમુન્મજ્જતા****સ્યાદ્વાદી તુ વિશુદ્ધબોધમહસા પૂર્ણો ભવન્ જીવતિ ॥૬-૨૫૨॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ એકાન્તવાદી મિથ્યાદૃષ્ટિ એવો છે કે જે પર્યાયમાત્રને વસ્તુરૂપ માને છે, તેથી જ્ઞેયને જાણતાં જ્ઞેયાકાર પરિણમ્યો છે જે જ્ઞાનનો પર્યાય, તેનું જ્ઞેયના અસ્તિત્વપણાથી અસ્તિત્વપણું માને છે, જ્ઞેયથી ભિન્ન નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુને માનતો નથી. આથી એવો ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે કે પરદ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ છે, જ્ઞાનના અસ્તિત્વથી જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ નથી. તેના પ્રતિ ઉત્તર આમ છે કે જ્ઞાનવસ્તુનું પોતાના અસ્તિત્વથી અસ્તિત્વ છે. તેના ભેદ ચાર છે : જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ સ્વદ્રવ્યપણે અસ્તિ, સ્વક્ષેત્રપણે અસ્તિ, સ્વકાળપણે અસ્તિ, સ્વભાવપણે અસ્તિ; પરદ્રવ્યપણે નાસ્તિ, પરક્ષેત્રપણે નાસ્તિ, પરકાળપણે નાસ્તિ, પરભાવપણે નાસ્તિ. તેમનું લક્ષણ : સ્વદ્રવ્ય એટલે નિર્વિકલ્પમાત્ર વસ્તુ, સ્વક્ષેત્ર એટલે આધારમાત્ર વસ્તુનો પ્રદેશ, સ્વકાળ એટલે વસ્તુમાત્રની મૂળ અવસ્થા, સ્વભાવ એટલે વસ્તુની મૂળની સહજ શક્તિ; પરદ્રવ્ય એટલે સવિકલ્પ ભેદકલ્પના, પરક્ષેત્ર એટલે જે વસ્તુનો આધારભૂત પ્રદેશ નિર્વિકલ્પ વસ્તુમાત્રરૂપે કહ્યો હતો તે જ પ્રદેશ સવિકલ્પ ભેદકલ્પનાથી પરપ્રદેશ બુદ્ધિગોચરરૂપે કહેવાય છે, પરકાળ એટલે દ્રવ્યની મૂળની નિર્વિકલ્પ અવસ્થા તે જ અવસ્થાન્તર-ભેદરૂપ કલ્પનાથી પરકાળ કહેવાય છે, પરભાવ એટલે દ્રવ્યની સહજ શક્તિના પર્યાયરૂપ અનેક અંશ દ્વારા ભેદકલ્પના, તેને પરભાવ કહેવાય છે. “પશુઃ નશ્યતિ” એકાન્તવાદી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ જીવસ્વરૂપને સાધી શકતો નથી. કેવો છે? “પરિતઃ શૂન્યઃ” સર્વ પ્રકારે તત્ત્વજ્ઞાનથી શૂન્ય છે. શા કારણથી? “સ્વદ્રવ્યાનવલોકનેન” (સ્વદ્રવ્ય) નિર્વિકલ્પ વસ્તુમાત્રની (અનવલોકનેન) પ્રતીતિ કરતો નથી તે કારણથી. વળી કેવો છે? “પ્રત્યક્ષાલિખિતસ્ફુટસ્થિરપરદ્રવ્યાસ્તિતાવઞ્ચિતઃ” (પ્રત્યક્ષ)

અસહાયરૂપે (આલિખિત) લખાયેલાની માફક (સ્ફુટ) જેવો ને તેવો (સ્થિર) અમિટ (-અટળ) જે (પરદ્રવ્ય) જ્ઞેયાકાર જ્ઞાનનો પરિણામ તેનાથી માનેલું જે (અસ્તિતા) અસ્તિત્વ, તેનાથી (વચ્ચિતઃ) ઠગાયો છે—એવો છે એકાન્તવાદી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ. “તુ સ્યાદ્વાદી પૂર્ણો ભવન્ જીવતિ” (તુ) એકાન્તવાદી કહે છે તે પ્રમાણે નથી. (સ્યાદ્વાદી) સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ (પૂર્ણો ભવન) પૂર્ણા હોતો થકો (જીવતિ) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ છે એમ સાધી શકે છે—અનુભવ કરી શકે છે. શાના વડે? “સ્વદ્રવ્યાસ્તિતયા” (સ્વદ્રવ્ય) નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનશક્તિમાત્ર વસ્તુ, તેના (અસ્તિતયા) અસ્તિત્વપણા વડે. શું કરીને? “નિપુણં નિરૂપ્ય” જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુનો પોતાના અસ્તિત્વથી કર્યો છે અનુભવ જેણે એવો થઈને. શાના વડે? “વિશુદ્ધબોધમહસા” (વિશુદ્ધ) નિર્મળ જે (બોધ) ભેદજ્ઞાન તેના (મહસા) પ્રતાપ વડે. કેવો છે (ભેદજ્ઞાનનો પ્રતાપ)? “સઘઃ સમુન્મજ્જતા” તે જ કાળે પ્રગટ થાય છે. ૬-૨૫૨.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

સર્વદ્રવ્યમયં પ્રપદ્ય પુરુષં દુર્વાસનાવાસિતઃ

સ્વદ્રવ્યભ્રમતઃ પશુઃ કિલ પરદ્રવ્યેષુ વિશ્રામ્યતિ ।

સ્યાદ્વાદી તુ સમસ્તવસ્તુષુ પરદ્રવ્યાત્મના નાસ્તિતાં

જાનન્નિર્મલશુદ્ધબોધમહિમા સ્વદ્રવ્યમેવાશ્રયેત્ ॥૭-૨૫૩॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ એવો છે કે જે વસ્તુને દ્રવ્યરૂપ માને છે, પર્યાયરૂપ નથી માનતો, તેથી સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુ જ્ઞાનમાં ગર્ભિત માને છે. તે એવું કહે છે—ઉષ્ણને જાણતું જ્ઞાન ઉષ્ણ છે, શીતળને જાણતું જ્ઞાન શીતળ છે. તેના પ્રતિ ઉત્તર આમ છે કે જ્ઞાન જ્ઞેયનું જ્ઞાયકમાત્ર તો છે, પરંતુ જ્ઞેયનો ગુણ જ્ઞેયમાં છે, જ્ઞાનમાં જ્ઞેયનો ગુણ નથી. તે જ કહે છે—“કિલ પશુઃ વિશ્રામ્યતિ” (કિલ) અવશ્ય (પશુઃ) એકાન્તવાદી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ (વિશ્રામ્યતિ) વસ્તુસ્વરૂપને સાધવાને અસમર્થ હોતો થકો અત્યંત ખેદખિન્ન થાય છે. શા કારણથી? “પરદ્રવ્યેષુ સ્વદ્રવ્યભ્રમતઃ” (પરદ્રવ્યેષુ) જ્ઞેયને જાણતાં જ્ઞેયની આકૃતિરૂપે પરિણમે છે જ્ઞાન—એવો જે જ્ઞાનનો પર્યાય, તેમાં (સ્વદ્રવ્ય) નિર્વિકલ્પ

સત્તામાત્ર જ્ઞાનવસ્તુ હોવાની (ભ્રમતઃ) થાય છે ભ્રાન્તિ, તે કારણથી. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ ઉષ્ણને જાણતાં ઉષ્ણની આકૃતિરૂપે જ્ઞાન પરિણમે છે એમ દેખીને જ્ઞાનને ઉષ્ણસ્વભાવ માને છે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ તેમ. કેવો થતો થકો? “દુર્વાસનાવાસિતઃ” (દુર્વાસના) અનાદિના મિથ્યાત્વ સંસ્કાર તે વડે (વાસિતઃ) થયો છે સ્વભાવથી ભ્રષ્ટ એવો. એવો કેમ છે? “સર્વદ્રવ્યમયં પુરુષં પ્રપદ્ય” (સર્વદ્રવ્ય) જેટલાં સમસ્ત દ્રવ્ય છે તેમનું જે દ્રવ્યપણું (મયં) તે-મય જીવ છે અર્થાત્ તેટલા સમસ્ત સ્વભાવ જીવમાં છે એવી (પુરુષં) જીવવસ્તુને (પ્રપદ્ય) પ્રતીતિરૂપ માનીને.—આમ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ માને છે. “તુ સ્યાદ્વાદી સ્વદ્રવ્યમ્ આશ્રયેત્ એવ” (તુ) એકાન્તવાદી માને છે તે પ્રમાણે નથી, સ્યાદ્વાદી માને છે તે પ્રમાણે છે. તે આ પ્રમાણે: (સ્યાદ્વાદી) સ્યાદ્વાદી અર્થાત્ અનેકાન્તવાદી (સ્વદ્રવ્યમ્ આશ્રયેત્) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ એમ સાધી શકે છે—અનુભવ કરી શકે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ (એવ) એવો જ છે. કેવો છે સ્યાદ્વાદી? “સમસ્તવસ્તુષુ પરદ્રવ્યાત્મના નાસ્તિતાં જાનન્” (સમસ્તવસ્તુષુ) જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત થયું છે સમસ્ત જ્ઞેયનું સ્વરૂપ, તેમાં (પરદ્રવ્યાત્મના) અનુભવે છે જ્ઞાનવસ્તુથી ભિન્નપણું, તેના કારણે (નાસ્તિતાં જાનન્) નાસ્તિપણું અનુભવતો થકો. ભાવાર્થ આમ છે કે સમસ્ત જ્ઞેય જ્ઞાનમાં ઉદીપિત થાય છે પરંતુ જ્ઞેયરૂપ છે, જ્ઞાનરૂપ થયું નથી. કેવો છે સ્યાદ્વાદી? “નિર્મલશુદ્ધબોધમહિમા” (નિર્મલ) મિથ્યાદોષથી રહિત તથા (શુદ્ધ) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિથી રહિત એવું જે (બોધ) અનુભવજ્ઞાન તેનાથી છે (મહિમા) પ્રતાપ જેનો, એવો છે. ૭-૨૫૩.

(શાદ્દૂલવિકીરિત)

ભિન્નક્ષેત્રનિષણ્ણબોધ્યનિયતવ્યાપારનિષ્ઠઃ સદા

સીદત્યેવ બહિઃ પતન્તમભિતઃ પશ્યન્પુમાંસં પશુઃ ।

સ્વક્ષેત્રાસ્તિતયા નિરુદ્ધરભસઃ સ્યાદ્વાદવેદી પુન-

સ્તિષ્ઠત્યાત્મનિખાતબોધ્યનિયતવ્યાપારશક્તિર્ભવન્ ॥૮-૨૫૪॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ એવો છે કે જે વસ્તુને પર્યાયરૂપ માને છે, દ્રવ્યરૂપ માનતો નથી; તેથી જેટલો

સમસ્ત વસ્તુનો છે આધારભૂત પ્રદેશપુંજ તેને જાણે છે જ્ઞાન, જાણતુ થકું તેની આકૃતિરૂપે પરિણમે છે જ્ઞાન, એનું નામ પરક્ષેત્ર છે, તે ક્ષેત્રને જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર માને છે. એકાન્તવાદી મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ, તે ક્ષેત્રથી સર્વથા ભિન્ન છે ચૈતન્યપ્રદેશમાત્ર જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર, તેને માનતો નથી. તેના પ્રતિ સમાધાન આમ છે કે જ્ઞાનવસ્તુ પરક્ષેત્રને જાણે છે પરંતુ પોતાના ક્ષેત્રરૂપ છે, પરંતુ ક્ષેત્ર જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર નથી. તે જ કહે છે—“પશુઃ સીદતિ એવ” (પશુઃ) એકાન્તવાદી મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ (સીદતિ) ઓલાંની (-કરાની) માફક ગળે છે, જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ છે એમ સાધી શકતો નથી, (એવ) નિશ્ચયથી એમ જ છે. કેવો છે એકાન્તવાદી? “ભિન્નક્ષેત્રનિષ્ણ-બોધ્યનિયતવ્યાપારનિષ્ઠઃ” (ભિન્નક્ષેત્ર) પોતાના ચૈતન્યપ્રદેશથી અન્ય છે જે સમસ્ત દ્રવ્યોનો પ્રદેશપુંજ (નિષ્ણ) તેની આકૃતિરૂપ પરિણમ્યો છે એવો છે જે (બોધ્યનિયતવ્યાપાર) જ્ઞેય-જ્ઞાયકનો અવશ્ય સંબંધ, તેમાં (નિષ્ઠઃ) નિષ્ઠ છે અર્થાત્ એતાવન્માત્રને (-એટલામાત્રને) જાણે છે જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર, એવો છે એકાન્તવાદી મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ. “સદા” અનાદિ કાળથી એવો જ છે. વળી કેવો છે મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ? “અભિતઃ બહિઃ પતન્તમ્ પુમાંસં પશ્યન્” (અભિતઃ) મૂળથી માંડીને (બહિઃ પતન્તમ્) પરક્ષેત્રરૂપ પરિણમી છે એમ (પુમાંસં) જીવવસ્તુને (પશ્યન્) માને છે—અનુભવે છે, એવો છે મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ. “પુનઃ સ્યાદ્વાદવેદી તિષ્ઠતિ” (પુનઃ) એકાન્તવાદી જે પ્રમાણે કહે છે તે પ્રમાણે નથી પરંતુ (સ્યાદ્વાદવેદી) સ્યાદ્વાદવેદી અર્થાત્ અનેકાન્તવાદી (તિષ્ઠતિ) જે પ્રમાણે માને છે તેવી વસ્તુ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે તે વસ્તુને સાધી શકે છે. કેવો છે સ્યાદ્વાદી? “સ્વક્ષેત્રાસ્તિતયા નિરુદ્ધરભસઃ” (સ્વક્ષેત્ર) સમસ્ત પરદ્રવ્યથી ભિન્ન નિજસ્વરૂપ ચૈતન્યપ્રદેશ, તેની (અસ્તિતયા) સત્તારૂપે (નિરુદ્ધરભસઃ) પરિણમ્યું છે જ્ઞાનનું સર્વસ્વ જેનું, એવો છે સ્યાદ્વાદી. વળી કેવો છે? “આત્મ-નિખાતબોધ્યનિયતવ્યાપારશક્તિઃ ભવન્” (આત્મ) જ્ઞાનવસ્તુમાં (નિખાત) જ્ઞેય પ્રતિબિંબરૂપ છે—એવો છે (બોધ્યનિયતવ્યાપાર) જ્ઞેય-જ્ઞાયકરૂપ અવશ્ય સંબંધ, આવું (શક્તિઃ) જાણ્યું છે જ્ઞાનવસ્તુનું સહજ જ્ઞેય, એવો (ભવન્) હોતો થકો. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ પરક્ષેત્રને જાણે છે એવું સહજ છે, પરંતુ પોતાના પ્રદેશોમાં છે, પરાયા પ્રદેશોમાં નથી—એમ માને છે સ્યાદ્વાદી જીવ, તેથી વસ્તુને સાધી શકે છે—અનુભવ કરી શકે છે. ૮-૨૫૪.

સ્વક્ષેત્રસ્થિતયે પૃથગ્વિધપરક્ષેત્રસ્થિતાર્થોઙ્ઙનાત્
 તુચ્છીભૂય પશુઃ પ્રણશ્યતિ ચિદાકારાન્ સહાર્થેર્વમન્ ।
 સ્યાદ્વાદી તુ વસન્ સ્વધામનિ પરક્ષેત્રે વિદન્નાસ્તિતાં
 ત્યક્તાર્થોઽપિ ન તુચ્છતામનુભવત્યાકારકર્ષી પરાન્ ॥૬-૨૫૫॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ એકાન્તવાદી મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ એવો છે કે જે વસ્તુને દ્રવ્યરૂપ માને છે, પર્યાયરૂપ નથી માનતો, તેથી જોયવસ્તુના પ્રદેશોને જાણતાં જ્ઞાનને અશુદ્ધપણું માને છે; ‘જ્ઞાનનો એવો જ સ્વભાવ છે, તે જ્ઞાનનો પર્યાય છે’—એમ માનતો નથી. તેના પ્રતિ ઉત્તર આમ છે કે જ્ઞાનવસ્તુ પોતાના પ્રદેશોમાં છે, જોયના પ્રદેશોને જાણે છે એવો સ્વભાવ છે, અશુદ્ધપણું નથી;—એવું માને છે સ્યાદ્વાદી. એ જ કહે છે—“પશુઃ પ્રણશ્યતિ” (પશુઃ) એકાન્તવાદી મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ (પ્રણશ્યતિ) વસ્તુમાત્ર સાધવાથી ભ્રષ્ટ છે—અનુભવ કરવાને ભ્રષ્ટ છે. કેવો થઈને ભ્રષ્ટ છે? “તુચ્છીભૂય” તત્ત્વજ્ઞાનથી શૂન્ય થઈને. વળી કેવો છે? “અર્થેઃ સહ ચિદાકારાન્ વમન્” (અર્થેઃ સહ) જ્ઞાનગોચર છે જે જોયના પ્રદેશો તેમની સાથે (ચિદાકારાન્) જ્ઞાનની શક્તિનું અથવા જ્ઞાનના પ્રદેશોનું (વમન્) મૂળથી વમન કર્યું છે અર્થાત્ તેમનું નાસ્તિપણું જાણ્યું છે જેણે, એવો છે. વળી કેવો છે? “પૃથગ્વિધપરક્ષેત્રસ્થિતાર્થોઙ્ઙનાત્” (પૃથગ્વિધ) પર્યાયરૂપ જે (પરક્ષેત્ર) જોયવસ્તુના પ્રદેશોને જાણતાં થાય છે તેમની આકૃતિરૂપે જ્ઞાનની પરિણતિ, તે-રૂપ (સ્થિત) પરિણમતી જે (અર્થ) જ્ઞાનવસ્તુ તેને, (ઙ્ઙનાત્) ‘આવું જ્ઞાન અશુદ્ધ છે’ એવી બુદ્ધિ વડે ત્યાગ કરતો થકો; એવો છે એકાન્તવાદી. શા માટે જોયપરિણત જ્ઞાનને હેય કરે છે? “સ્વક્ષેત્રસ્થિતયે” (સ્વક્ષેત્ર) જ્ઞાનના ચૈતન્યપ્રદેશની (સ્થિતયે) સ્થિરતા માટે. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞાનવસ્તુ જોયના પ્રદેશોના જાણપણાથી રહિત થાય તો શુદ્ધ થાય, એમ માને છે એકાન્તવાદી મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ. તેના પ્રતિ સ્યાદ્વાદી કહે છે—“તુ સ્યાદ્વાદી તુચ્છતાં ન અનુભવતિ” (તુ) એકાન્તવાદી માને છે તે પ્રમાણે નથી, સ્યાદ્વાદી માને છે તે પ્રમાણે છે. (સ્યાદ્વાદી) સ્યાદ્વાદી અર્થાત્ અનેકાન્તદેષ્ટિ જીવ (તુચ્છતામ્) જ્ઞાનવસ્તુ જોયના

ક્ષેત્રને જાણે છે, પોતાના પ્રદેશોથી સર્વથા શૂન્ય છે એવું (ન અનુભવતિ) માનતો નથી; જ્ઞાનવસ્તુ જ્ઞેયના ક્ષેત્રને જાણે છે, જ્ઞેયક્ષેત્રરૂપ નથી એમ માને છે. કેવો છે સ્યાદ્વાદી? “ત્યક્તાર્થઃ અપિ” જ્ઞેયક્ષેત્રની આકૃતિરૂપે પરિણમે છે જ્ઞાન, એમ માને છે તોપણ જ્ઞાન પોતાના ક્ષેત્રરૂપ છે—એમ માને છે. વળી કેવો છે સ્યાદ્વાદી? “સ્વધામનિ વસન્” જ્ઞાનવસ્તુ પોતાના પ્રદેશોમાં છે એમ અનુભવે છે. વળી કેવો છે? “પરક્ષેત્રે નાસ્તિતાં વિદન્” (પરક્ષેત્રે) જ્ઞેયપ્રદેશની આકૃતિરૂપે પરિણમ્યું છે જ્ઞાન, તેમાં (નાસ્તિતાં વિદન્) નાસ્તિપણું માને છે અર્થાત્ જાણે છે તો જાણો તોપણ એતાવન્માત્ર (એટલું માત્ર) જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર નથી—એમ માને છે સ્યાદ્વાદી. વળી કેવો છે? “પરાત્ આકારકર્ષી” પરક્ષેત્રની આકૃતિરૂપે પરિણમ્યો છે જ્ઞાનનો પર્યાય, તેનાથી ભિન્નપણે જ્ઞાનવસ્તુના પ્રદેશોનો અનુભવ કરવાને સમર્થ છે. તેથી સ્યાદ્વાદ વસ્તુસ્વરૂપનો સાધક, એકાન્તપણું વસ્તુસ્વરૂપનું ઘાતક; તેથી સ્યાદ્વાદ ઉપાદેય છે. ૯-૨૫૫.

(શાદ્દલવિકીરિત.)

पूर्वालम्बितबोधनाशसमये ज्ञानस्य नाशं विदन्
सीदत्येव न किञ्चनापि कलयन्नत्यन्ततुच्छः पशुः ।
अस्तित्वं निजकालतोऽस्य कलयन् स्याद्वादवेदी पुनः
पूर्णस्तिष्ठति बाह्यवस्तुषु मुहुर्भूत्वा विनश्यत्स्वपि ॥१०-२५६॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ એવો છે કે જે વસ્તુને પર્યાયમાત્ર માને છે, દ્રવ્યરૂપ નથી માનતો; તેથી જ્ઞેયવસ્તુના અતીત-અનાગત-વર્તમાનકાળ સંબંધી અનેક અવસ્થાભેદ છે, તેમને જાણતાં જ્ઞાનના પર્યાયરૂપ અનેક અવસ્થાભેદ થાય છે, તેમાં જ્ઞેયસંબંધી પહેલો અવસ્થાભેદ વિનશે છે, તે અવસ્થાભેદ વિનશતાં તેની આકૃતિરૂપે પરિણમેલા જ્ઞાનપર્યાયનો અવસ્થાભેદ પણ વિનશે છે, તેનો—અવસ્થાભેદનો—વિનાશ થતાં એકાન્તવાદી મૂળથી જ્ઞાન-વસ્તુનો વિનાશ માને છે. તેના પ્રતિ સમાધાન આમ છે કે જ્ઞાનવસ્તુ અવસ્થાભેદથી વિનશે છે, દ્રવ્યરૂપે વિચારતાં પોતાની જાણપણારૂપ અવસ્થાથી શાશ્વત છે, ન ઊપજે છે, ન વિનશે છે—આવું સમાધાન સ્યાદ્વાદી કરે છે. એ જ કહે છે—“પશુઃ સીદતિ

‘‘એવ’’ (પશુઃ) એકાન્તવાદી (સીદતિ) વસ્તુના સ્વરૂપને સાધવાને ભ્રષ્ટ છે, (એવ) અવશ્ય એમ છે. કેવો છે એકાન્તવાદી? ‘‘અત્યન્તતુચ્છઃ’’ વસ્તુના અસ્તિત્વના જ્ઞાનથી અત્યંત શૂન્ય છે. વળી કેવો છે? ‘‘ન કિઞ્ચન અપિ કલયન્’’ (ન કિઞ્ચન) જ્ઞેય-અવસ્થાના જાણપણામાત્ર જ્ઞાન છે, તેનાથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુરૂપ જ્ઞાનવસ્તુ નથી, (અપિ) અંશમાત્ર પણ નથી—(કલયન્) એવી અનુભવરૂપ પ્રતીતિ કરે છે. વળી કેવો છે? ‘‘પૂર્વાલમ્બિતબોધ્યનાશસમયે જ્ઞાનસ્ય નાશં વિદન્’’ (પૂર્વ) કોઈ પહેલા અવસરમાં (આલમ્બિત) જાણીને તેની આકૃતિરૂપ થયેલા જે (બોધ્ય) જ્ઞેયાકાર જ્ઞાનપર્યાય, તેના (નાશસમયે) વિનાશસંબંધી કોઈ અન્ય અવસરમાં (જ્ઞાનસ્ય) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુનો (નાશં વિદન્) નાશ માને છે,—એવો છે એકાન્તવાદી મિથ્યાદેષ્ટિ જીવ. તેને સ્યાદ્વાદી સંબોધે છે—‘‘પુનઃ સ્યાદ્વાદવેદી પૂર્ણઃ તિષ્ઠતિ’’ (પુનઃ) એકાન્તદેષ્ટિ જે પ્રમાણે કહે છે તે પ્રમાણે નથી, સ્યાદ્વાદી જે પ્રમાણે માને છે તે પ્રમાણે છે. (સ્યાદ્વાદવેદી) અનેકાન્ત-અનુભવશીલ જીવ (પૂર્ણઃ તિષ્ઠતિ) ‘ત્રિકાળગોચર જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ’ એવો અનુભવ કરતો થકો તેના પર દેઢ છે. કેવો દેઢ છે? ‘‘બાહ્યવસ્તુષુ મુહુઃ ભૂત્વા વિનશ્યત્સુ અપિ’’ (બાહ્યવસ્તુષુ) સમસ્ત જ્ઞેય અથવા જ્ઞેયાકાર પરિણમેલા જ્ઞાનપર્યાયના અનેક ભેદ, તેઓ (મુહુઃ ભૂત્વા) અનેક પર્યાયરૂપ થાય છે, (વિનશ્યત્સુ અપિ) અનેક વાર વિનશે છે, તોપણ દેઢ રહે છે. વળી કેવો છે? ‘‘અસ્ય નિજકાલતઃ અસ્તિત્વં કલયન્’’ (અસ્ય) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુનું (નિજકાલતઃ) ત્રિકાળ શાશ્વત જ્ઞાનમાત્ર અવસ્થાથી (અસ્તિત્વં કલયન્) વસ્તુપણું અથવા અસ્તિપણું અનુભવે છે સ્યાદ્વાદી જીવ. ૧૦-૨૫૬.

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

અર્થાલમ્બનકાલ એવ કલયન્ જ્ઞાનસ્ય સત્ત્વં બહિ-

ર્જ્ઞેયાલમ્બનલાલસેન મનસા ભ્રામ્યન્ પશુર્નશ્યતિ ।

નાસ્તિત્વં પરકાલતોઽસ્ય કલયન્ સ્યાદ્વાદવેદી પુન-

સ્તિષ્ઠત્યાત્મનિખાતનિત્યસહજજ્ઞાનૈકપુઞ્જીભવન્ ॥૧૧-૨૫૭॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ મિથ્યાદેષ્ટિ એકાન્તવાદી એવો છે કે જે વસ્તુને દ્રવ્યમાત્ર માને છે, પર્યાયરૂપ માનતો નથી;

તેથી જોયની અનેક અવસ્થાને જાણે છે જ્ઞાન, તેને જાણતું થકું તે આકૃતિરૂપ પરિણમે છે જ્ઞાન; તે સમસ્ત છે જ્ઞાનના પર્યાય, તે પર્યાયોને જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ માને છે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ. તેના પ્રતિ સમાધાન આમ છે કે જોયની આકૃતિરૂપ પરિણમતા જેટલા જ્ઞાનના પર્યાય છે તેમના વડે જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ નથી. એમ કહે છે—“પશુઃ નશ્યતિ”(પશુઃ) એકાન્તવાદી (નશ્યતિ) વસ્તુસ્વરૂપ સાધવાથી ભ્રષ્ટ છે. કેવો છે એકાન્તવાદી? “જ્ઞેયાલમ્બનલાલસેન મનસા બહિઃ બ્રામ્યન્” (જ્ઞેય) સમસ્ત દ્રવ્યરૂપ (આલમ્બન) જોયના અવસરે જ્ઞાનની સત્તા’ એવા નિશ્ચયરૂપ (લાલસેન) છે અભિપ્રાય જેનો, એવા (મનસા) મન વડે (બહિઃ બ્રામ્યન્) સ્વરૂપથી બહાર ઊપજ્યો છે ભ્રમ જેને, એવો છે. વળી કેવો છે? “અર્થાલમ્બનકાલે જ્ઞાનસ્ય સત્ત્વં કલયન્ એવ” (અર્થ) જીવાદિ સમસ્ત જોયવસ્તુને (આલમ્બન) જાણતી (કાલે) વખતે જ (જ્ઞાનસ્ય) જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુની (સત્ત્વં) સત્તા છે (કલયન્) એવો અનુભવ કરે છે, (એવ) એવો જ છે. તેના પ્રતિ સ્યાદ્વાદી વસ્તુની સિદ્ધિ કરે છે—“પુનઃ સ્યાદ્વાદવેદી તિષ્ઠતિ” (પુનઃ) એકાન્તવાદી જે પ્રમાણે માને છે તે પ્રમાણે નથી, સ્યાદ્વાદી જે પ્રમાણે માને છે તે પ્રમાણે છે. (સ્યાદ્વાદવેદી) સ્યાદ્વાદવેદી અર્થાત્ અનેકાન્તવાદી (તિષ્ઠતિ) વસ્તુસ્વરૂપ સાધવાને સમર્થ છે. કેવો છે સ્યાદ્વાદી? “અસ્ય પરકાલતઃ નાસ્તિત્વં કલયન્” (અસ્ય) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુનું (પરકાલતઃ) જોયાવસ્થાના જાણપણાથી (નાસ્તિત્વં) નાસ્તિપણુ છે એવી (કલયન્) પ્રતીતિ કરે છે સ્યાદ્વાદી. વળી કેવો છે “આત્મનિખાતનિત્યસહજ-જ્ઞાનૈકપુજ્જીભવન્” (આત્મ) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુમાં (નિખાત) અનાદિથી એક વસ્તુરૂપ, (નિત્ય) અવિનશ્વર, (સહજ) ઉપાય વિના દ્રવ્યના સ્વભાવરૂપ-એવી જે (જ્ઞાન) જાણપણારૂપ શક્તિ તે-રૂપ (એકપુજ્જીભવન્) હું જીવવસ્તુ છું, અવિનશ્વર જ્ઞાનસ્વરૂપ છું-એવો અનુભવ કરતો થકો.—આવો છે સ્યાદ્વાદી. ૧૧-૨૫૭.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

વિશ્રાન્તઃ પરભાવભાવકલનાન્નિત્યં બહિર્વસ્તુષુ

નશ્યત્યેવ પશુઃ સ્વભાવમહિમન્યેકાન્તનિશ્ચેતનઃ ।

સર્વસ્માન્નિયતસ્વભાવભવનજ્ઞાનાદ્વિભક્તો ભવન્

સ્યાદ્વાદી તુ ન નાશમેતિ સહજસ્પષ્ટીકૃતપ્રત્યયઃ ॥૧૨-૨૫૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ એકાન્તવાદી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ એવો છે કે જે વસ્તુને પર્યાયમાત્ર માને છે, દ્રવ્યરૂપ નથી માનતો; તેથી જેટલી-સમસ્ત-જ્ઞેયવસ્તુઓના જેટલા છે શક્તિરૂપ સ્વભાવ તેમને જાણે છે જ્ઞાન, જાણતું થકું તેમની આકૃતિરૂપે પરિણમે છે, તેથી જ્ઞેયની શક્તિની આકૃતિરૂપ છે જ્ઞાનના પર્યાય, તેમનાથી જ્ઞાનવસ્તુની સત્તા માને છે; તેમનાથી ભિન્ન છે પોતાની શક્તિની સત્તામાત્ર, તેને નથી માનતો;—એવો છે એકાન્તવાદી. તેના પ્રતિ સ્યાદ્વાદી સમાધાન કરે છે કે જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ સમસ્ત જ્ઞેયશક્તિને જાણે છે એવું સહજ છે; પરંતુ પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી અસ્તિરૂપ છે. એમ કહે છે—“પશુઃ નશ્યતિ એવ” (પશુઃ) એકાન્તવાદી (નશ્યતિ) વસ્તુની સત્તાને સાધવાથી ભ્રષ્ટ છે, (એવ) નિશ્ચયથી. કેવો છે એકાન્તવાદી? “વહિઃ વસ્તુષુ નિત્યં વિશ્રાન્તઃ” (વહિઃ વસ્તુષુ) સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુની અનેક શક્તિની આકૃતિરૂપે પરિણમ્યા છે જ્ઞાનના પર્યાય, તેમાં (નિત્યં વિશ્રાન્તઃ) સદા વિશ્રાન્ત છે અર્થાત્ પર્યાયમાત્રને જાણે છે જ્ઞાનવસ્તુ,—એવો છે નિશ્ચય જેનો, એવો છે. શા કારણથી એવો છે? “પરભાવભાવકલનાત્” (પરભાવ) જ્ઞેયની શક્તિની આકૃતિરૂપે છે જ્ઞાનનો પર્યાય, તેમાં (ભાવકલનાત્) અવધાર્યું છે જ્ઞાનવસ્તુનું અસ્તિપણું,—એવા જૂઠા અભિપ્રાયના કારણથી. વળી કેવો છે એકાન્તવાદી? “સ્વભાવમહિમનિ એકાન્તનિશ્ચેતનઃ” (સ્વભાવ) જીવની જ્ઞાનમાત્ર નિજ શક્તિના (મહિમનિ) અનાદિનિધન શાશ્વત પ્રતાપમાં (એકાન્તનિશ્ચેતનઃ) એકાન્ત નિશ્ચેતન છે અર્થાત્ તેનાથી સર્વથા શૂન્ય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે સ્વરૂપસત્તાને નથી માનતો—એવો છે એકાન્તવાદી. તેના પ્રતિ સ્યાદ્વાદી સમાધાન કરે છે—“તુ સ્યાદ્વાદી નાશમ્ ન ણ્તિ” (તુ) એકાન્તવાદી માને છે તે પ્રમાણે નથી, સ્યાદ્વાદી માને છે તે પ્રમાણે છે. (સ્યાદ્વાદી) અનેકાન્તવાદી (નાશમ્) વિનાશ (ન ણ્તિ) પામતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુની સત્તાને સાધી શકે છે. કેવો છે અનેકાન્તવાદી જીવ? “સહજસ્પષ્ટીકૃતપ્રત્યયઃ” (સહજ) સ્વભાવશક્તિમાત્ર એવું જે અસ્તિત્વ તે સંબંધી (સ્પષ્ટીકૃત) દેઢ કર્યો છે (પ્રત્યયઃ) અનુભવ જેણે, એવો છે. વળી કેવો છે? “સર્વસ્માત્ નિયતસ્વભાવભવનજ્ઞાનાત્ વિભક્તઃ ભવન્” (સર્વસ્માત્) જેટલા છે (નિયતસ્વભાવ) પોતપોતાની શક્તિએ બિરાજમાન એવા જે જ્ઞેયરૂપ જીવાદિ પદાર્થો તેમની (ભવન) સત્તાની આકૃતિરૂપે પરિણમ્યા છે એવા (જ્ઞાનાત્) જીવના જ્ઞાનગુણના

પર્યાય, તેમનાથી (વિભક્તઃ ભવન્) ભિન્ન છે જ્ઞાનમાત્ર સત્તા—એવો અનુભવ કરતો થકો. ૧૨-૨૫૮.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

**અધ્યાસ્યાત્મનિ સર્વભાવભવનં શુદ્ધસ્વભાવચ્યુતઃ
સર્વત્રાપ્યનિવારિતો ગતભયઃ સ્વૈરં પશુઃ ક્રીડતિ ।
સ્યાદ્વાદી તુ વિશુદ્ધ એવ લસતિ સ્વસ્ય સ્વભાવં ભરા-
દારૂઢઃ પરભાવભાવવિરહવ્યાલોકનિષ્કમ્પિતઃ ॥૧૩-૨૫૬॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ એકાન્તવાદી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ એવો છે કે જે વસ્તુને દ્રવ્યમાત્ર માને છે, પર્યાયરૂપ નથી માનતો; તેથી જેટલી છે જ્ઞેયવસ્તુ, તેમની અનંત છે શક્તિઓ, તેમને જાણે છે જ્ઞાન; જાણતું થકું જ્ઞેયની શક્તિની આકૃતિરૂપે પરિણમે છે, એવું દેખીને ‘જેટલી જ્ઞેયની શક્તિ તેટલી જ્ઞાનવસ્તુ’ એમ માને છે મિથ્યાદૃષ્ટિ એકાન્તવાદી. તેના પ્રતિ આમ સમાધાન કરે છે સ્યાદ્વાદી કે—જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુનો એવો સ્વભાવ છે કે સમસ્ત જ્ઞેયની શક્તિને જાણે, જાણતી થકી તેની આકૃતિરૂપે પરિણમે છે, પરંતુ જ્ઞેયની શક્તિ જ્ઞેયમાં છે, જ્ઞાનવસ્તુમાં નથી; જ્ઞાનનો જાણવારૂપ પર્યાય છે, તેથી જ્ઞાનવસ્તુની સત્તા ભિન્ન છે. એમ કહે છે—“પશુઃ સ્વૈરં ક્રીડતિ” (પશુઃ) મિથ્યાદૃષ્ટિ એકાન્તવાદી (સ્વૈરં ક્રીડતિ) હેય-ઉપાદેય જ્ઞાનથી રહિત થઈને સ્વેચ્છાચારરૂપ પ્રવર્તે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞેયની શક્તિને જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી માનતો, જેટલી જ્ઞેયની શક્તિ છે તેને જ્ઞાનમાં માનીને ‘નાના શક્તિરૂપ જ્ઞાન છે, જ્ઞેય છે જ નહીં’ એવી બુદ્ધિરૂપ પ્રવર્તે છે. કેવો છે એકાન્તવાદી? “શુદ્ધસ્વભાવચ્યુતઃ” (શુદ્ધસ્વભાવ) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુથી (ચ્યુતઃ) ચ્યુત છે અર્થાત્ તેને વિપરિતરૂપે અનુભવે છે. વિપરીતપણું કેમ છે? “સર્વભાવભવનં આત્મનિ અધ્યાસ્ય” (સર્વ) જેટલી જીવાદિ પદાર્થરૂપ જ્ઞેયવસ્તુ તેમના (ભાવ) શક્તિરૂપ ગુણપર્યાય-અંશભેદ, તેમની (ભવનં) સત્તાને (આત્મનિ) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુમાં (અધ્યાસ્ય) પ્રતીતિ કરીને. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞાનગોચર છે સમસ્ત દ્રવ્યની શક્તિ, તેમની આકૃતિરૂપે પરિણમ્યું છે જ્ઞાન, તેથી સર્વ શક્તિ જ્ઞાનની છે

એમ માને છે, જ્ઞેયની તથા જ્ઞાનની ભિન્ન સત્તા નથી માનતો. વળી કેવો છે? “સર્વત્ર અપિ અનિવારિતઃ ગતભયઃ” (સર્વત્ર) સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, શબ્દ એવા ઈન્દ્રિયવિષય તથા મન-વચન-કાય તથા નાના પ્રકારની જ્ઞેયની શક્તિ, તેમનામાં (અપિ) અવશ્ય (અનિવારિતઃ) ‘હું શરીર, હું મન, હું વચન, હું કાય, હું સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ-શબ્દ’ ઈત્યાદિ પરભાવને પોતાના જાણીને પ્રવર્તે છે; (ગતભયઃ) મિથ્યાદૃષ્ટિને કોઈ ભાવ પરભાવ નથી કે જેનાથી ડર હોય;—એવો છે એકાન્તવાદી. તેના પ્રતિ સમાધાન કરે છે સ્યાદ્વાદી—“તુ સ્યાદ્વાદી વિશુદ્ધ એવ લસતિ” (તુ) જે પ્રમાણે મિથ્યાદૃષ્ટિ એકાન્તવાદી માને છે તે પ્રમાણે નથી, જે પ્રમાણે સ્યાદ્વાદી માને છે તે પ્રમાણે છે—(સ્યાદ્વાદી) સ્યાદ્વાદી અર્થાત્ અનેકાન્તવાદી જીવ (વિશુદ્ધઃ એવ લસતિ) મિથ્યાત્વથી રહિત થઈને પ્રવર્તે છે. કેવો છે સ્યાદ્વાદી? “સ્વસ્ય સ્વભાવં ભરાત્ આરૂઢઃ” (સ્વસ્ય સ્વભાવં) જ્ઞાનવસ્તુની જાણપણામાત્ર શક્તિ, તેની (ભરાત્ આરૂઢઃ) બહુ જ પ્રગાઢરૂપે પ્રતીતિ કરે છે. વળી કેવો છે? “પરભાવભાવવિરહવ્યાલોકનિષ્કમ્પિતઃ” (પરભાવ) સમસ્ત જ્ઞેયની અનેક શક્તિની આકૃતિરૂપ પરિણમ્યું છે જ્ઞાન, એ રૂપે (ભાવ) માને છે જે જ્ઞાનવસ્તુનું અસ્તિત્વ, (વિરહ) એવી વિપરીત બુદ્ધિના ત્યાગથી થઈ છે (વ્યાલોક) સાચી દૃષ્ટિ, તેનાથી થયો છે (નિષ્કમ્પિતઃ) સાક્ષાત્ અમિટ (—અટળ) અનુભવ જેને, એવો છે સ્યાદ્વાદી. ૧૩-૨૫૯.

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

પ્રાદુર્ભાવવિરામમુદ્રિતવહજ્જ્ઞાનાંશનાનાત્મના

નિર્જ્ઞાનાત્ક્ષણભઙ્ગસઙ્ગપતિતઃ પ્રાયઃ પશુર્નશ્યતિ ।

સ્યાદ્વાદી તુ ચિદાત્મના પરિમૃશંશ્ચિદ્વસ્તુ નિત્યોદિતં

ટઙ્કોત્કીર્ણઘનસ્વભાવમહિમજ્ઞાનં ભવન્ જીવતિ ॥૧૪-૨૬૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ એકાન્તવાદી મિથ્યાદૃષ્ટિ એવો છે કે જે વસ્તુને પર્યાયમાત્ર માને છે, દ્રવ્યરૂપ નથી માનતો; તેથી અખંડ ધારાપ્રવાહરૂપ પરિણમે છે જ્ઞાન, તેનો થાય છે પ્રતિસમય ઉત્પાદ-વ્યય, તેથી પર્યાય વિનશતાં જીવદ્રવ્યનો વિનાશ માને છે. તેના પ્રતિ સ્યાદ્વાદી આમ સમાધાન

કરે છે કે પર્યાયરૂપે જોતાં જીવવસ્તુ ઊપજે છે, વિનશે છે; દ્રવ્યરૂપે જોતાં જીવ સદા શાશ્વત છે. તે કહે છે—“પશુઃ નશ્યતિ” (પશુઃ) એકાન્તવાદી જીવ (નશ્યતિ) શુદ્ધ જીવવસ્તુને સાધવાથી ભ્રષ્ટ છે. કેવો છે એકાન્તવાદી? “પ્રાયઃ ક્ષણભદ્ગ્નસદ્ગ્નપતિતઃ” (પ્રાયઃ) એકાન્તપણે (ક્ષણભદ્ગ્ન) પ્રતિસમય થતા પર્યાયના વિનાશથી (સદ્ગ્નપતિતઃ) તે પર્યાયની સાથે સાથે વસ્તુનો વિનાશ માને છે. શા કારણથી? “પ્રાદુર્ભાવવિરામમુદ્રિત-વહજ્ઞાનાંશનાનાત્મના નિર્જાનાત્” (પ્રાદુર્ભાવ) ઉત્પાદ-વિરામ) વિનાશથી (મુદ્રિત) સંયુક્ત (વહત્) પ્રવાહરૂપ જે (જ્ઞાનાંશ) જ્ઞાનગુણના અવિભાગપ્રતિચ્છેદ તેમના કારણે થતા (નાનાત્મના) અનેક અવસ્થાભેદના (નિર્જાનાત્) જાણપણાના કારણે;—એવો છે એકાન્તવાદી. તેના પ્રતિ સ્યાદ્વાદી પ્રતિબોધે છે—“તુ સ્યાદ્વાદી જીવતિ” (તુ) જેમ એકાન્તવાદી કહે છે તેવું એકાન્તપણું નથી. (સ્યાદ્વાદી) સ્યાદ્વાદી અર્થાત્ અનેકાન્તવાદી (જીવતિ) વસ્તુને સાધવા સમર્થ છે. કેવો છે સ્યાદ્વાદી? “ચિદ્વસ્તુ નિત્યોદિતં પરિમૃશન્” (ચિદ્વસ્તુ) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુને (નિત્યોદિતં) સર્વકાળ શાશ્વત એવી, (પરિમૃશન્) પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદરૂપ અનુભવતો થકો. કેવા રૂપે? “ચિદાત્મના” જ્ઞાનસ્વરૂપ છે જીવવસ્તુ તે-રૂપે. વળી કેવો છે સ્યાદ્વાદી “ટદ્ગ્નેત્કીર્ણઘનસ્વભાવમહિમજ્ઞાનં ભવન્” (ટદ્ગ્નેત્કીર્ણ) સર્વ કાળ એકરૂપ એવા (ઘનસ્વભાવ) અમિટ (-અટળ) લક્ષણ વડે છે (મહિમ) પ્રસિદ્ધિ જેની, એવી (જ્ઞાનં) જીવવસ્તુને (ભવન્) પોતે અનુભવતો થકો. ૧૪-૨૬૦.

(શાદ્દલવિકીરિત.)

ટદ્ગ્નેત્કીર્ણવિશુદ્ધબોધવિસરાકારાત્મતત્ત્વાશયા

વાઙ્મત્યુચ્છલદચ્છચિત્પરિણતેર્ભિન્નં પશુઃ કિઞ્ચન ।

જ્ઞાનં નિત્યમનિત્યતાપરિગમેઽપ્યાસાદયત્યુજ્જ્વલં

સ્યાદ્વાદી તદનિત્યતાં પરિમૃશંશ્ચિદ્વસ્તુવૃત્તિક્રમાત્ ॥૧૫-૨૬૧॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ એકાન્તવાદી એવો છે કે જે વસ્તુને દ્રવ્યરૂપ માને છે, પર્યાયરૂપ નથી માનતો; તેથી સમસ્ત જ્ઞેયને જાણતું થકું જ્ઞેયાકાર પરિણમે છે જ્ઞાન, તેને અશુદ્ધપણું માને છે એકાન્તવાદી, જ્ઞાનને પર્યાયપણું માનતો નથી. તેનું સમાધાન સ્યાદ્વાદી કરે છે કે

જ્ઞાનવસ્તુ દ્રવ્યરૂપે જોતાં નિત્ય છે, પર્યાયરૂપે જોતાં અનિત્ય છે, તેથી સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે જ્ઞાન, જાણતાં જ્ઞેયની આકૃતિરૂપે જ્ઞાનનો પર્યાય પરિણમે છે—એવો જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે, અશુદ્ધપણું નથી. એમ કહે છે—“પશુઃ ઉચ્છલદચ્છચિત્પરિણતેઃ ભિન્નં કિચ્ચન વાચ્છતિ” (પશુઃ) એકાન્તવાદી, (ઉચ્છલત્) જ્ઞેયનો જ્ઞાતા થઈને પર્યાયરૂપે પરિણમે છે ઉત્પાદરૂપ તથા વ્યયરૂપ એવો (અચ્છ) અશુદ્ધપણાથી રહિત એવો જે (ચિત્પરિણતેઃ) જ્ઞાનગુણનો પર્યાય તેનાથી (ભિન્ન) ભિન્ન અર્થાત્ જ્ઞેયને જાણવારૂપ પરિણતિ વિના વસ્તુમાત્ર કૂટસ્થ થઈને રહે એવું (કિચ્ચન વાચ્છતિ) કંઈક વિપરીતપણું માને છે. એકાન્તવાદી જ્ઞાનને આવું કરવા યાહે છે—“ટઙ્ગોલ્કીર્ણવિશુદ્ધબોધવિસરાકારાત્મતત્ત્વાશયા” (ટઙ્ગોલ્કીર્ણ) સર્વ કાળ એકસરખી, (વિશુદ્ધ) સમસ્ત વિકલ્પથી રહિત (બોધ) જ્ઞાનવસ્તુના (વિસરાકાર) પ્રવાહરૂપ (આત્મતત્ત્વ) જીવવસ્તુ હો (આશયા) એમ કરવાની અભિલાષા કરે છે. તેનું સમાધાન કરે છે સ્યાદ્વાદી—“સ્યાદ્વાદી જ્ઞાનં નિત્યં ઉજ્જ્વલં આસાદયતિ” (સ્યાદ્વાદી) સ્યાદ્વાદી અર્થાત્ અનેકાન્તવાદી (જ્ઞાનં) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુને (નિત્યં) સર્વ કાળ એકસરખી, (ઉજ્જ્વલં) સમસ્ત વિકલ્પથી રહિત (આસાદયતિ) સ્વાદરૂપ અનુભવે છે; “અનિત્યતાપરિણમે અપિ” જોકે તેમાં પર્યાય દ્વારા અનિત્યપણું ઘટે છે. કેવો છે સ્યાદ્વાદી? “તત્ ચિદ્વસ્તુ અનિત્યતાં પરિમૃશન્” (તત્) પૂર્વોક્ત (ચિદ્વસ્તુ) જ્ઞાનમાત્ર જીવદ્રવ્યને (અનિત્યતાં પરિમૃશન્) વિનશ્ચરરૂપ અનુભવતો થકો. શા કારણથી? “વૃત્તિક્રમાત્” (વૃત્તિ) પર્યાયના (ક્રમાત્) ક્રમના કારણે અર્થાત્ ‘કોઈ પર્યાય થાય છે, કોઈ પર્યાય વિનશે છે’ એવા ભાવના કારણે. ભાવાર્થ આમ છે કે પર્યાય દ્વારા જીવવસ્તુ અનિત્ય છે એમ અનુભવે છે સ્યાદ્વાદી. ૧૫-૨૬૧.

(અનુષ્ટુપ)

इत्यज्ञानविमूढानां ज्ञानमात्रं प्रसाधयन् ।

आत्मतत्त्वमनेकान्तः स्वयमेवानुभूयते ॥१६-२६२॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“इति अनेकान्तः स्वयम् अनुभूयते एव” (इति) પૂર્વોક્ત પ્રકારે (अनेकान्तः) સ્યાદ્વાદ (स्वयम्) પોતાના પ્રતાપથી બલાત્કારે જ (अनुभूयते) અંગીકારરૂપ થાય છે, (एव) અવશ્ય. કોને અંગીકાર થાય છે? “अज्ञानविमूढानां”

(અજ્ઞાન) પૂર્વોક્ત એકાન્તવાદમાં (વિમૂઢાનાં) મગ્ન થયા છે જે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો તેમને. ભાવાર્થ આમ છે કે સ્યાદ્વાદ એવો પ્રમાણભૂત છે કે જેને સાંભળતાં માત્ર જ એકાન્તવાદી પણ અંગીકાર કરે છે. કેવો છે સ્યાદ્વાદ? “આત્મતત્ત્વમ્ જ્ઞાનમાત્રં પ્રસાધયન્” (આત્મતત્ત્વમ્) જીવદ્રવ્યને (જ્ઞાનમાત્રં) ચેતના-સર્વસ્વ (પ્રસાધયન્) એમ પ્રમાણ કરતો થકો. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ છે એમ સ્યાદ્વાદ સાધી શકે છે, એકાન્તવાદી સાધી શકતો નથી. ૧૬-૨૬૨.

(અનુષ્ટુપ)

एवं तत्त्वव्यवस्थित्या स्वं व्यवस्थापयन् स्वयम् ।

अलंघ्यशासनं जैनमनेकान्तो व्यवस्थितः ॥१७-२६३॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“एवं अनेकान्तः व्यवस्थितः” (एवं) આટલું કહેવાથી (अनेकान्तः) અનેકાન્તને અર્થાત્ સ્યાદ્વાદને (व्यवस्थितः) કહેવાનું આરંભ્યું હતું તે પૂર્ણ થયું. કેવો છે અનેકાન્ત? “स्वं स्वयम् व्यवस्थापयन्” (स्वं) અનેકાન્તપણાને (स्वयम्) અનેકાન્તપણા વડે (व्यवस्थापयन्) બળજોરીથી પ્રમાણ કરતો થકો. શાના સહિત? “तत्त्वव्यवस्थित्या” જીવના સ્વરૂપને સાધવા સહિત. કેવો છે અનેકાન્ત? “जैनम्” સર્વજીવીતરાગપ્રણીત છે. વળી કેવો છે? “अलंघ्यशासनं” અમિટ (-અટળ) છે ઉપદેશ જેનો, એવો છે. ૧૭-૨૬૩.

-૧૨-

સાધ્ય-સાધક અધિકાર

(વસન્તતિલકા)

इत्याद्यनेकनिजशक्तिसुनिर्भरोऽपि
 यो ज्ञानमात्रमयतां न जहाति भावः ।
 एवं क्रमाक्रमविवर्तिविवर्तचित्रं
 तद्द्रव्यपर्ययमयं चिदिहास्ति वस्तु ॥१-२६४॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“इह तत् चिद् वस्तु द्रव्यपर्ययमयं अस्ति” (इह) વિદ્યમાન (તત્) પૂર્વોક્ત (ચિદ્ વસ્તુ) જ્ઞાનમાત્ર જીવદ્રવ્ય (દ્રવ્યપર્યયમયં અસ્તિ) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્યનું દ્રવ્યપણું કહ્યું. કેવું છે જીવદ્રવ્ય? “एवं क्रमाक्रमविवर्तिविवर्तचित्रं” (एवं) પૂર્વોક્ત પ્રકારે (ક્રમ) પહેલો વિનશે તો આગળનો ઊપજે અને (અક્રમ) વિશેષણરૂપ છે પરન્તુ ન ઊપજે, ન વિનશે,—એ રૂપે છે (વિવર્તિ) અંશરૂપ ભેદપદ્ધતિ તેનાથી (વિવર્ત) પ્રવર્તી રહ્યો છે (ચિત્ર) પરમ અચંબો જેમાં, એવું છે. ભાવાર્થ આમ છે કે ક્રમવર્તી પર્યાય, અક્રમવર્તી ગુણ;—એ રીતે ગુણ-પર્યાયમય છે જીવવસ્તુ. વળી કેવું છે તે અર્થાત્ કેવી છે જીવવસ્તુ? “यः भावः इत्याद्यनेकनिजशक्तिसुनिर्भरः अपि ज्ञानमात्रमयतां न जहाति” (यः भावः) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ (इत्यादि) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ઇત્યાદિથી માંડીને (अनेकनिजशक्ति) અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વ, અગુરુલઘુત્વ, સૂક્ષ્મત્વ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, સપ્રદેશત્વ, અમૂર્તત્વ—એવું છે અનંત ગણનારૂપ દ્રવ્યનું સામર્થ્ય તેના વડે (सुनिर्भरः) સર્વ કાળ ભરિતાવસ્થા છે; (अपि) એવી છે તોપણ (ज्ञानमात्रमयतां न जहाति) જ્ઞાનમાત્ર ભાવને ત્યાગતી નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે જે ગુણ છે અથવા પર્યાય છે તે સર્વ ચેતનારૂપ છે, તેથી ચેતનામાત્ર જીવવસ્તુ છે, પ્રમાણ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે પૂર્વ

હૂંડી લખી હતી કે ઉપાય તથા ઉપેય કહીશું; ઉપાય એટલે જીવવસ્તુની પ્રાપ્તિનું સાધન, ઉપેય એટલે સાધ્યવસ્તુ; તેમાં પ્રથમ જ સાધ્યરૂપ વસ્તુનું સ્વરૂપ કહ્યું, સાધન કહે છે. ૧-૨૬૪.

(વસન્તતિલકા)

**નૈકાન્તસંગતદશા સ્વયમેવ વસ્તુ-
તત્ત્વવ્યવસ્થિતિમિતિ પ્રવિલોકયન્તઃ ।
સ્યાદ્વાદશુદ્ધિમધિકામધિગમ્ય સન્તો
જ્ઞાનીભવન્તિ જિનનીતિમલંઘયન્તઃ ॥૨-૨૬૫॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“સન્તઃ ઇતિ જ્ઞાનીભવન્તિ” (સન્તઃ) સંતો અર્થાત્ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવો (ઇતિ) આ રીતે (જ્ઞાનીભવન્તિ)—અનાદિ કાળથી કર્મબંધ સંયુક્ત હતા—સામ્પ્રત (હવે) સકળ કર્મોનો વિનાશ કરીને મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થાય છે. કેવા છે સન્તો? “જિનનીતિમલંઘયન્તઃ” (જિન) કેવળીનો (નીતિમ્) કહેલો જે માર્ગ (અલંઘયન્તઃ) તે જ માર્ગ પર ચાલે છે, તે માર્ગને ઉલ્લંઘીને અન્ય માર્ગ પર ચાલતા નથી. શું કરીને? “અધિકામ્ સ્યાદ્વાદશુદ્ધિમ્ અધિગમ્ય” (અધિકામ્) પ્રમાણ છે એવો જે (સ્યાદ્વાદશુદ્ધિમ્) અનેકાન્તરૂપ વસ્તુનો ઉપદેશ, તેનાથી થયું છે જ્ઞાનનું નિર્મળપણું, તેની (અધિગમ્ય) સહાયતા પામીને. કેવા છે સન્તો? “વસ્તુતત્ત્વવ્યવસ્થિતિમ્ સ્વયમ્ એવ પ્રવિલોકયન્તઃ” (વસ્તુ) જીવદ્રવ્યનું (તત્ત્વ) જેવું છે સ્વરૂપ, તેનાં (વ્યવસ્થિતિમ્) દ્રવ્યરૂપ તથા પર્યાયરૂપને (સ્વયમ્ એવ પ્રવિલોકયન્તઃ) સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષપણે દેખે છે. કેવા નેત્ર વડે દેખે છે? “નૈકાન્તસદ્ગતદશા” (નૈકાન્ત) સ્યાદ્વાદ સાથે (સદ્ગત) મળેલા (દશા) લોચન વડે. ૨-૨૬૫.

(વસન્તતિલકા)

**યે જ્ઞાનમાત્રનિજભાવમયીમકમ્પાં
ભૂમિં શ્રયન્તિ કથમપ્યપનીતમોહાઃ ।
તે સાધકત્વમધિગમ્ય ભવન્તિ સિદ્ધા
મૂઢાસ્ત્વમૂમનુપલથ્ય પરિભ્રમન્તિ ॥૩-૨૬૬॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તે સિદ્ધાઃ ભવન્તિ” (તે) એવા છે જે જીવો તે (સિદ્ધાઃ ભવન્તિ) સકળ કર્મકલંકથી રહિત મોક્ષપદને પામે છે. કેવા થઈને “સાધકત્વમ્ અધિગમ્ય” શુદ્ધ જીવના અનુભવગર્ભિત છે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ કારણ-રત્નત્રય, તે-રૂપ પરિણમ્યો છે આત્મા, એવા થઈને. વળી કેવા છે તે? “યે જ્ઞાનમાત્રનિજભાવમયીમ્ ભૂમિં શ્રયન્તિ” (યે) જે કોઈ (જ્ઞાનમાત્ર) ચેતના છે સર્વસ્વ જેનું એવો (નિજભાવ) જીવદ્રવ્યનો અનુભવ (મયીમ્) તે-મય અર્થાત્ જેમાં કોઈ વિકલ્પ નથી એવી (ભૂમિં) મોક્ષના કારણભૂત અવસ્થાને (શ્રયન્તિ) પ્રાપ્ત થાય છે—એકાગ્રપણે તે ભૂમિરૂપ પરિણમે છે. કેવી છે ભૂમિ? “અકમ્પાં” નિર્દ્વન્દ્વરૂપ સુખગર્ભિત છે. કેવા છે તે જીવો? “કથમપિ અપનીતમોહાઃ” (કથમ્ અપિ) અનંત કાળ ભમતાં કાળલબ્ધિ પામીને (અપનીત) મટ્યો છે (મોહાઃ) મિથ્યાત્વરૂપ વિભાવપરિણામ જેમનો, એવા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે આવા જીવો મોક્ષના સાધક થાય છે. “તુ મૂઢાઃ અમૂમ્ અનુપલભ્ય પરિભ્રમન્તિ” (તુ) કહેલા અર્થને દેઢ કરે છે—(મૂઢાઃ) જીવવસ્તુનો અનુભવ જેમને નથી એવા જે કોઈ મિથ્યાદેષ્ટિ જીવો છે તે (અમૂમ્) શુદ્ધ જીવસ્વરૂપના અનુભવરૂપ અવસ્થાને (અનુપલભ્ય) પામ્યા વિના (પરિભ્રમન્તિ) ચતુર્ગતિસંસારમાં ભટકે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધ જીવસ્વરૂપનો અનુભવ મોક્ષનો માર્ગ છે, બીજો માર્ગ નથી. ૩-૨૬૬.

(વસન્તતિલકા)

સ્યાદ્વાદકૌશલસુનિશ્ચલસંયમાભ્યાં

યો ભાવયત્યહરહઃ સ્વમિહોપયુક્તઃ ।

જ્ઞાનક્રિયાનયપરસ્પરતીવ્રમૈત્રી-

પાત્રીકૃતઃ શ્રયતિ ભૂમિમિમાં સ એકઃ ॥૪-૨૬૭॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—આવી અનુભવ ભૂમિકાને કેવો જીવ યોગ્ય છે તે કહે છે—“સઃ એકઃ ઇમાં ભૂમિમ્ શ્રયતિ” (સઃ) આવો (એકઃ) આ જ એક જાતિનો જીવ (ઇમાં ભૂમિમ્) પ્રત્યક્ષ શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવરૂપ અવસ્થાના (શ્રયતિ) અવલંબનને યોગ્ય છે અર્થાત્ એવી અવસ્થારૂપ પરિણમવાનો પાત્ર છે. કેવો છે તે જીવ? “યઃ

સ્વમ્ અહરહઃ ભાવયતિ” (યઃ) જે કોઈ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (સ્વમ્) જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપને (અહરહઃ ભાવયતિ) નિરંતર અખંડ ધારાપ્રવાહરૂપ અનુભવે છે. શાનાથી અનુભવે છે? “સ્યાદ્વાદકૌશલસુનિશ્ચલસંયમાભ્યાં” (સ્યાદ્વાદ) દ્રવ્યરૂપ તથા પર્યાયરૂપ વસ્તુના અનુભવનું (કૌશલ) કૌશલ્ય અર્થાત્ વિપરીતપણાથી રહિત—વસ્તુ જે પ્રમાણે છે તે પ્રમાણે— અંગીકાર, તથા (સુનિશ્ચલસંયમાભ્યાં) સમસ્ત રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિનો ત્યાગ,—એ બંનેની સહાયતાથી. વળી કેવો છે? “ઙહ ઉપયુક્તઃ” (ઙહ) પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવમાં (ઉપયુક્તઃ) સર્વ કાળ એકાગ્રપણે તલ્લીન છે. વળી કેવો છે? “જ્ઞાનક્રિયાનયપરસ્પરતીવ્રમૈત્રીપાત્રીકૃતઃ” (જ્ઞાનનય) શુદ્ધ જીવના સ્વરૂપનો અનુભવ મોક્ષમાર્ગ છે, શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવ વિના જે કોઈ ક્રિયા છે તે સર્વ મોક્ષમાર્ગથી શૂન્ય છે, (ક્રિયાનય) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થયા વિના જે કોઈ શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કહે છે તે સમસ્ત જૂઠો છે, અનુભવ નથી, કોઈ એવો જ અનુભવનો ભ્રમ છે, કારણ કે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ અશુદ્ધ રાગાદિ પરિણામને મટાડીને થાય છે;—આવા છે જે જ્ઞાનનય તથા ક્રિયાનય, તેમનું છે જે (પરસ્પરતીવ્રમૈત્રી) પરસ્પર અત્યંત મિત્રપણું—શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ છે તે રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિને મટાડીને છે, રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિનો વિનાશ શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવ સહિત છે, એવું અત્યંત મિત્રપણું—તેનો (પાત્રીકૃતઃ) પાત્ર થયો છે અર્થાત્ જ્ઞાનનયક્રિયાનયનું એક સ્થાનક છે. ભાવાર્થ આમ છે કે બંને નયોના અર્થ સહિત બિરાજમાન છે. ૪-૨૬૭.

(વસંતતિલકા)

ચિત્પિન્ડચણ્ડિમવિલાસિવિકાસહાસઃ

શુદ્ધપ્રકાશભરનિર્ભરસુપ્રભાતઃ ।

આનન્દસુસ્થિતસદાસ્ખલિતૈકરૂપ-

સ્તસ્યૈવ ચાયમુદયત્યચલાર્ચિરાત્મા ॥૫-૨૬૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તસ્ય એવ આત્મા ઉદયતિ” (તસ્ય) પૂર્વોક્ત જીવને (એવ) અવશ્ય (આત્મા) જીવપદાર્થ (ઉદયતિ) સકળ કર્મનો વિનાશ કરીને પ્રગટ થાય છે, અનંતચતુષ્ટયરૂપ થાય છે. વળી કેવો પ્રગટ થાય છે? “અચલાર્ચિઃ” સર્વ કાળ

એકરૂપ છે કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન તેજપુંજ જેનો એવો છે. વળી કેવો છે? “ચિત્તિવિષ્ણવચિત્તિવિલાસિવિકાસહાસઃ” (ચિત્તિવિષ્ણ) જ્ઞાનપુંજના (ચિત્તિવિષ્ણ) પ્રતાપની (વિલાસિ) એકરૂપ પરિણતિ એવું જે (વિકાસ) પ્રકાશસ્વરૂપ તેનું (હાસઃ) નિધાન છે. વળી કેવો છે? “શુદ્ધપ્રકાશભરનિર્ભરસુપ્રભાતઃ” (શુદ્ધપ્રકાશ) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિ મટાડીને થયેલો જે શુદ્ધત્વરૂપ પરિણામ તેની (ભર) વારંવાર જે શુદ્ધત્વરૂપ પરિણતિ, તેનાથી (નિર્ભર) થયો છે (સુપ્રભાતઃ) સાક્ષાત્ ઉદ્યોત જેમાં, એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ રાત્રિસંબંધી અંધકાર મટતાં દિવસ ઉદ્યોતસ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે, તેમ મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ મટાડીને શુદ્ધત્વપરિણામે બિરાજમાન જીવદ્રવ્ય પ્રગટ થાય છે. વળી કેવો છે? “આનન્દસુસ્થિતસદાસ્ખલિતૈકરૂપઃ” (આનન્દ) દ્રવ્યના પરિણામરૂપ અતીન્દ્રિય સુખના કારણે (સુસ્થિત) જે આકુળતાથી રહિતપણું, તેનાથી (સદા) સર્વ કાળ (અસ્ખલિત) અમિટ (-અટળ) છે (ૈકરૂપઃ) તદ્રૂપ સર્વસ્વ જેનું, એવો છે. ૫-૨૬૮.

(વસંતતિલકા)

સ્યાદ્વાદદીપિતલસન્મહસિ પ્રકાશે

શુદ્ધસ્વભાવમહિમન્યુદિતે મયીતિ ।

કિં બન્ધમોક્ષપથપાતિભિરન્યભાવૈ-

નિત્યોદયઃ પરમયં સ્ફુરતુ સ્વભાવઃ ॥૬-૨૬૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અયં સ્વભાવઃ પરમ્ સ્ફુરતુ” (અયં સ્વભાવઃ) વિદ્યમાન છે જે જીવપદાર્થ (પરમ્ સ્ફુરતુ) તે જ એક અનુભવરૂપ પ્રગટ હો. કેવો છે? “નિત્યોદયઃ” સર્વ કાળ એકરૂપ પ્રગટ છે. વળી કેવો છે? “ઇતિ મયિ ઉદિતે અન્યભાવૈઃ કિમ્” (ઇતિ) પૂર્વોક્ત વિધિથી (મયિ ઉદિતે) હું ‘શુદ્ધ જીવસ્વરૂપ છું’ એવા અનુભવરૂપ પ્રત્યક્ષ થતાં (અન્યભાવૈઃ) અન્ય ભાવોથી અર્થાત્ અનેક છે જે વિકલ્પો તેમનાથી (કિમ્) શું પ્રયોજન છે? કેવા છે અન્ય ભાવ? “બન્ધમોક્ષપથપાતિભિઃ” (બન્ધપથ) મોહ-રાગ-દ્વેષ બંધનું કારણ છે, (મોક્ષપથ) સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર મોક્ષમાર્ગ છે,—એવા જે પક્ષ તેમાં (પાતિભિઃ) પડનારા છે અર્થાત્ પોતપોતાના પક્ષને કહે છે,

એવા છે અનેક વિકલ્પરૂપ. ભાવાર્થ આમ છે કે એવા વિકલ્પો જેટલા કાળ સુધી હોય છે તેટલા કાળ સુધી શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ હોતો નથી; શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થતાં એવા વિકલ્પો વિદ્યમાન જ નથી હોતા, વિચાર કોનો કરવામાં આવે? કેવો છું હું? “સ્યાદ્વાદદીપિતલસન્મહસિ” (સ્યાદ્વાદ) દ્રવ્યરૂપે તથા પર્યાયરૂપે (દીપિત) પ્રગટ થયું છે (લસત્) પ્રત્યક્ષ (મહસિ) જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપ જેનું. વળી કેવો છું? “પ્રકાશે” સર્વ કાળ ઉદ્યોતસ્વરૂપ છું. વળી કેવો છું? “શુદ્ધસ્વભાવમહિમનિ” (શુદ્ધસ્વભાવ) શુદ્ધપણાના કારણે (મહિમનિ) પ્રગટપણું છે જેનું. ૬-૨૬૯.

(વસંતતિલકા)

ચિત્રાત્મશક્તિસમુદાયમયોઽયમાત્મા

સઘઃ પ્રણશ્યતિ નયેક્ષણખણ્ડ્યમાનઃ ।

તસ્માદખણ્ડમનિરાકૃતખણ્ડમેક-

મેકાન્તશાન્તમચલં ચિદહં મહોઽસ્મિ ॥૭-૨૭૦॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“તસ્માત્ અહં ચિત્ મહઃ અસ્મિ” (તસ્માત્) તે કારણથી (અહં) હું (ચિત્ મહઃ અસ્મિ) જ્ઞાનમાત્ર પ્રકાશપુંજ છું; વળી કેવો છું? “અખણ્ડમ્” અખંડિતપ્રદેશ છું; વળી કેવો છું? “અનિરાકૃતખંડમ્” કોઈના કારણે અખંડ નથી થયો, સહજ જ અખંડરૂપ છું; વળી કેવો છું? “એકમ્” સમસ્ત વિકલ્પોથી રહિત છું; વળી કેવો છું? “એકાન્તશાન્તમ્” (એકાન્ત) સર્વથા પ્રકારે (શાન્તમ્) સમસ્ત પરદ્રવ્યોથી રહિત છું; વળી કેવો છું? “અચલં” પોતાના સ્વરૂપથી સર્વ કાળે અન્યથા નથી;—આવો ચૈતન્યસ્વરૂપ હું છું; કારણ કે “અયમ્ આત્મા નયેક્ષણખણ્ડ્યમાનઃ સઘઃ પ્રણશ્યતિ” (અયમ્ આત્મા) આ જીવવસ્તુ (નય) દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિક એવા અનેક વિકલ્પરૂપ (ઈક્ષણ) અનેક લોચન તેમના દ્વારા (ખણ્ડ્યમાનઃ) અનેકરૂપ જોવામાં આવતી થકી (સઘઃ પ્રણશ્યતિ) ખંડખંડરૂપ થઈને મૂળથી શોધી જડતી નથી—નાશ પામે છે. આટલા નયો એકમાં કઈ રીતે ઘટે છે? ઉત્તર આમ છે : કેમ કે આવું છે જીવદ્રવ્ય—“ચિત્રાત્મશક્તિસમુદાયમયઃ” (ચિત્ર) અનેક પ્રકારે— અસ્તિપણું, નાસ્તિપણું, એકપણું, અનેકપણું, ધ્રુવપણું, અધ્રુવપણું ઈત્યાદિ અનેક છે

એવા—જે (આત્મશક્તિ) જીવદ્રવ્યના ગુણો તેમનું જે (સમુદાય) દ્રવ્યથી અભિન્નપણું (મયઃ) તે-મય અર્થાત્ એવું છે જીવદ્રવ્ય; તેથી એક શક્તિને કહે છે એક નય, પરંતુ અનંત શક્તિઓ છે તેથી એક એક નય કરતાં અનંત નય થાય છે. એ પ્રમાણે કરતાં ઘણા વિકલ્પો ઊપજે છે, જીવનો અનુભવ ખોવાઈ જાય છે. તેથી નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનવસ્તુમાત્ર અનુભવ કરવાયોગ્ય છે. ૭-૨૭૦.

**ન દ્રવ્યેણ ચ્વણ્ડયામિ, ન ક્ષેત્રેણ ચ્વણ્ડયામિ, ન કાલેન ચ્વણ્ડયામિ,
ન ભાવેન ચ્વણ્ડયામિ; સુવિશુદ્ધ ઈકો જ્ઞાનમાત્રભાવોઽસ્મિ ।***

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“ભાવઃ અસ્મિ” હું વસ્તુસ્વરૂપ છું. વળી કેવો છું? “જ્ઞાનમાત્ર” ચેતનામાત્ર છે સર્વસ્વ જેનું એવો છું. “ઈકઃ” સમસ્ત ભેદ-વિકલ્પોથી રહિત છું. વળી કેવો છું? “સુવિશુદ્ધઃ” દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મરૂપ ઉપાધિથી રહિત છું. વળી કેવો છું? “દ્રવ્યેણ ન ચ્વણ્ડયામિ” જીવ સ્વદ્રવ્યરૂપ છે એમ અનુભવતાં પણ હું અખંડિત છું; “ક્ષેત્રેણ ન ચ્વણ્ડયામિ” જીવ સ્વક્ષેત્રરૂપ છે એમ અનુભવતાં પણ હું અખંડિત છું; “કાલેન ન ચ્વણ્ડયામિ” જીવ સ્વકાળરૂપ છે એમ અનુભવતાં પણ હું અખંડિત છું; “ભાવેન ન ચ્વણ્ડયામિ” જીવ સ્વભાવરૂપ છે એમ અનુભવતાં પણ હું અખંડિત છું. ભાવાર્થ આમ છે કે—એક જીવવસ્તુ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ, સ્વભાવરૂપ ચાર પ્રકારના ભેદો દ્વારા કહેવાય છે તોપણ ચાર સત્તા નથી, એક સત્તા છે. તેનું દેષ્ટાન્ત—જેમ એક આમ્રફળ ચાર પ્રકારે છે એમ તો ચાર સત્તા નથી. તેનું વિવરણ—કોઈ અંશ રસ છે, કોઈ અંશ છોતરું છે, કોઈ અંશ ગોટલી છે, કોઈ અંશ મીઠાશ છે; તેમ એક જીવવસ્તુ (વિષે) કોઈ અંશ જીવદ્રવ્ય છે, કોઈ અંશ જીવક્ષેત્ર છે, કોઈ અંશ જીવકાળ છે, કોઈ અંશ જીવભાવ છે,—એ પ્રમાણે તો નથી, એવું માનતાં સર્વ વિપરીત થાય છે. તેથી આ પ્રમાણે છે કે જેમ એક આમ્રફળ સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણો બિરાજમાન પુદ્ગલનો પિંડ છે, તેથી સ્પર્શમાત્રથી વિચારતાં સ્પર્શમાત્ર છે, રસમાત્રથી વિચારતાં રસમાત્ર છે, ગંધમાત્રથી વિચારતાં ગંધમાત્ર છે,

★ શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ ટીકામાં આ ભાગ કળશરૂપ પદ્ય નથી, પરંતુ ગદ્ય છે; તેથી તેને કળશ તરીકે ક્રમાંક આપવામાં આવ્યો નથી.

વર્ણમાત્રથી વિચારતાં વર્ણમાત્ર છે; તેમ એક જીવવસ્તુ સ્વદ્રવ્ય-સ્વક્ષેત્ર-સ્વકાળ-સ્વભાવે બિરાજમાન છે, તેથી સ્વદ્રવ્યરૂપે વિચારતાં સ્વદ્રવ્યમાત્ર છે, સ્વક્ષેત્રરૂપે વિચારતાં સ્વક્ષેત્રમાત્ર છે, સ્વકાળરૂપે વિચારતાં સ્વકાળમાત્ર છે. સ્વભાવરૂપે વિચારતાં સ્વભાવમાત્ર છે. તેથી એમ કહ્યું કે જે વસ્તુ છે તે ‘અખંડિત’ છે. ‘અખંડિત’ શબ્દનો આવો અર્થ છે.

(શાલિની)

યોઽયં ભાવો જ્ઞાનમાત્રોઽહમસ્મિ

જ્ઞેયો જ્ઞેયજ્ઞાનમાત્રઃ સ નૈવ ।

જ્ઞેયો જ્ઞેયજ્ઞાનકલ્લોલવલ્ગન્

જ્ઞાનજ્ઞેયજ્ઞાતૃમદ્વસ્તુમાત્રઃ ॥૮-૨૭૧॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞેય-જ્ઞાયકસંબંધ વિષે ઘણી ભ્રાંતિ ચાલે છે, તેથી કોઈ એમ સમજશે કે જીવવસ્તુ જ્ઞાયક, પુદ્ગલથી માંડીને ભિન્નરૂપ છ દ્રવ્યો જ્ઞેય છે; પરંતુ એમ તો નથી, જેમ હમણાં કહેવામાં આવે છે તેમ છે—“અહમ્ અયં યઃ જ્ઞાનમાત્રઃ ભાવઃ અસ્મિ” (અહમ્) હું (અયં યઃ) જે કોઈ (જ્ઞાનમાત્રઃ ભાવઃ અસ્મિ) ચેતનાસર્વસ્વ એવી વસ્તુસ્વરૂપ છું “સઃ જ્ઞેયઃ ન ઇવ” તે હું જ્ઞેયરૂપ છું, પરંતુ એવા જ્ઞેયરૂપ નથી; કેવા જ્ઞેયરૂપ નથી? “જ્ઞેયજ્ઞાનમાત્રઃ” (જ્ઞેય) પોતાના જીવથી ભિન્ન છ દ્રવ્યોના સમૂહના (જ્ઞાનમાત્રઃ) જાણપણામાત્ર. ભાવાર્થ આમ છે કે—હું જ્ઞાયક અને સમસ્ત છ દ્રવ્યો મારાં જ્ઞેય-એમ તો નથી. તો કેમ છે? આમ છે—“જ્ઞાનજ્ઞેયજ્ઞાતૃમદ્વસ્તુમાત્રઃ જ્ઞેયઃ” (જ્ઞાન) જ્ઞાન અર્થાત્ જાણપણારૂપ શક્તિ, (જ્ઞેય) જ્ઞેય અર્થાત્ જણાવાયોગ્ય શક્તિ, (જ્ઞાતૃ) જ્ઞાતા અર્થાત્ અનેક શક્તિએ બિરાજમાન વસ્તુમાત્ર,—એવા ત્રણ ભેદ (મદ્વસ્તુમાત્રઃ) મારું સ્વરૂપમાત્ર છે (જ્ઞેયઃ) એવા જ્ઞેયરૂપ છું. ભાવાર્થ આમ છે કે—હું પોતાના સ્વરૂપને વેદવેદકરૂપે જાણું છું તેથી મારું નામ જ્ઞાન, હું પોતા વડે જણાવાયોગ્ય છું તેથી મારું નામ જ્ઞેય, એવી બે શક્તિઓથી માંડીને અનંત શક્તિરૂપ છું તેથી મારું નામ જ્ઞાતા;—એવા નામભેદ છે, વસ્તુભેદ નથી. કેવો છું? “જ્ઞાનજ્ઞેયકલ્લોલવલ્ગન્” (જ્ઞાન) જીવ જ્ઞાયક

છે, (જ્ઞેય) જીવ જ્ઞેયરૂપ છે, એવો જે (કલ્લોલ) વચનભેદ તેનાથી (વલ્ગન્) ભેદને પામું છું. ભાવાર્થ આમ છે કે—વચનનો ભેદ છે, વસ્તુનો ભેદ નથી. ૮-૨૭૧.

(પૃથ્વી)

**કચિલ્લસતિ મેચકં કચિન્મેચકામેચકં
કચિત્પુનરમેચકં સહજમેવ તત્ત્વં મમ ।
તથાપિ ન વિમોહયત્યમલમેધસાં તન્મનઃ
પરસ્પરસુસંહતપ્રકટશક્તિચક્રં સ્ફુરત્ ॥૬-૨૭૨॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—ભાવાર્થ આમ છે કે આ શાસ્ત્રનું નામ નાટક સમયસાર છે, તેથી જેમ નાટકમાં એક ભાવ અનેકરૂપે દેખાડવામાં આવે છે તેમ એક જીવદ્રવ્ય અનેક ભાવો દ્વારા સાધવામાં આવે છે. “મમ તત્ત્વં” મારો જ્ઞાનમાત્ર જીવપદાર્થ આવો છે. કેવો છે? “કચિત્ મેચકં લસતિ” કર્મસંયોગ વડે રાગાદિ વિભાવરૂપ પરિણતિથી જોતાં અશુદ્ધ છે એવો આસ્વાદ આવે છે. “પુનઃ” એકાન્તથી આવો જ છે એમ નથી; આવો પણ છે—“ક્વચિત્ અમેચકં” એક વસ્તુમાત્રરૂપ જોતાં શુદ્ધ છે. એકાન્તથી આવો પણ નથી. તો કેવો છે? “ક્વચિત્ મેચકામેચકં” અશુદ્ધ પરિણતિરૂપ તથા વસ્તુમાત્રરૂપ એમ એકીવખતે જોતાં અશુદ્ધ પણ છે, શુદ્ધ પણ છે;—એ પ્રમાણે બંને વિકલ્પો ઘટે છે. એવું કેમ છે? (સહજં) સ્વભાવથી એવું જ છે. “તથાપિ” તોપણ “અમલમેધસાં તત્ મનઃ ન વિમોહયતિ” (અમલમેધસાં) સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવોની (તત્ મનઃ) તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ છે જે બુદ્ધિ તે (ન વિમોહયતિ) સંશયરૂપ થતી નથી—ભ્રમને પ્રાપ્ત થતી નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવનું સ્વરૂપ શુદ્ધ પણ છે, અશુદ્ધ પણ છે, શુદ્ધ-અશુદ્ધ પણ છે—એમ કહેતાં અવધારવામાં ભ્રમને સ્થાન છે, તોપણ જેઓ સ્યાદ્વાદરૂપ વસ્તુ અવધારે છે તેમને સુગમ છે, ભ્રમ ઊપજતો નથી. કેવી છે વસ્તુ? “પરસ્પરસુસંહતપ્રકટશક્તિચક્રં” (પરસ્પરસુસંહત) પરસ્પર મળેલી છે (પ્રકટશક્તિ) સ્વાનુભવગોચર જીવની જે અનેક શક્તિઓ તેમનો (ચક્રં) સમૂહ છે જીવવસ્તુ. વળી કેવી છે? “સ્ફુરત્” સર્વ કાળ ઉદ્યોતમાન છે. ૯-૨૭૨.

(પૃથ્વી)

इतो गतमनेकतां दधदितः सदाप्येकता-
मितः क्षणविभङ्गुरं ध्रुवमितः सदैवोदयात् ।
इतः परमविस्तृतं धृतमितः प्रदेशैर्निजै-
रहो सहजमात्मनस्तदिदमद्भुतं वैभवम् ॥१०-२७३॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અહો આત્મનઃ તત્ ઇદમ્ સહજમ્ વૈભવમ્ અદ્ભુતં” (અહો) ‘અહો’ સંબોધન વચન છે. (આત્મનઃ) જીવવસ્તુની (તત્ ઇદમ્ સહજમ્) અનેકાન્તસ્વરૂપ એવી (વૈભવમ્) આત્માના ગુણસ્વરૂપ લક્ષ્મી (અદ્ભુતં) અચંબો ઉપજાવે છે. શા કારણથી એવી છે? “इतः अनेकतां गतम्” (इतः) પર્યાયરૂપ દૃષ્ટિથી જોતાં (અનેકતાં) ‘અનેક છે’, એવા ભાવને (ગતમ્) પ્રાપ્ત થયેલી છે; “इतः सदा अपि एकताम् दधत्” (इतः) તે જ વસ્તુને દ્રવ્યરૂપે જોતાં (સદા અપિ એકતામ્ દધત્) સદાય એક છે એવી પ્રતીતિને ઉપજાવે છે. વળી કેવી છે? “इतः क्षणविभङ्गुरं” (इतः) સમય સમય પ્રતિ અખંડ ધારાપ્રવાહરૂપ પરિણમે છે એવી દૃષ્ટિથી જોતાં (ક્ષણવિભંગ્ગુરં) વિનશે છે, ઊપજે છે; “इतः सदा एव उदयात् ध्रुवम्” (इतः) સર્વ કાળ એકરૂપ છે એવી દૃષ્ટિથી જોતાં, (સદા એવ ઉદયાત્) સર્વ કાળ અવિનશ્વર છે એમ વિચારતાં, (ધ્રુવમ્) શાશ્વત છે. “इतः परमविस्तृतं” (इतः) વસ્તુને પ્રમાણદૃષ્ટિથી જોતાં (પરમવિસ્તૃતં) પ્રદેશોથી લોકપ્રમાણ છે, જ્ઞાનથી જ્ઞેયપ્રમાણ છે; “इतः निजैः प्रदेशैः धृतम्” (इतः) નિજ પ્રમાણની દૃષ્ટિથી જોતાં (નિજૈઃ પ્રદેશૈઃ) પોતાના પ્રદેશમાત્ર (ધૃતમ્) પ્રમાણ છે. ૧૦-૨૭૩.

(પૃથ્વી)

कषायकलिरेकतः स्वलति शान्तिरस्त्येकतो
भवोपहतिरेकतः स्पृशति मुक्तिरप्येकतः ।
जगत्त्रितयमेकतः स्फुरति चिच्चकास्त्येकतः
स्वभावमहिमात्मनो विजयतेऽद्भुताद्भुतः ॥११-२७४॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“આત્મનઃ સ્વભાવમહિમા વિજયતે” (આત્મનઃ)

જીવદ્રવ્યનો (સ્વભાવમહિમા) સ્વભાવમહિમા અર્થાત્ સ્વરૂપની મોટપ (વિજયતે) સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. કેવો છે મહિમા? “અદ્ભુતાત્ અદ્ભુતઃ” આશ્ચર્યથી આશ્ચર્યરૂપ છે. તે શું છે આશ્ચર્ય? “એકતઃ કષાયકલિઃ સ્વલતિ” (એકતઃ) વિભાવપરિણામશક્તિરૂપ વિચારતાં (કષાય) મોહ-રાગ-દ્વેષનો (કલિઃ) ઉપદ્રવ થઈને (સ્વલતિ) સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થઈ પરિણમે છે, એવું પ્રગટ જ છે; “એકતઃ શાન્તિઃ અસ્તિ” (એકતઃ) જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ વિચારતાં (શાન્તિઃ અસ્તિ) ચેતનામાત્ર સ્વરૂપ છે, રાગાદિ અશુદ્ધપણું વિદ્યમાન જ નથી. વળી કેવું છે? “એકતઃ ભવોપહતિઃ અસ્તિ” (એકતઃ) અનાદિ કર્મસંયોગરૂપ પરિણમેલ છે તેથી (ભવ) સંસાર-ચતુર્ગતિમાં (ઉપહતિઃ) અનેક વાર પરિભ્રમણ (અસ્તિ) છે; “એકતઃ મુક્તિઃ સ્પૃશતિ” (એકતઃ) જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ વિચારતાં (મુક્તિઃ સ્પૃશતિ) જીવવસ્તુ સર્વ કાળ મુક્ત છે એવું અનુભવમાં આવે છે. વળી કેવું છે? “એકતઃ જગત્ત્રિતયમ્ સ્ફુરતિ” (એકતઃ) જીવનો સ્વભાવ સ્વ-પરજ્ઞાયક છે એમ વિચારતાં (જગત્) સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુના (ત્રિતયં) અતીત-અનાગત-વર્તમાનકાળગોચર પર્યાય (સ્ફુરતિ) એક સમયમાત્ર કાળમાં જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબરૂપ છે; “એકતઃ ચિત્ ચકાસ્તિ” (એકતઃ) વસ્તુને સ્વરૂપસત્તામાત્ર વિચારતાં (ચિત્) ‘શુદ્ધ જ્ઞાનમાત્ર’ (ચકાસ્તિ) એમ શોભે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—વ્યવહારમાત્રથી જ્ઞાન સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે, નિશ્ચયથી જાણતું નથી, પોતાના સ્વરૂપમાત્ર છે, કેમ કે જ્ઞેય સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ નથી. ૧૧-૨૭૪.

(માલિની)

જયતિ સહજતેજઃપુઞ્જમજ્જત્ત્રિલોકી-

સ્વલદખિલવિકલ્પોઽપ્યેક એવ સ્વરૂપઃ ।

સ્વરસવિસરપૂર્ણાચ્છિન્નતત્ત્વોપલમ્ભઃ

પ્રસભનિયમિતાર્ચિશ્ચિન્નમત્કાર એષઃ ॥૧૨-૨૭૫॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“એષઃ ચિન્નમત્કારઃ જયતિ” અનુભવપ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ સર્વ કાળ જયવંત પ્રવર્તો. ભાવાર્થ આમ છે કે સાક્ષાત્ ઉપાદેય છે. કેવી છે? “સહજતેજઃપુઞ્જમજ્જત્ત્રિલોકીસ્વલદખિલવિકલ્પઃ” (સહજ) દ્રવ્યના સ્વરૂપભૂત (તેજઃપુઞ્જ) કેવળજ્ઞાનમાં (મજ્જત્) જ્ઞેયરૂપે મગ્ન જે (ત્રિલોકી) સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુ, તેના કારણે (સ્વલત્) ઊપજ્યા છે (અખિલવિકલ્પઃ) અનેક પ્રકારના પર્યાયભેદ જેમાં, એવી

છે જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ; “અપિ” તોપણ “એકઃ એવ સ્વરૂપઃ” એક જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ છે. વળી કેવી છે? “સ્વરસવિસરપૂર્ણાચ્છિન્નતત્ત્વોપલમ્ભઃ” (સ્વરસ) ચેતનાસ્વરૂપની (વિસર) અનંત શક્તિથી (પૂર્ણ) સમગ્ર છે, (અચ્છિન્ન) અનંત કાળ પર્યન્ત શાશ્વત છે,—એવા (તત્ત્વ) જીવવસ્તુસ્વરૂપની (ઉપલમ્ભઃ) થઈ છે પ્રાપ્તિ જેને, એવી છે. વળી કેવી છે? “પ્રસભનિયમિતાર્ચિઃ” (પ્રસભ) જ્ઞાનાવરણકર્મનો વિનાશ થતાં પ્રગટ થયું છે (નિયમિત) જેટલું હતું તેટલું (અર્ચિઃ) કેવળજ્ઞાનસ્વરૂપ જેનું, એવી છે. ભાવાર્થ આમ છે કે પરમાત્મા સાક્ષાત્ નિરાવરણ છે. ૧૨-૨૭૫.

(માલિની)

અવિચલિતચિદાત્મન્યાત્મનાત્માનમાત્મ-

ન્યનવરતનિમગ્નં ધારયદ્ ધ્વસ્તમોહમ્ ।

ઉદિતમમૃતચન્દ્રજ્યોતિરેતત્સમન્તા-

જ્વલતુ વિમલપૂર્ણં નિઃસપ્તસ્વભાવમ્ ॥૧૩-૨૭૬॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“એતત્ અમૃતચન્દ્રજ્યોતિઃ ઉદિતમ્” (એતત્) પ્રત્યક્ષપણે વિદ્યમાન (અમૃતચન્દ્રજ્યોતિઃ) ‘અમૃતચંદ્રજ્યોતિઃ’;—આ પદના બે અર્થ છે. પહેલો અર્થ— (અમૃત) મોક્ષરૂપી (ચન્દ્ર) ચંદ્રમાનો (જ્યોતિઃ) પ્રકાશ (ઉદિતમ્) પ્રગટ થયો. ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધ જીવસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગ એવા અર્થનો પ્રકાશ થયો. બીજો અર્થ આમ છે કે (અમૃતચન્દ્ર) અમૃતચંદ્ર નામ છે ટીકાના કર્તા આચાર્યનું, તેમની (જ્યોતિઃ) બુદ્ધિના પ્રકાશરૂપ (ઉદિતમ્) શાસ્ત્ર સંપૂર્ણ થયું. શાસ્ત્રને આશીર્વાદ દેતા થકા કહે છે—“નિઃસપ્તસ્વભાવમ્ સમન્તાત્ જ્વલતુ” (નિઃસપ્ત) નથી કોઈ શત્રુ જેનો એવા (સ્વભાવમ્) અભાધિત સ્વરૂપે (સમન્તાત્) સર્વ કાળ સર્વ પ્રકારે (જ્વલતુ) પરિપૂર્ણ પ્રતાપસંયુક્ત પ્રકાશમાન હો. કેવું છે? “વિમલપૂર્ણ” (વિમલ) પૂર્વાપર વિરોધરૂપ મળથી રહિત છે તથા (પૂર્ણ) અર્થથી ગંભીર છે. “ધ્વસ્તમોહમ્” (ધ્વસ્ત) મૂળથી ઉખાડી નાખી છે (મોહમ્) ભ્રાન્તિ જેણે, એવું છે. ભાવાર્થ આમ છે કે આ શાસ્ત્રમાં શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ નિઃસંદેહપણે કહ્યું છે. વળી કેવું છે? “આત્મના આત્મનિ આત્માનમ્ અનવરતનિમગ્નં ધારયત્” (આત્મના) જ્ઞાનમાત્ર શુદ્ધ જીવ વડે (આત્મનિ) શુદ્ધ જીવમાં (આત્માનમ્) શુદ્ધ જીવને (અનવરતનિમગ્નં ધારયત્) નિરંતર

અનુભવગોચર કરતું થકું. કેવો છે આત્મા? “અવિચલિતચિદાત્મનિ” (અવિચલિત) સર્વ કાળ એકરૂપ જે (ચિત્) ચેતના તે જ છે (આત્મનિ) સ્વરૂપ જેનું, એવો છે. નાટક સમયસારમાં અમૃતચંદ્રસૂરિએ કહેલો જે સાધ્ય-સાધક ભાવ તે સંપૂર્ણ થયો. નાટક સમયસાર શાસ્ત્ર પૂર્ણ થયું.—આ આશીર્વાદ વચન છે. ૧૩-૨૭૬.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

યસ્માદ્દૈતમભૂતપુરા સ્વપરયોર્ભૂતં યતોઽત્રાન્તરં

રાગદ્વેષપરિગ્રહે સતિ યતો જાતં ક્રિયાકારકૈઃ ।

ભુજ્જાના ચ યતોઽનુભૂતિરખિલં ચિન્ના ક્રિયાયાઃ ફલં

તદ્વિજ્ઞાનઘનૌઘમગ્નમધુના કિઞ્ચિન્ન કિઞ્ચિત્કિલ ॥૧૪-૨૭૭॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“કિલ તત્ કિઞ્ચિત્ અખિલં ક્રિયાયાઃ ફલં અધુના તત્ વિજ્ઞાનઘનૌઘમગ્નમ્ ચિન્ના ન કિઞ્ચિત્” (કિલ) નિશ્ચયથી (તત્) જેનો અવગુણ કહીશું એવો જે, (કિઞ્ચિત્ અખિલં ક્રિયાયાઃ ફલં) કોઈ એક પર્યાયાર્થિક નયથી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને અનાદિ કાળથી નાના પ્રકારની ભોગ સામગ્રીને ભોગવતાં મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિના કારણે, કર્મનો બંધ અનાદિ કાળથી થતો હતો તે (અધુના) સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિથી માંડીને (તત્ વિજ્ઞાનઘનૌઘમગ્નમ્) શુદ્ધ જીવસ્વરૂપના અનુભવમાં સમાયો થકો (ચિન્ના) મટી ગયો; તે (ન કિઞ્ચિત્) મટતાં કાંઈ છે જ નહિ; જે હતું તે રહ્યું. કેવું હતું ક્રિયાનું ફળ? “યસ્માત્ સ્વપરયોઃ પૂરા દૈતમ્ અભૂત્” (યસ્માત્) જે ક્રિયાના ફળના કારણે (સ્વપરયોઃ) ‘આ આત્મસ્વરૂપ, આ પરસ્વરૂપ’ એવું (પુરા) અનાદિ કાળથી (દૈતમ્ અભૂત્) દ્વિવિધાપણું થયું. ભાવાર્થ આમ છે કે મોહ-રાગ-દ્વેષ સ્વચેતનાપરિણતિ જીવની—એમ માન્યું. વળી ક્રિયાફળથી શું થયું? “યતઃ અત્ર અન્તરં ભૂતં” (યતઃ) જે ક્રિયાફળના કારણે (અત્ર) શુદ્ધ જીવવસ્તુના સ્વરૂપમાં (અન્તરં ભૂતં) અંતરાય થયો. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવનું સ્વરૂપ તો અનંતચતુષ્ટયરૂપ છે; અનાદિથી માંડીને અનંત કાળ ગયો, જીવ પોતાના સ્વરૂપને ન પામ્યો, ચતુર્ગતિસંસારનું દુઃખ પામ્યો; તે પણ ક્રિયાના ફળના કારણે. વળી ક્રિયાફળથી શું થયું? “યતઃ રાગદ્વેષપરિગ્રહે સતિ ક્રિયાકારકૈઃ જાતં” (યતઃ) જે ક્રિયાના ફળથી (રાગદ્વેષ) અશુદ્ધ પરિણતિરૂપ (પરિગ્રહે)

પરિણામ થયા, એમ (સતિ) થતાં (ક્રિયાકારકૈઃ જાતં) ‘જીવ રાગાદિ પરિણામોનો કર્તા છે તથા ભોક્તા છે’ ઈત્યાદિ જેટલા વિકલ્પો ઊપજ્યા તેટલા ક્રિયાના ફળથી ઊપજ્યા. વળી ક્રિયાના ફળના કારણે શું થયું? “યતઃ અનુભૂતિઃ ભુજ્જાના” (યતઃ) જે ક્રિયાના ફળના કારણે (અનુભૂતિઃ) આઠ કર્મોના ઉદયનો સ્વાદ (ભુજ્જાના) ભોગવ્યો. ભાવાર્થ આમ છે કે આઠેય કર્મોના ઉદયથી જીવ અત્યંત દુઃખી છે, તે પણ ક્રિયાના ફળના કારણે. ૧૪-૨૭૭.

(ઉપજાતિ)

સ્વશક્તિસંસૂચિતવસ્તુતત્ત્વૈ-
વ્યાખ્યા કૃતેયં સમયસ્ય શબ્દૈઃ ।
સ્વરૂપગુપ્તસ્ય ન કિઞ્ચિદસ્તિ
કર્તવ્યમેવામૃતચન્દ્રસૂરેઃ ॥૧૫-૨૭૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :—“અમૃતચન્દ્રસૂરેઃ કિઞ્ચિત્ કર્તવ્યમ્ ન અસ્તિ એવ” (અમૃતચન્દ્રસૂરેઃ) ગ્રંથકર્તાનું નામ અમૃતચંદ્રસૂરિ છે, તેમનું (કિઞ્ચિત્) નાટક સમયસારનું (કર્તવ્યમ્) કરવાપણું (ન અસ્તિ એવ) નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે નાટક સમયસાર ગ્રંથની ટીકાના કર્તા અમૃતચંદ્ર નામના આચાર્ય પ્રગટ છે, તોપણ મહાન છે, મોટા છે, સંસારથી વિરક્ત છે, તેથી ગ્રંથ કરવાનું અભિમાન કરતા નથી. કેવા છે અમૃતચંદ્રસૂરિ? “સ્વરૂપગુપ્તસ્ય” દ્વાદશાંગરૂપ સૂત્ર અનાદિનિધન છે, કોઈએ કરેલ નથી—એમ જાણીને પોતાને ગ્રંથનું કર્તાપણું નથી માન્યું જેમણે, એવા છે. એમ કેમ છે? કારણ કે “સમયસ્ય ઇયં વ્યાખ્યા શબ્દૈઃ કૃતા” (સમયસ્ય) શુદ્ધ જીવ સ્વરૂપની (ઇયં વ્યાખ્યા) નાટક સમયસાર નામક ગ્રંથરૂપ વ્યાખ્યા (શબ્દૈઃ કૃતા) વચનાત્મક એવા શબ્દરાશિ વડે કરવામાં આવી છે. કેવો છે શબ્દરાશિ? “સ્વશક્તિસંસૂચિતવસ્તુતત્ત્વૈઃ” (સ્વશક્તિ) શબ્દોમાં છે અર્થ સૂચવવાની શક્તિ, તેથી (સંસૂચિત) પ્રકાશમાન થયો છે (વસ્તુ) જીવાદિ પદાર્થોનો (તત્ત્વૈઃ) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપ, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યરૂપ અથવા હેય-ઉપાદેયરૂપ નિશ્ચય જેના વડે, એવો છે શબ્દરાશિ. ૧૫-૨૭૮.

* * * *

समयसार-कलशनी वर्षानुक्रम सूची

	कलश	पृष्ठ		कलश	पृष्ठ
अ			अविचलितचिदात्म-	२७६	२६२
अकर्ता जीवोऽयं	१६५	१८४	अस्मिन्ननादिनि	४४	४६
अखंडितमनाकुलं	१४	१७	आ		
अचिंत्यशक्तिः स्वयमेव	१४४	१३४	आक्रामन्नविकल्पभावमचलं	६३	७८
अच्छाच्छाः स्वयमुच्छलन्ति	१४१	१३०	आत्मनश्चिन्तयैवालं	१६	२०
अज्ञानतस्तु सत्तृणाभ्यव-	५७	५६	आत्मभावान्करोत्यात्मा	५६	५८
अज्ञानमयभावानामज्ञानी	६८	६६	आत्मस्वभावं परभावभिन्न-	१०	१२
अज्ञानमेतदधिगम्य	१६६	१६०	आत्मा ज्ञानं स्वयं ज्ञानं	६२	६३
अज्ञानात् मृगतृष्णिकां जलधिया	५८	५६	आत्मानुभूतिरिति	१३	१६
अज्ञानी प्रकृतिस्वभाव-	१६७	१८६	आत्मानं परिशुद्धमीप्सुभि-	२०८	१६६
अज्ञानं ज्ञानमध्येवं	६१	६२	आसंसारत एव धावति	५५	५७
अतो हताः प्रमादिनो	१८८	१७८	आसंसारविरोधिसंवर-	१२५	११५
अतः शुद्धनयायत्तं	७	८	आसंसारात्प्रतिपदममी	१३८	१२७
अत्यन्तं भावयित्वा विरति-	२३३	२१६	इ		
अत्र स्याद्वादशुद्धयर्थं	२४७	२२६	इति परिचिततत्त्वै-	२८	३०
अथ महामदनिर्भरमंथरं	११३	१०१	इति वस्तुस्वभावं स्वं ज्ञानी	१७६	१६५
अद्वैतापि हि चेतना	१८३	१७४	इति वस्तुस्वभावं स्वं नाज्ञानी	१७७	१६५
अध्यास्य शुद्धनय-	१२०	१०६	इति सति सह सर्वै-	३१	३४
अध्यास्यात्मनि सर्वभावभवनं	२५६	२४६	इतीदमात्मनस्तत्त्वं	२४६	२२८
अनन्तधर्मणस्तत्त्वं	२	२	इतो गतमनेकतां	२७३	२६०
अनवरतमनन्तै-	१८७	१७८	इतः पदार्थप्रथनावगुण्ठना-	२३४	२२०
अनाश्रनंतमचलं ६	४१	४३	इत्थं ज्ञानक्रकचकलना-	४५	४७
अनेनाध्यवसायेन	१७१	१६१	इत्थं परिग्रहमपास्य समस्तमेव	१४५	१३५
अन्येभ्यो व्यतिरिक्तमात्मनियतं	२३५	२२१	इत्थं ज्ञानविमूढानां	२६२	२४६
अयि कथमपि मृत्वा	२३	२३	इत्याद्यनेकनिजशक्ति-	२६४	२५१
अर्थालम्बनकाल एव कलयन्	२५७	२४३	इत्यालोच्य विवेच्य	१७८	१६६
अलमलमतिजल्पै-	२४४	२२७	इत्येवं विरचय्य संप्रति	४८	५१
अवतरति न यावद्	२६	३१			

	श्लो	पृष्ठ		श्लो	पृष्ठ
इदमेकं जगच्चक्षु-	२४५	२२८	एकस्य वाच्यो	८४	७४
इदमेवात्र तात्पर्यं	१२२	१११	एकस्य वेद्यो	८८	७५
इन्द्रजालमिदमेवमुच्छलत्	६१	७७	एकस्य सांतो	८२	७३
			एकस्य सूक्ष्मो	७७	७१
			एकस्य हेतु-	७८	७२
उ			एको दूरात्यजति मदिरां	१०१	८६
उदयति न नयश्री-	६	११	एको मोक्षपथो य एष	२४०	२२४
उन्मुक्तमुन्मोच्यमशेषतस्तत्	२३६	२२२	एकं ज्ञानमनाद्यनन्तमचलं	१६०	१५०
उभयनयविरोध-	४	४	एकः परिणमति सदा	५२	५५
			एकः कर्ता चिदहमिह	४६	४६
ए			एवं ज्ञानस्य शुद्धस्य	२३८	२२३
एकज्ञायकभावेनिर्भर-	१४०	१२६	एवं तत्त्वव्यवस्थित्या	२६३	२५०
एकत्वे नियतस्य शुद्धनयतो	६	७	एष ज्ञानधनो नित्यमाला	१५	१८
एकत्वं व्यवहारतो न तु	२७	२८	एषैकैव हि वेदना	१५६	१४६
एकमेव हि तत्स्वाद्यं	१३६	१२८			
एकश्चितश्चिन्मय एव भावो	१८४	१७६	क		
एकस्य कर्ता	७४	७०	कथमपि समुपात्त-	२०	२०
एकस्य कार्यं	७६	७२	कथमपि हि लभंते	२१	२१
एकस्य चेत्यो	८६	७५	कर्ता कर्ता भवति न यथा	६६	८४
एकस्य चैको	८१	७३	कर्ता कर्मणि नास्ति	६८	८३
एकस्य जीवो	७६	७१	कर्तारं स्वफलेन यत्किल	१५२	१४१
एकस्य दुष्टो	७३	७०	कर्तुर्वेदयितुश्च युक्तिवशतो	२०६	१६७
एकस्य दृश्यो	८७	७५	कर्तुत्वं न स्वभावोऽस्य	१६४	१८४
एकस्य नाना	८५	७४	कर्म सर्वमपि सर्वविदो	१०३	८६
एकस्य नित्यो	८३	७४	कर्मेव प्रवितर्क्य कर्तृ हतकैः	२०४	१६२
एकस्य बद्धो न तथा परस्य	७०	६८	कषायकलिरिकतः	२७४	२६०
एकस्य भातो	८६	७६	कांत्यैव स्नपयंति ये	२४	२५
एकस्य भावो	८०	७२	कार्यत्वादकृतं न कर्म	२०३	१६०
एकस्य भोक्ता	७५	७१	कृतकारितानुमनै-	२२५	२१३
एकस्य मूढो	७१	६६	क्तिश्यन्तां स्वयमेव	१४२	१३२
एकस्य रक्तो	७२	७०	क्वचिल्लसति मेचकं	२७२	२५६
एकस्य वस्तुन इहान्यतरेण	२०१	१८६			

	५६१	५७		५६१	५७
निजमहिमतानां	१२८	११८	बाह्यार्थग्रहणस्वभावभरतो	२५०	२३४
नित्यमविकारसुस्थित-	२६	२७	बाह्यार्थः परिपीतमुज्झित-	२४८	२३०
निर्वर्त्यते येन यदत्र किञ्चित्	३८	४१			
निःशेषकर्मफल-	२३१	२१८	भा		
निषिद्धे सर्वस्मिन्	१०४	६०	भावयेद्भेदविज्ञान-	१३०	११६
नीत्वा सम्यक् प्रलय-	१६३	१८३	भावास्त्रवाभावमयं प्रपन्नो	११५	१०३
नैकस्य हि कर्तारौ द्वौ	५४	५६	भावो रागद्वेषमोहैर्विना यो	११४	१०२
नैकांतसंगतदृशा स्वयमेव	२६५	२५२	भित्त्वा सर्वमपि स्वलक्षण-	१८२	१७३
नोभौ परिणमतः खलु	५३	५५	भिन्नक्षेत्रनिषण्णबोध्य-	२५४	२३६
			भूतं भान्तमभूतमेव	१२	१४
			भेदज्ञानोच्छलन-	१३२	१२०
प			भेदविज्ञानतः सिद्धाः	१३१	११६
पदमिदं ननु कर्मदुरासदं	१४३	१३३	भेदोन्मादं भ्रमरसभरा-	११२	६६
परद्रव्यग्रहं कुर्वन्	१८६	१७७	भोक्तृत्वं न स्वभावोऽस्य	१६६	१८५
परपरिणतिहेतो-	३	३			
परपरिणतिमुज्झत्	४७	५०	म		
परमार्थेन तु व्यक्त-	१८	१६	मग्नाः कर्मनयाव-	१११	६८
पूर्णेकाच्युतशुद्धबोधमहिमा	२२२	२१०	मज्जन्तु निर्भरममी	३२	३५
पूर्वबद्धनिजकर्म-	१४६	१३६	माऽकर्तारममी स्पृशन्तु	२०५	१६३
पूर्वालंबितबोध्यनाशसमये	२५६	२४२	मिथ्यादृष्टेः स एवास्य	१७०	१६०
प्रच्युत्य शुद्धनयतः	१२१	११०	मोक्षहेतुतिरोधानात्	१०८	६३
प्रज्ञाछेत्री शितेयं	१८१	१७०	मोहविलासविजृंभित-	२२७	२१५
प्रत्यक्षालिखितस्फुटस्थिर-	२५२	२३७	मोहाद्यदहमकार्षं	२२६	२१४
प्रत्याख्याय भविष्यत्कर्म	२२८	२१६			
प्रमादकलितः कथं भवति	१६०	१८०	य		
प्राकारकवलिताम्बर-	२५	२७	य एव मुक्त्वा नयपक्षपातं	६६	६८
प्राणोच्छेदमुदाहरन्ति मरणं	१५६	१४६	यत्तु वस्तु कुरुते	२१४	२०२
प्रादुर्भावविराममुद्रित-	२६०	२४७	वर्णाधिः सहितस्तथा	४२	४४
			वस्तु चैकमिह नान्यवस्तुनो	२१३	२०२
ब			विकल्पकः परं कर्ता	६५	८०
बंधच्छेदात्कलयदतुलं	१६२	१८२	विगलन्तु कर्मविषतरु-	२३०	२१७
बहिर्लुठति यद्यपि	२१२	२०१	विजहति न हि सत्तां	११८	१०७

(२६८)

	ऊलश	पृष्ठ		ऊलश	पृष्ठ
विरम किमपरेणाकार्य-	३४	३८	सम्यगदृष्टेर्भवति नियतं	१३६	१२५
विश्वं ज्ञानमिति प्रतर्क्य-	२४६	२३३	सर्वतः स्वरसनिर्भरभावं	३०	३३
विश्रान्तः परभावभावकलना	२५८	२४४	सर्वत्राध्यवसानमेवमखिलं	१७३	१६२
विश्वाद्धिभक्तोऽपि हि	१७२	१६१	सर्वद्रव्यमयं प्रपद्य	२५३	२३८
वृत्तं कर्मस्वभावेन	१०७	६२	सर्वस्यामेव जीवन्त्यां	११७	१०६
वृत्तं ज्ञानस्वभावेन	१०६	६१	सर्वं सदैव नियतं	१६८	१५६
वृत्त्यंशभेदतोऽत्यन्तं	२०७	१६५	सिद्धांतोऽयमुदात्तचित्त-	१८५	१७६
वेद्यवेदकविभावचलत्वाद्	१४७	१३६	सन्न्यस्यत्रिजबुद्धिपूर्वमनिशं	११६	१०४
व्यतिरिक्तं परद्रव्यादेवं	२३७	२२२	सन्न्यस्तव्यमिदं समस्तमपि	१०६	६४
व्यवहरणनयः स्याद्यद्यपि	५	६	संपद्यते संवर एष	१२६	११८
व्यवहारविमूढदृष्टयः	२४२	२२६	स्थितेति जीवस्य निरंतराया	६५	६४
व्याप्यव्यापकता तदात्मनि	४६	५२	स्थितेत्यविघ्ना खलु पुद्गलस्य	६४	६४
व्यावहारिकदृशैव केवलं	२१०	१६६	स्याद्वादकौशलसुनिश्चल-	२६७	२५३
			स्याद्वाददीपितलसन्महसि	२६६	२५५
श			स्वक्षेत्रस्थितये पृथग्विध-	२५५	२४१
शुद्धद्रव्यनिरुपणार्पित-	२१५	२०३	स्वशक्तिसंसूचितवस्तुत्वै-	२७८	२६४
शुद्धद्रव्यस्वरसभवनार्त्किं	२१६	२०४	स्वेच्छासमुच्छलदनल्प-	६०	७६
			स्वं रुपं किल वस्तुनो-	१५८	१४८
स					
सकलमपि विहायाह्याय	३६	४०			
समस्तमित्येवमपास्य कर्म	२२६	२१७			
सम्यगदृष्टय एव साहसमिदं	१५४	१४४			
सम्यगदृष्टिः स्वयमयमहं	१३७	१२६	हेतुस्वभावानुभवाश्रयाणां	१०२	८७

